چچ نامو

مخدوم امیر احمد

چپائيندڙ پاران

قديم زماني جون اُهي چند سيپيتائون جيڪي پنهنجي عظمت ۽ وسعت جي ڪري ڏيهان ڏيهه مشهور آهن، سنڌ تن منجهان بيشڪ هڪ آهي، پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي، ته انهيءَ مهان تهذيب جي مهانتا جا تفصيل تمام ٿورڙن ڪتابن تائين محدود آهن. فتح نامہ سنڌ بالمعروف "چچ نامو" انهيءَ حوالي سان خصوصي اهميت رکي ٿو. ڇاڪاڻ جو تقريبن ڏيڍ هزار سال اڳ جي سنڌ بابت جيڪا بہ اهم معلومات آهي، سا انهيءَ ڪتاب منجهان ئي حاصل ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ بُـنيادي طرح هيءُ ڪتاب عربن جي سنڌ ۾ آمد ۽ اُن جي پس منظر ۽ پيش منظر جي هڪ مختصر جهلڪ ڏئي ٿو، پر تڏهن بہ انهيءَ کي سنڌ سان گڏ ننڍي کنڊ جي اهم ترين ماخدن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. هينئر ته دُنيا جو شايد ئي ڪو محقق، تاريخدان يا جاکوڙي شخص هُـجي جيڪو "چچ نامي" کي نظر انداز ڪندي ننڍي کنڊ کي سمجهڻ يا اُن بابت ڪا راءِ جوڙڻ جي دعويٰ ڪري سگهي.

ڪتاب جي اهڙي اهميت مجيندي بہ اها ڳالهہ بهرحال اڄا تائين سيني علم دوستن جي لاءِ مونجهاري جو سبب آهي ته آخرڪار "چچ نامي" جو اصل ليکڪ ڪير هُـئو؟ مختلف عالمن طرفان ڪيل تمام گهٽي جاکوڙ کان پوءِ فقط ايترو معلوم ٿي سگهيو آهي ته ستين صدي هجريءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ انهيءَ ڪتاب جو عربيءَ ۾ لکيل اصلي مسودو بکر جي قاضين جي ڪُـتبخاني منجهان مشهور تاريخدان علي بن حامد الڪوفي بالمعروف "علي ڪوفيءَ" کي حاصل ٿيو، جنهن فارسي ٻولي ۾ ترجمو ڪري ان کي فارسي ٻوليءَ جي علمي ذخيري جو حصو بڻايو. انهيءَ فارسي ترجمي کي گهٽيون صديون پوءِ، شمس العـُلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽي صاحب دُرست ڪيو. جيڪو 1939ع ۾ حيدرآباد دکن ۾ "مجلسِ مخطوطاتِ فارسہ" پاران شايع ڪيو ويو جڏهن ته ان کان لڳ ڀڳ هڪ صدي اڳ يعني 1838ع ۾ انگريز عملدار ۽ مستشرق ليفٽيننٽ ٽي. پوسٽنس (T. Postans) پنهنجي نظر مان ڪيو، اُن جو مختصر تـَـٽ انگريزيءَ ۾ شايع ڪرايو. بعد ۾ شمس العـُلماء مرزا قليچ بيگ 1900ع ۾ چڇنامي جو مڪمل انگريزي ترجمو ڪري اُن کي پڌرو ڪيو.

جيتريقدر سنڌي ترجمي جو سوال آهي، ته ان ڏس ۾ مليل ڄاڻ مطابق هن ڪتاب جو پهريون ترجمو ميرن جي دور ۾ ڪنهن گمنام شخص هٿان ٿيو. پر اهو سنڌي مسودو ناقص ۽ پيش ڪرڻ جوڳو هرگز

بہ نہ هُـئو. اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي محسن مرزا قليچ بيگ صاحب 1923 ع ۾ چچ نامي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ته ڪيو، پر انهيءَ ترجمي جي صحت ۽ تحقيقي پهلوءَ بابت ڪيترائي متضاد رايا ٻُـڌڻ ۾ آيا. سنڌي ادبي بورڊ ۽ اُن سان لاڳاپيل ماهرن ۽ عالمن هن ڪتاب جي تاريخي اهميت ۽ ٿيل ترجمن جي معيار بابت تحفظات رکندي چچ نامي جو نئين سِـر ۽ معياري ترجمو ڪرائڻ جو عهد ڪيو ۽ ان کي اداري جي "تاريخي ڪتابن جي اشاعت واري رٿا" جو حصو بڻائيندي ترجمي جي ذميواري مخدوم اميراحمد صاحب کي بخشي، جڏهن ته تصحيح، تحقيق ۽ تشريح جو ڪارنامو سنڌ جي هاڪاري عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرانجام ڏنو. ڊاڪٽر صاحب جن تمام وڏي محنت سان ڪتاب جو حتمي مسودو تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو.... ۽ اهڙي طرح 1954 ع ۾ "چچ نامي" جو پهريون ڇاپو بورڊ طرفان پڌرو ڪيو ويو.

منهنجي غريبباڻي راءِ آهي، ته ادبي بورڊ کي هڪ باوقار اداري طور جن ڪتابن تڪڙي پر ديرپا مڃتا ڏياري، اُنهن منجهان "چچ نامو" بہ هڪ آهي. هن ڪتاب جي پڌري ٿيڻ کان پوءِ لکين سنڌ واسي نہ رڳو پنهنجي ماضيءَ کان واقف ٿيا، پرمنجهن قومي سـُـڀاڻپ کي سگهاري بڻائڻ جو شعور پڻ پيدا ٿيو. ڇاڪاڻ جو هي ڪتاب مـُـختلف گهٽ وڌائين جي باوجود بهرحال پنهنجي نوعيت جو اهڙو اڪيلو ۽ منفرد تفصيل هُـئو، جنهن ڪئين تاريخي حقيقتن تائين پهچڻ لاءِ بيشمار اشارا ڏنا ۽ چارا واضح ڪيا. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ڪيترن وطن دوست عالمن چچ نامي کي بـُـنيادي ماخذ طور قبول ڪندي، پنهنجي ذهني جاکوڙ، ثبوتن، دليلن ۽ علمي ڪاوشن سان سنڌ جي تاريخ بابت انتهائي حيرت پريا تجزيا ڪيا ۽ تحريرون لکيون. اهوئي سبب آهي، جو ٿوري ٿوري وقفي سان بورڊ طرفان هن ڪتاب جا چار ڇاپا پڌرا ڪيا ويا.

سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽريءَ جي ذميواري سنڀالينديڪتاب ـ گهرجي مئنيجر طرفان ٿيل گهـُـرَ تي جيتوڻيڪ هينئر تائين پنجاهه کن ڪتاب ڇپجي چـُـڪا آهن، پر "چچ نامي" جو نئون ڇاپو آڻڻ ۾ منهنجي ذاتي دلچسپي ان ڪري بہ شامل آهي جو سيڪريٽري بورڊ طرفان انهيءَ کي نئين سِـرِ وري ڇپائي پڌرو ڪرڻ جو واعدو هلندڙ سال دوران منعقد ٿيندڙ "نٽہ سيمينار" ۾ پڻ ڪيل آهي. سڄ پڄ ته پهرئين ڏينهن کان ئي مـُـنهنجي ڪوشش هُـئي ته ڪتاب جو هيءُ پنجون ڇاپو نہ رڳو جلد آندو وڃي، پر ان کي دلڪش سرورق ۽ ڪمپيوٽر جي موهيندڙ ڪمپوزنگ ذريعي نئون روپ ڏيئي، غلطين کان پاڪ ڪيو وڃي. رب جا ٿورا جو اها خواهش گهٽي حد تائين پوري ٿي چـُـڪي آهي ۽ هيءُ ڇاپو

بهتر روپ سان اوهان آڏو پڌرو ٿيو آهي. اُميد ته بورڊ جي ڪارڪُنن ۽ ان جي سيڪريٽريءَ طرفان پيار ۽ خلوص جي خمير سان پيش ٿيندڙ هيءَ ڪاوش مجتا جو مرتبو ماڻيندي.

جامشورو	**انعام الله شيخ**
29 شعبان المعظم 1425هـ	سيڪريٽري
بمطابق 15 آڪٽوبر 2004ع	سنڌي ادبي بورڊ

باسمه تعاليٰ

ديباچو

سنڌ سرڪار جي "سنڌي ادبي بورڊ" پنهنجي پهرئين نشست مورخ 20 آڪٽوبر 1951ع ۾ فيصلو ڪيو هو تہ سنڌ جي تاريخ جا ٽي مکيہ ڪتاب: (1) فتحنامہ سنڌ (2) تاريخ معصومي ۽ (3) تحفة الڪرام فارسي مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرايا وڃن، انهيءَ لاءِ تہ اهل وطن پنهنجي تاريخ کي پنهنجي زبان ۾ آساني سان پڙهي ۽ سمجهي سگهن، بورڊ طرفان انهن ڪتابن جي ترجمي جو ڪم مخدوم امير احمد صاحب، پرنسپال اورنٽيل ڪاليج حيدرآباد سنڌ کي سونپيو ويو ۽ ان جي نگراني ۽ ذميواري بنده راقم الحروف جي حوالي ڪئي وئي.

جناب مخدوم صاحب ۽ بنده هن ڪم کي هڪ اهم قومي خدمت سمجهي ان کي جلد از جلد پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. "تاريخ معصومي" جو ترجمو 1953ع ۾ شايع ٿي چڪو. ۽ هينئر "فتحنامہ سنڌ" جو هي ترجمو پيش ڪجي ٿو. تحفة الڪرام جو ترجمو پڻ تيار آهي، جو اميد تہ 1957ع ۾ ڇپجي شايع ٿيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح "سنڌي ادبي بورڊ" جي پهرئين رٿيل تجويز عنقريب پوري ٿيندي.

"تاريخ معصوميءَ" جي ترجمي ۽ اشاعت وقت بنده وٽ جو نئون مواد موجود هو، سو فاضل مترجم جي حوالي ڪيو ويو. ترجمي، حواشي، ۽ آخر ۾ فهرست بابت ضروري مشورا ڏنا ويا، ڪتاب جي تمهيد لکي وئي ۽ اهڙيءَ طرح ترجمي جي نگراني ۽ ذميواري جو حق ادا ڪيو ويو. ان کان وڌيڪ مصنف جي حالات يا تاريخي مواد جي زياده گهري تحقيق کي في الحال درگذر ڪيو ويو، ڇو تہ ان سلسلي ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو جي ڪيل تحقيق سنڌي ترجمي لاءِ قدري ڪافي هئي، ازان سواءِ مير محمد معصوم جي حالات خواهہ "تاريخ معصوميءَ" ۾ بيان ٿيل پوئين سنڌي تاريخي دؤر (سلاطين دهلي تا عهد اسلامي) بابت فارسي تاريخن ۽ تذڪرن ۾ ڪافي مواد موجود آهي، جنهن جي بناءِ تي باقي رهيل تحقيق جي آساني سان تڪميل ٿي سگهي آهي.

هي ڪتاب "فتحنامہ سنڌ" (عرف چچنامو) قبل از اسلام ۽ اوائلي اسلامي فتوحات واري سنڌ جي تاريخي دؤر سان تعلق رکي ٿو. ٻيو تہ هيءُ ڪتاب فارسي ترجمي جي صورت ۾ اسان تائين

پهتو آهي ۽ اصل ڪتاب عربي، فنا ٿي چڪو آهي، ۽ ٽيون ته ڪتابت جي تاريخي قدامت، ان جي اصل عربي ماخذن سان وابستگي، ۽ فارسي ترجمي جي پيچيدگين سبب ان ۾ ڪافي تصحيح ۽ تحقيق جي گنجائش باقي آهي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ فاضل مترجم مخدوم اميراحمد صاحب فارسي متن جي ترجمي جو ڪم نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو ۽ پنهنجي ذميواري پوري ڪئي، مگر محض ان لفظي ترجمي کي شايع ڪرڻ سان تاريخ جو حق ڪماحقه ادا نه ٿئي ها، ڇاڪاڻ ته خود فارسي متن ۾، باوجود شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽه جي فاضلانه نظر جي، ڪافي تصحيح جي گنجائش باقي هئي.

انهيءَ ڪري بندي مناسب سمجهيو ته هن ڪتاب جي سلسلي ۾ محض ترجمي جي نگرانيءَ کان ذرا اڳتي قدم وڌائجي ۽ متن جي نئين سر تصحيح ڪري سنڌي ترجمي کي به انهيءَ لحاظ سان درست ڪجي. هن رٿيل تصحيح جي دوران ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جي سيڪريٽري طرفان خط پهتو، جنهن سان گڏ، بورڊ جي فاضل ميمبر دوست محترم پير حسام الدين صاحب راشديءَ جي زوردار راءِ شامل هئي ته آءٌ هن اهم تاريخي ڪتاب جي نئين سر تصحيح ۽ تحقيق جو ڪم پنهنجي ذمي ڪريان، جيئن هيءُ ڪتاب محض "سنڌي ترجمي"جي بدران هڪ مستقل نئين ايڊيشن جي صورت ۾ شايع ٿئي.

هيءُ ڪم ڪافي اٽانگو هو مگر وطن جي محبت ۽ خدمت خاطر لبيڪ چئي هيءُ ڪم شروع ڪيو ويو، جو تقريباً ٻن سالن جي محنت بعد پورو ٿيو آهي. ڪتاب جي مقدمي ۾ هن ڪتاب جي اصليت توڙي هن سنڌي ايڊيشن جي اهميت تي وڌيڪ تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي، جملي ڪيل محنت بابت هت هيءُ اشارو ڪافي ٿيندو ته 'فتحنامه' جو اصل فارسي متن صرف 248 صفحا آهي ۽ هن سنڌي ايڊيشن جي ضخامت تقريباً 700 صفحا ڪن آهي. تصحيح ۽ تحقيق جي لحاظ سان 'فتحنامه' جي هيءُ سنڌي ايڊيشن، هن ڪتاب جي جملي اڳين ڇپيل ترجمن توڙي فارسي متن کان عام پڙهندڙ کي هر لحاظ سان بي نياز ڪري سگهي ٿي، بلڪ آئيندي هن ڪتاب بابت لکندڙ يا ان مان تاريخي معلومات اَخذ ڪندڙ محقق ۽ مؤرخ کي سواءِ هن ايڊيشن جي ٻيو ڪوبه چارو ڪونهي. انهيءَ لحاظ سان فن تاريخ بابت سنڌي ۾ هيءُ ڪتاب سردست هڪ نهايت ئي قيمتي اضافو آهي.

اهل وطن کي سندن زبان ۾ شايع ٿيل هن ڪتاب جي اهميت کان واقف ڪرڻ لاءِ مٿيان اشارا ضروري هئا، ورنه بندو پنهنجي هن ڪافي محنت کي ايڏا ناڪافي سمجهي ٿو. اميد ته اسان مان،

ٻئي ڪنهن صاحب علم کي ڏٽي توفيق ڏيندو جو هن تحقيق کي اڳتي وڌيڪ مڪمل ڪري، سنڌ جي تاريخ جي ڪماحقه خدمت ڪندو.

آءٌ پنهنجي فاضل استاد مولانا عبدالعزيز ميمڻ، سابق پروفيسر و صدر شعبهٔ عربي مسلم يونيورسٽي علي گڙهه، جو رهين منت آهيان جنهن سندم شاگرديءَ واري عرصي (1945-1943ع) ۾ منهنجي تاريخي ۽ ادبي معلومات ۾ قيمتي اضافا ڪيا، جي هن ترجمي جي تصحيح ۽ تحقيق ۾ مشعل راه بنيا آهن. پڻ آءٌ پنهنجي محترم رفيق ۽ مهربان دوست قاضي احمد ميان اختر صاحب پروفيسر "اسلامي تاريخ" سنڌ يونيورسٽي جو شڪر گذار آهيان، جنهن وقت بوقت بندي جي تحقيقي بحثن کي غور سان ٻڌو، پنهنجا مفيد مشورا ڏنا، ۽ منهنجي مسلسل همت افزائي ڪئي. ازان سواءِ ٽن نوجوانن: مراد علي خان، محمد شريف ۽ مسعود علیءَ ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل ماڻهن، ملڪن ۽ ماڳن وغيره جي ٻن اڻانگين فهرستن (نمبر 2، ص371 ۽ نمبر3 ص382) تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، بورڊ جي لائق سيڪريٽري محمد ابراهيم جويي، ڪتاب جي تڪميل ۽ طباعت ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ بورڊ جي پريس جي عملي، ڪتاب کي صحيح ڇاپڻ ۾ حتي المقدور ڪوشش ڪئي. آءٌ انهيءَ سڀني صاحبن جو شڪر گذار آهيان.

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ — خادم العلم

22 آڪٽوبر 1966ع — نبي بخش بلوچ

ضروري اشارا

ڪتاب جي متن ۾ چورس ڏنگين اندر ڏنل انگ، اصل فارسي متن جا صفحا ڏيکارين ٿا، مثلا ص 58 جي ويهين سٽ ۾ [11] جو انگ ڏيکاري ٿو ته انهيءَ جاءِ تي اصل فارسي متن جو يارهون صفحو پورو ٿيو. حاشين ۽ نوٽن ۾ پڻ چورس [ ] ڏنگين ۾ ڏنل صفحن جي انگن مان مراد فارسي متن جا صفحا آهن، ۽ باقي ٻيا صفحن

مقدمو

هيءُ ڪتاب جو عام طرح "چچ نامہ" جي نالي سان مشهور ٿي ويو آهي، سو نہ فقط سنڌ جي تاريخ بابت پهريون بنيادي ڪتاب آهي، پر سڄي بر عظيم پاڪستان- هندستان جي تاريخي سلسلي جو آڳاٽو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي اسلام کان اڳ وارين حڪومتن جو مختصر احوال ۽ سنہ 15 کان 96 هجري (714-637ع تائين هندستان جي اتر-الهندين سرحدن تي اسلامي فوجن جي اوائلي بري ۽ بحري حملن ۽ آخر ۾ مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن جو مفصل ۽ مستند ذڪر موجود آهي. انهيءَ ڪري قدامت جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب وڏي تاريخي اهميت رکي ٿو.

هيءُ ڪتاب اصل عربيءَ ۾ لکيل هو. ۽ سنہ 613 هجري ڌاري ان جو فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اسان تائين هن ڪتاب جو فقط اهو فارسيءَ ۾ ترجمو پهتو آهي، جنهن جا وري انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. گهڻن ئي مصنفن "چچ نامہ" بابت ڪافي ڪجهہ لکيو آهي، مگر هن ڪتاب جا هيٺيان پهلو اڃا تائين تحقيق طلب آهن: (1) اصل عربي ڪتاب ڪهڙو هو، ڪنهن جو لکيل هو، ۽ ڪڏهن لکيو ويو؟ (2) فارسي ترجمو، جو اسان تائين پهتو آهي، ان جي اصل عربي ڪتاب سان مطابقت يا ان ۾ ڪيل ڦير گهير ۽ اختلاف بابت ڪهڙي راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي؟ (3) خود فارسي ترجمي جي ترجمن يا ڇاپي ۾ ڪيتري قدر غلطين جي اصلاح ڪئي وئي آهي، ۽ ڪيتري قدر اڃا تائين گنجائش باقي آهي؟

اسان هن مقدمي ۾ انهن مکيہ مسئلن کي قدري حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون، ۽ آخر ۾ هن سنڌي ترجمي ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق تي روشني وجهنداسون:

اصل عربي ڪتاب

علي ڪوفي جو بيان: اول تہ علي ڪوفي، جنهن هيءُ ڪتاب عربيءَ مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو، تنهن جي اصل عربي ماخذ بابت سندس هيٺيون بيان قابل غور آهي:

"اٽونجاهہ سالن جي عمر ۾، سنہ 613 (ڇهہ سؤ تيرهن) ۾ سيني ڪمن مان هٿ ڪڍي، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽ همنشين (بنايم).... جيئن تہ اڳيان مصنف خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هر هڪ جو بيان تفصيل سان نظم خواهہ نثر ۾ لکي ويا آهن (اهڙيءَ طرح) هندستان جي فتح (بابت لکيل ڪتاب) (ص 56) جي ڳولا لاءِ نفس اماره کي تڪليف ڏنم ۽ اُڇ مبارڪ کان اروڙ- بکر جي شهر ڏانهن رخ رکيم. ڇاڪاڻ تہ اتان جا امام عربن جي خاندان

۾ بنياد مان هئا. ۾ جڏهن انهيءَ شهر ۾ پهتس تہ.... مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان بن عثمان ثقفي (ص 57) سان ملاقات ٿي، کانئس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين تہ: هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي ٻوليءَ (عربي) ۾ هڪ ڪتاب (جي صورت) ۾ لکيل آهي، جا هڪٻئي کان ميراث ٿيندي ورثي ۾ ايندي ٿي رهي، مگر جيئن تہ اها عربيءَ جي پردي ۾ حجازيءَ جي حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهنڪري عجمين (غير عربن) ۾ مشهور نہ ٿي. جڏهن بندو انهيءَ ڪتاب کان واقف ٿيو تہ (ڏنائين تہ) اهو حڪمت جي جوهرن سان سينگاريل ۾ نصيحت جي موتين سان سنواريل هڪ ڪتاب هو (ص 57) بندي، هن ڪتاب کي عربيءَ جي پردي مان ڪڍي فارسي بيان ۾..... آندو آهي (ص57). هيءُ ڪتاب.... هند ۾ سنڌ جي فتح بابت عرب جي عالمن ۾ ادب وارن حڪيمن جي تصنيف آهي.... اگرچ عربي زبان ۾ حجازي لئي ۾ وڏو درجو هوس، ۾ عرب جي بادشاهن کي هن جي پڙهڻ ڏانهن نهايت توجهہ ۾ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو. ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (ڍڪيل) ۾ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۾ سينگار کان خالي هو. تنهنڪري عجم ۾ رائج نہ ٿي سگهيو." (ص 259)

مٿئين بيان مان هن ڪتاب متعلق هيٺيان اهم نڪتا واضح ٿين ٿا: (1) جهڙيءَ طرح خراسان جي فتح، عراق جي فتح، يا ايران ۾ شام جي فتحن بابت ڪتاب لکيل هئا، اهڙيءَ طرح هيءُ ڪتاب "هند ۾ سنڌ جي فتح بابت" هو. (2) اهو ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو ۾ دراصل "عرب عالمن" جوئي تصنيف ڪيل هو. (3) اهو اصل عربي ڪتاب سنہ 613 هـ ڌاري اروڙ ۾ بکر جي وڏي قاضي مولانا اسماعيل وٽ هو. جو عربن جي ثقفي خاندان مان هو ۾ عثمان ثقفي جي ڏهين پيڙهي ۾ هو.(1) هيءُ ڪتاب هن خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان موجود هو ۾ هڪٻئي کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو. ۾ (4) اهو ڪتاب مولانا قاضي اسماعيل جي "ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين" عربيءَ ۾ لکيل هو. جيڪڏهين خود هن قاضين جي خاندان مان هيءُ ڪتاب ڪنهن جو تاليف يا تصنيف ڪيل هجي ها تہ قاضي اسماعيل اهڙي خبرعلي ڪوفي کي ٻڌائي ها، مگر علي ڪوفي جي بيان مان ظاهر آهي تہ هيءُ ڪتاب دراصل ڪن ٻين "عربن عالمن" جو تصنيف ڪيل هو ۾ مولانا قاضي اسماعيل جي "ابن ڏاڏن" جي محض "هٿ اکرين" لکيل هو. جنهن جي معنيٰ تہ هيءُ ڪتاب ٻئي ڪنهن مؤلف يا مصنف جي اصل قلمي نسخي جو پهريون نقل يا ان نقل جو بہ نقل هو. جنهن کي علي ڪوفي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

سنڌ جي تاريخ ۽ عرب مؤرخ: هن وقت تائين ڪنهن به اهڙي عربي تاريخ جو انڪشاف نه ٿيو آهي، جا محض سنڌ ۽ هند جي اوائلي اسلامي فتحن بابت هجي. البت جن عرب مورخن جا تواريخي ڪتاب هن وقت موجود آهن ۽ جن پنهنجن انهن تاريخن ۾ سنڌ جي فتحن ۽ سنڌ جي عربي دؤر حڪومت بابت ٿورو يا گهڻو احوال ڏنو آهي، سي هي آهن:

(1) احمد بن يحيٰ بن جابر بن داؤد الڪاتب البغدادي، جو "البلاذري" جي لقب سان مشهور آهي. سنہ 279/280 هجري ۾ وفات ڪيائين. بلاذري پنهنجي مشهور تاريخ "ڪتاب فتوح البلدان" ۾ هڪ خاص خلاصو باب "فتوح السند" (سنڌ جون فتحون) جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي.

(2) احمد بن داؤد بن وَنند، جو "ابو حنيفہ الدينوري" جي نالي سان مشهور آهي. جمادي الاول سنہ 282 هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس تاريخ "ڪتاب الاخبار الطوال" ۾ سنڌ بابت ڪي ٿورا مختصر حوالا موجود آهن.

(3) احمد بن ابي يعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح الڪاتب العباسي "الا صفهاني"،(1) جو "اليعقوبي" جي لقب سان مشهور آهي. سنہ 284 هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪتاب "التاريخ الڪبير"، جا عام طرح سندس نالي پويان "تاريخ اليعقوبي" سڏجي ٿي، تنهن جي سنہ 252 هجري جي واقعن تي پڄاڻي ٿئي ٿي. هن تاريخ ۾ محمد بن قاسم جو سنڌ فتح ڪرڻ جو احوال ڪجهہ تفصيل سان ڏنل آهي ۽ سنڌ جي عرب گورنرن بابت ٻيا به ڪي چند حوالا موجود آهن.

(4) ابو جعفر محمد بن جرير الطبري، جو سنہ 224 هجري ۾ ڄائو ۽ شوال سنہ 310 هـ ۾ وفات ڪيائين. سندس "تاريخ الرُسُل والمُلوک"، جنهن کي عام طرح "تاريخ الطبري" سڏجي ٿو، تنهن ۾ سنہ 302 هجري تائين جي تاريخي واقعن جو ذڪر آهي. سنڌ جي فتح متعلق ان ۾ ڪي ٿورا مختصر حوالا ڏنل آهن.

مٿين مؤرخن کان علاوه، ابن الاثير (عزالدين ابوالحسن علي بن محمد 630-555هـ) جي "الڪامل في التاريخ" ۽ ابن خلدون (عبدالرحمان ابو زيد ولي الدين 808-732هـ) جي تاريخ "ڪتاب العبر" ۾ پڻ سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن جو ذڪر آهي، مگر اهي ٻئي مؤرخ گهڻو پوءِ جا آهن ۽ سندن تواريخن ۾ انهن اوائلي فتحن جو مواد اڳين تواريخن تان، خصوصاً بلاذري ۽ طبري تان نقل ٿيل آهي. انهيءَ ڪري مٿين چئن آڳاٽن مؤرخن جا ڪتاب نسبتاً اصولي حيثيت رکن ٿا.

انهن چئني مؤرخن جي وفات جي سالن (279هـ، 282هـ، 284هـ ۽ 310هـ) مان ظاهر آهي تہ هنن ٽين صدي هجريءَ ۾ پنهنجون تاريخون لکيون. هند ۽ سنڌ جون اوائلي اسلامي فتحون پهرين صدي هجري (96-15هـ) ۾ واقع ٿيون. ان جي معنيٰ تہ هنن مؤرخن ۽ سنڌ جي اوائلي فتحن جي وچ ۾ هڪ سؤ ورهيہ کان بہ ڪجهہ وڌيڪ عرصو حائل هو. انهيءَ ڪري هنن خود اهي واقعا ڪانئن اڳ وارن مؤرخن يا سندن ڪتابن تان ورتا هوندا. هاڻي سوال آهي تہ هند ۽ سنڌ جي فتحن بابت خود انهن چئني مؤرخن جا ماخذ ڪهڙا هئا؟

عرب مؤرخن جو مکيہ ماخذ "المدائني": ابو حنيفة الدينوري جي "ڪتاب الاخبارالطوال" ۾ خاص سنڌ جي فتوحات بابت ڪو اهم حوالو موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري اسان بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جي سنڌ بابت حوالن جي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

بلاذري پنهنجي ڪتاب "فتوح البلدان" ۾ جن مؤرخن ۽ راوين کان تاريخي واقعا نقل ڪيا آهن، تن ۾ ابوالحسن علي بن محمد المدائني جو نالو خاص اهميت رکي ٿو. ڇو تہ ان کان ڪافي مواد نقل ڪيو اٿس ۽ سنڌ جي فتحن جو احوال تہ خصوصاً ان کان ورتو اٿس. مختلف واقعن ۽ حالتن بابت بلاذري گهٽ ۾ گهٽ 25 بيان اهي قلمبند ڪيا آهن، جي هن خود سنئون سڌو ابوالحسن المدائني جي زباني ٻڌا(1)، ۽ 21 بيان ٻيا مدائني جا ڪري ڇاڪايا اٿس، جي غالباً بلاذري، مدائني جي مختلف ڪتابن تان نقل ڪيا (1).

"فتوح السند" يعني، سنڌ جي فتحن وارو باب تہ شروع ئي هن طرح ٿئي ٿو: "اخبرنا علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف- الخ" (2) يعني تہ (اسان سان علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف خبر ڪئي). هت شروع ۾ ئي بلاذري، ابوالحسن المدائني جو خاص سڃو ذاتي نالو ڪنيو آهي، ۽ گمان غالب آهي تہ بلاذري هيءُ سڃو باب خود مدائني جي زباني ٻڌو ۽ ان کي پنهنجي ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو. هيٺيان دليل هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا:

(1) باب جي شروعات ئي مدائني جي ذاتي نالي جي سندَ سان ٿئي ٿي ۽ ان سان گڏ ٻئي ڪنهن بہ راوي جو نالو آندل ناهي.

(2) باب جي شروع ۾ جنهن پهرئين واقعي جو ذڪر آهي، سو آهي حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ عمان ۽ بحرين جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي طرفان 5 هجري ۾ سندن ٻائرن حڪم ۽ مغيره جي ڪمانڊ هيٺ ديبل، پڙوچ ۽ ٿاڻي جي بندرن تي ساموندي حملا ۽ فتحون. جيڪڏهن مدائني جي سندَ ۽ زباني جو تعلق فقط هن واقعي سان هجي ها تہ ان کان پوءِ ٻئي واقعي (حضرت

عثمان رضہ جي خلافت ۾ ’محاذ هند‘ بابت سرگرمي) يا ان بعد ٿئين واقعي (حضرت علي رضہ جي خلافت ۾ ان محاذ تي فتحون) بابت بلاذري ضرور ڪنهن ٻئي راوي جي سنڌ پيش ڪري ها، جو سندس اصولي دستور آهي. مگر صرف باب جي شروع ۾ مدائني جي زباني جي سندَ پيش ڪرڻ بعد بلاذريءَ بنا ڪنهن ٻي سندَ جي مسلسل طور واقعن جو ذڪر ڪندو پئي ويو آهي.

(3) هن باب ۾ بلاذري، جڏهن به ڪن ٻين راوين جون روايتون ڏنيون آهن تہ اهي صرف معترضہ جملن طور هلندڙ بيان جي تصديق يا تڪميل يا ان کان اختلاف واضح ڪرڻ لاءِ آندیون آهن.(1) سڄي باب ۾ اصولي هلندڙ بيان اهوئي آهي جو منڌ کان ئي ابوالحسن المدائني جي زباني شروع ٿئي ٿو. انهن مان ظاهر آهي تہ بلاذري جي هن "فتوح السند" واري باب جو اصل راوي ۽ مصنف مدائني آهي.

يعقوبي فتوحات سنڌ بابت پنهنجي بيانن ۾ مدائني جو نالو سندَ طور ڪونہ آندو آهي، مگر هيٺين دليلن جي بنياد تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي واقعن بعد، يعقوبي جو مکيہ ماخذ مدائني آهي:

پهريون تہ، سنڌ جي فتحن بابت يعقوبي جا بيان اصولي طور اهي ساڳيا آهن، جي بلاذريءَ "فتوح السند" جي باب هيٺ مدائني جي زباني نقل ڪيا آهن. يعقوبي اختصار سببان البت ڪي ڳالهيون حذف ڪري ڇڏيون آهن ۽ ان سان گڏ ڪن چند ضعيف روايتن جو اضافو ڪيو آهي. ٻيو تہ، يعقوبي پنهنجي تاريخ ۾ اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اسناد جا سلسلا اڪثر ڇڏي ڏنا اٿس. انهيءَ ڪري ئي سنڌ جي واقعن پٺ مدائني جي سند کي حذف ڪري ڇڏيو اٿس .حالانڪ انهن واقعن بابت سندس بيان اهي ئي ساڳيا آهن، جي ٻين ڪتابن ۾ مدائني جي سندَ سان بيان ٿيل آهن. مثلاً يعقوبي (جلد 2 ص 278) امير معاويہ جو عبدالله بن سوار کي" ڇئن هزارن "سان مڪران تي چاڙهي موڪلڻ جو ذڪر ڪيو آهي. بالڪل اهو ساڳيو بيان" ڇئن هزارن "فوج جي ذڪر سميت فتحنامي (ص 109) ۾ ابوالحسن مدائني جي روايت سان موجود آهي. ٽيون تہ، اهو پٺ ثابت آهي تہ مدائني کان يعقوبي واقف هو. ڇاڪاڻ تهپنهنجي تاريخ (جلد 2 ص 4) ۾ مدائني جو نالو ڪنيو اٿس.

ابوجعفر الطبري، پنهنجي ضخيم تاريخ ۾ ابوالحسن مدائني کان سنئون سڌو گهٽو ڪجهہ نقل ڪيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ 500 روايتون مدائني جي سندَ سان نقل ڪيون اٿس. (1)خراسان جا جملي واقعا شروع کان آخر تائين گهٽو ڪري مدائني جي روايت سان آندا اٿس ۽ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ مدائني جو "ڪتاب فتوح خراسان" سڄو استعمال ڪيو اٿس. ساڳيءَ طرح عراق جي فتحن ۽

نظام حڪومت بابت پڻ اڪثر حالات مدائني جي روايتن سان نقل ڪيا اٿس، ۽ غالباً مدائني جي "ڪتاب فتوح العراق" کي به طبري پوريءَ طرح استعمال ڪيو آهي. البت خاص مشرقي ملڪن، جهڙوڪ: ڪرمان، سجستان، ۽ مڪران جون فتحون، جي سنڌ جي فتح جو آغاز آهن، تن جا واقعا مدائني جي بدلي (جنهن انهن ملڪن جي فتحن بابت مستقل ڪتاب لکيا هئا) پنهنجن جداگانہ روايتن ذريعي نقل ڪيا اٿس.(2)

سنڌ جي فتح، ان بعد سنڌ جي عرب گورنرن، يا سنڌ متعلق ٻين سڌن اشارن بابت طبري تقريباً (40) چاليهہ کن حوالا پنهنجي تاريخ ۾ آندا آهن. جن مان اڪثر مختصر ۽ سندَن کان سواءِ ڏنل آهن. جملي تقريباً 9 حوالا اهڙا آهن، جي سندَن سان آهن. (3) جن مان هڪ حوالو، منصور بن جمهور جو سنڌ ۾ پڃي اچڻ بابت، مدائنيءَ جي روايت سان ڏنل آهي. (1) ان کان سواءِ مدائني جي شاگرد عمر جي وسيلي سان طبري هڪ خاص بيان مدائني جي روايت سان نقل ڪيو آهي (قال عمر قال علي واخبرنا ابوعاصم الزيادي عن الهلواث الكلبي قال كنا بالهندمع محمد بن القاسم- الخ 1275x2) جنهن جو اصل راوي محمد بن قاسم سان هندستان ۾ گڏ هو. ان مان ظاهر آهي تہ سنڌ متعلق طبري، مدائني جي روايتن کان بخوبي واقف آهي.

---

(1) مولانا قاضي اسماعيل جي مٿي ڄاڻايل نسب جي صحت بابت ڏسو آخر ۾ ص 262، حاشيہ 57 [9]

(1) يعقوبي وطن جي لحاظ سان اصفهان جو هو (ڏسو ابن الفقيہ الهمداني جو ڪتاب البلدان ص 290)

(1) اهڙن بيانن لاءِ "حدثني" "حدثنا" "اخبرني" يا "اخبرنا" جا الفاظ آڻي مدائني جو نالو ڪنيو اٿس. ڏسو "فتوح البلدان" (مطبوع يورپ) ص ص 9، 11، 13، 35، 56، 73، 277، 280، 281، 300، 311، 323، 327، 336، 342، (۽ روايتون)، 353، 356، 382، 384، 392، 431، 438 ۽ 464.

(1) اهڙن بيانن آڏو "قال" يا "في روايۃ" جا الفاظ آڻي مدائني جو نالو ڪنيو اٿس، ڏسو "فتوح البلدان" (مطبوع يورپ) ص ص 7، 47، 128، 219، 240، 247، 337، 344، 353، 358، 359، (۽ روايتون)، 262، 365، 367، 373، 374، 382، 438، 465 ۽ 468.

(2) ايضاً، ص 421.

(1) اهڙيون جملي 12 روايتون آهن، جن تي غور ڪرڻ سان اسان جي هن نظريي جي پڪي تائيد ٿئي ٿي. مثلاً(1) ص [437] تي ديبل جي بتخاني جي ذڪر بعد تصديق طور محمد بن يحيٰ جي روايت ۽ منصور بن حاتم جي زباني پيش ڪئي اٿس، جنهن خود بلاذري جي ڏينهن ۾ بتخاني جو اهو ٽل ڏٺو هو. ساڳيءَ طرح ص 438 تي تصديق خاطر منصور بن حاتم جي زباني نقل ڪئي اٿس، جنهن ڏاهر ۽ سندس قاتل جون تصويرون ديبل ۽ پڙوچ ۾ ڏنيون. (2) هلندڙ بيان جي تڪميل طور ص 437 تي محمد بن قاسم جو صلح ذريعي ٽيرون فتح ڪرڻ جي روايت آندي اٿس. مگر ان ۾ ڪنهن به ٻئي راوي جو نالو ڪونہ آندو اٿس ۽ "قالوا" (يعني "چون ٿا") جو لفظ آندو اٿس. ساڳي طرح "قالوا" ("چون ٿا") جي شروعات سان ص 439 تي محمد بن قاسم جي طرفان حجاج ڏانهن موڪليل سون ۽ روڪڙ جو ذڪر ڪيو اٿس. ص 446 تي هلندڙ بيان جي تڪميل خاطر پنهنجي همعصرن هرهڪ منصور بن حاتم جو بيان (فضل بن ماهان متعلق) ۽ ٻيو ابوبڪر جو بيان (عسيغان جي حڪم بابت) ڏنو اٿس.

(3) هلندڙ بيان کان اختلافي راين لاءِ، ص 433 ۽ ص 438 تي "وقال" جي لفظن سان معترضہ جملن طور "ابن الڪلبي" جا بيان ڏنا اٿس، جن مان هڪ ۾ هن مڪران جو فاتح "حڪيم بن جبلہ" ڄاڻايو آهي ۽ ٻئي ۾ ڏاهر جي قاتل جو نالو "قاسم بن ثعلبہ" ڏنو آهي. ساڳي طرح صفحن 434، 436 ۽ 442 تي هلندڙ بيان کان ڪي مختلف رايا ڏنا اٿس، مگر خود پاڻ انهن راين کي ضعيف سمجهي، انهن کي "قال قوم" (ڪي چون ٿا تہ: "قال بعضهم" ("ڪن جو چوڻ آهي تہ"): "وقيل" ("چيو وڃي ٿو تہ") جي لفظن سان آندو اٿس.

بهرحال اهي جملي روايتون يا تہ هلندڙ بيان (جو يقيني مدائني جو آهي) جي تصديق خاطر، يا ان جي مزيد تڪميل خاطر، يا ان کان اختلاف ڏيکارڻ خاطر آنديون اٿس.

(1) اسان جي ڳاڻيٽي موجب طبري 503 دفعا مدائني جو نالو ڪنيو آهي.

(2) مثلاً ڏسو طبري جلد 1 ص ص 2705، 2707، ۽ 2708 جتي سجستان، ڪرمان ۽ مڪران جي فتح واري روايت هن طرح بيان ٿيل آهي: "ڪتب الي السري عن شعيب عن سيف عن محمد و طلحہ "المهلب و عمرو قالوا- الخ".

(3) ڏسو تاريخ طبري 1836x2، 1946x2، 1979x2، 149x3، 282x3، 360-359x3، 363x3، 409x3، 1233x3.

(1) تاريخ طبري 1979x3 جتي مدائني جي روايت هن طرح ڄاڻايل آهي: "ذڪر علي بن محمد بن عاصم بن حفص التميمي وغيره حدثوه- الخ".

"فتوحات سند" جو پهريون مصنف "المدائني": سندس سڄو نالو "ابو الحسن علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف المدائني" آهي ۽ هو شمس بن عبدمناف جي خاندان مان عبدالرحمان بن سمرهِ جو آزاد ڪيل غلام هو. تقريباً سنہ 135 هجري ۾ بصره ۾ ڄائو ۽ وڏو ٿيو. اتان پوءِ لڏي وڃي "مدائن" جي شهر ۾ رهيو. جنهن ڪري "المدائني" (مدائن جو) جي نسبت سان مشهور ٿيو. اتان پوءِ موٽي اچي بغداد ۾ رهيو. جتي غالباً سنہ 225/224ھ ۾ وفات ڪيائين. (2)

مدائني اسلامي تاريخ جي واقعن جو وڏو ڄاڻو هو. خصوصاً خلافت اسلاميہ جي مشرقي ملڪن، جهڙوڪ: عراق، خراسان، بحرين، عمان، ڪرمان، سجستان، ڪابل ۽ زابلستان، مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات جي پوري ۽ پيرائتي خبر هيس ۽ انهن متعلق هيٺيان مختلف ڪتاب لکيائين: ڪتاب فتوح العراق، ڪتاب فتوح خراسان، ڪتاب فتح الابلته، ڪتاب امرالبحرين، ڪتاب ڪرمان، ڪتاب فتوح سجستان، ڪتاب ڪابل و زابلستان، ڪتاب فتح مڪران، ڪتاب ثغر الهند ۽ ڪتاب عمال الهند. (1)

مدائني جي انهن تصنيفن جو سڌي يا اڻسڌيءَ طرح سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن ۽ تاريخ سان لاڳاپو آهي. عراق جي فتح ٽيڻ سان اتي مضبوط فوجي طاقت جو پايو پيو. جتان سنڌ ۽ ٻين مشرقي ملڪن جي فتحن ۾ آساني ٿي. بصره لڳ قديم بندر "اُبلة"، عمان ۽ بحرين جي فتحن ٽيڻ سان مسلمانن جي ساموندي طاقت جو بنياد پيو ۽ ديبل، پڙوچ ۽ ٺاٽي تي پهرين ساموندي حملن ۽ فتحن ۾ آساني ٿي. ڪرمان ۽ سجستان جي فتحن ذريعي، اسلامي فوجون هندستان جي اتر- اولهہ سرحد طرف وڌيون ۽ اول مڪران، زابلستان ۽ ڪابل (ايرندو افغانستان) فتح ڪيائون ۽ ان کان پوءِ اتان سنڌ ۽ هندستان جا ڪي حصا فتح ٿيا. مدائني جا ٽي ڪتاب: 1.ڪتاب فتح مڪران 2. ڪتاب ثغرالهند ۽ 3. ڪتاب عمال الهند (هند يعني سنڌ جا گورنر) سنئون سڏو سنڌ جي فتح ۽ اتي جي عربي حڪمرانن سان تعلق رکن ٿا.

ان کان سواءِ مدائني "ڪتاب اخبار ثقيف" يعني ثقفي خاندان جي حالتن بابت ڪتاب لکيو. ياد رهي تہ سنڌ جي فتح ۾ ثقفي خاندان جو وڏو هٿ آهي. سڀ کان پهرين عثمان بن ابي العاص الثقفي سنہ 15 هجري ۾ عمان مان پنهنجي بن پائرن حڪم ۽ مغيره جي ڪمانڊ هيٺ ديبل، پڙوچ ۽ ٺاٽي جي بندرن تي ساموندي لشڪر موڪليو. ان بعد حجاج توڙي محمد بن قاسم ٻئي ثقفي خاندان مان هئا. جن جي همت ۽ حڪمت عملي سان سنڌ فتح ٿي. "ڪتاب فتوح خراسان" ۾ خاص طور خراسان جي گورنر جنيد بن عبدالرحمان المُري جي سوانح ۽ واقعا لکيائين.(1) معلوم هجي تہ

پهريائين جنيد تقريباً 5 يا 6 سال (105-111هـ) سنڌ جو گورنر هو. جتي هن وڏيون فتحون حاصل ڪيون ۽ غالباً سندس انهيءَ شهرت سبب ئي ڪيس سنڌ مان بدلي ڪري، سڌو خراسان جو گورنر مقرر ڪيو ويو. جتي هو (سندس وفات محرم 116 هـ) تائين رهيو.

مدائني جي مٿئين تصنيفن تي غور ڪرڻ بعد هيءُ نتيجو نڪري ٿو ته، مدائني اسلامي خلافت جي مشرقي ملڪن جي فتحن ۽ تاريخ کان پوري طرح واقف هو. خاص طرح محاذ هند يعني مڪران ۽ سنڌ جي فتحن ۽ اتي جي عرب گورنرن جي حالتن جو پورو ڄاڻو هو ۽ انهن مسئلن تي جدا جدا ڪتاب لکيائين. نہ صرف ايترو پر جن مکيہ شخصن جو سنڌ جي فتحن ۽ حڪمرانيءَ سان واسطو هو، انهن جي حالتن کان بہ واقف هو ۽ انهن تي ڪتاب لکيائين.

"فتحنامہ" جو بنياد مدائني جي تصنيفن تي: مٿئين بيان مان واضح ٿيو ته ابوالحسن مدائني ئي هر حوالي کان سنڌ جي فتح ۽ تاريخ جو پهريون مؤرخ ۽ مصنف آهي: بلڪ مدائني ئي هند، سنڌ ۽ مڪران جي فتحن جو اڪيلو مؤرخ ۽ مصنف آهي، ڇاڪاڻ ته عربي تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن بہ مصنف جو نالو نٿو ملي، جنهن مڪمل طور انهن ملڪن جي تاريخ ڏانهن توجهہ ڏنو هجي يا انهيءَ موضوع تي ڪوبہ ڪتاب لکيو هجي. مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن بابت جو احوال اسان تائين پهتو آهي، سو فقط مدائني جي ذريعي پهتو آهي. ڇاڪاڻ ته مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن يا تاريخ متعلق بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جا بيان اڪثر مدائني جي روايتن تي ٻڌل آهن. مطلب ته سنڌ جي فتح بابت جي بنيادي حقيقتون آڳاٽن عرب مؤرخن ذريعي اسان تائين پهتيون آهن، سي اڪثر مدائني جي روايتن ذريعي ئي پهتيون آهن. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته "فتحنامہ سند"، جو اصل عربيءَ ۾ هو ۽ جنهن ۾ سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن جو ذڪر آهي، تنهن جو گهڻو مدار مدائني جي تصنيفن ۽ روايتن تي آهي. هينيان دليل هن نظريي جي وڌيڪ تائيد ڪن ٿا:

(1) اسان هن کان اڳ واضح ڪري چڪا آهيون ته آڳاٽين عربي تاريخن ۾ بلاذري جي"ڪتاب فتوح البلدان" ۾ ئي سنڌ جي اسلامي فتحن جو بيان ٻين سڀني ڪتابن جي پيٽ ۾ وڌيڪ تفصيل سان ملي ٿو. جو ته ان ۾ بلاذري سڄو سارو 15 صفحن (ص 448-431) جو هڪ خاص خلاصو باب "فتوح السند" جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي. هن باب ۾ ڏنل روايتن تي غور ڪرڻ سان هي پڌ معلوم ٿي چڪو ته هن باب جو اصل راوي ۽ مصنف مدائني آهي.

هن باب جي متن ۽ مواد تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته: (1) ان جي شروعات، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان سنڌ ۽ هند جي بندرن (ديبل، پڙوچ ۽ ٺاٽي) تي ڪيل پهرئين ساموندي

حملي ۽ فتحن جي واقعي سان ٿئي ٿي، يعني ته محاذ هند (سنڌ ۽ هند) جي ذڪر سان ان جي شروعات ٿئي ٿي. (2) ان کان پوءِ حضرت عثمان رضہ جي خلافت کان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا واقعن ڏنل آهن. يعني ته اهي واقعا مڪران جي فتح سان تعلق رکن ٿا. (3) وليد جي ڏينهن ۾ وري محاذ سنڌ ۽ هند جو ذڪر، ديبل تي عبيدالله بن نبهان ۽ بديل جي ساموندي حملن سان شروع ٿئي ٿو ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي مڪمل فتح ۽ هند جي ڪن پاڳن جي فتح سان پورو ٿئي ٿو. (4) ان کان پوءِ سليمان جي خلافت کان وٺي سنڌ ۽ هند جي عرب گورنرن جو ذڪر شروع ٿئي ٿو، جو معتصم جي خلافت بعد عمر بن عبدالعزيز الهباري جي سنڌ تي قبضي تي ختم ٿئي ٿو.

باب "فتوح السند" جي متن ۽ مواد جي مٿئين تفصيل مان ظاهر آهي ته هن باب جي روايت ۾ مدائني غالباً پنهنجي ٽن ڪتابن هر هڪ "ڪتاب ثغرالهند" (هند ۽ سنڌ جو محاذ)، "ڪتاب فتح مڪران" (مڪران جون فتحون) ۽ "ڪتاب عامل الهند" (هند ۽ سنڌ جا گورنر) کي يڪجا جمع ڪيو آهي، اهو قياس جي ويجهو معلوم ٿئي ٿو. چاڪاڻ ته بلاذري سنہ 280/279 ھ ۾ وفات ڪئي ۽ مدائني سنہ 225 ھ ۾، يعني ته بلاذريءَ کان 55 ورهيہ اڳ، جنهن جي معنيٰ ته بلاذري جڏهن هن باب جي روايت خود مدائني کان سندس زباني ٻڌي هوندي، تڏهن مدائني يقيني طور پيريءَ ۾ هوندو ۽ مٿيان ٽي ڪتاب ان کان ڪافي اڳ تصنيف ڪيا هوندائين. انهيءَ ڪري زباني روايت ۾ سنڌ جي فتحن بابت بلاذري کي غالباً پنهنجن انهن تصنيفن جو ٿت بيان ڪري ٻڌايائين: خود بلاذري کي به پنهنجي ڪتاب لاءِ اختصار جي ضرورت هئي، انهيءَ ڪري غالباً مدائني جي روايت جو اختصار قلمبند ڪيائين.

"فتحنامي" جي اسلامي تاريخ واري حصي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته بلاذري جي باب "فتوح السند" وارو سڄو مواد ترتيبوار ان ۾ شامل آهي. مثلاً صفحي [72] 104 تي ان جي شروعات ئي، بلاذري جي باب مطابق، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان عثمان بن ابي العاص ثقفي جي هٿان سنڌ ۽ هند جي بندرن (ديبل، پڙوچ ۽ ٿاڻي) تي ساموندي حملي ۽ فتح جي واقعي سان ٿئي ٿي، ان بعد حضرت عثمان رضہ جي خلافت کان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا واقعا بلڪل بلاذري جي سلسلي مطابق ڏنل آهن: ۽ ان کان پوءِ وليد جي ڏينهن ۾ وري محاذ هند ۽ سنڌ جو ذڪر، ديبل تي عبيدالله بن نبهان ۽ بديل جي ساموندي حملن سان شروع ٿئي ٿو، ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح جي تفصيلوار بيان

سان ختم ٿئي ٿو. البت محمد بن قاسم کان پوءِ، جي عرب گورنر سنڌ ۾ آيا، تن جو بيان فتحنامي ۾ ڪونهي، جنهن جي معنيٰ ته فتحنامي جي هن اسلامي فتحن واري حصي ۾ صرف مدائني جي بن ڪتابن يعني "ڪتاب ثغر الهند" (محاذ هند ۽ سنڌ) ۽ "ڪتاب فتح مڪران" (مڪران جون فتحون) جو مواد موجود آهي، مگر سندس ٿئين ڪتاب "ڪتاب عمال الهند" (هند ۽ سنڌ جا گورنر) جو مواد شامل ڪونهي.

(2) "فتحنامي" جي اندروني شهادتن مان پڌ معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ غالباً مدائني جا اهي ٻه ڪتاب، يعني ته "ڪتاب ثغر الهند" ۽ "ڪتاب فتح مڪران" مڪمل طور شامل آهن. هيٺيان دليل ان نظريي جي تائيد ڪن ٿا:

(الف) بلاذري، باب "فتوح السند" ۾ مختلف واقعن بابت مدائني جي زبان کي اجمالي طور ۽ اختصار سان قلمبند ڪيو آهي. فتحنامي ۾ اهي ساڳيا واقعا ساڳي ترتيب پر وڌيڪ زياده تفصيل سان بيان ٿيل آهن. مدائني پنهنجي پيريءَ ۾ بلاذري کي غالباً پنهنجي تنهي ڪتابن جو ڏت بيان ڪري ٻڌايو. ۽ ان جي ابتڙ "فتحنامي" ۾ غالباً مدائني جا ٻه ڪتاب"ڪتاب ثغرالهند" ۽ "فتح مڪران" سندس پوري روايت سان شامل آهن، جنهن ڪري جملي واقعن جو تفصيل موجود آهي. ان کان سواءِ باب "فتوح السند" ۽ "فتحنامي" جي ساڳين بيانن ۾ نه فقط اصولي پر جزئياتي مطابقت ٻه موجود آهي: مثلاً فتحنامي (ص 133) ۾ ڄاڻايل آهي ته ديبل جي حملي وقت حجاج جو خط پهتو، جنهن ۾ هدايت هئي ته "مناسب ائين آهي ته سج کي پٺي ڏيو، جيئن دشمن کي چڱي طرح ڏسي سگهو." اهي لفظ بلاذري جي عبارت (ص 437) ۾ حجاج جي حڪم "ولتڪن مما يلي المشرق" جي عين مطابق آهن: فتحنامي (ص 171) ۾ ڄاڻايل آهي ته حجاج ڏانهن محمد بن قاسم سُرڪي موڪلڻ لاءِ لکيو. ۽ ان جي انتظام لاءِ حجاج جي حڪم سان پچيل ڪپهه آئي، جا سرڪي ۾ ٻوڙي، خشڪ ڪندا ويا. بلاذري (ص 436) جي عبارت ٻه ان مطابق آهي ته "وعمد الحجاج الي القطن المحلوج، فنقع في الخل الخمر الحاذق." پهريون مجاهد، جو ديبل قلعي جي ديوار تي چڙهيو. ان جو نالو ٻه بلاذري جي بيان توڙي فتحنامي مطابق ساڳيو آهي (ڏسو فتحنامو ص 308 نوٽ ص 134). ڏاهر جي قاتل جي باري ۾ پڌ فتحنامي ۽ بلاذري جي بيانن ۾ مطابقت آهي (ڏسو فتحنامو ص 326، نوٽ ص 198) انهيءَ جزئيائي مطابقت مان ظاهر آهي ته فتحنامي جا تفصيلي بيان مدائني جي روايت مطابق آهن، جا بلاذري خود مدائني جي زباني پنهنجي باب "فتوح السند" ۾ قلمبند ڪئي آهي.

(ب) بلاذري کي مدائنيءَ خود پنهنجي زباني ويهي فتوحات جي واقعن جو بيان ڪري ٻڌايو. انهيءَ ڪري بلاذري باب "فتوح السند" جي شروع ۾ سندس نالو سند طور پيش ڪيو آهي ۽ ان بعد لاڳيتو واقعات نقل ڪندو ويو آهي، تان جو ڏاهر جي قتل بعد (ص 438) وري اڳتي هلندڙ بيان لاءِ ٻيهر مدائني جو نالو کڻي ، پنهنجي ماخذ جي تصديق ڪئي اٿس. مطب ته بلاذري سڄو بيان مدائني جي زباني ٻڌو. انهيءَ ڪري ذري ذري سندس نالي آڻڻ جي ڪيس ضرورت ڪانه هئي.

اوائلي عرب مصنفن جو دستور هو ته خود پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتابن ۾ اڪثر هر نئين بيان آڏو پنهنجو نالو کڻي ان بعد، پنهنجو سند جي سلسلو(يعني انهن راوين جا نالا جن کان مصنف تائين ان بيان يا واقعي جي روايت پهتل هجي) پيش ڪري، پوءِ ان بيان کي پيش ڪندا هئا. مؤرخن ۾ ابوجعفر طبري پنهنجي تاريخ ۾ خاص طرح انهيءَ دستور جي پابندي ڪئي آهي. طبري هر نئين واقعي کي بيان ڪرڻ وقت چوندو ته "قال ابو جعفر..... حدثني فلان قال حدثني فلان" (يعني ابو جعفر چوي ٿو ته مون سان فلاڻي هي ذڪر ڪيو)، جنهن چيو ته (مون سان فلاڻي اهو ذڪر ڪيو) يا "حدثني" (مون کي ٻڌايو) جي بدران "عن" (فلاڻي کان) جو لفظ آڻيندو. مطلب ته خود مصنف جي ڪتاب ۾ اڪثر بار بار خود مصنفن ۽ سندس سند وارن راوين جو ذڪر ايندو.

فتحنامي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته جيتوڻيڪ هڪ ته زماني جي هٿ چراند سبب ۽ ٻيو غالباً فارسي مترجم علي ڪوفي جي بي احتياطي سبب مختلف واقعن جي روايتن جي سندن کي يا ته اڻپوري حالت ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي (يعني ته ڪن راوين جا نالا ڇڏي ڏنا ويا آهن) يا ته بلڪل حذف ڪيو ويو آهي، مگر تنهن هوندي ب مدائني جي نالي سان سندس سندن سميت سڄيون ساريون 13 روايتون (1) فتحنامي ۾ موجود آهن. ٻ ٻيون روايتون (ص 182 ۽ 183) "محمد بن حسن" ۽ "محمد بن ابوالحسن مدني" جي نالن سان آندل آهن، جي پڻ غالباً مدائني جون آهن ۽ سندس نالي "ابوالحسن علي بن محمد" کي غلط نموني ۾ لکيو ويو آهي. (1) ٻيون 8 روايتون انهن ماڻهن جي نالن سان ڏنل آهن، جن کان ٻيون روايتون فتحنامي ۾ خود مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن. (2) جنهن جي معنيٰ ته اهي اٺ روايتون پڻ يقيني طور مدائني جي ذريعي ئي پهتل آهن، پر انهن جي اڳيان مدائني جو نالو حذف ٿيل آهي. انهيءَ لحاظ سان فتحنامي ۾ جملي 23 روايتون مدائني جون تسليم ڪري سگهجن ٿيون، انهن کان سواءِ ٻيون باقي روايتون جملي 14 آهن، جي ٻين راوين جي نالن سان ڏنل آهن ۽ گمان غالب آهي ته انهن روايتن مان گهڻن جي سندن جا اوائلي پاڳا حذف ٿيل آهن ۽ شايد انهن مان کي ٻيون پڻ مدائني جي ذريعي آيل هجن. بهرحال

مجموعي طور فتحنامي ۾ وڏو حصو مدائني جي روايتن جو آهي ۽ سواءِ "فتحنامي" جي، سنڌ جي فتحن بابت مدائني جون ايتريون تفصيلوار روايتون ٻئي ڪنهن ٻ عربي يا فارسي جي تاريخي ڪتاب ۾ موجود نہ آهن. هيءَ حقيقت ان نظريي جي تائيد ڪري ٿي تہ فتحنامي جو اسلامي فتحن ۽ تاريخ وارو گهڻو پاڳو مدائني جي ٻن ڪتابن "ڪتاب ثغرالهند" ۽ "ڪتاب فتح مڪران" جو مجموعو آهي.

فتحنامي جي جملي مواد جا ماخذ ۽ انهن جي اندروني صحت: فتحنامي جي جملي مواد جا ٿي سر چشما نظر اچن ٿا: (الف) مدائني جون روايتون، (ب) مدائني کان سواءِ ٻين عرب عالمن ۽ راوين جون روايتون، ۽ (ج) سنڌ جون مڪاني روايتون. اسان هيٺ انهن ٽنهي ماخذن تي تنقيدي نگاهہ سان مختصر بحث ڪنداسون.

---

(2) سندس مفصل سوانح لاءِ ڏسو فهرست ابن نديم (طبع يورپ) ص 100- 103، ياقوت جو معجم الاديا" (گب ميموريل) 5x309-318، تاريخ بغداد (قاهره) نمبر (6438- ج 12 ص 54) انساب المسعاني (المدائني) شذارت الذهب (طبح قاهره 54x201)، مروج الذهب (طبع پئرس) 7x287

(1) ڏسو فهرست ابن نديم ص 103 ۽ معجم الادباءِ 5x315-316.

(1) فهرست ابن نديم، 103

(1) ڏسو ص ص 105، 107، 109، 131، 133، 134، 145، 226، 261، 325، 346، 356، ۽ 357. مدائني جو نالو "ابوالحسن بن علي بن محمد" ڪري آندو ويو آهي.

(1) ڏسو فتحنامي جي آخر ۾ ص 324 تي حاشيہ ص 183/ [164]

(2) مثلاً ٽي روايتون (ص 108، 109، ۽ 111) هڏلي جي نالي سان ڏنل آهن، مگر صفحن 109 ۽ 112. تي خود هڏلي جون روايتون ابوالحسن مدائني جي زباني ڏنل آهن، ٻہ روايتون (ص 112 ۽ 128) عبدالرحمان بن عبدربہ السليطي جي نالي سان ڏنل آهن، حالانڪ صفحن 334 ۽ 246 تي عبدالرحمان بن عبدربہ السليطي جون روايتون پڻ ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن، صفحي 201 تي هڪ روايت ابو محمد هندي جي نالي سان ڏنل آهي، مگر صفحن 131 ۽ 252 تي ابو محمد هندي جون ٻئي روايتون ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن. 127 تي صفحي هڪ روايت اسحاق بن ايوب جي نالي سان ڏنل آهي. حالانڪ صفحي 125 تي اسحاق بن ايوب جي

روايت ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي، ۽ صفحي 142 تي هڪ روايت ابوالليث التميمي الهندي جي نالي سان آندل آهي، حالانڪ صفحي 197 تي ابوالليث هندي جي روايت ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهي.

(الف) مدائني جون روايتون: مدائني کي عرب مؤرخن هڪ معتبر مؤرخ ڪري تسليم ڪيو آهي، جو سندس روايتون اڪثر پڪيون ۽ پختيون آهن. افسوس جو فتحنامي ۾ سندس روايتن جون ڪڙيون حذف ٿيل آهن، انهيءَ ڪري سندس روايتن جو پورو تنقيدي جائزو وٺي نٿو سگهجي، تنهن هوندي به هيٺيون حقيقتون مدائني جي روايتن جي اندروني صحت کي ثابت ڪن ٿيون:

(1) سنڌ بابت فتحنامي ۾ ڏنل مدائني جون اڪثر روايتون سندس انهن سند وارن راوين کان بيان ٿيل آهن، جن کان هن مرڪزي خلافت ۽ بين واقعن بابت احوال ٻڌا ۽ نقل ڪيا آهن، ۽ جن جي بيان کي بلاذري ۽ طبري جهڙن معتبر مؤرخن پڻ صحيح تسليم ڪري پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ هيٺيون روايتون غور طلب آهن:

1- ص 109/ [78] تي عبدالله بن سوار بابت بيان ابوالحسن مدائني ٻن راوين يعني "هذلي"۽ "مسلمة بن محارب" کان نقل ڪيو آهي. فتحنامي ۾ چار ٻيون روايتون (ص 111، 108، 109، ۽ 112) "هذلي" جي وسيلي ۽ هڪ روايت (ص 246) مسلمة بن محارب جي ذريعي بيان ٿيل آهن، جن مان ص 113 تي هذلي واري روايت ۽ ص 246 تي "مسلمة" واري روايت آڏو ابوالحسن جو نالو ڏنل آهي، پر ص 108، 109، ۽ 112 تي هذلي وارين روايتن آڏو ابوالحسن جو نالو غالباً فارسي مترجم جي بيڌيانيءَ سبب حذف ٿيل آهي. (1)

سُلمي بن عبدالله بن سُلمي،(2)جو ابوبڪر الهذلي جي عام نالي سان مشهور آهي، سو اسلامي تاريخ جو مجيل ۽ مسلم راوي آهي. طبري پنهنجي تاريخ ۾ تقريباً 20 روايتون سندس سند جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن، جن مان 8 روايتون ابوالحسن مدائني جي ذريعي نقل ڪيل آهن.(3) يعني ته هذلي جون گهڻي ۾ گهڻيون روايتون مدائني جي ذريعي نقل ٿيل آهن. مطلب ته هذلي، مدائني جي استادن مان هو ۽ سندس روايتون نه صرف طبري پر بين مصنفن به مدائني جي زباني نقل ڪيون آهن.(4) ابوبڪر هذلي عباسي خليفي منصور (وفات 108 هـ/775 ع) جي ڏينهن تائين زنده هو،(1) ۽ مدائني، جو سنه 135 هـ ۾ جائو. ان جي عمر ان وقت تائين تقريباً 23 ورهيه هئي، جنهن ڪري هن هذلي کان سڏو سنئون سندس زباني جملي تاريخي حالات ٻڌا ۽ پنهنجي ڪتابن ۾ لکيا، ۽ بين تائين به پهچايا. (2)

"مسلمة" جو سڄو نالو "مسلمة بن محارب بن سلم بن زياد" آهي ۽ هو مشهور اموي سپهه سالار "زياد" جي اولاد مان هو. (3) مسلمة نه صرف تاريخي راوين ۾ مجيل آهي، پر حديث جي راوين ۾ پڻ شمار ٿيل آهي. (4) هو مدائني جي استادن منجهان آهي ۽ سندس تاريخي روايتون

گھٽو ڪري مدائني جي ذريعي ئي بلاذري توڙي طبري تائين پهتيون. مدائني سڏو سنئون ڪانئس اهي روايتون ٻڌيون. بلاذري "فتوح البلدان" (ص ص 73، 250 ۽ 280) ۾ ٽي رروايتون "مسلمة" جي سند جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن، ۽ پنهنجي ٻي تصنيف"ڪتاب انساب الاشراف" جي جلد 4 ۽ 11 ۾ جملي ڇهه روايتون مسلمة جي سند جي سلسلي سان مدائني جي زباني سان نقل ڪيون آهن. (5) طبري جملي 43 روايتون مسلمة جي سند جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن ۽ اهي سيئي مدائني جي ڪتابن تان يا مدائني جي شاگرد عمر بن شبه کان خود مدائني" جي زباني نقل ڪيل آهن. خود فتحنامي ۾ ص 346 تي ٻي هڪ روايت پڻ ابوالحسن مدائني، مسلمة بن محارب کان نقل ڪئي آهي.

مطلب ته هذلي توڙي مسلمة، مدائني جا وڏا معاصر ۽ تاريخ جا ڄاڻو هئا. افسوس جو فتحنامي ۾ ڪانئن جيڪي روايتون مدائني بيان ڪيون آهن، تن مان ڪن جا پويان سلسلا (يعني ته خود هذلي ۽ مسلمة جن ماڻهن کان اهي ڳالهيون ٻڌيون ۽ انهن وري جن کان ٻڌيون، تن جا نالا) حذف ٿيل آهن، جنهن ڪري اکين ڏٺل يا همعصر روايتن جو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي. تنهن هوندي ب ڪن روايتن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته مدائني جي روايتن جو سلسلو نيٺ انهن ماڻهن تائين پهچي ٿو، جي بيان ٿيل واقعن کان پوري طرح واقف هئا. مثلاً ص 111 تي ابوالحسن مدائني جي روايت ابوبڪر هذلي کان ۽ هذلي جي روايت اَسود کان آهي ۽ اها امير معاويه جي عهد (41-60 هـ) ۾ راشد بن عمرو جي محاذ هند تي مقرري بابت آهي. هن روايت ۾ جيتوڻيڪ هذلي ۽ اَسود جي وچ وارن راوين جا نالا حذف ٿيل آهن(1) ته ب بيروني شهادتن جي بنياد تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته "اَسود" مان مراد الاسود بن يزيد النخعي آهي، جو تاريخ جو مشهور راوي آهي. تاريخ طبري ۾ ڪهڙ ۾ ڪهڙ 9 تاريخي بيان اهڙا آهن جن جي سندن جي سلسلي جي آخري ڪڙي اَسود آهي. اَسود، ڪوفي جي برگزيده تابعين مان هو ۽ حضرت عثمان رضہ جي شهادت (سنہ 35 هـ) وقت حضرت عثمان رضہ طرفان مدافعت ۾ مشغول هو. (1) ان بعد امير معاويہ جي عهد تائين سندس زندهہ رهڻ ۽ راشد بن عمرو جي مقرريءَ کان واقف هئڻ بالڪل قياس جي ويجهو نظر اچي ٿو. انهيءَ لحاظ سان مدائني جي هيءَ روايت نموني طور ثابت ڪري ٿي ته سندس روايتن جا ماخذ بالڪل پختا ۽ معاصراڻا آهن.

مٿئين تفصيلي بحث بعد اسان هيٺ فتحنامي ۾ مدائني جي باقي ٻين روايتن جي ماخذن تي مختصر روشني وجهنداسون.

2- ص 112 تي ابوالحسن مدائني جو حاتم بن قبيصة بن المهلب (2) جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي. حاتم بن قبيصة سنہ 98 هـ ۾ طخارستان جو گورنر هو.(3) هو تاريخ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ راوي عمر بن شبة جهڙيءَ طرح مدائني کان تاريخي روايتون نقل ڪيون آهن، اهڙي طرح هن حاتم بن قبيصة کان بہ روايتون نقل ڪيون آهن. (4)انهيءَ ڪري مدائني جو حاتم بن قبيصة کان نقل ڪرڻ بالڪل قياس جي ويجهو آهي. البت هيءَ روايت عبدالله بن سوار جي جنگ بابت آهي، جنهن کي امير معاويہ تقريباً سنہ 41-42 هـ ۾ محاذ هند تي مقرر ڪيو ۽ انهيءَ جنگ ۾ حاتم بن قبيصة جو هجڻ ممڪن نظر نٿو اچي. طبري سنہ 50 هـ جي بن واقعن جا اکين ڏٺا احوال جن ماڻهن جي زباني حاتم بن قبيصة جي وسيلي نقل ڪيا آهن، انهن ماڻهن ۽ حاتم بن قبيصة جي وچ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ راوي جو واسطو آهي. (1)انهيءَ ڪري فتحنامي جي هن روايت جو پويون حصو ظاهراً حذف ٿيل آهي ۽ جنهن ماڻهو ابن اسوار کي جنگ ۾ ڏٺو، سو خود حاتم بن قبيصة ناهي، مگر اهو راوي، جنهن کان حاتم بن قبيصة هيءُ روايت نقل ڪئي، ٿو پائنجي.

3- ص 125 تي ابوالحسن مدائني جي اسحاق بن ايوب جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي، جو سنہ 92 هـ ۾ حجاج جو محمد بن قاسم کي سنڌ تي رواني ڪرڻ لاءِ فوج گڏ ڪرڻ بابت آهي. طبري، ابوالحسن مدائني جون اسحاق بن ايوب کان نقل ڪيل بہ روايتون ڏنيون آهن جي امير معاويہ جي عهد ۽ وليد بابت آهن. (2) فتحنامي جي هيءُ روايت پڻ وليد جي عهد جي آهي ۽ روايت جي اعتبار کان مڪمل آهي. ص 127 تي هي روايت ۾ اسحاق بن ايوب ۽ هلواٽ ڪلبي جا نالا ڏنل آهن، ۽ ظاهراً آڏو مدائني جو نالو ڇڏيل آهي ڇو تہ هلواٽ جون روايتون پڻ مدائني ذريعي پهتل آهن.(3)

4- ص 131 تي ابوالحسن "ابو محمد مولي بني تميم" کان ديبل جي محاصري جو نقل ڪيو آهي ۽ 252 تي ابوالحسن ساڳئي "ابو محمد هندي" کان ملتان جي منروي بتخاني جو بيان نقل ڪيو آهي. ان مان ظاهر آهي تہ ابو محمد هند يعني سنڌ جو هو ۽ بنو تميم جو پالتو هو. ٿي سگهي ٿو تہ ابو محمد کي انهن واقعن جي سنئين سڌي خبر هجي، ڇاڪاڻ تہ اهي واقعا سنہ 93-95 هـ جا آهن ۽ ممڪن آهي تہ ابو محمد گهٽ ۾ گهٽ 56 سال پوءِ بہ جيئرو رهيو هجي، جو سنہ 150 هـ ڌاري جڏهن ابوالحسن مدائني جي عمر 15 سال هئي، تڏهن ڪيس انهن ڳالهين جي خبر ڏني هجيس. پر غالباً فتحنامي ۾ انهن روايتن جو بہ پويون حصو حذف ٿيل آهي ۽ ابو

محمد خود ٻئي ڪنهن کان اهي حالات ٻڌا. ڇاڪاڻ ته بلاذري "فتوح البلدان" (ص 438) ۾ محمد بن قاسم جي فتح بابت هڪ بيان نقل ڪيو آهي جو مدائني، "ابو محمد الهندي" کان ٻڌو. ۽ ابو محمد وري "ابو الفرج" نالي راوي کان ٻڌو. بهرحال بلاذري جو هي حوالو ثابت ڪري ٿو ته ابو محمد، مدائني جي استاد راوين منجهان آهي.

البت فتحنامي ۾ ص 201 تي، ڏاهر جي قتل، لاڏيءَ جي گرفتاري ۽ محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪرڻ واري حڪايت پڻ ابو محمد هنديءَ کان نقل ٿيل آهي، جنهن اها "ابو مسهر عابي" کان ٻڌي، جنهن وري اها "هند جي ڪنهن شخص" کان ٻڌي. هيءَ روايت مشڪوڪ آهي، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ ابو محمد مشهور راوي آهي، ۽ پڻ جيڪڏهن "ابو مسهر عابي" کي صحيح طور "ابو مسهر عبدالاعليٰ" تسليم ڪجي، جو پڻ مشهور راوي آهي(1) ته به روايت جي آخري ڪڙي مشڪوڪ ۽ مبهم آهي.

5- ص 252 تي ابوالحسن مدائني، خريم بن عمرو کان ملتان جي ڏن بابت روايت نقل ڪئي آهي. خود فتحنامي مان ظاهر آهي ته حجاج، خريم کي محمد بن قاسم سان گڏ موڪليو هو(2) ۽ خريم سنڌ جي فتحن ۾ ساڻس گڏوگڏ هو(3) ۽ غالباً ويندي آخر تائين محمد بن قاسم سان گڏ رهيو(4) انهيءَ ڪري ملتان جي فتح ۽ خزاني وارو احوال سندس اکين ڏٺو آهي.

6- ص 197 تي ابوالحسن جي ابوالليث هندي کان ٻڌل روايت (ڏاهر جي قتل بابت) ڏنل آهي، جا هن (ابوالليث) پنهنجي پيءُ کان ٻڌي. ان کان اڳ ص 142 تي پڻ محمد بن قاسم جي ديبل ڏانهن روانگيءَ وارو بيان "ابو الليث التميمي الهندي" کان بيان ڪيل آهي، پر بيان ڪندڙ (ابوالحسن مدائني) جو نالو حذف ٿيل آهي. ابوالليث هي پويون بيان "جعونه بن عقبة السلمي" کان ٻڌو. هاڻي خود فتحنامي جي ص 133 تي ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته جعونهالسلمي، محمد بن قاسم سان گڏ هو ۽ خاص منجنيقن جي چارج ۾ هو. انهيءَ حوالي مان انهن روايتن جي صحت جي تصديق ٿئي ٿي.

7- ص 234 ۽ 246 تي مدائني (علي بن محمد) جون ٻه روايتون عبدالرحمان بن عبد ربهالسليطي کان ڏنل آهن. پوئين روايت ساڳئي وقت مسلمة بن مهارب ۽ عبدالرحمان بن سليطي کان نقل ٿيل آهي، جنهن جي معنيٰ ته عبدالرحمان ۽ مسلمة ٻئي مدائني جا وڏا معاصر هئا.

وري ص 112 ۽ 128 تي عبدالرحمان بن عبدربه کان ٻه روايتون ڏنل آهن جن جو ناقل پڻ مدائني کي ئي سمجهڻ گهرجي، پر سندس نالو حذف ٿيل آهي. عبدالرحمان بن عبدربه کان ابوالحسن جون اهي چارئي روايتون مستند آهن، ڇاڪاڻ ته ساڳين واقعن بابت بلاذريءَ جا ابوالحسن کان نقل کيل بيان انهن سان ملي اچن ٿا.

مٿين وضاحت مان قدري ظاهر آهي ته "فتحنامہ" ۾ مدائني سان واسطو رکندڙ روايتون تاريخي اعتبار کان صحيح آهن. البت ص 255 تي "محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني" جي نالن سان ڏاهر جي ڏيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش بابت جا کهاڻي نقل ٿيل آهي، سا جملي مستند تاريخي ماخذن جي خلاف آهي ۽ انهيءَ کري ان جو سند جو سلسلو پڻ غالباً مصنوعي آهي. (1)

(ب) مدائني کانسواءِ (؟) باقي ٻيا عرب راوي: جملي ٻيون 14 روايتون اهڙيون آهن (2) جي پڻ عرب راوين کان آهن، پر انهن جي سند جي سلسلي ۾ نہ مدائني جو نالو ڏنل آهي ۽ نہ وري اهڙي کنهن ٻئي راوي جو، جنهن کان (فتحنامي ۾ کنهن ٻيءَ جاءِ تي) مدائني جي ٻي کا روايت موجود هجي. ڇئي نڏو سگهجي ته اهي کي مستقل روايتون آهن جن سان مدائني جو تعلق ناهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي سند جا سلسلا بلکل مختصر ۽ هک ٻن راوين جي نالن تائين محدود آهن. بالکل ممکن آهي ته انهن مان کافي روايتون مدائني جي ذريعي پهتل هجن مگر مدائني جو نالو ٻه ٻين راوين سان گڏ ڇڏي ڏنو ويو هجي.

جيئن ته انهن روايتن جي سند جا سلسلا بلکل مختصر طور ڏنل آهن ۽ يقيني طور راوين جا نالا حذف ٿيل آهن، انهيءَ کري وڌيڪ تحقيق لاءِ ميدان تنگ آهي. البت کي تاريخي اهجاڻ موجود آهن جي هنن روايتن جي صحيح هجڻ تي شاهد آهن: مثلاً ص 215/[151] تي ڏنل داستان جي روايت خواجہ امام ابراهيم طرفان آهي ۽ آخر ۾ ص 480 واري حاشيہ ۾ ڏنل تفصيلي بحث هن روايت جي صحت کي ثابت کري ٿو. ٻين روايتن کي بلاذري ۽ يعقوبي جي فتح سنڌ بابت بيانن سان پيٽجي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو ته اهي پڻ انهن صحيح ۽ مستند بيانن جي منافي نہ آهن، سواءِ ٻن روايتن جي: هک ص 268 تي ڏنل لاڏي بابت "عقيل بن عمرو" نالي راوي جو بيان، ۽ ٻيو ص 275 تي بنو تميم جي کنهن نامعلوم شخص ذريعي نقل کيل بيان، جنهن ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان سندس ڏيءُ جو سگ گهرڻ وارو قصو بيان ٿيل آهي. کتاب جي

آخر ۾ ص 439، حاشيہ 131/[94] ۾ محمد بن قاسم جي شادي متعلق تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي جنهن مان مٿين ٻنهي روايتن جي ترديد ٿئي ٿي.

(ج) مقامي روايتون: مدائني جون روايتون خواهہ اهي ٻيون روايتون، جي عرب راوين جي سنڌن جي سلسلن سان موجود آهن، سي عرب محققن جي فن روايت جي اصولن موجب ڏنل آهن. انهن مان اڪثر روايتن جا سلسلا انهن عرب راوين تائين پهچن ٿا، جن کي واقعن جي سڌي سنئين خبر هئي. ڪن ٻين روايتن جا سلسلا سنڌ جي مقامي راوين، مثلاً، ابو محمد،(1) ابواللیث هندي (2) ۽ امير محمد والي ساوندي سمہ (3) تائين پهچن ٿا. انهن راوين مان ابو محمد ۽ ابو الليث ٻئي عرب قبيلي بنو تميم سان وابستہ هئا ۽ سندن روايتون مدائني ۽ ٻين عرب راوين ذريعي پهتل آهن. ساوندي سمہ جو والي امير محمد، غالباً عرب هو. مگر ڪانئس نقل ڪيل روايت جو سند جو سلسلو حذف ٿيل آهي. انهن ٽن راوين مان صرف ابومحمد هندي جو ص 267 تي ڏاهر جي قتل ۽ لاڏيءَ جي گرفتاري بابت بيان دراصل ٻئي هڪ نامعلوم مقامي شخص کان نقل ٿيل آهي ۽ انهيءَ ڪري ان گمنام شخص جي سند کي مستند چئي نٿو سگهجي، جيئن مٿي ص 2 تي ڄاڻايو ويو آهي.

عرب راوين سان لاڳاپيل انهن ٽن مقامي شخصن جي بيانن ڪانسواءِ فتحنامي ۾ ڪافي اهڙو مواد موجود آهي جنهن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي. اهڙين روايتن مان صرف هڪ روايت ص 195 تي (شجاع نالي شخص جي ڏاهر سان مقابلي بابت) اهڙي آهي جنهن ۾ مقامي راوي، رام سيه برهمڻ جو نالو ڪنيل آهي. باقي هيٺيون روايتون، فن روايت جي اصول موجب نہ آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ڪنهن بہ راوي جو نالو ڏنل ڪونهي.

1- صفحي 62 ڪان صفحي 105 تائين اسلامي فتوحات ڪان اڳ واري سنڌ جي تاريخ واري سڄي بيان جو مدار ٻڌل سئل ڳالهين تي آهي ۽ ڪٿي بہ ڪنهن راوي جو نالو ڄاڻايل ڪونهي. مثلاً ص 55 تي شروعات ئي غير معلوم "خبرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن"سان ٿئي ٿي ۽ ص 66 تي "هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ" پڻ نامعلوم آهي. هن باب ۾ ص 77 تي عرب امير عين الدوله ريحان مدني جو ذڪر، ص 87 تي رسول **الله** ﷺ جي هجري ٻئي سال ڏانهن اشارو ۽ ص 103 تي عرب قبيلہ بنو سامہ جي علاقين جو سنڌ ڏانهن پڄي اچڻ وارو ذڪر ڏيکارين ٿا تہ هي باب يقيني طور ڪنهن مسلمان مؤرخ جو جمع ڪيل آهي. ان کان سواءِ هن باب ۾ سنڌ جي ڪن مقامي واقعن ۽ حالتن جا تفصيل ڏيکارين ٿا تہ هن تاريخي باب مرتب

ڪرڻ ۾ ڪافي تحقيق ڪان ڪم ورتو ويو آهي. البت هن باب ۾ چچ ۽ راڻي سونهن ديوي جي عشق واري داستان وارو افسانوي رنگ غالباً فارسي مترجم جو اضافو آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

---

(1) ڏسو آخر ۾ ص 294-295 تي ڏنل حاشيہ 108/ [77]

(2) طبري (255x3) سندس نالو بالڪل انهيءَ طرح ڏنو آهي، جو صحيح سمجهڻ گهرجي. طبري جي ايڈيٽرن اسماءِ خاص جي فهرست ۾ سندس نالو "سلمه بن عبدالله" ڪري لکيو آهي ۽ ابن رسته جي ڪتاب "الاعلاق النفيسة" (ص 313) ۾ سندس نالو "سليمان بن عبدالله" لکيل آهي. وڌيڪ سندس حالات لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص 294 - 295

(3) ڏسو تاريخ طبري ص ص 2831x1، 2872x1، 3068x1، 3135x1، 3198x1، 173x2، 1326x2 ۽ 132x3.

(4) مثلاً بلاذري "فتوح البلدان" (ص 18) ۾ فقط هڪ روايت "هذلي" جي اسناد سان آندي آهي ۽ اها ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي. ساڳيءَ طرح بلاذري پنهنجي ٻئي ڪتاب "انساب الاشراف" (جلد 11 ص 227) ۾ پڻ هذلي جي روايت مدائني جي ذريعي نقل ڪئي آهي.

(1) ڏسو طبري 401x3، 424، 435، ۽ 436.

(2) طبري، مدائني جون هذلي کان ٻڌل روايتون مدائني جي شاگرد عمر بن شبه جي زباني نقل ڪيون آهن.

(3) ڏسو تاريخ طبري، 445x2 .

(4) ڏسو بخاري جي "التاريخ الڪبير" جلد 4 ص 279.

(5) ڏسو ڪتاب انساب الاشراف جلد 4 ص ص 73، 81، 106 ۽ جلد 11 ص ص 27، 168، 226.

(1) ڇاڪاڻ تہ هذلي ۽ مسلمة ٻئي همعصر ۽ مدائني جا مکيہ ماخذ آهن ۽ مدائني ڪي روايتون ٻنهي کان ساڳي وقت ٻڌيون آهن (ڏسو تاريخ طبري 73x2). طبري هڪ روايت ڏني آهي جا هن ابن حميد کان ٻڌي ۽ هن مسلمة کان ٻڌي، مسلمة ابواسحاق عبدالرحمان کان ٻڌي ۽ عبدالرحمان سندس پيءُ اَسود کان ٻڌي (225x1). هن سلسلي اسناد مطابق مسلمة ۽ اَسود جي وچ ۾ ٻيا راوي آهن. ان مان ظاهر آهي تہ فتحنامي جي مٿين روايت ۾ مسلمة جي همعصر هذلي ۽ اَسود جي وچ ۾ ٻہ ڪم از ڪم ٻن راوين جا نالا هٿ ڪپن جي حذف ٿيل آهن.

(1) ڏسو تاريخ طبري 2896+1، 2916، ۽ 2960.

(2) متن ۾ "حاتم بن قتبيبه الباهلي" غلط آهي ۽ صحيح نالو "حاتم بن قبيصة بن المهلب" آهي-

(3) ڏسو تاريخ طبري 1324x2

(4) تاريخ طبري 109x2-110.

(1) طبري سنہ 50 هجري جي ٻن واقعات کي هن ساڳي روايت سان بيان ڪيو آهي تہ: "طبري، عمر بن شبهکان، عمر بن شبه، حاتم بن قبيصة، غالب بن سليمان کان، غالب بن سليمان، عبدالرحمان بن صبح کان (ايضا 109x2-110)

(2) ڏسو تاريخ طبري 201x2 ۽ 1741x2

(3) ڏسو مٿي ص 8.

(1) ابو مسهر عبدالاعليٰ بن مسهر تاريخ جي راوين مان آهي ۽ طبري ٽن روايتن (4x2، 1130x3 ۽ 2426x3 ۾ سندس نالو کنيو آهي، جن مان هڪ (130x3) منجهان گمان نڪري ٿو ته هو مامون جي حڪومت جي آخري سال سنہ 18 هـ ۾ جيئرو هو.

(2) ڏسو فتحنامہ، ص 127 ۽ 130

(3) ساڳيو، ص 134، 207، 216، 233.

(4) محمد بن قاسم جي سنڌ مان معزولي سنہ 96 هـ جي پهرئين اڌ ۾ واقع ٿي. ان وقت تائين خريم جي ڪنهن ٻئي هنڌ موجودگي ثابت ڪانهي ۽ فتحنامي جي حوالن مان قوي گمان نڪري ٿو ته هو سنڌ ۾ هو. محمد بن قاسم جي معزولي بعد سنہ 96 جي پوئين ۽ 97 هـ ڏاري قتيبة جي قتل وقت خريم خراسان ۾ نظر اچي ٿو (ڏسو طبري 130x2 ۽ 1312.

(1) ڏسو آخر ۾ ص 351-362 جتي هن مصنوعي حڪايت ۽ صحيح تاريخي حالات تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي.

(2) ڏسو فتحنامہ، ص 106، 107، 113، 116، 119، 121، 128، 137، 171، 193، 201، 205، 207، 219.

(1) ڏسو فتحنامہ، ص 131، 252 ۽ 201

(2) ساڳيو، ص 142 ۽ 197

(3) ساڳيو، ص 231.

2- ص 166 تي ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ مهراڻ جي ٻئي ڪناري تي سامهون تيار ٿي بيهڻ واري بيان جو مدار ٻه مقامي روايت تي آهي، پر غالباً ان جي صحت جي تصديق لاءِ ان کي خاص طرح "هند جي دانائن" ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي.

3- ص 220 تي لاڏيءَ بابت بيان ظاهراً غير معتبر آهي، ڇاڪاڻ ته اتي صاف ڄاڻايل آهي ته اهو بيان "برهمڻ آباد جي مکيه ماڻهن کان ڏند ڪٿائن ۾ آڻين ٿا".

4- ص 236 تي اروڙ جي جادوگرڻ وارو قصو محض هڪ قصو ئي آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي روايت مبهم آهي ۽ ڄاڻايل آهي ته "هن ڳالهه جي سنواريندڙن هن طرح بيان ڪيو آهي".

5- ص 239 تي اروڙ جي برهمڻ قيدي سپاهي وارو قصو ٻه محض هڪ افسانو آهي، ڇاڪاڻ ته "هن ڳالهه جا راوي ۽ هن تاريخ جا بيان ڪندڙ" مبهم ۽ نامعلوم آهن.

6- ص 241 تي جيسينه جو ڪيرج ڏانهن مدد لاءِ وڃڻ وارو بيان "وڏن مکيه ماڻهن کان ٻڌل ڳالهين" تي مبني آهي. ۽ جيتوڻيڪ "وڏن ۽ مکيه ماڻهن" وارا لفظ جيسينه جي ڪيرج ڏانهن وڃڻ واري بيان جي صحت جي تائيد ڪن ٿا پر ان بيان ۾ جيسينه سان "چگي" جي محبت وارو افسانو غالباً فارسي مترجم طرفان ٺاهي جوڙي بيان ڪيل آهي، جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

7- ص 241 تي جيسينہ جي ولادت ۽ بهادري وارو قصو "اروڙ جي ڪن برهمڻن" کان بيان ٿيل آهي ۽ محض هڪ حڪايت آهي جنهن کي ڪا تاريخي اهميت ڪانهي.

مٿئين مواد جو علاوه، مترجم علي ڪوفي ٻه پنهنجي طرفان عبارت آرائي جي لحاظ سان اضافا ڪيا آهن جن جي هيٺ وضاحت ڪئي ويندي.

اصل عربي ڪتاب جي تاليف بابت راءِ: فتحنامي جي تاريخي پس منظر ۽ ان جي سموري مواد جي جملي ماخذن بابت مٿين ڪيل وضاحت مان معلوم ٿيو ته فتحنامي جي تاليف جو مدار هيٺين سرچشمن تي آهي: (1) مدائني جا ٻه ڪتاب، "ڪتاب فتح مڪران" ۽ "ڪتاب ثغرالهند"، (2) مدائني ڪانسواءِ (؟) ٻين ڪن عرب مؤرخن ۽ راوين جا سنڌ جي فتح بابت بيان، ۽ (3) سنڌ ۾ اسلام ڪان اڳ واري دؤر حڪومت ۽ محمد بن قاسم جي فتح سان واسطو رکندڙ ڪن حڪايتن بابت سنڌ جي مقامي ماڻهن، دانائن، مڪين، برهمڻن ۽ وڏن عمر وارن جا زباني بيان. پهرئين ۽ ٻئي سر چشمي ۾ تميز ڪرڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ ته روايتن جا سلسلا حذف ٿيل آهن ۽ بالڪل ممڪن آهي ته فارسي ترجمي ۾ جي روايتون ٻين راوين ڏانهن منسوب آهن، سي دراصل مدائني جي واسطي سان قلمبند ٿيل هجن پر سندس نالو ڇڏي ڏنو ويو هجي. هن دليل

جي تائيد هن حقيقت مان ٿئي ٿي ته انهن راوين مان جن بابت ب ڪجهه معلوم ٿي نه سگهيو آهي، سي مدائني کان اڳ جا آهن ۽ غالباً سندن بيان مدائني ذريعي ئي پوين تائين پهتا.

بهرحال پهرئين ۽ ٻئي سرچشمي جي راوين ۾ ابوالحسن مدائني سي کان پوءِ آهي ۽ انهيءَ ڪري، يا ته هيءُ ڪتاب خود مدائني (135-225 هـ) تصنيف ڪيو يا ته مدائني جي وفات (سنه 225 هـ) بعد تصنيف ٿيو. فتحنامي ۾ خود مدائني وارين روايتن مان ڪن جي آڏو ڇاڪاڻ آهي ته بين ڪن راوين جي ذريعي ابوالحسن کان اهي بيان نقل ٿيل آهن. (1)جنهن جي معنيٰ ته شايد ابوالحسن کان پوءِ اهي بيان کانئس صدري روايتن ذريعي يا سندس ڪتابن ذريعي قلمبند ٿيا.

جنهن مواد جو خاص مقامي روايتن تي مدار آهي ان جي سنه تاليف بابت يقيني طور ڪجهه ب چئي نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته سواءِ "رام سيه برهمڻ" جي بين راوين جا نالا اٽلي آهن ۽ خود رام سيه جو اڪيلو نالو ڪاب رهنمائي نٿو ڪري سگهي.

فتحنامي جي سڄي متن ۾ ڪاب اهڙي مستقل اندروني شهادت موجود ڪانهي جنهن جي بنياد تي ان جو سنه تاليف متعين ڪري سگهجي. البت ص 248/[236] تي هڪ عربي شعر ڏنل آهي جو ابوالفتح بستي جي قصيده مان آهي (2) جنهن سنه 401/400 هـ ۾ وفات ڪئي. پر جيئن ته ان شعر جو نفس مضمون سان ڪوب واسطو ڪونهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهو فارسي مترجم طرفان وڌايل هجي، انهيءَ ڪري ان کي فتحنامي جي سنه تاليف بابت سند طور پيش ڪرڻ منطقي طور صحيح نه ٿيندو.

البت مترجم علي ڪوفي جي ديباچي ۾ ڇاڪاڻ آهي ته اصل عربي ڪتاب "عرب عالمن"جو لکيل هو ۽ ان جو نسخو قاضي اسماعيل (سنه 613 هـ) جي "ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين"لکيل هو ۽ سندس خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو(1) "ابن ڏاڏن" ۽ "ميراث طور ورثي ۾ هلندو اچڻ" مان هڪ گماني اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته شايد هيءُ ڪتاب تقريباً بن ادائن سون ورهين کان هن خاندان ۾ هجي. اهو اندازو چوٽين صدي هجريءَ تائين پهچي ٿو ۽ انهيءَ بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اصل عربي ڪتاب مدائني جي وفات کان وٽي چوٽين صدي هجريءَ جي آخر واري عرصي، يعني ته 225 هـ کان 400 هـ واري عرصي ۾ تاليف ٿيو هجي.

مدائني کان سواءِ ٻئي جنهن ب هيءُ ڪتاب تاليف ڪيو تنهن مدائني جي تصنيف "ڪتاب فتح مڪران" ۽ "ڪتاب ثغرالهند" تي ئي ان جو بنياد رکيو ۽ انهيءَ ڪري هيءُ ڪتاب محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح واري بيان تي ختم ٿيو. جيڪڏهن 225 هـ-400 هـ واري عرصي ۾

لکندڙ مؤلف کي تاريخ سنڌ بابت ڪنهن نئين تاريخ تصنيف ڪرڻ جوخيال هجي ها تہ ان وقت تائين جا ٻيا بہ ڪيئي گورنر حڪمراني ڪري چڪا هئا ۽ انهن جو ذڪر بہ ڪتاب ۾ شامل ڪري ها.

جيتوڻيڪ هن ڪتاب جو تعلق هڪ محدود تاريخي عرصي سان آهي، پر واقعن جي تفصيل سبب هيءُ ڪتاب هڪ ممتاز تاريخي حيثيت رکي ٿو. سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ جو حتي الامڪان تفصيلي بيان، محمد بن قاسم جو شيراز کان رواني ٿيڻ کان ويندي آخر ۾ ملتان جي فتح تائين مفصل تاريخي بيان، محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي وچ ۾ لڙائيءَ جي تياري، توڙي لڙائيءَ جي ڪيفيت ۽ مختلف معرڪن جا ذري پرزي واقعا، جنگي واقعن ۽ خاص موقعن تي عرب شاعرن جا شعر، حجاج ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ خط و ڪتابت جو تفصيلي رکارڊ، فتحنامي ۾ اهو جملي تاريخي مواد اڪثر نئون ۽ انوکو آهي بلڪ ٻين عرب تاريخن ۾ اڻلڀ آهي. ڪتاب جي تاليف ۾ اوڻايون هڪ تہ غير معتبر مقامي روايتن کي داخل ڪرڻ سان پيدا ٿيون آهن، ٻيو تہ نسخن جي نقل در نقل سبب، خاص نالن ۽ واقعن جي سنن ۽ سالن ۾ تحريف ۽ تصحيف ۽ عبارتن جي خلل سبب وجود ۾ آيون آهن، ۽ ٿيون وري غالباً فارسي مترجم طرفان روايتن جي سلسلن کي حذف ڪرڻ ۽ رنگين عبارت آرائي طرف توجهہ ڏيڻ سبب واقع ٿيون آهن. روايتن جي سلسلن ۾ ڪاٽ ڪُوٽ سبب واقعن جي صحت کي پرکڻ البت ناممڪن ٿي ٻيو آهي، باقي ٻين جملي اوڻاين جي علمي تحقيق ۽ تنقيد سان تلافي ٿي سگهي ٿي.

اصل عربي ڪتاب جو نالو: اصل ڪتاب، جنهن جو علي ڪوفي 613ھ ڌاري ترجمو ڪيو، ان جو سرورق تي يا شروع ۾ ڪتاب توڙي اصل مصنف جو نالو هڻڻ قياس جي ويجهو نظر اچي ٿو، مگر فارسي مترجم علي ڪوفي ان بابت پنهنجي ديباچي ۾ ڪابہ وضاحت ڪانہ ڪئي، بلڪ پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ هڪ نئون نالو تجويز ڪيو، جو غالباً هڪ تہ پرتڪلف هڻڻ سبب ۽ ٻيو تہ ترجمي جي آخر ۾ هڻڻ سبب رائج نہ ٿي سگهيو. انهيءَ ڪري پوين پڙهندڙن ان کي مختلف نالن سان سڏيندي بالاخر ان کي "چچ نامہ" سڏيو ۽ اهو آسان مگر غلط نالو مشهور ٿي ويو. گذريل صديءَ ۾ ايلفنسٽن پهريون دفعو، انڊيا آفيس لئبرري واري قلمي نسخي جي مطالعي بعد، ڪتاب جو نالو "تاريخ هند و سند" ڄاڻايو.(1) ان بعد اليٽ پنهنجي تاريخ ۾ واضح ڪيو تہ "چچ نامہ" جي نالي لاءِ خود ڪتاب اندر ڪابہ ثابتي موجود ڪانهي، بلڪ ڪتاب جي شروع توڙي آخر ۾ ان کي "فتحنامہ" سڏيو ويو آهي.(2) آخر ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي فارسي

متن مان ڪتاب جي نالي بابت حوالا جمع ڪري واضح ڪيو ته ڪتاب جو "فارسي ۾ اصل نالو فتحنامو" هو (3) ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ايڊيشن جي سرورق تي ڪتاب جو نالو "فتحنامہ سند المعروف بہ چچ نامہ" ڪري لکيائين. اسان هيٺ هن مسئلي تي قدري تفصيل سان روشني وجهنداسون.

جيئن ته ڪتاب جو اصلي عربي نالو اسان تائين نہ پهتو آهي، انهيءَ ڪري خود فارسي ترجمي جي اندروني شهادتن جي آڌار تي ان جو اندازو لڳائي سگهبو. ڊاڪٽر دائود پوٽہ ص[11] ، [14] ۽ [248] جا حوالا ڏنا آهن، جتي هن ڪتاب لاءِ "اين فتحنامہ" جا لفظ آيل آهن، انهن کانسواءِ ٻين صفحن تي هيٺين قسم جا حوالا موجود آهن. "اين ڪتاب تاريخ هندو... فتح سند" [ص 8] "تاريخ اين فتح" [ص 10] ،"اين فتحنامہ" [13] "فتح نامہ" (بمعنيٰ فتح جو احوال، جو محمد بن قاسم حجاج ڏانهن لکيو) [ص 186-187 ۽ 191، 196 ۽ 199] انهن حوالن مان ظاهر آهي ته لفظ "فتحنامہ" مترجم ٻن معنائن ۾ استعمال ڪيو آهي. لفظي طور بمعنيٰ "فتح جو احوال يا خط" ۽ اصطلاحي طور هيءُ ڪتاب جنهن جو خاص تعلق سنڌ جي فتح سان آهي. هاڻي جيڪڏهن تسليم ڪجي ته لفظ "فتحنامہ" اصل عربي ڪتاب جي نالي واري مفهوم کي قدري ادا ڪري ٿو، ته پوءِ صرف ايترو چئي سگهبو ته اصل نالي ۾ شايد"فتح" جو لفظ هو.

ص [10] تي "تاريخ اين فتح" وارو فقرو بہ قدري ان گمان جي تائيد ڪري ٿو. ٻئي طرف ص [8] تي ڏنل عبارت،"محرر اين ڪتاب تاريخ هندو مقرر فتح سند"، بہ ڇڻ بياني معلوم ٿئي ٿي، پر جيڪڏهن انهيءَ عبارت مان اصل عربي ڪتاب جي نالي جواندازو لڳائجي ته بہ صرف ايترو چئي سگهبو ته شايد انهيءَ اصلي نالي ۾ "تاريخ هندو فتح سند"جهڙا لفظ هئا.

ياقوت پنهنجي ڪتاب "معجم البلدان" (457x3) ۾ ملتان جي بٹ بابت لکندي چوي ٿو ته"ذكره المديني في فتوح الهند والسند" يعني ته "مديني‌ءَ ان (بت) جو ذڪر فتوح الهند والسند" ۾ ڪيو آهي. ياقوت جو هيءُ اڪيلو حوالو جيتري قدر قيمتي ۽ دلچسپ آهي، اوتري قدر مبهم بہ آهي. جيڪڏهن ان ۾ "المديني" کي "المدائني" تسليم ڪجي ۽ "فتوح الهند و السند" کي ڪتاب جو خاص نالو ڪري وٺجي ته پوءِ چئبو ته ابوالحسن مدائني هڪ ڪتاب"فتوح الهند و السند" جي نالي سان بہ لکيو هو (جو ياقوت 1179-1229 ع جي مطالعي هيٺ رهي چڪو هو)، ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي مترجم جا مٿيان الفاظ يقيني طور انهيءَ نالي تي غمازي ڪن ٿا. جيڪڏهن هي وضاحت تسليم ڪجي، ته پوءِ چئبو ته هيءُ "فتحنامہ"غالباً ابوالحسن مدائني جي تصنيف

آهي، ان جو اصل نالو "فتوح الهند و السند" هو. ۽ مدائني جي تصنيف جي حيثيت ۾ اهو ڪتاب تقريباً سنہ 150 ھ (جڏهين مدائني جي عمر گهٽ ۾ گهٽ 15 ورهيہ هئي) ۽ 225 ھ (جڏهن مدائني وفات ڪئي) جي وچ ڌاري تصنيف ٿيو. پر ڪنهن ٻي مستقل شهادت جي غير موجودگي ۾، هن اڪيلي حوالي جي بنياد تي اهو نتيجو فيصلاڪتو بنجي نٿو سگهي، ڇو تہ ياقوت جي مٿئين حوالي جا ٻيا مطلب بہ ٿي سگهن ٿا.(1) پر ان جي باوجود بہ ايترو چئي سگهجي ٿو تہ هن حوالي ۾ "فتوح الهند و السند" وارو فقرو، بلاذري جي باب "فتوح السند" جو عنوان، ۽ فتحنامي جون مٿيون عبارتون انهيءَ نتيجي ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون تہ غالباً اصل عربي ڪتاب جو نالو "فتوح الهند و السند" هو.

افسوس جو فارسي مترجم علي ڪوفي نہ اصل ڪتاب جي نالي بابت ڪا وضاحت ڪئي، ۽ نہ وري پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ ڪو صاف ۽ واضح نالو منتخب ڪيو. هڪ تہ پنهنجي ترجمي لاءِ نالي چونڊ جي تجويز ئي ڪيس ڪتاب پوري ڪرڻ بعد ياد آئي ۽ ٻيو تہ ترجمي جي نالي چونڊ ۾ پڻ پنهنجي مربي وزير عين الملڪ جي نالي جو لحاظ رکيائين ۽ انهيءَ ڪري هڪ آسان ۽ صاف نالي جي بدران پنهنجي ترجمي لاءِ هڪ ڊگهو ۽ پر تڪلف "لقب" ايجاد ڪيائين- يعني تہ "منهاج الدين والملك، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملك". (2)مگر هڪ تہ خود انهيءَ ڊگهي لقب جي انوکي ساخت ۽ سٽاءَ بہ، معنوي لحاظ سان، شڪ گاڏئين آهي، ۽ ٻيو تہ وري فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ ڪاتبن جي غلطين سبب يا خود مترجم جي مختلف عبارتن سبب، هن ڊگهي لقب کي "سما ⬜ الدين والملك، الحضرة الصدر الا جل العالم عين الملك" بہ پڙهي سگهجي ٿو. تہ وري ان ۾ "عين الملك" واري فقري کي"علا ⬜ الملك" بہ پڙهي سگهجي ٿو.(1)

ظاهر آهي تہ مترجم علي ڪوفي بعد، ٻين ماڻهن جن سندس فارسي ترجمي جا قلمي نسخا پڙهيا هوندا انهن کي بہ هن ڊگهي ۽ مبهم لقب سان ڪتاب کي ياد ڪرڻ ۾ آساني نہ ٿي هوندي. اهوئي سبب آهي جو "طبقات اڪبري" (تصنيف 1002 ھ) جي مصنف (جنهن جو حوالو آڳاتي ۾ آڳاتو آهي) توڙي ان بعد "زبدة التواريخ" (تصنيف سنہ 1024-1025 ھ) جي مصنف، هن ڪتاب کي علي ڪوفي جي ان ڊگهي "لقب" جي بدارن هڪ مختصر نالي"منهاج المسالك" سان ياد ڪيو آهي. ٻيو تہ جيڪڏهن مترجم علي ڪوفي پنهنجي ايجاد ڪيل انهيءَ ڊگهي لقب کي پنهنجي ترجمي جي شروع واري ديباچي ۾ بيان ڪري ها تہ پويان پڙهندڙ ان کي آسانيءَ سان

معلوم ڪري سگھن ها، ۽ پوءِ ڪٿي ڪتاب کي "منهاج الدين" يا "منهاج المسالڪ" جھڙن مختصر نالن سان سڏين ها تہ بہ متفق طور "منهاج" لفظ هن ترجمي جي نالي جو پڪو پايو بنجي وڃي ها. پر جيئن مٿي بيان ٿي چڪو، علي ڪوفي کي پنهنجي ترجمي لاءِ موزون لقب چونڊڻ جي دير سان يادگيري آئي ۽ اهو لقب ڪتاب جي آخر ۾ بيان ڪيائين. انهيءَ ڪري پوين پڙهندڙن کي ديباچي ۾ ڪتاب جو ڪوبہ نالو نظر ڪونہ آيو. ۽ شروع واري تاريخي باب ۾ ڇچ بابت ڏنل ڏگھي بيان ۽ ڇچ جي حرفت ۽ هوشياري کان متاثر ٿي، "شاهنامہ" ۽ "سڪندر نامہ" جي مناسبت سان، هن ڪتاب کي "چچنامہ" سڏيائون. پانئجي ٿو تہ ڪتاب جو اهو مصنوعي نالو ڪافي آڳاٽي وقت کان مشهور ٿيو. چاڪاڻ تہ "طبقات اڪبري"، جو سنہ 1002 هـ ۾ تصنيف ٿيو، ۽ جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود ڪتاب آهي، جنهن ۾ فتحنامي جو ذڪر ملي ٿو، تنهن جا ان متعلق هي لفظ آهن تہ: "تاريخ منهاج المسالک کہ مشهور بہ چچ نامہ است".(1) ان جي معنيٰ تہ گهٽ ۾ گهٽ 1002 هـ کان گهڻو اڳ علي ڪوفي جو هيءُ فارسي ترجمو "چچنامہ" جي غلط مگر آسان نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. "طبقات اڪبري" بعد "بيگلارنامہ"، جو سنہ 1017 هـ جي تصنيف آهي، ان ۾ بہ هن ترجمي کي "ڪتاب چچنامہ" جي عام نالي سان سڏيو ويو آهي.(2) خود فتحنامي جي سڀني موجوده قلمي نسخن ۾ سڀ کان آڳاٽو قلمي نسخو، جو شوال سنہ 1061 هـ ۾ لکيو ويو ۽ جو پنجاب يونيورسٽي لئبرري ۾ محفوظ آهي، ان جي سرورق تي بہ هيءَ عبارت لکيل آهي: "اين تاريخ فتح سنداست متعلق چچنامہ خواندست محمد بن قاسم خويش حجاج".(3) هن مبهم عبارت ۾ پڻ "چچنامہ" جو نالو موجود آهي. انهن حوالن مان ظاهر آهي تہ 11- صدي هجريءَ جي شروع کان هيءُ ڪتاب "چچنامہ" جي عام نالي سان سڏجڻ لڳو. بلڪ ان کان بہ اڳ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. ان وقت کان اڄ تائين اهو ڪتاب انهيءَ نالي سان مشهور رهيو آهي، حالانڪ علمي طور انهيءَ نالي کي متفق طور استعمال ڪونہ ڪيو ويو آهي، چاڪاڻ تہ هن ڪتاب جي قلمي نسخي ن۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو) جو سنہ 1232هـ جو لکيل آهي، ان ۾ ڪتاب جو نالو "مهناج الدين معروف بہ چچنامہ" ڄاڻايل آهي، ۽ ٻئي نسخي ڪ ۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو). جو سنہ 1288هـ جو لکيل آهي، ان ۾ ڪتاب جو نالو "تاريخ قاسمي" يا "چچنامہ" لکيل آهي.

بهرحال ڪتاب جي اصل عربي نالي جو نشان نہ ملڻ، خود اصل فارسي نالي جو مبهم هڻڻ، ۽ آساني خاطر ٻين بدليل ۽ غلط نالن جي رائج ٿيڻ جو وڏو سبب مترجم علي ڪوفي جي اصل ڪتاب متعلق بي احتياطي ۽ پنهنجي ڪيل ڦيرگهير آهي. هيٺ اسان انهيءَ اهم مسئلي تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

---

(1) مثلاً، فارسي متن ۾ صفحي [103] تي هيءُ الفاظ آهن: حكماً دوربين و بزرگان برگزين از ابوالحسن روايت كردند "صفحي[157] تي" از ابوالحسن مدائني روايت كردند "جا الفاظ آندل آهن، ۽ صفحي [164] تي "در احاديث مي آرند از (علي بن) محمد ابي الحسن المدائني" جا الفاظ آندل آهن.

(2) ڏسو آخر ۾ ص 344، حاشيہ [236/248]

(1) ڏسو مٿي مقدمہ ص 3. اليٽ (Elliot) "هٽ اكرين لكيل" مان مراد "تصنيف ڪيل" ونڻ ٿو گهري (ڏسو تاريخ "اليٽ جلد 1"، ص 134) مگر اهڙي گمان لاءِ ڪابہ ثابتي موجود ڪانهي. جيڪڏهن هيءُ ڪتاب قاضي اسماعيل جي وڏن مان ڪنهن جو تصنيف ڪيل هجي ها تہ هو اهڙي خبر علي ڪوفي کي ٻڌائي ها.

(1) ڏسو ايلفنسٽن جي انگريزي ۾ لکيل "هندستان جي تاريخ"، چاپو پنجون، لندن 1866ع، ص 311 حاشيہ 31.

(2) اليٽ جي تاريخ جلد 1 ، ص 131.

(3) "فتحنامہ سند المعروف بہ چچنامہ"، تصحيح ڊاڪٽر دائود پوٽہ، مقدمہ، ص "يو" .

(1) پهريون تہ هن حوالي ۾ مصنف جو نالو "المديني" آهي ۽ نہ "المدائني" ۽ انهيءَ ڪري مذڪور ڪتاب "فتوح الهند و السند" جو مصنف "المديني" هو ۽ نہ "المدائني". جيئن تہ فتحنامي ۾ "المديني" نالي شخص جو ايترو ذڪر ناهي، انهيءَ ڪري "فتوح الهند و السند" يقيني طور بالڪل هڪ ٻيو الڳ ڪتاب هو، خود ياقوت پنهنجي ٻئي ڪتاب "معجم الادباءَ" ۾ المدائني جي تصنيفن جا نالا ابن نديم جي ڪتاب الفهرست تان نقل ڪري ڏنا آهن، مگر نڪي ياقوت جي انهن نقل ڪيل نالن ۾ ۽ نڪي ابن نديم جي اصل ڪتاب ۾ مدائني جي ڪتاب "فتوح الهند و السند" جو ذڪر آهي. ٻيو تہ جيڪڏهن فرض ڪجي تہ هن حوالي ۾ صورتخطي جي غلطي سبب "المديني" لکجي ويو آهي ۽ دراصل اهو صحيح نالو "المدائني" آهي تہ بہ "فتوح الهند و السند" واري فقري مان لازمي طور مراد ڪو خاص ڪتاب وٺي نٿو سگهجي. بلڪ اهو اشارو مجموعي طور المدائني جي ڪتابن "ڪتاب فتح مكران"، "ڪتاب ثغرالهند"۽ "ڪتاب عامل الهند" ڏانهن ٿي سگهي ٿو جن ۾ هند ۽ سنڌ جي ٻين فتحن جو ذڪر هو.

(2) فتحنامي ص 259

(1) ڏسو حاشيہ (1) ص 259 ۽ آخر ۾ ص 362 تي ڏنل حاشيہ 259/[247]

(1) طبقات اڪبري، جلد 3 ص 506

(2) بيگلارنامہ، نسخہ قلمي مكتبہ عاليہ هزهائينس مير نور محمد خان مرحوم حيدرآباد سنڌ.

(3) هن ساڳئي سرورق جي چوٽي تي ڪپي طرف "فتح نامہ ابا مسلم" جا الفاظ لکيل آهن ۽ ان بعد مٿين جاڳايل عبارت آهي، ان جي هيٺان وري هيءَ ناقص عبارت آهي: "ابن قصہ ابا مسلم مروذي كہ جنگ كرده باشد..... مروروذ..... وكشتن او، درين كتاب تمام مذكور شد.... فتحنامہ اين..... مروروذ و حافظ محمد ظهور الدين". هن عبارت جو سلسلو وري نسخي جي بالڪل پوئين صفحي تي ٻئيان شروع ٿئي ٿو، جنهن جو تعلق ابو مسلم مروروذي (خراساني) ۽ خراسان جي گورنر نصر بن سيار جي لڙائي سان آهي، مگر انهيءَ سڄي عبارت جو هن نسخي جي اندروني مواد سان ڪوبہ تعلق ڪونهي.

مترجم علي ڪوفي ۽ سندس فارسي ترجمو

مترجم: خود مترجم بابت اسان کي صرف اهي ئي محدود واقعا ملن ٿا، جي هن پاڻ پنهنجي متعلق پنهنجي فارسي ترجمي جي ديباچي ۾ ۽ وري ڪتاب جي آخر ۾ ڏنا آهن.

پنهنجو سڄو نالو "علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي"(1) ڄاڻايو اٿس (ص 56). سنہ 613ھ ۾ سندس عمر 58 ورهيہ هئي (ص 56)، جنهن جي معنيٰ ته هو تقريباً 555ھ ۾ ڄائو. سندس نسبت "ڪوفي" مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو ڪوفي ۾ ڄائو ۽ اتي ئي وڏو ٿيو. سندس بيان موجب هو جڏهن "پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪميني دنيا مان وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو کٹي چڪو، تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين آفتن کان [جبور ٿي] پنهنجي اصلوڪي وطن ۽ پيدائش جي جڳهہ کان جدا ٿي ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين" (ص 57). هن مان ظاهر آهي ته سندس اوائلي زندگي ڪافي آرام ۽ شان سان گذري، ۽ زندگي ۾ "مڪمل" ڪاميابي واري فقره مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو جواني بعد، يعني اندازاً چاليهن ورهين جي ڄمار کان پوءِ، پنهنجي اصلي وطن (ڪوفي؟) مان مجبوراً هجرت ڪري آخر "ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين" (ص 57). ان وقت اتي جي حڪومت سنڌ ۽ ملتان جـي سلطان ناصرالدين قباچہ (602-625ھ) جي هٿ ۾ هئي جو هڪ بهادر، بيدار مغز ۽ علم پرور سلطان هو. ۽ مغلن جي فتني سبب خراسان، غور ۽ غزنہ جي فاضلن ۽ عالمن اچي سندس دربار ۾ اَجهو ورتو هو ۽ سلطان مڙني سان مهربانيون ڪيون. سندس وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر پڻ هڪ وڏو علم دوست ۽ عالمن جو قدردان هو. وزير شرف الملڪ، علي ڪوفي جي وڏي عزت ڪئي ۽ ڪيس دل ڪولي نوازيو. ۽ اهڙيءَ طرح هو ڪي ئي سال سندس "مهرباني جي پاڇي" ۾ رهيو ۽ سندس "احسان تي پلجي" آرام ورتائين (ص 58). وزير شرف الملڪ بعد سندس اولاد بہ ڪيس نعمتن سان نوازيو. جو پاڻ لکي ٿو ته "سندس اولاد..... جي نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن." (ص 58).

فتحنامہ جي ديباچي مان ظاهر آهي ته علي ڪوفي هڪ ديندار شخص هو. ص 9 تي سلطان ناصرالدين قباچہ بابت سندس دعائيہ شعر ۽ ص 60 تي ڏنل قطعہ ڏيڪارين ٿا ته هو هڪ چڱو خاصو شاعر هو. فتحنامي جو ترجمو سندس سادي فارسي نثر ۽ مؤثر اسلوب بيان جي ساک پري ٿو. ۽ پڻ اسلامي تاريخ سان سندس خاص دلچسپي ثابت ڪري ٿو. غالباً انهن علمي ۽ ادبي لياقتن سبب ئي سلطان ناصرالدين ۽ سندس قابل وزيرن جي دربار ۾ علي ڪوفي کي مقبوليت

حاصل ٿي. مگر سنہ 613ھ ۾ جڏهن سندس عمر اٽونجاهه ورهيه هئي، سندس بخت ڦيرو کاڌو ۽ خوشي خاڪ ٿي وئي. انهيءَ کري ٻيا سڀ آسانگا پلي تصنيف ۽ تاليف طرف توجهه ڪيائين ۽ هندستان جي اوائلي اسلامي فتحن بابت ڪتاب جي ڳولا ۾ اُڇ مان اروڙ جو سفر اختيار ڪيائين، جتي مولانا امام قاضي اسماعيل سان ملاقات ٿيس. قاضي اسماعيل کيس اوائلي اسلامي فتحن جي تاريخ متعلق هڪ عربي ڪتاب ڏيکاريو جو قاضي صاحب جي "ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين" لکيل هو ۽ جو سندس خاندان ۾ هڪٻئي کان ميراث طور رهندو پئي آيو (ص 57). علي ڪوفي هن ڪتاب کي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ترجمي کي پنهنجي مرحوم مربي وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر جي زنده فرزند عين الملڪ فخرالدين حسين جي نام نامي اسم گرامي سان منسوب ڪيو (ص 58-59). غالباً وزير عين الملڪ کانئس منهن موڙيو هو ۽ انهيءَ کري هن ڪتاب جي انتساب ذريعي سندس رضامندو حاصل ڪرڻ ٿي چاهيائين: "جيئن هن کوٽي وٽ جي وسيلي آساني سان درجا حاصل کري سگهي، ۽ بلند درگاهه ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي ۽ قبوليت جي اقبال سان مشرف ٿئي." (ص 20).

علي ڪوفي جو اهوئي ترجمو ٿيل ڪتاب "فتحنامہ"، جو هن وقت "چچنامہ" جي نالي سان سڏجي ٿو، اسان تائين پهتو آهي. اهو معلوم نہ آهي تہ ان تاليف بعد علي ڪوفي ڪيترو وقت زنده رهيو ۽ ٻيا ڪهڙا ڪتاب لکيائين. پر جيئن تہ هن باقي عمر لاءِ تصنيف ۽ تاليف کي ئي پنهنجو خاص مشغلو بنايو هو، انهيءَ کري ٿي سگهي ٿو تہ هن ٻيا بہ ڪي ڪتاب لکيا هجن. هن پوئين دؤر جي هڪ مصنف سيد

محب الله پنهنجي مختصر "تاريخ سنڌ" ۾ علي ڪوفي جي بن بين ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، پر سندس نالو غلطيءَ وچان "علي بن ابراهيم ڪوفي" کري ڇاڙايو اٿس. تاريخ جي "حصي دوم" ("در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات سنده و وجه سميه و لغة آنها") ۾ حيدرآباد توڙي ماٽيلي جي بنياد بابت ڪتاب "تنقيح الاسناد" جون عبارتون اختصار سان نقل ڪيون اٿس ۽ شهر ميرپور (لڳ ماٽيلي) بابت پڻ ساڳئي ڪتاب مان نقل ڪرڻ بعد لکيو اٿس تہ: "انتهيٰ ترجمہ نقيح الاسناد في تشريح الامصار و البلاد" تصنيف علي بن ابراهيم الكوفي صاحب چچنامہ". وري ڪتاب جي "حصہ سوم" ("بقية ذيل الاوراق در تشريح ذوات سنده") ۾ ذات "ڪلتاس" بابت لکي ٿو تہ "صاحب كتاب الانساب علي بن ابراهيم الكوفي ميگويد كہ كلتاس نام مردي بود از مغول كہ حالا كلتاسيان منسوب باواند." ڪتاب جي حصہ "هارم" ("تتمہ خاتمہ

در تشريح بعضي اماكن و جبال مشهور وغيره") ۾ "تهان ستي" (ستين جو ٽان) بابت پڻ ساڳئي "كتاب الانساب" مان عبارت نقل ٿيل آهي، جنهن جي آخر ۾ آهي ته: "انتهيٰ خلاصة عبارت سيد علي اصغر نتوي." جنهن جي معنيٰ ته دراصل سيد علي اصغر نتوي "كتاب الانساب" جو حوالو پنهنجي كتاب ۾ آندو هو ۽ سيد محب الله اها عبارت نقل كئي آهي. سيد محب الله پنهنجي كتاب ۾ هيٺين ماخذن جا نالا ڏنا آهن: چچنامہ، تحفة الكرام، تاريخ طاهري، جمع الجوامع، طبقات بهادر شاهي، تاريخ بي بدل، رسالہ سيد علي اصغر تتوي الملقب بہ خاكسار ۽ تاريخ سيوستاني. علي كوفي جي كتابن جو ذكر ماخذ طور كونہ كيو اٿس، جو غالباً علي كوفي جا كتاب وٽس كين هئا، پر جن كتابن مان نقل كيائين تن ۾ علي كوفي جي بن كتابن جا حوالا موجود هئا. تنهن كري علي كوفي جي "كتاب الانساب" جو حوالو "رسالہ سيد علي اصغر نتوي" جي عبارت ذريعي نقل ٿيل آهي ۽ ٻئي "كتاب تنقيح الاسناد في تشريح الامصار والبلاد" جو حوالو بہ غالباً هن ساڳئي رسالي، يا تاريخ سيوستاني تان ورتل آهي، جيتوڻيڪ اهو ڄاڻايل نہ آهي ۽ ائين پيو معلوم ٿئي جو ڇڻ ته اهو كتاب خود سيد محب الله جي آڏو موجود هو.

بهرحال علي كوفي جي انهن بن كتابن جا اهي انوكا ۽ مبهم مگر دلچسپ حوالا ڏيكارين ٿا ته علي كوفي پنهنجي باقي زندگي تصنيف ۽ تاليف ۾ صرف كئي ۽ "فتحنامہ" وارو فارسي ترجمو ئي سندس تصنيفات ۾ سڀ كان مشهور ٿيو.

فارسي ترجمي تي تنقيدي نظر: اصل عربي كتاب جي حقيقت تائين پهچڻ لاءِ هيءُ معلوم كرڻ ضروري آهي ته مترجم علي كوفي سندس هن فارسي ترجمي ۾ پنهنجي طرفان كهڙا اضافا كيا آهن يا كهڙيون ترميمون كيون.

مترجم "مخلص كتاب" يعني كتاب جي خاتمي واري عنوان هيٺ، هن كتاب كي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمي كرڻ جي ضرورت ۽ اهميت كي واضح كندي لكي ٿو ته:

"اگرچ عربي زبان ۽ حجازي لئي ۾ وڏو درجو هوس..... ليكن جنهن صورت ۾ حجازي پرده ۾ (ڍكيل) هو ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار كان خالي هو، تنهنكري عجم ۾ رائج نہ ٿي سگهيو. ايران جي كنهن بہ سينگاريندڙ نہ هن فتحنامي جي كنوار كي سينگاريو هو، ۽ نكي زبان جي سينگارخاني ۽ حكمتن جي بجكي (بغچہ) مان هن كي كو وڳو ڍكايو هو: نہ

عقل جي خزاني مان ڪو زيور پهرايو هو. ۽ نہ وري فصاحت جي ميدان ۽ بلاغت جي باغيچن مان هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو." ص (259).

مترجم جا مٿيان لفظ "فارسي ترجمي" بابت سندس خيالن جي ترجماني ڪن ٿا. سندس خيال موجب: (1) ايراني مصنفن جي طرز موجب ان کي سينگارڻ، (2) زبان جي رنگيني سان ان کي چمڪائڻ، (3) دانائي ۽ عقل جو زيور پهرائڻ يعني تہ ضرورت مطابق تشريح ڪرڻ ۽ نتيجا ڪڍڻ، ۽ (4) اسلوب بيان کي فصاحت ۽ بلاغت جي سانچي ۾ سمورهڻ، اهي جملي ضرورتون هن "فارسي ترجمي" ۾ درڪار هيون. مترجم جي انهيءَ نظريي جو عڪس سندس هن ڪيل فارسي ترجمي ۾ جابجا نظر اچي ٿو ۽ سندس هن انهيءَ نظريي کي سمجهڻ سان سندس طرفان ڪيل اضافن۽ ترميمن جو بہ پتو لڳائي سگهجي ٿو.

شروع ۾ پهرين ويهن صفحن (50-61) ۾ ڪتاب جو ديباچو، ۽ آخر ۾ "دعاءِ مخلص ڪتاب" (ص 259-258) وارا عنوان تہ ظاهراً مترجم طرفان آهن، جن کي شامل ڪرڻ ۾ هو بلڪل حق بجانب آهي. پر انهن کانسواءِ بہ ٻيا ڪافي اضافا آهن، جي مترجم جي مٿي ڏيڪاريل نظريي جي زير اثر ڪتاب جي متن جو جز بنجي ويا آهن. ان سلسلي ۾ هيٺيان اضافا غور طلب آهن:

(1) عورتن جا قصا ۽ عشقيہ افسانا: "فتحنامہ" ۾ جو خالص تاريخي مواد، واقعن ۽ فتحن جي ذڪر جي صورت ۾ موجود آهي، ان جي تسلسل خواه تفصيل تي معتبر عرب تاريخون شاهد آهن، ان کان سواءِ خود فارسي عبارت جي جملن جي سٽاءُ ۽ ساخت ظاهر ڪن ٿا تہ اهو اصل عربي متن تان ترجمو ٿيل آهي. انهيءَ خالص تاريخي مواد جي برعڪس جو حڪايتي ۽ روايتي مواد آهي تنهن جي فارسي عبارت ئي ڏيڪاري ٿي تہ اهو مواد اصل عرب مؤرخن جو نہ آهي، چاڪاڻ جو نہ ان ۾ خالص تاريخي حقيقتن بابت بحث آهي ۽ نڪي وري ان ۾ انهن آڳاٽن عرب مؤرخن جي اسلوب بيان وارو ايجاز ۽ اختصار آهي.

اسان مٿي چئي آيا آهيون تہ اهو حڪايتي مواد اڪثر مقامي روايتن تي ٻڌل آهي، ۽ شايد اروڙ ۽ بڪر جي عربي النسل قاضين جي ڪوشش سان ان کي گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو هجي. انهيءَ مواد ذريعي فارسي مترجم علي ڪوفي کي هن ڪنوار کي سينگارڻ لاءِ ميدان ملي ويو. ۽ جتي جتي عورتن بابت اشارا هئا تن کي هن پنهنجي ترجمي ۾ فارسي وارو افسانوي ۽ روماني رنگ ڏيئي بنائي ناهي پيش ڪيو. اهڙيءَ طرح راڻي سونهن ديوي ۽ چچ جو عشق (ص 68-66)، ڏاهر جي پيٽ "مايين" ۽ سوين راءَ پاٽيہ جي مگٽي جو قصو (ص 95-92)، ڏاهر جي زال

”لاڏي“ ۽ محمد بن قاسم جي شادي جو قصو (ص 123 ۽ 201)، ڏاهر جي پاڻيجي ”جمنا“ ۽ سندس نڪاح جي حڪايت (ص 210)، جيسينہ سان ڪيرج جي راجا دروهر جي پيٽ ”چگي“ جي محبت جو داستان (ص 246-240) ۽ آخر ۾ ڏاهر جي ٻن ڏيئرن، محمد بن قاسم ۽ خليفي وليد وارو قصو (ص 258-256)، انهن مڙني قصن کي افسانوي رنگ ڏيئي، مرچ مصالح ڳنڍي، نوڙيءَ مان نانگ بنائي پيش ڪرڻ ۾ فارسي مترجم علي ڪوفي جو غالباً وڏو هٿ آهي. اهو سندس روماني تخيل جو نتيجو آهي جو راڻي سونهن ديوي فارسي شعر ۾ پنهنجي محبت جو اظهار ڪري ٿي (ص 66)، ۽ پٽ ”ڪيرج“ جي حاڪم دروهر جي پيٽ ”چگي“ جيسينہ جي عشق جي آڳ ۾ پچي ۽ پچري ٿي ۽ بستري تي ليٽندي فارسي رباعي جهونگاري ٿي (ص 242). مطلب تہ اصل متن ۾ انهن ڳالهين بابت جي ڪو اشارو هو تہ ان کي ڇڪي افسانو بنايائين. سندس اهو وڌاءُ صرف عشقيہ حڪايتن تائين محدود نہ رهيو بلڪ جتي بہ گنجائش ڏٺائين، اتي ڳالهہ کي وڌايائين. ص236 تي اروڙ جي جادو گرياڻي واري ڳالهہ محض هڪ اجائي ڏيگهہ آهي، ۽ ص 240-239 تي برهمڻ سپاهي ۽ محمد بن قاسم جي ڳالهہ بہ سندس هن وڌاءُ جو ٻيو مثال آهي جنهن ۾ اروڙ جو برهمڻ سپاهي فارسي شعر پڙهي ٿو!!

(2) عبارت آرائي: مترجم، ترجمي متعلق ”عبارت جي هار“ (ص 58) ۽ ”زبان جي سينگار خانہ“ (ص 259) جي خصوصيتن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مطابق پنهنجي هن ترجمي ۾ پٽ محض عبارت آرائي ۽ رنگين بياني خاطر کي اضافا ڪيا اٿس جن جو نفس مضمون سان ڪوبہ تعلق ڪونهي.

انهن اضافن مان هڪ تہ (غالباً سندس پنهنجا) اهي فارسي شعر آهن جي ڪنهن نہ ڪنهن زال يا مرد جي واتان چوايا اٿس (جن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي) يا موقعي جي مناسبت سان آندا اٿس، مثلاً ص 240 تي هڪ فارسي رباعي واعدي وفائي جي اصول جي تصديق خاطر ۽ ص 248 تي شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ عربي قصيده(1) جو بيت صلاح مشوري جي حڪمت عملي بابت، شاهد طور آندا اٿس.

ٻيو تہ اسلوب بيان جي رنگيني خاطر سڏي سنئين ڳالهہ کي تڪلف ۽ تصنع سان ادا ڪيو اٿس، جنهن جو مثال هينيون بار بار آيل عبارتون آهن جن جي سنئين سڏي لفظن ۾ معنيٰ آهي تہ ”سج لٿو“ ”صبوح ٿيو“ يا ”سج اپريو“:

ص 76: جڏهن دنيا ڪاري گودڙي ڏڪي ۽ ستارن جو بادشاهه رات جي ڪارنهن واري چادر ۾ لڪي ويو.
ص 144: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداهيءَ جي پردي مان اڀلس جو لباس پهري ظاهر ٿيو.
ص 147: جڏهن رات جو سرمائي پردو ستارن جي بادشاهه (سج) جي روشنائيءَ جي چوڪ سان ڦاٽي پيو.
ص 190: ٻئي ڏينهن جڏهن صبوح (پنهنجو) جهان کي سينگاريندڙ ۽ دل کي وٺندڙ حسن، مشرق جي طرف کي ڏيکاريو.
ص 212: جڏهن صبح صادق انڌاري رات جي پردي مان ٻاهر نڪتو.
ص 243: ٻئي ڏينهن جڏهين ستارن جو بادشاه (سج) آسمانن جي برجن مان نڪتو ۽ سرمائي پردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين.
ص 255: ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) رات جي پردي مان ظاهر ٿيو.
(3) لقبن جا اضافا: مترجم جي ڏينهن ۾ بادشاهن، بزرگن جي شان ۽ شوڪت خاطر فخريه لقبن جو استعمال عام ٿي چڪو هو. "شهاب الدين" ۽ "معزالدين" ٻيئي سلطان محمد بن سام غوري جا شاهي لقب هئا. ڪانئس پوءِ سلطان "ناصرالدين" قباچه جي حڪومت ۾ مترجم علي ڪوفي اُچ ۾ آيو. سلطان ناصرالدين جي وزير ابوبڪر جو لقب "رضي الدين" هو. جو علي ڪوفي جو وڏو مربي هو. ان بعد وزير ابوبڪر جو پٽ حسين "فخرالدين" جي لقب سان وزير ٿيو. جنهن ڏانهن علي ڪوفي پنهنجو فارسي ترجمو منسوب ڪيو. وقت جي انهيءَ رواج موجب علي ڪوفي به پنهنجي ترجمي ۾ اڳين بزرگن ۽ اميرن جي نالن اڳيان اهڙن لقبن جو اضافو ڪيو. مثلاً پنهنجي متن ۾(1) ص [12] /58 تي نبي ﷺ جي ساڻي ابوموسيٰ الاشعري رضه کي "ڪريم الدين، وجيه العرب، نظام الملة و قوام الملة" جي لقبن سان ياد ڪيو اٿس. حالانڪ ان وقت ۾ اهڙن لقبن جو نالو نشان به ڪونه هو. ساڳيءَ طرح ص [9]/56 تي محمد بن قاسم کي "عمادالدولة و الدين" جو لقب ڏنو اٿس. ٻين پنجن جاين(1) تي محض "عمادالدين" تي اڪتفا ڪئي اٿس. ۽ ص [127] /152 تي وري ڪيس "ڪريم الدين" جو لقب ڏنو اٿس. اسان ص 261 تي ڏنل حاشيي ۾ وضاحت ڪئي آهي ته محمد بن قاسم انهن لقبن کان آجو هو ۽ محض سندس ڪنيت "ابوالبهار" هو. ص [235] /246 تي اروڙ جي قاضي موسيٰ لاءِ "برهان الملة والدين" جو لقب آندو اٿس ۽ سندس اولاد مان پنهنجي همعصر قاضي اسماعيل کي وري ص [9] تي "ڪمال

الملة والدين" جو لقب ڏنو اٿس. نہ فقط ماڻهن لاءِ پر پنهنجي هن فارسي ترجمي لاءِ بہ
ص [247] /259 تي "منهاج الدين...الخ" جو لقب تجويز ڪيو اٿس. مطلب تہ اهي لقبن وارا اضافا محض سندس "زبان جي سينگار خانہ" جون سوکڙيون آهن ورنہ انهن جو حقيقت سان ڪوبہ تعلق ناهي.

(4) تشريحي اضافا: ترجمي ڪرڻ وقت اصل عربي متن ۾ آيل ڪن شهرن يا مڪانن جي نالن کي مترجم مختصر الفاظن ۾ سمجهايو آهي تہ اهي سندس وقت ۾ ڪٿي هئا يا ڪهڙا هئا. مثلاً:

ص 88/ [49]: چچ، مڪران ۽ ڪرمان جي وچ ۾ حد مقرر ڪئي. انهيءَ حد جي وڌيڪ وضاحت لاءِ چيو ويو آهي تہ "اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي." اهي لفظ ظاهراً مترجم جا آهن ۽ محض گماني آهن.

ص 88/[49]: هت شهر "قندابيل" جي وضاحت ۾ ڄاڻايل آهي تہ "قندابيل يعني قندهار.""يعني قندهار" وارو فقرو ظاهراً مترجم جي طرفان آهي جو صحيح نہ آهي. قندابيل مان مراد "گنداوا" آهي جنهن بابت اسان ص 416 تي ڏنل حاشيي ۾ روشني وڌي آهي.

---

(1) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي: "بنده دولت محمدي علي بن محمد بن ابي بكر كوفي، ص [8] . ڪتاب جي قلمي نسخن ۾ ڪن صاحبن غلطي وچان لفظ "محمدي" کي "محمد" يا "محمد بن" ڪري پڙهيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح "اليت" (جلد 1 ص 131) توڙي "ايٿي" (فهرست انڊيا آفيس لئبرري No: 435) مؤلف جو نالو "محمد علي بن حامد بن ابي بكر كوفي" ڪري لکيو آهي، ۽ "ريو" (فهرست متحف برطانيہ جلد 1، ص 290) وري "محمد بن علي بن حامد بن ابي بكر كوفي" ڪري ڄاڻايو آهي، حالانڪ فارسي متن ۾ ٽن ٻين جاين تي مؤلف پنهنجو ذاتي نالو صاف طور "علي" ڪري لکيو آهي- ڏسو ص 56/[8] ، 58/[11] ۽ 60/ [13]. روهڙيءَ جي سيد محب الله پنهنجي مختصر تاريخ سنڌ (فارسي قلمي نسخي) ۾ بہ دفعا مؤلف جو نالو "علي بن ابراهيم الكوفي" ڪري لکيو آهي، مگر خود مؤلف جي پنهنجي عبارت انهيءَ گمان جي تردید ڪري ٿي.

(1) تصديق لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ، ص 344

(1) هن ترجمي ۾ ڪي القاب بہ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ويا آهن انهيءَ ڪري تصديق لاءِ فارسي متن ڏسڻ گهرجي جنهن جا صفحا چورس ڏنگين ۾ ڏنل آهن

(1) ڏسو ص ص [93، 106، 141، 163 ۽ 244] /123، 133، 164، 182، ۽ 256.

ص 135/[107]: هن صفحي تي "ڪارمتي" ۽ "ندمتي" لفظن جي تشريح مترجم طرفان ڪيل آهي ۽ لکي ٿو ته: "ڪارمتي يعني گل شور" (ڪاري متي) ۽ "ندمتي يعني گل سمين" (چانديءَ جهڙي متي). سندس انهن فقرن تي ص 458 تي ڏنل حاشيي ۾ روشني وڌي وئي آهي.

ص 189/[171]: هت لفظ "نيم نيزه" جي تشريح ۾ لکي ٿو ته "لوهو دستو جنهن کي سيل ۽ چوندا آهن" ۽ وري ص 195/[178] : تي ۽ ساڳي لفظ جي وضاحت ڪندي لکيو اٿس ته "لوهه جا دستا جنهن کي هندو سيل چوندا آهن."

ص 229/[217]: هن صفحي تي شهر برهمڻ آباد جي وضاحت ۾ چيل آهي ته برهمڻ آباد يعني بابراه. "يعني بابراه" وارو فقرو مترجم طرفان آهي ۽ هن صحيح طور برهمڻ آباد جو مقامي نالو "بابراه" (يعني بانيٹاه) ڏنو آهي جيئن ته اسان ص 336 تي ڏنل حاشيي ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي.

مٿيان جملي اضافا مترجم علي ڪوفي پنهنجي فارسي ترجمي ۾ رنگين بياني، عبارت آرائي، يا تشريح خاطر ڪيا آهن ۽ سندس نقطه نگاه کان هو ان ۾ حق بجانب آهي. البت انهن اضافن اصل صحيح ۽ معتبر عربي تاريخ جي ڪتاب کي افسانوي رنگ ڏنو آهي، ۽ ان جي قدر ۽ قيمت کي سطحي محققن جي نظر ۾ البت گهٽايو آهي. تنهن هوندي به گهري نظر سان مترجم جي انهن اضافن کي پرکي سگهجي ٿو ۽ ڪتاب جي اصليت کي پروڙي سگهجي ٿو.

انهن اضافن کان علاوه، مترجم علي ڪوفي کان ڪي ڪميون عمداً توڙي سهواً واقع ٿيون آهن جن جي تلافي مشڪل آهي. هيٺين ڪمين، خاص طور اصل عربي ڪتاب جي صحت تي وڏو اثر وڌو آهي:

(1) مترجم علي ڪوفي اصل ڪتاب جو نالو نه ڏنو ۽ ان جي بدلي پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پر تڪلف نالو تجويز ڪيو. انهيءَ اصولي اوٽاين نه صرف اصل عربي ڪتاب جي نالي کي محو ڪري ڇڏيو بلڪ آئيندي لاءِ ان جي جڙتو نالن لاءِ ميدان کولي ڇڏيو. جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي.

(2) مترجم، اصل عربي ڪتاب ۾ مختلف بيانن بابت راوين جي سنندن وارن سلسلن کي ڪيترن ئي جاين تي غير ضروري سمجهي ڇڏي ڏنو آهي ۽ راوين جي نالن ڏيڻ بدران محض "راوين" يا "لکندڙن" جهڙا مبهم لفظ ترجمي ۾ رکيا آهن، مثلاً:

ص 62 ڪتاب جي شروعات ۾ ئي راوين جا نالا حذف ڪري هنن مبهم لفظن سان شروع ڪري ٿو ته: "خبرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو آهي- الخ".

ص 72 "هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو مصنف هن طرح روايت ٿو ڪري- الخ" (چچ جي راڻيءَ سونهن ديوي سان شادي بابت).

ص 79 "هن فتح جي ڳالهه لکندڙ هن طرح چيو آهي- الخ" (چچ جو ڪشمير کان اروڙ ۾ واپس اچڻ بابت).

ص 105 "هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڇاڻن هن طرح بيان ڪيو آهي- الخ" (عهد اسلام ۾ فتحن جي شروعات بابت).

ص 107 "هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن لکندڙن بيان ڪيو آهي- الخ" (حضرت عثمان رضہ جي ڏينهن ۾ فتحن بابت).

ص 123 "خبرن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ هيئن ٿا چون-الخ" (محمد بن قاسم جي سنڌ جي محاذ تي مقرري بابت).

ص 163 "هن ڳالهه جي راوي چيو ته- الخ" (علاقيءَ جي ڏاهر کي نصيحت بابت).

ص 190 "هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگارينڊڙن هن طرح روايت ڪئي آهي ته- الخ" (10-رمضان تي محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي جنگ بابت).

انهن حذف ڪيل سنڌن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اسان جي فارسي مترجم کي تاريخي سنڌن جي اهميت جي پوري ڄاڻ نہ هئي. پانئجي ٿو ته اصل سنڌن ۾ ڏنل ٽيڪ عربي نالن کي ڪڍي، اجمالي طور مٿين سهڻن لفظن وارن جملن لکڻ سان مترجم ڪتاب جو زيب و زينت وڌائڻ ٿي گهريو. مٿين جاين مان ڪتاب جي شروعات،اسلامي فتحن جي شروعات وغيره اهڙا مقام آهن جن تي عربي تاريخ جي اصول موجب سندون تفصيل سان بيان ٿيل هوندیون. غالباً مترجم اهي سنڌن جا خاص ڍگها سلسلا محض عبارت آرائي خاطر حذف ڪيا آهن، ڇاڪاڻ ته ٻين جاين تي جتي هڪ يا ٻن راوين جا نالا آهن ته اهي قائم رکيا اٿس. ممڪن آهي ته انهن مان ڪن جاين تي، خصوصاً اسلام کان اڳ وارن بيانن (مثلاً چچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي) لاءِ، سنڌن جا سلسلا نہ ٻه هجن، مگر عهد اسلام وارين سنڌن جي حذف هئڻ سبب اها پرک ٻه مشڪل ٿي پئي آهي، پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ص 105 تي "عهد اسلام ۾ فتحون" واري اهم باب جي شروعات سنڌن جي سلسلي کان خالي نہ هوندي، ڇاڪاڻ ته بلاذري ٻه هوبهو انهيءَ طرح شروعات

ڪري. اهو بيان "علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف". يعني المدائني جو سڄو نالو آڻي سندس زباني بيان ڪيو آهي.

بهرحال سندَن جا سلسلا ڇڏي ڏيڻ واري ڪمي هڪ وڏي اوڻائي آهي، جا مترجم کان واقع ٿي آهي. سندس انهن بالڪل مبهم "روايتن" سبب ڪتاب جي اصليت تي قدري پردو پئجي ويو آهي، ۽ محقق ۽ موضوع بيانن کي پرکڻ مشڪل ٿي پيو آهي. ان کان سواءِ ڪتاب جي شروعات واري روايت ۾ اصل مصنف جي نالي هجڻ جو پڻ گمان آهي، پر مترجم جي هن خالي عبارت آرائي سبب اها حقيقت پڻ محو ٿي وئي آهي.

(3) جتي سندَن جا سلسلا قائم رکيا اٿس، اتي به معلوم ٿئي ٿو ته سندَن کي مڪمل طور نه ڏنو اٿس، مثلاً هيٺيون ٻه روايتون غور طلب آهن:

1- ص 108: هذلي ڳالهه ڪئي آهي (حضرت علي رضه جي خلافت ۾ حارث بن مُره جي مڪران ۾ جنگ بابت).

2- ص 111: هن تاريخ جي سلجهائيندڙن، هذلي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ کان روايت ڪئي آهي ۽ پنهنجي پيءُ کان ٻڌو (سنان بن سلمه جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

پهرينءَ روايت ۾ صرف "هذلي" جو نالو ڪنيو ويو آهي مگر جنهن کان "هذلي" هيءَ خبر ٻڌي يا جنهن کي "هذلي" هيءَ خبر ٻڌائي، تن ٻنهيءَ جا نالا روايت ۾ حذف ڪيا ويا آهن: يعني ته سندَ جي سلسلي جو پهريون حصو حذف ڪيو ويو آهي. خود فتحنامي ۾ ڏنل هيٺين ٻن روايتن جي سندَن جا سلسلا ثابت ڪن ٿا ته سنڌ جي روايتن جي سلسلي ۾ "هذلي" وچ واري ڪڙي آهي ۽ انهن روايتن ۾ ڪانئس اڳ توڙي پوءِ جي راوين جو هئڻ ضروري آهي.

ص 109: ابوالحسن، هذلي کان روايت ڪئي آهي ۽ هن مسلمة بن محارب بن زياد کان ٻڌو (عبدالله بن سوار جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

ص 112: ابوالحسن، هذلي کان ٻڌو ۽ انهي "اسود" کان روايت ڪئي (راشد جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

هنن مثالن مان ظاهر آهي ته غالباً فارسي مترجم جي بي احتياطي سبب سندن جا سلسلا ناقص رهجي ويا آهن، جنهن ڪري تحقيقي نقطٍ نظر کان هڪ وڏي ڪمي پيدا ٿي پئي آهي. اهڙا مثال ٻيا به ڪافي آهن.

(4) ترجمي ڪرڻ وقت مترجم کان سهواً به ڪي اصل عربي عبارتون ڇڏجي ويون آهن، جنهنڪري ترجمي ۾ پڻ خلل ۽ خال رهجي ويا آهن. عبارتن جي صورتخطي واريون اوڻايون پوءِ جي ڪاتبن جي بي احتياطي يا اڻ ڄاڻائي سبب واقع ٿيون آهن، مگر ڪتل عبارتون مترجم جي سهوَ جوئي نتيجو آهن ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي فارسي ترجمي وارن جملي قلمي نسخن ۾ اهي عبارتون ڪتل آهن، مثلاً:

1- ص 111-112/ [81]: سنان بن سلمہ ۽ احنف بن قيس وارو ذڪر

2- ص 146/ [221]: ڪاڪي ڪوتل جي خاندان جو ذڪر

3- ص 217/ [203]: علاقي (يا جيسينہ؟) جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذڪر

4- ص 229/ [217]: محمد بن قاسم، قتيبہ ۽ جهم بن زحر وارو ذڪر

5- ص 245/[233]: جيسينہ جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذڪر

انهن ناقص عبارتن مان محض پهرئين ۽ چوٿين عبارت جي تصحيح مشڪل سان ٻين ڪتابن جي آڌار تي ٿي سگهي آهي مگر ٻين عبارتن جي تصحيح امڪان کان ٻاهر آهي. هن اهم تاريخي ڪتاب جا اهي خال ۽ خلل نهايت ئي قيمتي تاريخي معلومات تي دائمي حجاب آهن.

فارسي ترجمي جي اهميت: باوجود مترجم جي اوڻاين جي، سندس هن فارسي ترجمي جي تاريخي توڙي ادبي اهميت مسلم آهي. مترجم، اصل عربي ڪتاب جو فارسي ۾ ترجمو ڪري اوائلي اسلامي- هندي تاريخ تي عموماً ۽ سنڌ جي تاريخ تي خصوصاً هڪ جوڏو احسان ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته اصل عربي ڪتاب جي غيرموجودگيءَ ۾ "فتحنامہ" ئي انهيءَ آڳاٽي تاريخ جو اڪيلو سرچشمو آهي: نہ فقط ايترو مگر غالباً هيءُ پهريون ڪتاب آهي جو سنڌ جي سرزمين ۾ سنڌ ۽ هند جي تاريخ بابت تيار ڪيو ويو. ان کان سواءِ "فتحنامہ" انهن چند تاريخي ڪتابن مان آهي جي آڳاٽو عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيا. "بلغمي" پهريون شخص هو، جنهن 350 ۽ 360هـ جي وچ ڌاري تاريخ طبري جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. "تاريخ سيستان" ٻيو ڪتاب آهي، جنهن جو ڪافي مواد عربيءَ مان ترجمو ٿيل آهي، مگر اهو ڪتاب دراصل فارسيءَ ۾ ئي لکڻ شروع ڪيو ويو: ان کان سواءِ صرف ان جو پهريون پاڱو "فتحنامہ" کان اڳ سنہ 445-448 هـ ڌاري لکيو ويو. مگر ان جو ٻيو پاڱو "فتحنامہ" بعد سنہ 725 هـ ڌاري تاليف ڪيو ويو.(1) ٽيون "ڪتاب الفتوح" احمد بن اعثم ڪوفي خليفي هارون رشيد جي دؤر تائين فتحن بابت لکيو(2) ، جنهن جو فارسي ترجمو "محمد بن احمد المستوفي" الهروي سنہ 596 هجريءَ ۾، يعني ته فتحنامي کان

18-17 سال اڳ ڪيو (3) ۽ جن حالتن ۾ هيءُ ترجمو ڪيائين، اهي ذري گهٽ علي ڪوفي جهڙا هئا: يعني ته مترجم جو ضلع بوشنج ۾ هيءُ ڪتاب ترجمو ڪرڻ، ۽ خراسان جي وزير مؤيدالملڪ قوام الدوله والدين افتخار اڪابر خوارزم و خراسان جو سندس مربي هئڻ. علي ڪوفي به ڇڻ ساڳين حالتن ۾ سندس نقش قدم تي هليو ۽ 17 سالن بعد 613هـ ۾ "فتحنامہ" ترجمو ڪيائين. بهرحال "فتحنامہ" انهن چند تاريخي ڪتابن مان چوٿون نمبر آهي جي آڳاٽي وقت ۾ عربي مان فارسيءَ ۾ ترجما ٿيا.

ادبي نقطہ ٔ نظر سان پڻ "فتحنامہ" فارسي نثر جي بلڪل آڳاٽن ڪتابن مان آهي ۽ هندستان جي فارسي ادب ۾ غالباً فارسي نثر جو پهريون ڪتاب آهي. ان جو اسلوب بيان سادو ۽ سلوڻو آهي. عوفي پنهنجو "لباب الالباب" فتحنامہ جي تاليف کان فقط ٽي- چار سال ڪن پوءِ سن 617 هـ ڌاري لکيو ۽ ان ڪي سلطان ناصرالدين جي ساڳئي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي سان منسوب ڪيائين، جنهن جي نالي علي ڪوفي "فتحنامہ" ڪي منسوب ڪيو. يعني ته عوفي توڙي علي ڪوفي ساڳئي دؤر جا آهن، مگر "فتحنامہ" جي مقدمي ڪي "لباب الالباب" جي مقدمي سان پيٽ ڪندي واضح ٿئي ٿو ته عوفي جي اسلوب بيان ۾ ڪافي تڪلف ۽ تصنع آهي ۽ ان جي برعڪس علي ڪوفي جو اسلوب بيان وڌيڪ صاف، سادو ۽ پُراثر آهي.

فارسي ترجمي بعد ان جي اشاعت

علي ڪوفي سنہ 613هـ (1216ع) ۾ تصنيف ۽ تاليف ڪانهن متوجهہ ٿيو ۽ انهيءَ سال يا ٻئي سال ستت ئي "فتحنامہ" وارو فارسي ترجمو تيار ڪيائين. جيئن ته اهو ترجمو سلطان ناصرالدين قباچہ جي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي منسوب ڪيائين، انهيءَ لاءِ ته سندس "بلند درگاه ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي". گمان غالب آهي ته علي ڪوفي پنهنجي ترجمي جو هڪ نسخو ڪٽي وڃي اُچ ۾ (جو سلطان ناصرالدين جي گاديءَ جو هنڌ هو) وزير عين الملڪ جي خدمت ۾ پيش ڪيو هوندو. ممڪن آهي ته هڪ نسخو اروڙ- بکر جي قاضين کي ڏنو هجيس، جن جي اصل عربي ڪتاب تان "فتحنامہ" ترجمو ڪيو هئائين. ۽ اهڙو ڪو هڪ نسخو پاڻ وٽ ب رکيو هجيس. مگر جيئن ته ترجمي وقت (سنہ 613 هـ) ب سندس عمر 58 ورهيہ هئي ۽ ان بعد ٻين مصنفن جي ڪتابن خواه سلطان ناصرالدين جي درٻار جي معزز درٻاري عالمن فاضلن ۾ سندس ذڪر نڏو ملي، انهيءَ ڪري پائنجي ٿو ته علي ڪوفي ان بعد ڪو گهڻو وقت جيئرو ڪونہ رهيو ۽ انهيءَ ڪري فتحنامي جا قلمي نسخا ب غالباً محدود ئي رهيا.

”فتحنامہ“ جو جھونو قلمي نسخو جو هن وقت تائين دريافت ٿي چڪو آهي، سو سنہ 1061 ھ جو لکيل آهي ۽ پنجاب يونيورسٽي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. باقي جملي نسخا 1230 ھ کان پوءِ جا لکيل آهن.

تعجب آهي تہ سنہ 613 ھ کان ونی سنہ 1061ھ تائين، يعني تہ تقريباً سادين چئن سوَن واري انهيءَ عرصي جو ڪوبہ قلمي نسخو هن وقت تائين نہ مليو آهي. البت سلطان فيروز شاه طرفان ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو جي لکيل خطن جي مجموعي ”منشات ماهرو“(1) ۾ هڪ اهڙو حوالو موجود آهي جو غالباً ”فتحنامہ“ تان ورتل آهي. ”منشات ماهرو“ ۾ عين الملڪ طرفان سنڌ جي سمن حاڪمن جام ٻانيٹي (بانهبنيه) ۽ جام جوٹي ڏانهن لکيل خط موجود آهن، جي اندروني شهادتن جي بنياد تي، تقريباً 761-765 ھ واري عرصي ۾ لکيل آهن. جام ٻانيٹي سنڌ ۾ پنهنجي خود مختار حڪمراني قائم ڪرڻ ٿي چاهي ۽ انهيءَ ڪري دهليءَ جي مرڪزي حڪومت جي مخالف ڪندو رهيو. انهيءَ ڪري عين الملڪ پنهنجي هڪ جوابي خط ۾ سندس مخالفت ۽ عهد شڪنيءَ جو ذڪر ڪندي ڪيس طعنو ڏنو آهي تہ اها سنڌين جي قديم عادت آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ راجا ڏاهر جي ٻن ڏيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش ۽ دغا واري ڳالهہ مثال طور آندي اٿس. جيئن تہ اها ڏند ڪٿا دراصل سواءِ فتحنامي جي ٻئي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ڏنل ڪانهي، انهيءَ ڪري گمان غالب آهي تہ ”فتحنامہ“ عين الملڪ ماهرو جي نظر مان گذريو هو ۽ شايد جام ٻانيٹيو بہ ان مان واقف هو، جو عين الملڪ ان حڪايت کي مشهور سمجهي ڏانهنس لکيل خط ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. بهرحال هن حوالي سان قدري تصديق ٿئي ٿي تہ ڪتاب جي فارسي ترجمي (613ھ) کان تقريباً ڏيڍ سؤ سال پوءِ (765-761ھ) بہ هن ترجمي جا قلمي نسخا ملتان توڙي سنڌ ۾ موجود هئا.

ان بعد وري تقريباً اڍائي سؤ سال پوءِ، يارهين صدي هجريءَ جي اوائل ڌاري فتحنامي جي قلمي نسخن جي موجودگيءَ جو ثبوت ملي ٿو. ڇاڪاڻ تہ طبقات اڪبري (تصنيف سنہ 1002ھ)، تاريخ معصومي (تصنيف سنہ 1009ھ)، تاريخ فرشتہ (تصنيف سنہ 1015ھ)، بيگلارنامہ (تصنيف سنہ 1017ھ) ۽ زبدهِ التواريخ (تصنيف سن 1014-1025ھ) جي مصنفن ان مان سنڌ جي اوائلي تاريخ بابت واقعا نقل ڪيا آهن.

ان بعد وري سؤ سال کن پوءِ، يارهين صديءَ جي اوائل ۾ ”تاريخ مفضلي“ (تصنيف سنہ 1124-1131ھ)(1) جي مؤلف مفضل خان، ۽ يارهين صديءَ جي آخر ۾ ”تحفتہ الڪرام“ (تصنيف

1182هـ) جي مصنف مير علي شير قانع، فتحنامي مان سنڌ جي اوائلي تاريخ ۾ محمد بن قاسم جي فتحن بابت واقعا نقل ڪيا آهن.

فتحنامہ جا ترجما: انهن آڳاٽن مؤرخن بعد موجوده عالمن ۾ مؤرخن گذريل صدي ۾ هن صديءَ ۾ "فتحنامہ" جي ترجمن طرف توجهہ ڏنو ۾ سڄي ڪتاب يا ان جي ڪن حصن جا انگريزي، سنڌي ۾ اردو ۾ هيٺيان ترجما ڪيا:

(الف) ليفٽيننٽ ٽي.پوسٽنس (T.Postans) غالباً پهريون شخص هو، جنهن انگريزي زبان ۾ سنہ 1838ع ۾ سنہ 1841ع ۾ "جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال" ۾ هن ڪتاب جو مختصر ترجمو شايع ڪيو(2). اها شروعاتي ڪوشش هئي، انهيءَ ڪري پوسٽنس جو ترجمو ڪافي ناقص آهي(3).

(ب) ان بعد الليٽ، سڄي ڪتاب جا خاص تاريخي حصا ترجمو ڪيا(4). مگر ماٺهن ۾ ماڳن جي نالن جي تحقيق ۾ سندس ترجمي ۾ پڻ نقص رهجي ويا، جن تي محقق هوڙي والا پنهنجي ڪتاب "هندي- مسلم تاريخ بابت مطالعات"

(ص 80-100) ۾ تنقيدي روشني وڌي آهي.

(ج) ان بعد سنڌ جي مشهور اديب مرزا قليچ بيگ پهريون دفعو سڄي ڪتاب جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جو ڪراچيءَ ۾ ڪمشنر جي پريس مان سنہ 1900ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي تمهيد، مؤرخ 20-نومبر 1900ع ۾ لکي ٿو تہ "ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ ۾ مون کي ڪافي تڪليفون پيش آيون. منهنجي قلمي نسخي ۾ ايتريون تہ ڇڪون ۾ خال هئا، جو مون کي ڪتاب جا جيترا ٽي سگهيا اوترا ٻيا قلمي نسخا هٿ ڪرڻا پيا. انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي نسخي کي انهن سان پيٽي غلطين جون درستيون ڪريان ۾ خالن کي پريان. مون کي حيدرآباد، ٺٽي، سکر ۾ شڪارپور مان دوستن جي مهرباني‌ءَ سان 7 يا 8 نسخا هٿ آيا، ۾ ان بعد ڪافي محنت ۾ ڪاوش سان، ۾ عربي عالمن جي مدد سان، مون (عبارت جون) درستيون ڪيون، ۾ جيترو ٽي سگهيو اوترو خال پريا (مگر بدقسمتيءَ سان سيني قلمي نسخن ۾ ڇڪون ۾ خال هئا). ان بعد مون ڪتاب جو ممڪن حد تائين لفظ بلفظ ترجمو ڪيو.

مون ڪافي حاشيا ۾ حوالا پڻ ڏنا آهن، جي مفيد ثابت ٿيندا. ان کان سواءِ مشترڪ واقعن بابت مون تاريخ معصومي ۾ تحفتہ الڪرام جي بيانن جا اقتباس پڻ پيٽ خاطر ڏنا آهن. قرآن شريف جي آيتن لاءِ رڪوع ۾ سورتن جا حوالا مون سيل (Sale) جي انگريزي ترجمي تان ڏنا آهن، ۾ رچرڊسن جي ٽيبل تان مون هجري سالن جا مسيحي سال درج ڪيا آهن."

مرزا صاحب جي متئين بيان مان ظاهر آهي تہ سندس ڪوشش هن ڪتاب جي مڪمل ۽ ممڪن حد تائين صحيح انگريزي ترجمي لاءِ پهرين ڪوشش هئي.ان کان علاوه مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي آخر ۾، ماڻهن ۽ ماڳن جي نالي جي الف-بي وار فهرست پڻ شامل ڪئي آهي، جا موجوده طرز تحقيق جي نقطہ ٔ نظر کان هڪ قابل قدر اضافو موجود آهي.

انهيءَ اهتمام هوندي بہ مرزا صاحب جو انگريزي ترجمو ڪافي تصحيح جو محتاج آهي. مرزا صاحب جن ستن اٺن قلمي نسخن کي سامهون رکيو هو، تن جي ڪابہ وضاحت ڪانہ ڪئي اٿس، جو اندازو لڳائجي تہ اهي نسخا ڪيتري قدر معتبر هئا. خود سندس راءِ موجب "سڀني قلمي نسخن ۾ ڇُڪون ۽ خال هئا"، ۽ انهيءَ ڪري ئي غالباً مرزا صاحب جي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن خواه عبارتن ۾ ڪافي غلطيون رهجي ويون آهن.

(د) انڊيا آفيس لنڊن واري قلمي نسخي تان، سنڌ جي مير صاحبن جي اهتمام سان فتحنامي جو هڪ سنڌي ترجمو ٿيو جو ڪافي عرصي تائين هزهائينس مير نورمحمد خان (حيدرآباد) جي ڪتبخاني جو زيب و زينت رهيو. ان بعد اهو ترجمو مرحوم خداداد خان مصنف "لب تاريخ سنڌ" جي ملڪيت بنيو. ۽ هن وقت محترم محمد حنيف صاحب صديقي وٽ محفوظ آهي.

---

(1) ڏسو "تاريخ سيستان" طبع طهران سنہ 1314 شمسي، مقدمہ ص "و"

(2) ڏسو ياقوت، معجم الادباء (گب ميموريل) جلد 1 ص 379، ۽ "لسان الميزان"، مطبوع حيدرآباد دکن، جلد 1، ص 138

(3) ڏسو فهرست ريو (Rieu) جلد 1، ص 151، ۽ پڻ "فتوحات اعثم ڪوفي"، مطبوع بمبئي.

(1) مسلم يونيورسٽي علي ڳڙھ ۾ تاريخ جي پروفيسر محترم شيخ عبدالرشيد کان هڪ خط آڳاٽو پهتل آهي، جنهن ۾ هن صاحب لکيو آهي تہ هن "منشات ماهرو" کي ايڊٽ ڪيو آهي ۽ ڪتاب زير طبع آهي.

(1) ڏسو فهرست ريو (Rieu)، جلد 2، ص ص 892-893

(2) ڏسو "جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال"، جلد-7 (No. LXXIV) سال 1838ع، ص ص 93-96 ۽ 297x-310، ۽ جلد-10 (No. CXI) سال 1841ع، ص ص 183-197 ۽ 267-271

(3) ڏسو اليٽ جي تاريخ، مقامي مؤرخن جي زباني، جلد 1، ص 137

(4) ايضاً جلد 1، ص ص 131-211.

(ھ) سنہ 1923ع ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب وري هن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شروع ڪيو. سندس ان ترجمي جو پهريون پاڳو، جملي 60 صفحا، جو سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ تي مشتمل آهي، ڪرشنا پرنٽنگ پريس (پهريان 40 صفحا) ۽ بلئوٽڪسي پريس (41 کان 60 صفحا) حيدرآباد مان شايع ٿيو. مرزا صاحب ان پهرئين پاڳي جي مهاڳ، مؤرخہ 30-جولاءِ 1923ع ۾ ڇاڙايو آهي تہ: "هاڻي ڪن دوستن جي فرمائش موجب مون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي." آخر ۾ "اشاري" طور لکيو اٿس تہ: "ڪتاب بن پاڳن ۾ ڇپڻو آهي. پهريون ننڍو پاڳو فقط ڇپ جي راڄ تائين آهي، باقي ٻئي پاڳي ۾ اڇڻو آهي." مرزا صاحب جو هيءُ ترجمو بہ محض ترجمو ئي آهي، ۽ تصحيح ۽ تحقيق کان خالي آهي.

(و) مرزا قليچ بيگ صاحب جي انگريزي ترجمي تان، محترم محمد حفيظ الرحمان "حفيظ" بهاولپوري، ڪتاب جو اردو ۾ ترجمو ڪيو، جو "عزيز المطابع اليڪٽرڪ پريس بهاولپور" ۾ ڇپيو. مترجم جي ديباچي جي تاريخ 10- رمضان 1357ھ/4- نومبر 1938ع ڇاڙايل آهي. هيءُ ترجمي جو بہ ترجمو آهي ۽ انهيءَ ڪري صحت کان ناقص آهي.

فتحنامي جي فارسي متن جي اشاعت: خود فارسي متن جي تصحيح ۽ تحقيق طرف سڀ کان پهريون توجهہ سنڌ جي عالم، فاضل، محقق ۽ اديب، شمس العلماء ڈاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ڪيو ۽ سندس تصحيح ڪيل "فتحنامہ سند"، مجلس مخطوطات فارسيہ حيدرآباد دکن جي ڪوشش ۽ اهتمام سان سنہ 1358ھ/1939ع ۾ مطبعہ لطيفي دهلي مان ڇپجي شايع ٿيو.

موجوده تحقيق ۽ تجسس جي اصولن ۽ معيار مطابق هيءَ پهرين ڪوشش هئي، جنهن موجب فاضل مصحح، ڪتاب جا مختلف قلمي نسخا سامهون رکي، متن جي تصحيح ڪئي، ڪتاب جو مقدمو لکيو، متن جي وضاحت لاءِ حواشي ۽ تعليقات لکيا، ۽ آخر ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي فهرست شامل ڪئي.

متن جي تصحيح لاءِ فاضل محقق هيٺيان قلمي نسخا استعمال ڪيا:

نسخہ: م برٽش ميوزم وارو نسخو، 9-محرم 1248ھ جو لکيل.

نسخہ پ ڪتبخانہ پنجاب يونيورسٽي وارو نسخو، 4- شوال 1061ھ جو لکيل.

نسخہ ب ڪتبخانہ بانڪيپور وارو نسخو، 10- ذيقعد 1272ھ جو لکيل.

نسخہ ک ڪتبخانہ رايل ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال، ڪلڪتہ، وارو نسخو 9- آڪٽوبر 1887ع جو لکيل.

نسخہ س علاؤالدين صاحب سمہ جو ذاتي نسخو. ڪافي پوءِ جو لکيل. تاريخ نامعلوم.

نسخہ ج ميرنور محمد خان جي ڪتبخاني وارو سنڌي ترجمو. محمد حنيف صاحبصديقيءَ وٽ موجود. تاريخ ترجمہ نامعلوم.

انهن نسخن جي علاوه مصحح. مرزا قليچ بيگ واري انگريزي ترجمي توڙي اليٽ واري انگريزي ترجمي کي پڻ استعمال ڪيو.

انهيءَ اهتمام سان فتحنامي جو فارسي متن پهريون دفعو ڪافي صحيح نموني ۾ ڇاپي جي صورت ۾ علمي دنيا جي آڏو پيش ٿيو. متن جي وس آهر صحت کان علاوه. فاضل محقق پهريون دفعو ڪتاب جي اصل نالي تي مقدمہ ۾ بحث ڪيو ۽ ڪتاب جي عام مشهور مصنوعي نالي "چچنامہ" جي بدلي اندروني شهادتن جي بنياد تي. ان جو زياده صحيح نالو "فتحنامہ سند" تجويز ڪيو. پنهنجي حواشي ۾ پڻ فاضل محقق ڪن تاريخي ۽ جغرافيائي حقيقتن تي روشني وڌي.

مطلب تہ محترم ڊاڪٽر دائودپوٽي جي انهيءَ مخلصاڻي ڪوشش پهريون دفعو هن تاريخي ڪتاب جي متن کي روشن ڪيو ۽ "الفضل للمتقدم". مگر صاحب موصوف سان روبرو خيالن جي ڏي وٺ مان معلوم ٿيو تہ هيءُ ڪم ڪافي عجلت ۾ پورو ڪيو ويو. ۽ غالباً انهيءَ ڪري ئي ڪن خاص نالن جي اصليت. متن جي ڪن منجهيل عبارتن جي صحت. وڌيڪ قلمي نسخن جي پيٻت. ڪتاب جي تاريخي پس منظر جي گهري جاچ. تاريخي واقعن ۽ جاگرافيائي پس منظر ۾ي ڪي ضروري مباحث ۽ ٻيا ڪي پهلو تشنہ ۽ تحقيق رهجي ويا.

موجوده سنڌي ترجمو ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق

موجود سنڌي ترجمي ۽ تاليف ۾ انهن تحقيق طلب مسئلن کي ممڪن حد تائين سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڪتاب جي سڄي متن جي ذري پرزي تصحيح. ۽ آخر ۾ هر انوکي ۽ مشڪل مقام ۽ مسئلي جي عملي تنقيد ۽ تشريح. هن ترجمي ۽ تاليف جا ٻہ امتيازي پهلو آهن. انهيءَ سلسلي ۾ خاص ڪوشش ڪئي وئي آهي. تنهن جو مختصر طور هيٺ ذڪر ڪجي ٿو. انهيءَ لاءِ تہ آئيندي محقق کي باقي رهيل مسئلن ڏانهن متوجهہ ٿيڻ ۾ آساني ٿئي:

(1) ڪتاب جي قلمي نسخن جي پيٻت: مٿي ص 86-85 تي فتحنامي جي انهن قلمي نسخن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن کي فارسي متن جي ايڊيٽر شمس العلماً ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب

استعمال ڪيو آهي. صاحب موصوف نسخي م ڪي بنيادي نسخو تسليم ڪيو آهي ۽ نسخي پ جي پڙهڻين ڪي اڪثر جاين تي ترجيح ڏني آهي(1).

نسخہ پ: بنده نسخي پ جو پنجاب يونيورسٽي لئبرري ۾ مطالعو ڪري، ان ڪي بنيادي نسخو تسليم ڪري فارسي متن جي ڪافي پڙهڻين ڪي درست ڪيو آهي: مثلاً ص 102، حاشيہ-2 (ڏهرسينہ جي عمر ٽيهہ سال هئي ۽ نہ حڪمراني)، ص 112، حاشيہ-1 (عبدربہ ۽ نہ عبدالله) ص 112، حاشيہ-2 (ڪوه منذر ۽ نہ ڪوه مندر) ص 151 تي (1)-(1) انگن اندر سڃي عبارت جي تصحيح، ص 165، حاشيہ-1 (حمران ۽ نہ حمزان)، ص 179، حاشيہ-1 (جيور ۽ نہ جيپور)، ص 193، حاشيہ-1 ("اي عزيزو" ۽ نہ "اي بني عزيز") ص 197، تي (1)-(1) انگن اندر ڏاهر جا سندس پنهنجي ٻوليءَ وارا اصل لفظ، وغيره.

نسخہ ن: فارسي ايڊيشن ۾ ٻيو مکيہ نسخو ب استعمال ڪيو ويو آهي، جو بانڪيپور لئبرري ۾ محفوظ آهي(1) . هيءُ نسخو راجي محمد نالي ڪاتب 3-ذي القعده 1272هـ ۾ شهر پونہ ۾ ٻئي هڪ نسخي تان اتاريو. جو مير مراد علي خان جي ارشاد موجب محمد خليل نالي ڪاتب 3-ذي القعده سنہ 1232هـ ۾ لکيو هو. هي مير مرادعلي خان وارو اصل نسخہ جوب ڪان 40 ورهيہ اڳ جو لکيل آهي، سو هزهائينس مير نورمحمد خان مرحوم جي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. دوست محترم مير نورمحمد خان (ننڊي) جي مهرباني‌ءَ سان هي نسخو مطالعي لاءِ مليو ۽ اسان ان ڪي ن جي نشاني سان نروار ڪيو آهي. هيءُ نسخو، فتحنامي جي جملي موجوده نسخن ۾ قدامت جي لحاظ سان ٻيو نمبر آهي ۽ صرف نسخہ پ ئي هن ڪان اڳاڻو لکيل آهي. اسان نسخہ ن جي آڌار تي پڻ متن جي ڪافي پڙهڻين ڪي درست ڪيو آهي. مثلاً: ص 79/ ست 1 ۾ "تاڪيہ" ۽ نہ "ڪنبہ"، ص 79/ست 5 ۾ "شاڪلهار" ۽ نہ "شاڪلها"، ص 139/ست 15 ۾ "فيڪيدوا" ۽ نہ "فڪيدوا"، ص 197/ست 15-14 ۾ ڏاهر جا سندس پنهنجي ٻوليءَ ۾ لفظ جي صرف پ ۽ ن ۾ ڏنل آهن، وغيره. ڪي خاص درستيون ن ۽ ر جي متفق پڙهڻين موجب ڪيون ويون آهن. مثلاً ص 134/ ست 10 ۾ "ذڪوان بن علوان بڪري" ۽ نہ "ذڪوان بن حلوان بڪري"، ص 157/ست 15 ۾ "قصہ وجورتہ" ۽ نہ "قصہ وسورتہ" وغيره.

نسخہ ر: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر برٽش ميوزم واري (or 1787) نسخہ م ڪي بنيادي قرار ڏنو آهي. اهو نسخو دراصل جناب حضرت پير صاحب پاڳاري جن جي لئبرريءَ جو هو ۽ ان جي

صفحي 205 تي پير صاحب علي گوهر شاهه (اصغر) رضه (1263-1331هـ) جي مهر لڳل آهي،
جنهن تي هيءُ طغرا ڏنل آهي ته:
ز درج صبغت الله شه علي گوهر بود
چو خورشيد حقيقت شد محمد راشد ( ) لامع
1250
هن نسخي جو ڪاتب "نور محمد چپ نويس" آهي، جنهن اهو نسخو 9- محرم سنه 1248هـ ۾ لکيو.(1) شاهي لئبرري رامپور ۾ هڪ "مجموعه تاريخ فارسي" (رقم 500) ٽن ڪتابن، هر هڪ تاريخ معصومي، چچنامه ۽ تاريخ طاهريءَ تي مشتمل آهي. اهي ٽيئي ڪتاب ساڳئي خط ۾ ساڳئي ڪاتب جا لکيل آهن، جنهن تاريخ طاهريءَ جي آخر ۾ پنهنجو نالو ۽ تاريخ ڪتابت هن طرح ڄاڻايا آهن: "حاجي سمحمد مجاور درگاه بتاريخ غره ماه جمادي الثاني سنه 1245." هن نسخي ۽ مٿئين نسخي م ڪي پيٽڻ مان صاف طور معلوم ٿئي ٿو ته نسخه م هن رامپور واري نسخي جو نقل آهي. حاجي محمد روهڙيءَ ۾ "وار مبارڪ" جي درگاه جو مجاور هو ۽ بنده سندس ٻيا هٿ لکيل ڪي رسالا ب ساڳئي خط ۾لکيل ڏٺا آهن. هن روهڙي واري نسخي تان پير صاحب پاڳاره واري نسخي جو نقل ٽيڻ بلڪل قياس جي ويجهو آهي. هن رامپور نسخي ڪي اسان رجي نشان سان نروار ڪيو آهي ۽ ان جي پرهڻين جي آڏار تي متن ۾ ڪيترين ئي جاين تي ڪي اهم درستيون ڪيون آهن: مثلاً ص 157/ست 10-9 ۾ (1)-(1) واري عبارت جي تصحيح، ص 177/ست 22 ۾ (1)-(1) اندر فقري جو اضافو ته محمد بن قاسم جا سپاهي "چلنگيون چلنگيون ٿي" ٿيڻا، ص 224/ست 2 ۾ "قيان بن طاهر" (يعني گيان بن ٺاهر) ۽ نه "قبايض بن طاهر"، ص 190/ست 12 ۾ "دهول" (يعني ڍول) ۽ نه هول، ص 231/ست 12 تي "دنده وكر بهار" (يعني ڍنڍ وكر بهار) ۽ نه "دنده وكربها" وغيره.
مطلب ته پ، ن ۽ رفتحنامه جي جملي قلمي نسخن ۾ نمبر وار قديم نسخا آهن، جن مان پجو دوباره مطالعو ڪيو ويو آهي ۽ ن ۽ ر ڪي پهريون دفعو هن سنڌي ايڊيشن جي تصحيح لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. باقي صرف ٽي يا چار ٻيا قلمي نسخا معلوم آهن،(1) جن جو مطالعو فائدي کان خالي نه ٿيندو، مگر اهي نسخا هڪ ته پوءِ جا لکيل آهن ۽ ٻيو ته وري ناقص آهن ۽ انهيءَ ڪري ايڏي اهميت نٿا رکن.

(2) اصل عربي ڪتاب جي ڪاتبن جي سهو سببان يا مترجم علي ڪوفي جي پل کان متن جي ڪن عبارتن جا حصا حذف ٿي ويا آهن ۽ انهيءَ ڪري جملي قلمي نسخن ۾ پڻ اهي خال ۽ خلل رهجي ويا آهن، جن جو ذڪر مٿي (ص 80-79) اچي چڪو آهي. اسان ٻين عربي ڪتابن مان انهن ڪتل عبارتن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ گهٽ ۾ گهٽ ٻن ناقص عبارتن کي درست ڪيو آهي. پهريون: صفحي 111/[81] تي سنان بن سلمہ ۽ احنف بن قيس واري بيان جي تصحيح ابن قتيبة جي ڪتاب عيون الاخبار (227x1) تان ڪئي وئي آهي، ٻيو: صفحي 228/[217] تي محمد بن قاسم ۽ قتيبه کي حجاج طرفان چين جي فتح ۽ امارت جي حڪم، ۽ محمد بن قاسم جو جهم بن زحر کي عراق جي لشڪر سان قتيبهڏانهن موڪلڻ واري بيان جي درستي يعقوبي (246x2) ۽ طبري (889-90x1) جي حوالن ذريعي ڪئي وئي آهي(1).

(3) هن سڄي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي، نالن جي متن جي مختلف پڙهڻين ۽ ٻين ماخذن جي بنياد تي، درستي ڪئي وئي آهي: عربي نالن جي صحيح صورتخطي قائم ڪئي وئي آهي، ۽ مقامي نالن جي ممڪن حد تائين اصلوڪي صورت نروار ڪئي وئي آهي. مثلاً ص 80 تي "سرڪوندڙ پٽ پندرڪو" (فارسي متن ۾: پسرڪول بن بهندرڪو)، ص 80 تي "وڪيو پٽ ڪاڪو" (فارسي متن ۾: ڪيه بن ڪاڪه). ص 147 تي "چنان" (فارسي متن ۾: جتان) وغيره درستيون، قابل توجهہ آهن.

(4) جيتري قدر ٿي سگهيو آهي اوترو، جن ماڻهن يا ماڳن جوذڪر فتحنامي ۾ آيو آهي، انهن جي سجاڻپ ڪئي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان مثال خاص اهميت رکن ٿا:

محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتح وقت جيڪي ساٿي ۽ سپهہ سالار گڏ هئا تن مان گهڻن جي سوانح تي روشني وڌي وئي آهي. مثلاً جهم بن زحر الجعفي (ص 304-303)، عطية بن سعد العوفي (ص 305)، سفيان بن الابرد الكلبي (ص 306)، قطن بن برک الكلابي (ص 306)، نباتة بن حنظلة الكلابي (ص 307)، تميم بن زيد قيني (ص 326-325)، خريم بن عمرو المدني (ص 499- 331)، حكم بن عيوانة كلبي (ص 333) ۽ وداع بن حميد البحري (ص 337-336). پڻ حجاج جي ڪاتب، حمران (ص 319-318) ۽ ص 171/[151] تي ڏنل داستان جي مصنف خواجہ امام ابراهيم جي حالات کي روشن ڪيو ويو آهي.

ماڳن ۽ شهرن، ڏنڏن ۽ ڊورن جي سجاڻپ تي خاص ڌيان ڏنو ويو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هيٺين شهرن ۽ ماڳن متعلق ڪيل جغرافيائي ۽ تاريخي تحقيق في الحال هڪ خاص اضافو

آهي: اروڙ (ص 262-261)،ديبل (ص 273-264)، ڪيڪانان (ص 274-273)، برهمڻ آباد (ص 276-274)، نيرون ڪوٽ (ص 277-276)، ڪنوهار مندر (ص 282-281)، راوڙ (ص 290-286)،موج (ص 313-312)، بغرور يعني بکر (ص 315، 263)،اگهم (ص 421)، جلوالي ڏورو (ص 330-328)، ڪيرج يعني ڪيرا يا ڪيڙا (ص 337)، ساوندي ۽ ڏنڊ وکر بهار (ص 338-337)، ملتان جو منروي بتخانو (ص 347-346)، وغيره.

(5) هن ڇاپي ۾ نہ فقط تاريخي ۽ جغرافيائي تحقيق کي مدنظر رکيو ويو آهي، پر ضرورت آهر ادبي تحقيق ڏانهن بہ پورو ڌيان ڏنو ويو آهي. فتحنامہ ۾ مذڪور شاعرن جي سوانح تي ممڪن حد تائين روشني وڌي وئي آهي ۽ سندن ديوانن يا عربي ادب جي ٻين ڪتابن جي مدد سان سندن شعرن جون گهربل درستيون ڪيون ويون آهن. شاعرن مان هر هڪ اعورشني (ص 295)، عبدالله بن الاعور الحرمازي (296-297)، حمزهِ بن بيض الحنفي (ص 303-202)، ۽ عديل بن فرخ العجلي (ص 307)، بابت مختصر مگر جامع حوالا قلمبند ڪيا ويا آهن، ص 107-106/[72] تي حڪيم بن جبله ڏانهن منسوب شعرن بابت حاشيہ ص 293-292 ۾ روشني وڌي وئي آهي، ۽ ص 117-116 /[86] تي شاعر فرزدق جي ڏنل شعرن جي سندس ديوان جي مختلف ڇاپن تان تصحيح ۽ تڪميل ڪئي وئي آهي. ان کان سواءِ نامعلوم شاعرن جي شعرن کي متعين ڪرڻ جي پڻ حتي المقدور ڪوشش ڪئي وئي آهي، ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو نامعلوم بيت، جو ص 248/[236] تي ڏنل آهي، ان بابت پتو لڳايو ويو آهي تہ اهو مشهور شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ قصيده جو بيت آهي (ڏسو ص 344).

(6) محمد بن قاسم متعلق هر نقطہ ٌ نظر کان ضروري تحقيق جي تڪميل ڪئي وئي آهي. ص 261 تي فتحنامہ ۾ سندس ڄاڻايل لقب "عماد الدين" جي مصنوعيت تي تبصرو ڪيو ويو آهي ۽ محمد بن قاسم جي حقيقي ڪنيت "ابوالبهار" کي نروار ڪيو ويو آهي، ص 300-298 تي محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شاديءَ بابت فتحنامہ جي جملي متضاد ۽ مشڪوڪ بيانن کي مستند تاريخي حوالن سان پيٽي صحيح حالتن ۽ نتيجن کي پيش ڪيو ويو آهي، ۽ آخر ۾ ص 362-351 تي تاريخي واقعن جي روشنيءَ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ مان واپسي، نظربندي ۽ وفات تي تحقيقي بحث ڪري، فتحنامہ ۾ ڏنل ڏاهر جي ڏيئرن واري جڙتو افساني جي ترديد ڪئي وئي آهي.

علمي نقطہ ۾ نظر کان هن سنڌي ڇاپي جا مٿيان ڇهه پهلو خصوصي حيثيت رکن ٿا، ورنہ مجموعي طور متن جي حاشين توڙي متن جي آخر ۾ "اشارن ۽ واڌارن" جي عنوان هيٺ هر مشڪوڪ ۽ تحقيق طلب مسئلي تي روشني وڌي وئي آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن جي فهرست شامل ڪئي ويئي آهي، جيئن حوالن ڳولڻ ۾ آساني ٿئي. باقي ڪتاب جي اصليت، فارسي ترجمي جي اوڻاين توڙي اهميت، ۽ بعد جي ترجمن توڙي فارسي ڇاپي جي حقيقت بابت اميد ته هيءُ مقدمو هر مؤرخ ۽ محقق لاءِ مفيد ثابت ٿيندو.

(ن.ب)

---

(1) ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمہ ص (يط).

(1) ڏسو فهرست بانڪيپور لئبرري، مرتبہ "ڊينيسن راس"، جلد 7، ص 177، رقم (597).

(1) ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمہ ص (يط-ڪ)

(1) "ببليوٿيڪ امپيريل" ۾ شايد ٻه نسخا موجود آهن، جن ڏانهن اليٽ پنهنجي تاريخ (137x1) ۾ اشارو ڪيو آهي، اي- بلاشيٽ (E.Blochet) جي فهرست (ببليوٿيڪ نيشنل، پئرس، جلد 1 ص 363) ۾ هڪ نسخي جو حوالو اسان جي نظر مان پڻ گذريو آهي، مگر ان جو تفصيل اسان وٽ قلمنڊ ٿيل ناهي، انهيءَ ڪري ان بابت وڌيڪ ڪجهه ٻڌائي نٿو سگهجي. نسخہ ۾ کان سواءِ، متحف برطانيہ ۾ هڪ ٻيو نسخو ٻہ موجود آهي (فهرست ريو 1x290-291-No. OR 158) مگر هڪ ته اهو ناقص آهي ۽ ٻيو ته وري ڪافي پوءِ جو يعني ته 19- صدي عيسوي جو لکيل آهي، ان کان سواءِ ڪي ٽڪرا فتحنامي جا هڪ "مجموعہ اقتباسات تاريخي" (No. or 1838) ۾ پڻ شامل آهن. انديا آفيس لئبرري، لندن ۾ پڻ هڪ قلمي نسخو موجود آهي (فهرست، ايٿي No. 435) جنهن جي ڪن عربي عبارتن کي فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر پيٽيو آهي، مگر سندس راءِ ۾ هيءُ نسخو ٻہ ناقص ۽ گهٽو غلط آهي (ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمہ-ڪد).

(1) ڏسو آخر ۾ حاشيہ 228/ [217] ص 335-334

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد ۽ تعريف انهيءَ مالڪ کي جڳائي، جنهن جي احسان جو ذڪر ايمان جو تت ۽ جنهن جي نعمتن جو شڪر امن ۽ امان جو منڊ آهي. اهڙو ڪاريگر، جنهن "ڪُن فيڪُونُ" وارو امر وهمن ولوڙڻ سان زائل نٿو ٿئي، اهڙو قادر، جنهن جون بيمثال صفتون خيالي حڪمتن ۾ محدود نہ آهن، اهڙو مقرر انداز رکڻ وارو جنهن پنهنجي قدرت جي آسمانن ۾ نڪتن جون شمعون روشن ڪيون، ۽ اهڙو مصور، جنهن پنهنجي دقيق حڪمتن مطابق ستارن جون منزلون چٽيون. اهو خالق، جنهن جي ڪاريگريءَ جي جمال، چمڪندڙ سج کي سينگاريو، ۽ اهو پروردگار، جنهن جي قدرت جي جلال، اونداهيءَ رات جي زلفن کي سنواريو. هن جي عدل جي غلبي کان ڪڪر جي اک، آسمان جي فضا ۾ روئندڙ آهي، ۽ گل جو روشن ڏيئو، ڪشاديءَ زمين تي سندس رحمت جي فيض کان ٽهڪندڙ آهي. اهو جبار، جنهن فرعون بي مدد جي مسخريءَ کي، ڪفر ۽ گمراهيءَ جي سؤ سالي نشي هوندي بہ هڪڙي بي وُضو سجدي جي برڪت سان رحمت ۽ مهربانيءَ جو حقدار ٺهرايو، ۽ اهڙو قهار[1] جنهن مڪريل ابليس کي ست سؤ هزار سالن جي عبادت جي باوجود هڪ سجدي نہ ڪرڻ ڪري پنهنجي عزت پريءَ درگاهہ مان تڙيل ۽ مردود ڪري ڇڏيو. فتبارکَ اللّٰهُ اَحسنُ الخالِقِين وَ الحمدُ لِلّٰهِ ربِ العالمِينَ (پوءِ الله تعالىٰ مڙني ۾ مڃانهون ۽ سهڻي ۾ سهڻو خلقيندڙ آهي ۽ هر قسم جي تعريف انهيءَ الله کي ئي جڳائي جو ساري ڪائنات جو پالڻهار آهي).

(جملي) درود، (دعائيہ) تحفا، سلام ۽ صلواتون انهيءَ رسول صلي الله عليہ وسلم جي عنبرين خاڪ ۽ روضہ مطهر تي موڪلڻ گهرجن جنهن جي وعظ ۽ نصيحت جي اثر کان مؤمنن جي دلين جو آئينو صاف آهي، ۽ جنهن جي خُلق جي شعاعن ڪري، محبن جون جانيون مقبول آهن. اهڙو سچو، جو سندس اخلاق جي چهري کي خلق جي چوڦيڙو ميرو نہ ڪري سگهي، ۽ اهڙو سالڪ، جنهن جي امن جي راهہ ۾ هلندڙ قدم کي، ڪِچري جا ڪنڊا ڏکوئي نہ سگهيا. اهڙو ڪريم، جو سندس شهنشاهت جي چاڪرن، محمدي نور جي برڪت سان هر دفعي ڪنهن نہ ڪنهن کي بااختيار حاڪم بنائي، حجاز جي ڪافرن، ايران ۽ خراسان جي بيدينن ۽ سرڪش هندن کي آبدار ترار ۽ خونخوار نيزي جي رعب سان ذليل ۽ خوار بنايو، ۽ بتن ۽ ٺاڪرن جي جڳهہ تي مسجدون منبر ٺهرايا، جنهن ڪري محمدي دليلن جا آثار ۽ نبوي نشانن جا معجزا ظاهر ٿيا.

۽ پڻ (صلواتون ۽ سلام) انهن ڏهن اصحابن ۽ پاڪ دامن نقِيبن تي، جن جي حق ۾ نبوت جي زبان ۽ بزرگي جي ٽنيي قرآن مجيد مان هيءَ بشارت مقرر ڪئي تہ: (قولہ تعالي) وَ الذِينَ معهُ اَشِداءُ [2] علي الڪُفارِ رُحماءُ بينهُم تراهُم رُكعاً سُجداً (يعني جيڪي سندس (محمد جا) ساٿي آهن، سي ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ باجهارا آهن ۽ تون انهن کي رکوع ۽ سجدو ڪندڙ ڏسندين)، صلواتُ اللّٰه عليهِم وَ رضي ا للّٰهُ عنهُم اَجمعِين.

بنهي جنسن (جنن ۽ انسانن) جي رسول محمد مصطفيٰ عليهِمِ الصلواة والسلام جا مناقب هنن ڪنوارين جي هارن جي جڙاً ۽ هنن قيمتي (موتين) جي قافين جي تصحيح تي روشن برهان ۽ هنن تصنيفن جي سينگار ۽ هنن گردانن جي نِظام تي چِٽو دليل ٿي رهندا(1) جڏهن اللّٰه تعالي جل جلاله جو حڪم رسول ثقلين ۽ نبي حرمين کي پهتو تہ يا اَيُهاالمُزمِل قمِ اللّيلَ اِلا قلِيلاً نِصفهُ اَو اِنقُص مِنهُ قلِيلاً اَو زِد عليهِ وَرتلِ القُرآن تر تِيلاً (اي چادر ويڙهيندڙ، رات جو ٿورو حصو ڇڏي باقي عبادت ڪر: رات جو اڌ اٿي بيهي گهار يا انهيءَ کان ٿورو گهٽاءِ يا وڌاءِ، ۽ قرآن ناهي ناهي پڙهہ). تڏهن آدم جي اولاد جو سردار ۽ بنهي جهانن جو وقار ، رسالت جو صدر ۽ بزرگيءَ جو بدر، سعادتمند ٽولي جو سالار ۽ عاقبت جي حقيقت جو جاڻڻهار، مصلي تي ايترو تہ بيهڻ لڳو جو سندس قدم مبارڪ سُڄي پيا ۽ سندس منهن مبارڪ زرد ٿي ويو: نيٺ (الاهي) درگاه جو قاصد ۽ بادشاهيءَ جو مور، جبريل امين صلواتُ اللّٰه وَ سلامُه عليه [وَعليٰ نصِينا] خدائي فرمان ڪٽي اچي پهتو ۽ چيائين: تہ اي مُرسلن جا پيشوا، مُتقِين ۽ بخت وارن جا تاج، ۽ صديقن جا امام! [اللّٰه]ذوالجلال [3] جي درگاهہ مان، "طٰه ما اَنزَلنا عليكَ، القُرآنَ لِتشقي" (اي پيغمبر، اسان توتي قرآن توکي تڪليف ڏيڻ لاءِ نازل نہ فرمايو آهي) جي دستخط سان هڪ پڪو فرمان جاري ٿيو آهي تہ: اي چوڏهينءَ رات جا چند! نبي ۽ رسولَ تنهنجي اچڻ تي ختم آهن ۽ تنهنجا تہ خيالي عرض بہ [مالڪ] لايزال جي دربار ۾ مقبول آهن، (تنهنڪري) تون پاڻ تي ايتري محنت ۽ سختي ڇا لاءِ ٿو اختيار ڪرين؟ تون پنهنجي عرض جو فقط اشارو ڪر تہ [مقبوليت جي] بشارت جو حڪم توکي آڻي ڏيان. طريقت جي سردار ۽ حقيقت جي راهہ جي سالار ، فڪر جي دٻلي جو ڏڪ ڪولي گفتگو جا موتي هن طرح ظاهر ڪيا تہ "يا اَخِي جِبريلُ اَفلا اَكُونُ عبدَ شكُورا" (اي منهنجا ڀاءُ جبريل! ڇا ما شڪر گذار ٻانهو نہ هجان؟) (نہ بلڪ) آءٌ باوجود هيترن مرتبن جي جيڪي مون کي حاصل آهن، آخر ٻانهو آهيان ۽ ٻانهي جو اولاد آهيان.

محمد [صلي الله عليہ وسلم] جن جي حق ۾ [الله] جلت عظمته جي درگاھ مان ڪيئي فرمان صادر آھن. پھريون، ساري جھان لاءِ رحمت ھجڻ جي بشارت، مطابق [قوله تعاليٰ]وَمآ اَرسلنٰاكَ اِلا رَحمةً لِلعالمِينَ (اسان توکي ساري دنيا لاءِ رڳو رحمت ڪري موڪليو آھي): ٻيءَ جاءِ تي پاڻ کي اصحابن جي آڏو رسالت [جي عھده] سان جلوه گر ڪيائين:[بمصداق قوله تعاليٰ] مُحمد" رَسُولُ اللّٰهِ والذِينَ معه - الآية (1) (محمد رسول الله ۽ جيڪي سندس ساٿي آھن_ الخ.)، ۽ ٻي جاءِ تي نبوت جي خزاني کي نبوت ۽ رسالت جي مھر سان بند ڪيائين، جيئن ته "والكِن رَسُولَ الله [4] وَخاتمَ النبِيين(1) (پر ھو الله جو رسول ۽ نبين کي ختم ڪرڻ وارو آھي): وري ٻيءَ جاءِ تي مخلصن ۽ متقين جي لاءِ بشارت ۽ فسادين ۽ سرڪشن لاءِ ڊڙڪي جو اشارو موڪليائين، جيئن ته "يٰا اَيهاالنبِيُ جاهِدِ الكفار والمُنافِقِينَ" (اي نبي! ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر).[اي جبريل! آءٌ] جڏھن ھنن سيني رتبن، عزتن ، دلجوئين ۽ احترامن سان مشرف ٿيو آھيان، تڏھن منشا ائين ئي ھئي ته ظلم جي ڪارنھن ۽ ڪفر جي گمراھي، اسلام ۽ ديندارياءَ جي روشنائيءَ ۾ تبديل ٿي وڃي ھا. منافقيءَ ۽ جھالت جو بنياد ڊھي پوي ھا. اسلام جا جھنڊا بلند ٿين ھا. ھن حڪومت جو دور ۽ ھن مذ ھب جو آئين قيامت تائين زماني ۾ جاري رھي ھا ۽ ڪنھن بہ شرڪ ۽ مخالفت سان نہ گڏجي ھا. ۽ سنت جو گل، بدعت جي ڪنڊي سان نہ چيرجي ھا.

جبريل امين صلوات الله عليہ وسلام [وعليٰ نبينا] موٽي ويو ۽ ساڳئي وقت موٽي آيو ۽ چيائين: اَلسلامُ عليكَ يا مُحمد! خدا تعاليٰ سلام ۽ درود چوي ٿو . ۽ الله تعاليٰ جو قطعي فرمان ۽ مُحكم تقدير جي تمهيد ھن طرح نئين سر ٿي آھي ته " اِنكَ لاتهدي من اَحببتَ وَ لكِنَ الله يهدي من يشاءُ" (بيشڪ تون جنھن کي چاھين تنھن کي ھدايت نٿو ڪري سگھين، پر الله تعاليٰ جنھن کي چاھي تنھن کي ھدايت ڪري سگھي ٿو). اي محمد ! ائين ھرگز نہ پائنءُ ته ڪو ماڻھو تنھنجي سڏڻ تي اسان جي درگاھ ۾ اچي ٿو ، يا ابليس جي وِسوسِي ڪري ڪو ماڻھو اسان جي درگاھ مان تڙجي ٿو ، [بلڪ] تڙيندڙ اسان آھيون. جنھن کي تڙيون ٿا تنھن کي ڪوبہ ڪوٽي نٿو سگھي ، ۽ جنھن کي ڪوٽيون ٿا، تنھن کي ڪو بہ تڙي نٿو سگھي: " اِنَ عِبادِي ليس لكَ عليهِم سُلطان" "(بيشڪ منھنجي ٻانھن تي تو کي ڪوبہ اقتدار حاصل نہ آھي). تنھنڪري اي مُحمد! صلي اللّٰهُ عليہ وسلم تون ھن ڪري فڪر مند نہ ٿيءُ، جن ماڻھن [5] ميثاق جي ڏينھن "اَ لستَ بِرَبكُم" (ڇا مان توھان جو رب نہ آھيان) ساھ سان سُٽيو

۽ "قاتلوابلليٰ" (چيائون تہ هائو) وارو فرمان برادريءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهي، اسان جي وحدانيت جا اقراري ٿيا، [تن لاءِ] محمدي شهنشاهت جي چاکرن مان هر وقت کونہ کو[اهڙو ماڻهو] خلق جي مٿان جلوَه اَفروز ڪنداسون، جنهن جي ڪوشش جي وسيلي، اهي ماڻهو اسلام جي عزت سان مشرف ٿيندا[رهندا]، ۽ جنهن فرقي اسان جي حڪم کان سرڪشي ۽ عناد اختيار ڪيو آهي تن کي گمراهي ۽ نعمت جي انڪار سان منسوب ڪنداسون، جيئن اهي [مؤمن] "جاهِدِ الڪُفار وَالمُنافِقِين" (ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر) جي فرمان ۽ "اَقتلُوا المُشرڪِينَ حيث وجدتمُوهُم" (مشرڪن کي جتي لهو اتي قتل ڪريو) جي اشاري موجب ، [ڪافرن کي]خونخوار ترار ۽ دل ڏارينڊڙ نيزي ۽ تير جو لقمو بنائين تہ هي خراسان، ايران ،عراق، شام، روم، ۽ هندوستان جون فتحون زماني جي ڪتاب تي لکجن ۽ انهن جو ذڪر زماني جي حاشيہ تي هميشہ قائم رهي-واللّٰه اعلم بالصواب (اللّٰه تعاليٰ حق کي وڌيڪ ڄاڻي ٿو).

قباجتُ السلاطِين خلدَ اللّٰه مُلكهُ جي تعريف

هيءُ داستان ۽ هيءَ وٽندڙ تاريخ انهيءَ وقت لکي ويئي ، جڏهن اسلام جي بادشاهہ، ملڪ جي شهنشاهہ، اللّٰه جي شهرن جي مالڪ ، اللّٰه جي ٻانهن جي فرياد ٻڌندڙ ، خدا جي ٻانهن جي مددگار، ڪفر۽ گمراهيءَ جي بنيادن کي ڌاهيندڙ، دين ۽ هدايت جا پايا کڙا ڪندڙ، جهان جي ولين جي مددگار، انسان جي دشمنن جون پاڙون پٽيندڙ، دين خواهہ دنيا جي عزت وڌائيندڙ، اسلام ۽ مسلمانن جي واهرو، جهان ۾ اللّٰه جي پاڇي ۽ اميرالمؤمنين جي حمايتي، بختاور شهيد سلطان اَبُوالمُظفر محمد ابن سام، نوَر اللّٰهُ ثَراه وَجَعل اَلجنةَ مضجَعهُ و مثواه (شال اللّٰه تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري ۽ جنت سندس آرام گاهہ ۽ رهڻ جي جاءِ بنائي) جي بادشاهي جي تخت کي غلبي واري شهنشاهت جي مددگار-بزرگ بادشاهہ ۽ وڏي ۾ وڏي شهنشاهہ جي همنشين، [6] سچائي جي شان، خلق جي بُرهان، خلاقت جي ٽيڪ ، دنيا ۽ دين جي مددگار، اسلام خواهہ مسلمانن جي عزت، دشمنن ۽ سرڪشن جي پاڙن کي پٽيندڙ، قسيم اميرالمؤمنين (اميرالمومنين جو پائيوار) ابو الفتح قباچہ السلاطين-سينگاريو هو ۽ سندس شان و شوڪت جا طنبو تاڪيد جي طنابن ۽ سختي جي انتظام سان ڪتل ۽ منظم [هئا] ۽ سندس امر ۽ نِهِي جا حڪمناما ولايتن ۽ دنيا جي [سيني] حصن تي جاري ٿيا هئا، هن حد تائين جو سرڪشن ۽ دشمنن جو ٽولو ڪنڌ ۾ لکي ويو ۽ مخلص ۽ پرهيزگار امن ۽ سلامتيءَ ۾ گذارڻ لڳا، اللّٰه تعاليٰ جو شڪر ۽ احسان، جو حڪومت جو انتظام ۽ شهنشاهت جو قانون انهيءَ درجي تي [پهتا] آهي،

جو جنهن طرف ڏانهن ۾ سندس آسمان کي پهچندڙ جهنڊاکڇن ٿا تہ جوان حڪومتون ۾ شوق ۽ اطاعت مان هٿ ٻڌي بيهن ٿيون.(1)

شعر

خسروا ملک بر تو خرم باد
نخل گيتي ترا مسلم باد
از توآباد ظلم ويران شد
به تو بنياد عدل محکم باد
خطبہ تعظيم يافت از نامت
همچنين سال و مه معظم باد
و آنچہ در ملک جم نبود ترا
هم زير نگين مختم باد
چتر ميمون همت عاليت
سايہ دار سپهر اعظم باد
هر دلـ کر تو حال عصيان است
هم کارش چو زلف درهم باد
تاکم و بيش در شمار آيد
دولتت بيش دشمنت کم باد
بہ يمينت چو ملک داد يسار
در يسار تو خاتم - جم باد
[بادشاها! تون ملڪ ماڻ پلي
ساري دنيا هٿ ۾ آڻ پلي
توکيو ظلم جو بنياد ختم
عدل جي پاڙ تو ڪئي محڪم
خطبہ کي نانّ تنهنجي کان عزت
تو ڏني سال و ماه کي عظمت
نہ ملڻ جنهن جي کان هو جم غمگين

سو سپيئي هجئي زير نگين
تنهنجي همت جي چٽ سندو سايو
شل ڪري آسمان تي پايو
جا بہ دل توکان ٿي رهي برهم
شل نہ ٿئي بر صواب تنهن جو ڪم
گهٽ ۽ وڌ جو شمار ٿئي جيسين
هجي دشمن کان دوست وڌ تيسين
کاهي جڏهن ملڪ ڪيو سڃي جي وس
زيب کاهي جو جم جي خاتم بس]

شال الله تعاليٰ هن ملڪ ۽ هن بادشاهيءَ جي رونق کي مضبوط بنيادن تي [7] دائم ۽ قائم ۽ هن بادشاهيءَ جي مضبوط محل ۽ هن نعمت، شال سندس طرف سدائين آباد رهن، جي محڪم قلعي کي بد انتظاميءَ جي حادثن جي آسيب کان محفوظ رکي، ۽ سندس خطبو ۽ سِڪو، سندس لقبن ۽ اعليٰ درجي جي خطابن سميت دنيا جي ختم ٿيڻ تائين شال منبرن ۽ درهمن کي سينگاريندڙ هجي، ۽ جيسين جهان قائم آهي ۽ جيسين آسمان جي گردش برقرار آهي، تيسين شال سندس بادشاهيءَ جي شان و شوڪت جو سج ۽ حڪومت جي اقبال جو چند بزرگيءَ جي ڪناري ۽ ڪمال جي آسمان مان حضرت محمد ۽ سندس سموري آل جي محابي چمڪندو ۽ ايرندو رهي.

علي ڪوفي هن ڪتاب جوڙڻ جو سبب ٻڌائي ٿو

هن ڪتاب "تاريخ هند" جو لکندڙ ۽ "سنڌ جي فتح" جي تقرير ڪندڙ ، محمدي شهنشاهت جو بندو علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي جڏهن پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪميني دنيا مان وڏو نصيب ۽ مڪمل حصوڪٽي چڪو، تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچين آفتن کان [مجبور ٿي] پنهنجي اصلوڪي وطن ۽ پيدائش جي جڳهہ کان جدا ٿي، ڪي ڏينهن اچي اُڇ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين. وري "تِلكَ الأ يامُ نُدَ اوَ لُهاَ بيينَ الناس"(انهن ڏينهن کي ماڻهن ۾ ڦيرايون ٿا) جو حڪم پهتو ۽ تقدير جي آبدار خوشيءَ جي پيالي کي ايذاءُ جي [ڪڙي] ٿوهہ سان بدلايو ۽ خوشيءَ کان محرومي جاري رهي (1)." غدار قرندڙ آسمان جي سختين سببان زهر جا ڏڪ پريندو ۽ قهر جا ڏڪ جهليندو آيو. اٽونجاهہ سالن جي عمر ۾ سنہ 613 (ڇهہ سو تيرهن) ۾، سيني ڪمن مان هٿ

ڪيڊي ، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽ همنشين بنايائين: ۽ پنهنجي دل ۾ خيال ڪندو رهيو ته جنهن صورت ۾ لکندڙ جي دل تي [8] سڀ ڪنهن علم مان ڪجهه اشارو نقش ٿيل آهي، ۽ هر هڪ وقت جي عالم ۽ يگاني حڪيم پنهنجي زماني ۾ پنهنجن مخدومن ۽ مُربِيئِن جي مدد سان ڪانه ڪا تاريخ يا تصنيف زماني ۾ يادگارڇڏي آهي، جيئن ته اڳيان مصنف خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هرهڪ جو بيان تفصيل سان نظم خواه نثر ۾ لکي ويا آهن. هندوستان جي فتح، جنهن ۾ محمد بن قاسم ، ۽ شام ۽ عرب جي اميرن جي هٿان هن ملڪ ۾ اسلام ظاهر ٿيو ۽ سمنڊ کان وٺي ڪشمير ۽ قنوج تائين مسجدون ۽ منبر ٺهيا، ۽ اروڙ جي تختگاهه ۾ رهندڙ راجا ڏاهر بن چچ بن سيلائج، جنهن کي شاندار امير عمادُ الدَولة والدِين (دين ۽ حڪومت جي ٿنب) محمد بن قاسم بن [محمد بدابي] عقيل الثقفِي رحمة اللّٰه قتل ڪيو.[جنهن ڪري] هيءُ سارو ملڪ پسگرداين سميت سندس حوالي ٿيو. سو مون چاهيو ته هن ملڪ جو بيان، خلق جي ڪيفيت ۽ انداز ۾ هن [ڏاهر] جو ڪسڻ معلوم ٿئي ۽ [اهڙي هڪ] تاريخ تيار ڪئي وڃي. جڏهن انهيءَ جي ڳولا لاءِ نفس اماري کي تڪليف ڏنم ۽ اُچ مبارڪ کان اروڙ (1) ۽ بڪر جي شهرن ڏانهن رخ رکيم، ڇاڪاڻ ته اتان جا امام عربن جي خاندان ۽ بنياد مان هئا، ۽ جڏهن انهيءَ شهر ۾ پهتس ته وڏي امام، زبردست عالم، دين ۽ مذهب جي ڪمال ۽ حاڪمن جي سردار مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ شيبان (1) بن عثمان ثقفي، آدَامَ اللّٰهُ فضله و رَحِم آباءَ [9] وَ اَسلاَ فه بِحقِ مُحمد وَ اَلِهه اَجمعِين، جو فصاحت ۾ فضيلت جي ڪاڻ آهي ۽ نمڪينيءَ ۾ عقل جي جان: علم زهد جي سينې فنن ۾ بينظير آهي، ۽ بلاغت جي [سيني] قسمن ۾ بي مثال، تنهن سان ملاقات ٿي. ڪانئس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي ٻوليءَ [عربي] ۾ هڪ ڪتاب [جي صورت] ۾ لکيل آهي، جا هڪٻئي کان ميراث ٿيندي ورثي ۾ ايندي ٿي رهي، مگر جيئن ته اها عربي جي پردي ۽ حجازيءَ جي حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهن ڪري عجمين [غير عربن] ۾ مشهور نه ٿي.

ڪتاب جو ترجمو

جڏهن بندو انهيءَ ڪتاب کان واقف ٿيو تہ [ڏنائين تہ] اهو حڪمت جي جواهرن سان سينگاريل ۽ نصحيت جي موتين سان سنواريل هڪ ڪتاب هو، جنهن ۾ عربن ۽ شامين جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جا ڪيئي قسم واضح هئا ۽ رعب ۽ دانائي منجهس جاءِ نشين هئي. جيڪو بہ قلعو فتح ٿيو، تنهن مان دولت هٿ آئي ۽ ڪفر ۽ گمراهيءَ جي رات لاءِ صبح [ظاهر ٿيو] ۽ انهن ڏينهن ۾ جيڪو بہ طرف اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو ۽ هٿ آيو تہ انهيءَ کي مسجدن ۽ منبرن کان نئور ۽ عابدن ۽ زاهدن [جي وجود] سان سرور حاصل ٿي ٿيو، ۽ اهو پاسو اڄ تائين اسلام ۽ دينداريءَ جي جمال ۽ علم ۽ امانت جي ڪمال ۾ واڌارو ڪندو ٿو رهي ۽ دولت محمديءَ جو ڪوبہ ٻانهو جڏهن بہ ملڪ ۽ بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي ٿو تہ نئين سر اسلام جي آئيني تان گمراهيءَ جي ڪٹ صاف ٿو ڪري. [10]

وزيرن جي بادشاهہ شرف الملڪ ضاعف جلالہ (شال (خدا) سندس بزرگي ٻيٽي ڪري) جي مدح ، جنهن ڏانهن هيءُ ڪتاب منسوب ڪيل آهي.

پوءِ جڏهن هيءُ ديني داستان، عربيءَ جي پردي ۽ حجازي حجاب مان فارسي زبان ۾ نقل ٿيو ۽ عبارت جي هار ۽ ديانت جي سينگار سان مشرف ٿيندي نثر جي لڙهيءَ ۾ ترجمو ٿيو تہ دل هن فڪر ۾ غوطا هٽڻ لڳي تہ هيءُ عجيب نئون تحفو ۽ وٽندڙ فتحنامو ڪهڙي سردار ڏانهن منسوب ٿيڻ گهرجي. نيٺ بخت ، بندي جي رهنمائي ڪئي ۽ هيءَ سعادت ظاهر ٿي جو دل ۾ چيم تہ: اي علي! گذريل ڏينهن ۽ سالن کان وٺي ڪيڏو عرصو گذريو آهي جو ماڻهن جي سردار، جهان جي صدر، صاحبقران جي وزير، وزيرن جي عزت، ترار ۽ قلم جي مالڪ، شرف الملڪ رضي الدولة والدين نور اللّٰهُ مضجعہ وَ طيب ثراهُ (شال اللّٰه تعاليٰ سندس آرامگاهہ کي روشن ڪري ۽ هن جي خاڪ کي عمدو بنائي) جي مهرباني‌ءَ جي پاڇي ۽ احاطي جي پناهہ ۾ رهيو آهين، ۽ پنهنجي هن سينگاريل [تصنيف] کي انهيءَ جي احسان تي پلجي ترتيب ڏنو اٿئي ۽ سندس اولاد "دَامَ علٰوهُم و رحِمَ اَبائهُم" (شال سندن بلندي دائم رهي ۽ سندس وڏن تي رحم ٿئي) جي نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن، تنهنڪري چگو ائين ٿيندو تہ هيءُ فتحنامو، جو ديني ثواب(1) ۽ دنيوي ڀالهين [مان مرڪب] آهي، جنهن تي دنيا جا محقق ۽ گهٽي احسان وارا بادشاهہ فخر ڪندا ۽ سيني کي عربن جي اعتقاد جي تصديق ۽ ادب ۽ ترقيءَ جي صاحبن جي خلوص سان نهايت اتفاق ٿيندو، ۽ هيءَ دولت [فتحنامو] جا عرب ۽ شام وارن جي دبدبي ۽ رعب جو [يادگار] هوندي[تنهن کي] پٽ عاليشان خاندان جو عرب جي حسب نسب مان

آهي [11] ۽ جنهن جي بزرگ ڏاڏي- وڏي ۾ وڏي شان واري امير، ۽ خاص ۾ خاص لائق توقير ، دين جي عزت، عربن ۾ احترام جي لائق، ملت جي نظام ۽ امت جي قوام، قريشن جي فخر حضرت ابوموسيٰ اشعري رضي الله عنہ جي هٿان، خراسان ۽ ايران جو وڏو حصو فتح ٿيو هو." سندس انهيءَ سپهہ سالاري ۽ لشکر کشيءَ بابت شرح ۽ تفصيل سان علحدا کتاب [لکيل آهن] ، جتي بہ کافرن کي شکست ڏنائين تہ اتي اسلام جا جهنڊا هميشہ لاءِ بلند ٿيا ۽ اتان جي فتح جو خط اميرالمؤمنين عمر بن الخطاب کي پهچندو هو ۽ هو پاڻ مومنن جي اڳيان بيهي خطبو ڏيندو هو [جنهن ۾ اسلام جي شان تي] فخر ڪري ، تعريف [الله تعاليٰ جي] ڪندو هو، جي صاحب [ڪمال] ، نعمتن جي مالڪ، ترار ۽ قلم جي ڌڻيءَ وڏي ۾ وڏي امير، تائيد ڪيل، فتحمند، ڪامياب، ملڪ جي ڏُ ئل (چوندڙيل) ، دولت ۽ دين جي فخر ، ولايتن جي نظام، وزيرن جي شان ، حسين بن ابي بڪر بن محمد الا شعر ضاعفَ اللّٰهُ جلا لہ فِي اَعزُ اَرومة وَ اَکرمِ جرثومةِ ما کرَ الجدِيدان واتفقُ الفر فدانِ وَ اختلفَ العصرانِ (شال الله تعاليٰ سندس عزت کي ٻيٽو ڪري، عزت ۾ عزت واري خاندان ۽ شريف ۾ شريف گهراڻي ۾، جيستائين رات ڏينهن متبا رهن، فرقدين(1) اتفاق ڪندا رهن ۽ زمانا هڪٻئي پٺيان ايندا رهن) جي گذارش ۾ آندو وجي تہ ملاحظي جي شرف ۽ مطالعي جي نظر سان مشرف ٿي، قبوليت جي عزت سان برڪت پريل ۽ مقبول ٻڌجي ، ۽ زماني جي بزرگين جي فهرست ۾[داخل] ٿئي.(2)

مصنف جي معذرت

وقت جي بزرگن ۽ تاريخ جي مالڪن ڪيترين شين کي پنهنجي يادگار جو باقي رکندڙ ۽ پنهنجي نالي کي جٽاءُ ڏيندڙ بنايو آهي: پهريون تہ هو انصاف، عدالت، نهنائيءَ ۽ وقار کي پنهنجو لباس بڻائيندا آهن ، ٻيو تہ نفس جي گذران کان پوءِ ، جو آدميءَ جو سرمايو آهي،[باقي بچيل] مال کي آخرت جو ثمر ڪندا آهن، ٽيون تہ پنهنجي اولاد کي عجيب هنرن سان سينگاريندا آهن، چوٿون تہ وقت جي عالمن ۽ حڪيمن کي قيمتي ڪتابن جي تصنيف ۽مفيد حڪمتن جي تاليف [12] جي ترغيب ڏيندا آهن، ۽ انهيءَکي پنهنجن مقصدن جي ڏاڪڻ ۽ مطلبن جا ذريعا سمجهندا آهن، ڇاڪاڻ تہ حڪمت جا سخن ۽ نصيحت جا قسم هميشہ لاءِ ڪتابن ۽ اخبارن جي پنن تي يادگار رهندا.

(1) مطلب هيءُ آهي تہ هن ڪتاب ۾ جيڪڏهن محمد رسولﷺ جن جي مناقبن ۽ خصوصيتن جو ذڪر هوندو تہ اهو هن ڪتاب لاءِ سينگار ۽ سونهن ٿيندو.

(1) يعني هيءَ سڄي آيت تہ: مُحمد رَسُولُ اللّٰه وَ الذِينَ معه أشِدّاءُ علي الكُفارِ رُحماءُ بينهُم تراهُم رُكعاً سُجداًيبتغونَ فضلاً منَ اللّٰهِ وَرِضوانا سِيماهُم فِي وجُوهِهِم مِن أثرِ السجُود (سوره فتح رڪوع-4) (محمد رسول اللّٰه ۽ سندس ساٿي، ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ هڪبئي تي ٻاجهارا آهن . تون هنن کي رڪوع ۽ سجدو ڪندڙ ڏسندين. هو پنهنجي رب جو فضل ۽ رضامندو گهرن ٿا. هنن جي پيشانين ۾ سجدي جي اثر کان نشانيون آهن)(مترجم).

(1) اصل متن ۾ "محمد رسول اللّٰه خاتم النبيين" آهي، جو صحيح نہ آهي.(مترجم)

(1) هن سڄي ڏيگهہ جو مطلب هيءُ آهي تہ هيءُ لطيف داستان انهيءَ وقت لکيو ويو، جنهن وقت سلطان محمد بن سام بالقابهجي بادشاهيءَ جي تخت کي ناصرالدين قباچہ بالقابہ پنهنجي جلوس سان سينگاريو هو ۽ سندس حڪومت اهڙي تہ پکي پايي تي بيٺل هئي جو جنهن بہ ملڪ تي ڪاهيائين ٿي تہ اهو ملڪ سندس اڳيان ٻانهون ٻڌي ٿي بينو.(مترجم)

(1) اصل فارسي عبارت "و استقامت بندمت سرور متواتر شد" اسان جي خيال ۾ عبارت ۾ خلل آهي ۽ مطلب اهوئي ٿي سگهي ٿو جو ترجمي ۾ ڏنل آهي. خود فارسي ڇاپي جي علامہ ايڈيٽر کي پڻ هن عبارت ۾ شبهو آهي ، جيئن تہ حاشيي ۾ چوي ٿو تہ"عبارت در اين جا مختل است."

(1) پ جي پڙهڻي مطابق "ارور" يعني" اروڙ" . مگر ٻين جملي نسخن ۾ ويندي ن ۽ ر تائين هن لفظ جي پڙهڻي "الور" آهي.

(1) ب : شهاب.

(1) اصل متن ۾ "صواب" لکيل آهي جو غلط آهي. (مترجم)

(1) فيروز اللغات، ص185 ۾ "فرقدان" يا "فرقدين" جي معني هيءَ ڏني وئي آهي: اتر قطب جا اهي بہ تارا جيڪي قطب وٽ آهن، ان جي چوڌاري گردش ڪندا رهن ٿا، ۽ شام کان وٺي صبح تائين ظاهر رهن ٿا، ۽ ڪڏهن بہ نظر کان غائب نٿا رهن. (مترجم)

(2) عنوان کان وٺي، هن هندسہ تائين سڄي ڏيگهہ جو مطلب هيءُ آهي تہ "جڏهن هيءُ ڪتاب عربيءَ ڪان فارسيءَ ۾ ترجموٿي چڪو ، تڏهن مان پنهنجي دل ۾ ويچار ڪرڻ لڳس تہ هيءُ ڪتاب ڪهڙي امير ڏانهن منسوب ٿيڻ گهرجي! آخر بخت رهنمائي ڪئي ۽ دل ۾ چيم تہ اي علي! تون جنهن صورت ۾ وزير شرف الملڪ مرحوم بالقابہ جي نعمتن جو پاليل آهين، تہ سندس ۽ سندس اولاد جا حق تنهنجي گردن تي واجب آهن، تنهنڪري مناسب ائين آهي تہ هيءَ ڪتاب، جو هنن ، هنن خوبين جو حامل آهي .۽ جنهن جي پڙهڻ سان عرب ۽ شام جي رهاڪن جي عظمت دلين ۾ گهر ڪري ويندي وغيره وغيره، ڪٽي وڃي وزير حسين بن ابوبڪر بن محمد اشعري بالقابہ جي خدمت ۾ پيش ڪر، ڇاڪاڻ تہ هو بہ عرب جي خاندان مان آهي، ۽ پڻ سندس وڏي ڏاڏي حضرت ابو موسيٰ اشعري بالقابہ جي هٿان ايران ۽ خراسان جو وڏو حصو فتح ٿيو هو، تہ هن جي مطالعي جو شرف حاصل ڪري ۽ هي ڪتاب برڪت پريو ۽ مقبول ٿئي." (مترجم)

راڻيءَ جو چڇ تي عاشق ٿيڻ ۽ چڇ جو سندس محبت ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ

چڇ برهمڻ ، هڪ خوبصورت، سهڻن عضون، شاندار هاڻي، نازڪ بدن ، سر و قد ۽ لال ڳلن وارو نوجوان هو. راڻيءَ جڏهن سندس سهڻي صورت ۽ سهڻي سر و قد ڏٺو ته مٿس جان ۽ دل سان عاشق، مفتون ۽ چري ٿي پيئي، ۽ سندس سونهن ، صورت ۽ پوشاڪ تان حيران ٿي، سندس عجيب الفاظن ۽ وٽندڙ اکرن تي دل قُربائي ويٺي . چڇ جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪيو. عشق جو سلو راڻ جي زال جي دل واري زمين ۾ وڌي وڻ ٿيو . راجا کي ٻار پيدا ڪرڻ جي لياقت ڪانه هئي، تنهن ڪري راڻيءَ کي منجهانئس ڪو به فرزند ڪونه هو. آخر هڪ ڪراڙي ڏوتيءَ هٿان پيغام موڪليائينس ته: اي چڇ! تنهنجي پنبڻين جي تير منهنجي دل کي ڇٽي وڌو آهي، ۽ تنهنجي جدائي جو زنجير [هر وقت] منهنجي ڪُچيءَ جو ڪٽ ٿي پيو آهي، مون کي اميد آهي ته تون پنهنجي وصال جي دواخاني مان منهنجو علاج ڪندين، ۽ همدرديءَ جي هٿ سان اهو ڪٽ منهنجي گردن مان کولينديين، ۽ پنهنجي محبت جي هار ۽ٻانهپ جي والييءَ سان منهنجي ڪُچيءَ ۽ ڪنن کي سينگاريندين. ۽ جيڪڏهن تون منهنجو هي عرض قبول نه ڪندين ته مان پاڻ کي خون ڪري ڇڏيندیس.

شعر

هيچت افتد كاين دل من شاد كني
و ز هجر و فـــراق خويش آزاد كني
ورباز كشـي اي صنما! روي زمن
فرياد كنم مها كه بيداد كني [21]

[ڇا ڪڏهن منهنجا پرين منهنجي هيءَ دل شاد ڪندين؟
۽ پنهنجي هجر سندي قيد کان آزاد ڪندين؟
پر جي محبوب ٿو موڙين تون پنهنجو منهن مون کان
ڪندس فرياد اي دلدار جي بيداد ڪندين]

پوڑهيءَ جڏهن هيءُ پيغام کيس پهچايو تہ چچ انکار ڪيو. ۽ پاڻ کي روکڻ واجب ڄاڻي چيائين تہ: راجائن جي حرمن ۾ خيانت ڪرڻ جان جو خطرو، آخرت جي گرفتاري ۽ دنيا جي بدنامي آهي، ۽ بادشاهن جي ڪاوڙ جڏهن جوش ۾ ايندي آهي تہ ان کي ڪوبہ پردو روڪي ۽ دفع ڪري نہ سگهندو آهي، تنهن ڪري هيءُ خيال ڇڏي ڏي، خصوصاً اسان لاءِ، ڇاڪاڻ تہ اسين برهمڻ آهيون ۽ منهنجو پيءُ ۽ پاءُ راهب آهن،جيڪي ايا تائين پنهنجي عبادتگاهہ ۾ گوشہ نشين ۽ پاڻ ۾ وينل آهن. منهنجي لاءِ اهائي بيعزتي ڪافي آهي، جو بادشاهہ جي نوڪريءَ ۾ آيو آهيان، جتي اميد ۽ خوف جي وچ ۾ حياتي گذارڻي پوي ٿي، ڇاڪاڻ تہ مخلوق جي نوڪري. [هميشہ] غضب جي ڪڪر سان گڏيل آهي، ۽ دانائن کي ناپسند، ڇئن شين تي اعتماد نہ ڪرڻ گهرجي. بادشاهہ، باهہ، نانگ ۽ پاڻيءَ تي. انهيءَ سان گڏ وري هيءَ گلا بہ اختيار ڪريان، سو مون وٽان هيءَ مراد پوري نہ ٿيندي . هن پيغام پهچڻ تي [راڻي] نرم ۽ تمام ڏرو ٿي چوائي موڪليو تہ: جيڪڏهن اسان جي ورونهن ۽ ميلاپ کان پرهيز ٿو ڪرين تہ [پلا] هر روز وقت بي وقت پنهنجي خيال ۽ جمال کان اسان کي فيضياب تہ ڪندو رهج، تہ تنهنجي وصال جي اميد تي خوش رهندي اچان.

رباعي

خرسندم اگر سال بسالت بينم
ور در عمري شبي خيالت بينم.
نوميد نگر دم از خيالت صنما!
آخر روزي شب وصالت بينم:

[آهيان راضي مان ڏسان توکي اگر سال بسال
يا ڏسان عمر ۾ ڪنهن رات تنهنجو خواب خيال
ڪين اميد پليان تنهنجي خيالن کان صنم!
نيٺ ڪنهن ڏينهن ٿيندو مون سان تنهنجو يار وصال]

جڏهن اکيون اڙيون تہ دل [بہ] يار جي وصال ۾ گرفتار ٿي[22]، ۽ نيٺ سندن وچ ۾وصال جا صبح اچڻ لڳا، جنهن ڪري روحاني موافقت محڪم ٿي، ۽ سندن محبت ۽ الفت مضبوط دستاويزن جي لسٽ ۾ شمار ٿيڻ لڳي.

راءُ کي هنن جي حال جي کابہ خبر کانہ هئي. مخالف ٽولو جيتوڻيڪ سندن حسن [سان گڏ هڪٻئي ڏانهن] سندن نگاهہ ڏسي بدگمان رهيو ٿي، پر جنهن صورت ۾ کنهن بہ اکين سان نہ ڏٺو هو، تنهنکري [هي راز] مخفي رهندو آيو. کن دشمنن، راءُ کي هن حال کان واقف کري، اطلاع ڏنو [پر] راءُ قبول نٿي کيو. چئي: منهنجي حرمسراءِ کان اهڙو کم نہ ٿيندو. ۽ چچ وزير اهڙيءَ بيحرمتي جو روادار هرگز نہ ٿيندو. ٿوري وقت کان پوءِ، اهو ملڪ پورو سندس[چچ جي] قبضي هيٺ اچي ويو. ۽ جيڪو بہ کم هو، سو راءِ کي پسند ايندو هو. ۽ راءُ ساهسي کابہ مصلحت سندس صلاح کان سواءِ نہ کندو هو. نيٺ سڄي ملڪ تي چچ جو حکم جاري ٿي ويو.

ساهسي راءِ جو دارالفنا مان لاڏاٽو کرڻ

آخر خدائي قضا مخفي پردي جي پويان ظاهر ٿي. راءُ بيمار ٿيو ۽ بيماري دٻجهي ٿي پيئي، ۽ موت جي نشانين هن جي حياتيءَ جي چهري کي ڦيرائي ڇڏيو. راءُ جي زال ڳڻتي ۾ پئجي، چچ کي گهرايو ۽ چيائينس تہ: اي چچ! راءُ جي عمر پوري ٿي چکي آهي، ۽ موت جون نشانيون هن جي جسم ۾ ظاهر ٿي ويون آهن. راءُ کي کو فرزند کونہ آهي، جو سندس مرڻ تي ملڪ جو وارث ٿئي، ۽ انهيءَ ۾ کوبہ شک نہ آهي تہ راءُ جا مائٽ ملڪ ۽ ملکيت تي قابض ٿيڻ سان، ضد سبب، اسان کي ڏکارڻ ۽ ڏکوئڻ شروع کندا. بلڪ جيئن تہ راءُ جي حياتيءَ ۾ ئي طعنن جي زبان کولي هئائون [23]، تہ پوءِ هينئر اسان کان جان ۽ مال کسي وٺندا.مون کي هڪ رٽ خيال ۾ اچي ٿي، پڪ اٿم تہ درست ثابت ٿيندي، اسان جي مراد بلڪل پوري ٿيندي، ۽ هيءُ ملڪ وري توّکي ملندو. چاکاڻ تہ منهنجو عقل تقاضا ٿو کري تہ اسان جي همت سان ڏٽي پاڪ هيءُ ملڪ تنهنجي حوالي کندو، هيءَ بادشاهي ۽ عزت توسان قائم رهندي، ۽ سيبيئي تنهنجي تابعداري کندا. چچ چيو تہ: تنهنجو حکم منهنجي اکين تي آهي، ۽ تنهنجو فرمان [ضرور] عين مصلحت هوندو، پر مخلص خدمتگارن سان صلاح کرڻ [پڻ] فرض آهي، [تنهنکري] اسان کي بہ هن حال کان واقف فرمائج [تنهن تي] راڻي سونهن ديوي چيو تہ: پنجاهہ کڙولن ۽ ڳڻن تيار کرڻ جو حکم ڏي، ۽ رات جو مخفي طور آڻي اندر تهخاني ۾ تيار رک. [پوءِ] چچ حکم کيو، جنهن تي ڳريون ٻيڙيون ۽ زنجير تيار کري، راتو رات محلات ۾ آڻي تهخاني جي هڪ کنڊ ۾ تيار کري رکيائون.

جڏهن راڻُ جو پويون وقت ٿيو ۽ سڪرات جي حالت پهتي، ۽ ويڇن اٽي ٻاهر وڃڻ جي ڪئي، تڏهن راڻي سونهن ديوي چيو ته: گهڙي کن گهر ۾ اندر ترسو، ۽ [پنهنجي] هڪ ايجنٽ کي حڪم ڏنائين ته: سيني کي گهر ۾ پوري دروازو بند ڪري ڇڏ، جئن راڻُ ساهسي جي موت جي خبر شهر ۾ نه پوي، ۽ جيڪي تنهنجا ۽ منهنجا تابع آهن، تن سيني کي محلات ۾ آڻ.[بس پوءِ ته] پنهنجن سيني تابعدارن کي محلات ۾ آندائون، پوءِ چيائين ته: فلاڻو فلاڻو، جيڪي راڻُ جا عزيز آهن ۽ ملڪ جا دعويدار آهن، تن سينيءَ کي هڪ هڪ ڪري سڏ. اهڙيءَ طرح هڪ هڪ کي، انهي بهاني سان ته راجا اڄ البت خوش آهي، ۽ هن سان کا صلاح ڪرڻي اٿس، آندائون ٿي. ۽ جڏهن حاضر ٿيا ٿي [24]، تڏهن کين اندر ٿي موڪليائون، جتي خاص پروسي جوڳن ماڻهن کين قيد ٿي ڪيو، نيٺ سيني مخالفن کي بند ڪري، ٻيڑين ۽ ڳٽن ۾ قيد ڪيائون. پوءِ راڻُ جي مائٽن مان ٻئي ٽولي کي، جيڪي غريب هئا، سڏي ٿي چيائين ته: اڄ راڻُ تنهنجي فلاڻي عزيز تي، جنهن جي ڏمر کان توکي رات جو ننڊ کانه ايندي هئي،ڪاوڙ جي کيس قيد ڪيو آهي. تون جيڪڏهن فقر فاقي کان نجات چاهين ٿو، ۽ شان شوڪت ۽ مال حاصل ڪرڻ، گهرين ٿو ته قيد خاني ۾ گهڙي، پنهنجي دشمن جو سر ڏڙ کان ڌار ڪري، هن جو گهر، سامان سڙو، نوڪر ۽ زمين وجي پنهنجي قبضي ۽ تصرف ۾ آڻ. اهڙيءَ طرح هرهڪ ويو ٿي ۽ پنهنجي مخالف کي ڪُهي، هن جي گهر، وهٽن، ڪپڙن، سامان، دولت ۽ عيال تي وجي قابض ٿيو ٿي. انهيءَ نموني هڪ ئي رات ۾ مخالفن کي خونخوار ترار جي خوراڪ ڪيائون، ۽ کين دشمن کان دلجاءِ ٿي، ڇو ته انهيءَ ملڪ ۾ ڪوبه مخالف ڪونه رهيو، جو ميراث جي دعويٰ ڪري.

چچ بن سيلائج جو راجا ساهسي راڻُ جي تخت تي ويهڻ

پوءِ جڏهن موافق لشڪر ۽ نوڪرن کي پنهنجي تابعداريءَ هيٺ آندائون، ۽ مفلس ٿڪر، جن سندس تابعداري قبول ڪئي هئي، سي سڀ هٿيار پنوهار پهري، بلڪل تيار ۽ هوشيار ٿي، دربار ۾ صفون ٻڌي اچي بيٺا، ۽ سيني واپارين، ڪاريگرن، مُکين ۽ وڏن ماڻهن کي حاضر ڪري بادشاهيءَ جو تخت سينگاريائون، تڏهن راڻي سونهن ديوي پردي پٺيان اچي، ٻُڌِيمن وزير کي انهن ڏانهن پيغام ڏنو ته [25]: دربار جي اڳواڻن ۽ مکيه ماڻهن کان خير عافيت پڇڻ کان پوءِ کين راجا جو حڪم پهچائي ٻڌاءِ ته، جيتوڻيڪ سندس بيماري صحت ڏانهن رخ رکيو آهي ۽ تندرستي حاصل ٿي چڪي اٿس، پر هيءُ جيڪو انتقامي ڪاروائيءَ جو حادثو ٿي چڪو آهي،

تنهن جي صدمي کان راءُ ساهسيءَ کي دربار ۾ اچڻ جي طاقت کانهي، ۽ [ڊپ آهي] ته ماڻهن، شريف خواه رذيل، طاقتور خواه ضعيف، جو کاروبار مهمل رهي، تنهنکري پنهنجي حياتيءَ ۾ حاجب چچ کي پنهنجو نائب مقرر کري ٿو ته متان رعيت، جا خدا جي امانت آهي، تنهن سان بي انصافي ٿيڻ کري ، ملک ۾ کو خلل پيدا ٿي پوي.

[اهو پيغام ٻڌي] سيني ادب کان گوڏا کوڙيا ۽ زمين تي مٿا ٽيڪيا ۽ چيو ته: راءُ جي حڪم جا تابعدار آهيون، ۽ چچ وزير [پڻ] بهرحال سهٽين ۽ وٽندڙ عادتن سان سينگاريل آهي، ۽ سندس عقل جي بدولت ملک جو کاروبار درست[هلي رهيو] آهي. تنهن کان پوءِ راڻي سونهن ديوي هڪ هزار تابعدارن ۽ مخلص رئيسن، اڳواڻن، سپهه سالارن ۽ اميرن کي قيمتي، رنگا رنگي ۽ جڙاءُ دار انعام اڪرام ڏيئي، ملک جو ڇٽ چچ جي سر تي رکي، کيس تخت تي ويهاريو. سيني انهيءَ تي فخر کري، نئين سر خدمتگاري جا شرط بجا آندا. پوءِ سندس فرمائڻ تي وزير [ٻڌيمن] نئين سر وزارت جي عهدي تي مقرر کيو ويو، ۽ خاص ماڻهن کي وڏن انعامن سان سرفراز کري، اميرن کي جاگيرن جا نوان پروانا عطا کيائون[اهڙيءَ طرح] بادشاهي پکيءَ طرح چچ جي هٿ آئي.

هن ڇالهه کي ڇهه مهينا گذري ويا. آخر ساهسي راءُ جي موت جي خبر سندس پاءُ مهرَت(1) کي پهتي، جو چترور(2) جو بادشاهه هو. [تنهن تي] هو وڏو ڪٽڪ، مست هاٿي ۽ دلير بهادر ساڻ وٺي لڙائي لاءِ تيار ٿي، چچ تي کاهي آيو، ۽ اروڙ کان ٽي ميل پري اچي ڪئمپ کيائين. هن پنهنجن وزيرن [26] ۽ خاص ماڻهن جو هڪ ٽولو وفد طور [چچ ڏانهن]روانوکيو، ۽ پيغام موکليائين ته: هن ملک جو وارث مان آهيان. هيءُ ملک منهنجي پيءُ ڏاڏي جو آهي، تنهنکري پاءُ جي ميراث جو آءٌ وڌيڪ حقدار آهيان. [جيڪڏهن ملک منهنجي حوالي ڪندين ته] توکي تنهنجي ساڳيءَ وزيريءَ ۽ نائبيءَ جي عهدي تي قائم رکيو ويندو، ۽ تو سان هميشه مهرباني‌ءَ ۽ احسان جي روش ڪئي ويندي.

چچ جي مهرٽ سان جنگ ڪرڻ ۽ ڪيس ٽڪيءَ سان قتل ڪرڻ

پوءِ چچ راڻيءَ وٽ آيو ۽ اچي ٻڌايائينس ته: هيءُ دشمن گهر جي در تي اچي پهتو آهي، ۽ ملک ۽ ميراث جي دعويٰ ڪري ٿو. هاڻي ڪهڙي صلاح آهي؟ ساهسيءَ جي زال کلي چيو ته: مان پرده نشين عورت آهيان، جيڪڏهن مون کي جنگ ڪرڻي آهي ته پوءِ تون منهنجا ڪپڑا پائي [گهر ۾] ٽي ويهه ۽ پنهنجا ڪپڑا مون کي ڏي ته باهر نڪري وڃي جنگ ڪريان. بزرگن جو چوڻ ڪونه

ٻڏو اٽئي ته ڪنهن ڪم لاءِ جيڪڏهن ڪو ماڻهو مقرر ٿئي، ۽[مقرر ٿيڻ کان پوءِ] اهو ماڻهو عقل ۽ تجربي کان ڪم وٺي ته هو [ضرور] انهيءَ ۾ ڪامياب ٿيندو ۽ وڃي پورو ڪندو. جڏهن بادشاهي تنهنجي حوالي ۽ تو ڏانهن منسوب ٿي چڪي، ته پوءِ منهنجي صلاح جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ تيار ٿيءُ ۽ گجندڙ شينهن وانگيان ميدان ۾ وڃي، دشمن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪر. چاڪاڻ ته عزت ۽ نالي سان مرڻ، پاڻ جهڙي آڏو ذلت برداشت ڪرڻ کان بهتر آهي.

بيت

هم فيل داري، هم چشم- هم خيل داري هم خدم
مردانہ بيرون نِہ قدم- زير و زبر ڪُن خصم را
[گهوڙا ۽ هاٿي تو ڪٽيا- لشڪر ۽ نوڪر اٽڪٽيا،
تو ۾ وڏي مولیٰ مٽيا- ڪر خصم کي زبر و زبر.]

چڇ، راڻيءَ جو جواب ٻڌي شرمندو ٿيو ۽ لڙائيءَ جا هٿيار پهري، لشڪر سينگاري، صفون ٻڌي، سامهون ٿيو. ۽ جيڪي ماڻهو اڳا قيد ۾ هئا، تن سينيءَ کي پٺ ٻاهر ڪڍي، عزت ڏيئي، نئين سر انجام اقرار وٺي، پنهنجو احسانمند بنائي، اڪرام ۽ واعدن سان سرفراز ڪري، دشمن جي جنگ لاءِ ميدان ۾ آندائين. [هوڏانهن] راءُ مهرٽ پٺ لشڪر جو قلب، ميمنہ، ميسره، مقدمہ ۽ ساقہ(1) تيار ڪيو. [بس پوءِ تہ] ٻنهي طرفن کان بهادر لڙائيءَ [27] ۾ جنبي ويا. ۽ ٻنهي طرفن کان ڇپل بهادر ڪُسي ويا. راءُ مهرٽ جڏهن ڏٺو ته ٻنهي طرفن کان دلير مرد خونخوار ترار جو لقمو ٿي رهيا آهن، تڏهن [چڇ کي] چيائين ته مان ۽ تون ٻيئي ملڪ جا دعويدار آهيون [اڇ تہ] هڪٻئي سان لڙائي ڪريون. جيڪو اسان مان [غالب پئجي ميدان مان] ٻاهر اچي، ملڪ انهيءَ جو آهي. چڇ سندس سامهون ٿيو ۽ چيائين ته مان برهمڻ آهيان، سوار ٿي جنگ ڪونہ ڪري سگهندس، پيادو ٿي اڇ ته پوءِ مڙس مڙس جو مت آهي. چترور جي راجا کي پنهنجي همت ۽ بهادريءَ تي پورو پروسو هو، سو دل ۾ چيائين ته برهمڻ کي ڪهڙي طاقت آهي، جو لڙائي ۾ مون سان هٿيار کڻڻ جي دعويٰ ڪري، پکيءَ وانگيان سندس منڊي مروڙي بدن کان ڇني وڌندس [اهو خيال ڪري] گهوڙي تان لهي پيادو ٿي روانو ٿيو. چڇ پٺ پيادو ٿيو، پر سئيس کي حڪم ڪيائين ته گهوڙو منهنجي پويان وٺيو اڇ. جڏهن هڪٻئي کي سوڙها ٿيا، تڏهن چڇ هڪدم گهوڙي تي

چڑهي حملو ڪيو. ۽ وار ڪندي، راجا مهرٽ جو سر بدن کان ڌار ڪري ڇڏيائين.[هيءُ ڏسي] چچ جي لشکر حملو ڪيو. ۽ چترور جي لشکر کي شڪست آئي. انهن مان ڪن مهرٽ کي ڪسندو ڏسي، امان گهري اطاعت اختيار ڪئي، ۽ ڪي خونخوار ترار جو ڪاڄ ٿي ويا.چچ فتح جون خوشيون ڪندو اروڙ جي قلعي ۾ موتي آيو. ۽ شهر ۾ قبي ناهڻ جو حڪم ڪيائين ۽ ملڪ جي تخت تي ويهي، جشن [28] ملهائي، اميرن ۽ جنگي جوڌن تي مهرباني ڪيائين. هاڻي چئني ملڪن ۾ ڪوبہ سرڪش ڪونہ رهيو.

چچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي ڪرڻ

هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ هن طرح روايت ٿو ڪري تہ: جڏهن اها فتح حاصل ٿي، تڏهن راڻي سونهن ديوي جي حڪم تي شهر جا مکيہ ۽ وڏا ماڻهو حاضر ٿيا. (انهن کي) فرمايائين تہ: جنهن صورت ۾ راءُ ساهسي گذاري ويو. ۽ مون کي منجهانئس ڪوبہ فرزند ڪونهي، جو ملڪ جو وارث ٿئي ها. ۽ هيءُ ملڪ راجا چچ جي هٿ آيو آهي، تنهنڪري مون کي صحيح ويڏيءَ ۽ چتي ڏاج سان چچ جي حوالي ڪريو. رئيس ۽ بزرگ گڏ ٿي دربار ۾ آيا ۽ راڻي سونهن ديوي جي ويڏي چچ سان پڑهيائون. چچ کي انهيءَ مان ٻہ پٽ ۽ هڪ ڏيءَ پيدا ٿي: هڪ پٽ جو نالو ڏاهر، ٻئي جو ڏ ھرسِينہ(1) ۽ ڏيءَ جو نالو مايين (2)رکيائين. هرهڪ جي جنمڻ وقت نجومين کان سندن طالع بابت پڇا ڪيائين، ۽ هنن سندس حڪم تي هر هڪ جي طالع بابت ستارن جي برجن ۾ منزل، نيڪبختي، عزت ۽ ذلت جو نقشو ڪڍي تيار ڪيو. [تنهن کان پوءِ] چوڻ لڳا تہ راجا جا ٻيئي پٽ بادشاھ رهندا، ۽ سندن گهڻو وقت سندن قبضي هيٺ رهندي. [باقي] نياڻيءَ جي بخت لاءِ هي فيصلو ڪيائون تہ هوءَ سندن کان ڪيڏانهن ٻاهر ڪانہ ويندي، ۽ جيڪو سندس مڙس ٿيندو، سوئي اتي جو راجا ٿيندو. ۽ پوري سندن [29] هن جي قبضي ۾ رهندي، [جنهن مان] هو فائدو ۽ لطف حاصل ڪندو. نجومين جڏهن چني هن طرح مقرر ڪئي، تڏهن [چچ] حڪم ڪيو تہ: هيءُ [راز]مخفي رکو ۽ ڪنهن کي بہ نہ ٻڌايو.

---

(1) فارسي چاپي ۾ "مهرت" آهي ۽ نسخي ن جي بہ اهائي پڑهڻي آهي. پ ۾ "مهترين" ۽ ر ۽ م ۾ هر جڳهہ "مهرب" لکيل آهي. هت "مهرت" نالي جي اصليت کي مدنظر رکندي، "مهرٽ" ڪري لکيو ويو آهي.

(2) پ،ڪ،ر۾ م جي اڪثر اهائي پڙهڻي آهي ۽ شهر چتور جو آڳاٽو نالو ب اهو آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيه ص76) ۽ انهيءَ ڪري اها پڙهڻي قائم رکي وئي آهي. فارسي ايڈيشن ۾ "چتور" رکيو ويو آهي.(ن- ب)

(1) پراڻي زماني ۾ جڏهن لڙائيءَ واسطي لشڪر تيار ڪري، ميدان ۾ بيهاريندا هئا، تڏهن لشڪر کي پنجن حصن ۾ ورهائي ناهي بيهاريندا هئا، جن جا نالا قلب، ميمنو، ميسرو، مقدمو ۽ ساقو هوندا هئا. يعني وچيون، ساڄو، کاٻو، اڳيون، ۽ پويون حصو. هر هڪ حصي جي مٿان هڪ يا گهڻا سپهه سالار هوندا هئا، خود بادشاهه يا مکيه سپهه سالار قلب ۾ بيهندو هو.(مترجم)

(1) ن ۽ ب ۾ هر جگهه "ڏهرسين" ۽ باقي سيني نسخن ۾ "دهرسِينه" آهي ۽ فارسي ڇاپي ۾ ب اها پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. "سيِه" دراصل "سينه" آهي، يعني شينهن. نسخه ڪ جي پڙهڻي ب "دهرسينه" آهي. نالي جي اصليت جي لحاظ سان "ڏهرسينه" واري پڙهڻي کي قائم ڪيو ويو آهي.(ن-ب)

(2) ن ۽ ب ۾ هر جڳهه "مائن"، س: بائي. ڪ: مائني.

چڇ جو پنهنجي پاڻ چندرڪي اروڙ جي شهر ۾ آڻڻ ۽ انهيءَ کي مقرر ڪرڻ

پوءِ پنهنجي پاڻ چندر ڏانهن اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي چيائين تہ: "اسان جا وڏا راهب آهن ۽ همیشہ بتن جي مندرن سان سچو شوق رکندڙ آهن. سندن بندگي ۽ آتش پرستيءَ جو نالو ۽ رسم مشهور ۽ پکڙيل آهي. اسان جو پيءُ سيلائج هن رستي ۾ اِنا وَ حَدُ نا آباءَ نا (1) جي قول تي عمل ڪندڙ آهي، جا ڳالهہ اسان جي عالمن ۽ حڪيمن کي پسند آهي. پر هندن جي ڪتابن ۾ لکيل آهي تہ جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي پاڻ کي پرهيزگاريءَ ۽ رياضت جي حوالي ڪندو تہ جڏهن سندس ساهہ بدن کان جدا ٿيندو، تڏهن انهن چڱن ڪمن جي بدلي ۾ سندس ساهہ ڪنهن بادشاهہ جي پٽ يا ڪنهن سردار جي جسم ۾ پوندو، جتي هو دل جو آرام، مال ۽ دولت جو تجمل، ۽ پوري پوري فراغت حاصل ڪندو. سيلائج جي خدا، اسان کي هن دفعي راجائي ڏني آهي، ۽ وڏي بادشاهت منهنجي حڪم هيٺ آئي آهي. تنهن ڪري منهنجي مرضي آهي تہ توکي اروڙ جي تختگاهہ ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪري، پنهنجو ولي عهد بنايان، ۽ توکي پڻ حڪومت ۾ ديندار، امانت، پرهيزگاري ۽ عبادت ڪرڻ ڪري ، ٻيٽو- ٽيٽو ثواب ملندو". جيتوٽيڪ هو پاسو ڪندو رهيو، پر آخر هن کي آڻي "اپيلن جي ڪورٽ"(2) تي مقرر ڪيائين، ۽ اروڙ جو مڪمل ضابطو سندس هٿ ۾ ڏيئي، پنهنجو ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار سندس حوالي ڪيائين.[30]

چڇ جي پنهنجي پاڻ چندرکي پنهنجي نائب بنائڻ بابت پرواني جو بيان

[۽ هن مضمون وارو پروانو جاري ڪيائين تہ:] جڏهن سيلائج جي خدا، اسان کي تاج ۽ تخت جو لائق بنائي اسان جي بادشاهيءَ جو حڪم جاري ڪيو، تڏهن واجب آهي تہ رعيت، جا خدا تعاليٰ جي امانت آهي ۽ اسان جي هٿ هيٺ آهي، تنهن جي نگرانيءَ ۾ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي وڃي، ۽ عدل ۽ انصاف جي رستي سان سندن خوشحالي ۽ سندن حالتن سڌارڻ لاءِ گهڻو سعيو عمل ۾ آندو وڃي، جيئن ڪوبہ طاقتور، هيٺي تي ظلم نہ ڪري، ۽ اسان کي خداتعاليٰ جي دربار ۾ بدتميزيءَ ۽ بي تدارڪيءَ جي ڪري وٺ پڪڙ نہ ٿي سگهي. تنهن ڪري هيءُ وڏو ڪاروبار ۽ نازڪ ڪم منهنجي پاڻ "راهبن جي چٽ" چندر جي ذمي لڳايو ويو آهي تہ هو روبرو

خواه پرپٽ انهيءَ کي سنيالي، ۽ پوري سپاھ، ڏسٽن وائسٽن ماڻھن خواه رعيت تي لازم آھي تہ سندس فرمانبرداري لازمي سمجھن.

چچ جو ٻڌِيمن وزير کان ولايت جي احوال ۽ سيھرس راءُ جي ملڪ جي حدن بابت پڇڻ

پوءِ وزير ٻڌيمن نيڪي کي سڏي کانئس سيھرس راءُ جي ملڪ جون حدون پڇيائين ۽ چيائينس تہ: اي لائق وزير ۽ مضبوط صلاحکار! انهيءَ سنڌ ملڪ جون حدون توکي معلوم آھن، جو راءُ ساھسي وڏي جي اقتدار ۽ حڪم ھيٺ ھو. ۽ اھي چار بادشاھ جي چئني طرفن جي حڪومت جا جوابدار ھئا. ڪير آھن؟ اسان کي انھن جي واقفيت ڪراءِ تہ جيئن مان انھن وٽ وڃان، ۽ مون کي موافقت خواه مخالفت ۾ ھر ھڪ جي طبيعت معلوم ٿئي. پوءِ جيڪو اسان جي حڪمن جو[31] پابند ھجي، تنھن جي تربيت ڪئي وجي، ۽ جيڪو اسان جي فرمان کان سرڪشي ڪري، تنھن جي دفع ڪرڻ لاءِ تدارڪ ڪيو وجي. جيئن سيئي فرمانبرداريءَ ھيٺ داخل ٿي وڃن، ۽ اسان جي ملڪ ۾ ڪوبہ مخالف يا ڇڪتاڻ ڪندڙ نہ ھجي، ۽ ڪوبہ اسان جي حڪم کي ٽاريندڙ يا روڪيندڙ نہ رھي.

ٻڌِيمن جي تقرير ڪرڻ

وزير زمين تي مٿو ٽيڪي عرض ڪيو تہ: راجا چچ سلامت رھي! ڪيس معلوم ھجڻ گھرجي تہ ھيءُ تختگاھ ۽ بادشاھي ھڪڙي ئي راجا جي سنيال ھيٺ ھئي، ۽ سندس [زيردست]حاڪم ھميشہ فرمانبرداريءَ ۽ تابعداريءَ لاءِ تيار ۽ منتظر ھوندا ھئا. ھيءُ ملڪ جڏھن راءُ سيھرس وڏي(1) بن ديوائج جي ھٿ ھيٺ آيو، ۽ ھو ايران جي لشڪر کان شڪست کائي فنا ٿيو، تڏھن کانئس [پوءِ] ساھسي جي حوالي ٿيو، ھن چئني حاڪمن [مان ھر ھڪ] کي ھڪ ھڪ طرف جي سنيالڻ جو ذميدار ٺھرايو تہ ھو خزاني جي مال وصول ڪرڻ ۽ ملڪ جي سنيال ڪرڻ ۾ نھايت ڪوشش ڪندو رھي. چاڪاڻ تہ راجا انهيءَ ڪري متفڪر ٿو رھي، تنھنڪري ھيءُ فڪر پنھنجي دل مبارڪ تان دور ڪرڻ چاھي ٿو. ۽ ھن ۾ لشڪر لاءِ [پڻ] ترغيب آھي، چاڪاڻ تہ جيڪڏھن ھيءُ حاد ٿو دفع نہ ٿيندو تہ ممڪن آھي تہ زماني جي ڦير گھير ڪري، ڪو اھڙو خوفناڪ حادثو پيش اچي، جنھن جو ٽارڻ ناممڪن ٿي پوي. پر جيڪڏھن ولايت مضبوط ھوندي ۽ دل جو آرام

موجود هوندو تہ پوءِ آسپاس وارا دنگئي بادشاھ پڻ توھہ ڪندا ۽ خدمت ۾ حاضر ٿيندا ۽ سچ پچ آھي بہ ائين تہ جنھن وقت بھادر لشڪر ۽ مست ھاٿين جي ذريعي دل ڪي اطمينان ۽ قوت ھوندي، تڏھن مُسببُ الاَ سباب (سبب پيدا ڪندڙ) بہ فتح ۽ ڪاميابيءَ جا سبب بنائيندو ۽ توکي مخالفن تي فتح حاصل ٿيندي. مون کي اميد آھي تہ اللّٰہ تعاليٰ ملڪ جا پاڳا ۽ طرف [32] مضبوط ڪندو ۽ [چئني] پاسن جا چارئي حاڪم تنھنجي بندگيءَ جو طوق پنھنجي گردن ۾ وجھندا. جملي پريشانيون دفع ٿي ويندیون ۽ مخالف، جوھردار ترار جي خوف کان، فرمانبرداريءَ جو ڳٽ پنھنجين ڳچين ۾ وجھندا، ۽ عاليشان ملڪ ۽ مشتريءَ جي ولايت ھميشہ شان ۽ نيڪي سان توسان [نہ فقط]قائم رھندي، [بلڪ] ھر روز وڌندي رھندي. بھرحال ھن مقصد لاءِ بادشاھ کي ھمت ۽ دليري ڏارڻ ۽ ڏڻي پاڪ جي حڪم تي توڪل رکڻ گھرجي تہ خدا تعاليٰ [پڻ] راجا جي ارادي ۽ ھمت مطابق مقصد پورو ۽ اميد برصواب ڪندو.

چچ جو اروڙ جي حڪومت جي حدن جي باري ۾ فيصلو ڪرڻ۽ حدون نروار ڪرڻ

چچ جڏھن ٻڌيمن وزير کان ھيءُ گفتگو ٻڌي ۽ وزير جي ڳالھہ سندس دل تي ويھي ويئي، تہ ڪيس خوشي ۽ فرحت حاصل ٿي، ۽ انھيءَ صلاح تي سندس شڪرانا ميڙي، ھن خوشخبريءَ مان [چگّي] فال ورتائين، ۽ انھيءَ موجب ھڪ مناسب فرمان چؤطرف پنھنجن اعتماد جوڳن ماڻھن ڏانھن موڪليائين، ۽ آسپاس وارن بادشاھن کي [پڻ] استدعا ڪري، ھڪ وڏو لشڪر تيار ڪرڻ لڳو تہ جيئن ھندستان جي انھيءَ سرحد تي وڃي، جا ترڪن سان لاڳو آھي. نيٺ سعد ستاري جي وقت، جيڪو نجومين حساب ڪري معلوم ڪيو ھو، منزل پٽيائين ۽ آخر گھڙيون منزلون طيءِ ڪري، اچي قلعي پاٽيا وٽ پھتو، جو بياس نديءَ جي ڏاڪڻي ڪپ تي آھي. انھيءَ قلعي جي واليءَ جنگ شروع ڪري ڏني. نيٺ لڙائيءَ ۽ خونريزيءَ کان پوءِ پاٽيا جو راجا شڪست کائي وڃي قلعي ۾ بند ٿي ويٺو ۽ راجا چچ غالب ٿيو. انھيءَ جنگ ۾ ڪيترو وقت ترسڻو پيس، جنھن ڪري اناج جي قلت ٿي ويئي، گاھہ، ڪاڻيون [ملڻ] پڻ مشڪل ٿي پيون. [نيٺ] جڏھن [قلعي وارا] تنگ ٿيا، ۽ [رات جي وڳڙي ۾] جڏھن دنيا ڪاري گودڙي ڍڪي ۽ ستارن جو بادشاھ [سج] رات جي [33] ڪارنھن واريءَ چادر ۾ لڪي ويو. تڏھن[پاٽيا جو راجا] اھو قلعو ڇڏي اسڪلندہ جي قلعي ڏانھن ھليو ويو ۽ وڃي ان جي آسپاس لٿو. اھو قلعو پڻ

سندس هٿ ۾ هو ۽ وڏيڪ محڪم هو. انهيءَ ڳوٺ جي چراگاهه ۾ رهي، احوال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس موڪليائين، جن اچي خبر ڏنس تہ چچ پاٽيا جي قلعي اندر وڃي لڪو آهي.

چچ جو اسڪلندهہ جي قلعي ڏانهن وڃڻ

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو تہ هو [پاٽيا جو راجا] اسڪلنده قلعي ۾ بند ٿيو آهي، تڏهن هن خبر ٻڌڻ شرط پنهنجي خاص ماڻهن مان هڪ امين کي پاٽيا جي قلعي تي مقرر ڪري، اسڪلنده ڏانهن رخ رکيائين، ۽ وڃي ان جي ٻاهران ڪئمپ ڪيائين. اسڪلنده جي قلعي ۾ شجاع نالي سپهہ سالار رهندو هو، جو هميشہ چچ جي تابعداري ڪندو هو. ۽ قلعي جي رهاڪن تي سندس ڏاڍو اثر هو. ننڍو خواه وڏو سندس صلاح کان ٻاهر نہ ويندوهو. چچ انهيءَ ڏانهن ماڻهو موڪلي، ڪيس حڪومت ۽ بادشاهيءَ جي آڇ ڪئي، ۽ سندس [چچ جيل]حڪم تي انهيءَ قلعي جي بادشاهيءَ جو پروانو پڪن انجامن ۽ اقرارن سان لکيو ويو تہ [هو]جنهن وقت پاٽيا جي راجا چتر کي ڪُهندو يا قيد ڪندو تہ [سندس بدران] هو پاڻ راجا ٿيندو. ۽ اهو شهر پاٽيا سميت سندس هٿ هيٺ ڏنو ويندو. هن پڻ [اها آڇ] قبول ڪئي، ۽ انهيءَ مضبوط شرط جي آسري تي پنهنجي ضمانت ۽ پٽ، چچ ڏانهن موڪلي، پاڻ وقت ناوقت انهيءَ حاڪم [چتر] جي خدمت ۾ وڃڻ لڳو. اهڙيءَ طرح جو رات يا ڏينهن [۾ ڪنهن بہ وقت] ڪيس دربار ۾ وڃڻ کان روڪ نہ ٿيندي هئي. اوچتو اڌ رات جو وجهہ وڻي، [34] راجا چتر کي ڪُهي ان جو سر چچ ڏانهن موڪليائين. راجا چچ قاصد سان مهربانيون ڪيون، ۽ خوشي ظاهر ڪري، انعام اڪرام ڏئي، انهيءَ قلعي جي خودمختار حڪومت جو فرمان عطا ڪيو. شهر جي چگّن ۽ مڪيہ ماڻهن اچي سوڪڙيون ۽ تحفا هن جي [چچ جي] خزاني ۾ پياريا. هن، شهر جي وڏيرن ۾ مشهور ماڻهن جي پنهنجي روبرو ڏاڍي عزت ڪئي، ۽ ڪين"شجاع منهيہ" جي فرمانبرداريءَ جي پارت ڪيائين تہ جيئن هميشہ هن جي فرمانبرداري لازم ڇاڻندا رهن ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نہ وڃن.

چچ جي سِڪہ ۽ ملتان جي طرف منزل ڪرڻ

راجا چچ اسڪلنده جي ڪاروبار کان فارغ ٿي، سڪہ ۽ ملتان ڏانهن منهن ڪيو. ملتان جي شهر ۾ راءُ ساهسيءَ جي مائٽن مان بجهراءُ (1) نالي هڪ راجا هو. جنهن وٽ وڏو ملڪ ۽[جنگ جو] تمام گهڻو سامان ۽ اسباب هو. جڏهن ڪيس چچ جي پهچڻ جي خبر پهتي، تڏهن پاڻ راوي

نديءَ جي ڪپ تي آيو. سندس پائيٽو سيهول(2) ملتان جي سامهون اپرندي طرف کان سِڪ جي قلعي جو ڪمانڊر هو. بجهراڻ جو سؤٽ اجسين وڏو لشڪر وٺي اچي سامهون ٽيو. بياس نديءَ جي لنگهه وٽ [ڇڇ ۽ سندس لشڪر] ٽي مهينا ويٺو رهيو. ۽تنهن کان پوءِ جڏهن پاڻي لهي ويو. تڏهن انهيءَ لنگهه جي مٿان هڪ اهڙي جاءِ چونڊيائون. جتي ڪوبه روڪيندڙ ڪونه هو. ۽ اُڪري، سِڪ جي شهر ۾ اچي سيهول سان جنگ ڳنڊيائون. ڪيترو وقت انهيءَ قلعي تي ويٺا رهيا. جڏهن قلعي وارن جي حالت تنگ ٿي، ۽[ڇڇ جي] پنهنجي طرف جا ڪي نالي وارا دوست شهيد ٿيا ۽ دشمن جا پڻ بي انداز ماڻهو برباد ٿيا [35] ، تڏهن سيهول اتان پڇي، ملتان جي قلعي ۾ هليو ويو. ۽ سپيئي گڏجي راويءَ جي ڪناري تي جنگ جي هٿيارن سان تيار ٿي بيٺا. راجا ڇڇ سڪ جي قلعي کي هٿ ڪري پنج هزار جنگي سپاهي، جيڪي قلعي ۾ هئا، سي سڀ قتل ڪري، شهر وارن ماڻهن کي غلامن ۽ غنيمت طور قيد ڪري، امير عين الدولہ ريحان مدنيءَ کي سڪ جي قلعي تي مقرر ڪيو. ۽ پاڻ ملتان جي طرف ٽپيو. جتي ٻئي لشڪر دوبدو ٿيا. راجا بجهراڻ زبردست لشڪر، جنگي هاٿي ۽ بهادر مرد ساڻ وٺي ٻاهر نڪتو ۽ اچي ڇڇ جي سامهون ٿي، خطرناڪ لڙائي ڪيائين. ٻنهي طرفن کان بي انداز ماڻهو قتل ٿيا. [آخر] بجهراڻ قلعي ۾ بند ٿي،ڪشمير جي بادشاهہ ڏانهن خط موڪلي ڪيس ڇڇ جو اطلاع موڪليو تہ: ڇڇ بن سيلائج برهمڻ اروڙ جي تختگاهہ جو والي ٿي،گهٽو لشڪر ساڻ وٺي اچي سهڙيو آهي ۽ سڀ نندا وڏا قلعا فتح ڪري، هٿ ڪيا اٿس. اسان کي ساڻس مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانہ رهي آهي، مضبوط قلعا سندس حڪم هيٺ اچي چڪا آهن. ۽ ڪوبہ راجا مقابلي ۽ لڙائي ۾ مٿس فتح حاصل نہ ڪري سگهيو آهي. هو [هينئر] ملتان اچي پهتو آهي، توهان اسان جي امداد فرض سمجهي ڪا مدد موڪلڻ فرمايو.

قاصد جو ڪشمير کان هٿين خالي موٽڻ

قاصد جڏهن ڪشمير پهتو تہ انهيءَ وقت ڪشمير جو راجا فوت ٿي ويو هو. ۽ سندس ننڍڙو پٽ تخت نشين ٿيو هو. وزيرن ۽ صلاحڪارن، خاص ماڻهن، حاجبن، وڏيرن ۽ مکيہ ماڻهن صلاح ڪئي، ۽ هن خط جو سهڻي نموني جواب لکيائون تہ: ڪشمير جو راجا دارالبقا ڏانهن روانو ٿي ويو. سندس پٽ اڃا ننڍو ۽ نوعمر ٻار آهي. سندس امير اڃا تہ پنهنجين پنهنجين جاگيرن ۾ سرڪشي ۽ بغاوت اختيار ڪري[36] ۽ ڪنڌ مٿي ڪٽي رهياآهن: [پهريائين تہ]پنهنجي آسپاس

جو بندوبست ٺيڪ ڪرڻ گھرجي، تنھن ڪري ھن وقت اسان مدد ۽ اعانت نٿا ڪري سگھون، اسين پنھنجي ڪم جي ڳڻتيءَ ۾ گرفتار آھيون.
جڏھن قاصد موتي اچي بجھراڻ کي ھيءَ خبر پھچائي، ۽ ڪشمير جي راجا جي مدد کان ناامید ٿيو. تڏھن چچ راجا سان پڪو انجام ڪري، صلح جي درخواست ڪري، امان نامي جو عرض ڪيائين، جيئن ھو قلعو خالي ڪري، سلامتي سان ٻاھر نڪري وڃي، ۽ ڪوبہ ماڻھو تيسين ساڻن ڇيڙ ڇاڙ نہ ڪري، جيسين بجھراڻ پنھنجن تابعدارن، تعلقدارن، ۽ پوئلڳن سميت ڪنھن امن واري جاءِ تي وڃي پھچي. چچ اھو انجام قبول ڪري، ڪيس امان ڏني[جنھن تي] ھو قلعي مان نڪري،پنھنجن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سان گڏ ڪشمير جي جبل ڏانھن روانو ٿيو. [پوءِ] چچ قلعي ۾ داخل ٿي ملڪ جو قبضو ورتو.

چچ جو ملتان جي قلعي ۾ پنھنجو نائب ويھاري، مٿي وڃڻ

ملتان جي قلعي حوالي ٿيڻ تي، چچ ھڪ ٺڪر کي ملتان ۾ نائب مقرر ڪري، پاڻ، منروي جي بتخاني ۾ ويو، ۽ بت کي سجدو ڪري. خيراتون ڏيئي، مٿي وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيائين.
برھمپور، ڪرور ۽ اشھار(1) جي راجائن خدمت جا شرط بجا آندا. اتان [اڳتي وڃي]تاڪيہ(2)ڪشمير جي حد تائين پھتو. واٽ تي ڪِنھن بہ بادشاھہ سامھون ٿي ڪيس روڪ يا جھٽڪ ڪانہ ڪئي. مثال: اللہ تعاليٰ جڏھن ڪنھن کي وڏو ڪندو آھي ، تڏھن انھيءَ جي مٿان سيپ تڪليفون آسان ڪندو آھي،" سندس سيپ مرادون ڪيس عطا ڪندو آھي [ڏسو تہ چچ] جنھن جاءِ ھي پھتو ٿي تہ اھو ملڪ فتح ٿيو ٿي. [37] نيٺ شاڪلھار(3) جي قلعي وٽ پھتو. ۽ اھا جاءِ تاڪيہ(4) کان مٿيرو چون ٿا. جتي ڪشمير جي سرحد آھي، اتي منزل ڪيائين، ۽ ھڪ مھيني تائين ترسي، انھيءَ پاسي جي بادشاھن مان ڪن کي مغلوب ڪيائين، ڪن کي حڪم ۽ آڻ ھيٺ آندائين ، ۽ انھيءَ پاسي جي اميرن ۽ بادشاھن سان پختا عھدناما ڪري، ملڪ [جو انتظام] پڪو ڪيائين. پوءِ بہ چڪيون، ھڪ بيد جي ۽ بي صنوبر جي، گھرائي پنج ماھيات ندیءَ جي ڪناري تي، ڪشمير جي انھيءَ جبل، جنھن جي چشمن مان سندس وھڪرو آھي، تنھن سان لڳ اھي ٻئي لڳائي، تيستائين اتي ترسيو، جيسين انھن ٻنھي وٽن جون ٽاريون ھڪٻئي سان وڃي مليون. پوءِ انھن تي نشان ڪري چيائين تہ: ڪشمير جي راجا سان اسان جي ھي حد آھي ۽ ھن کان اڳتي لنگھڻو نہ آھي.

ڪشمير سان حد مقرر ڪري ڇڇ جو موٽڻ

هن فتح جي ڳالهه لکندڙ هن طرح چيو آهي تہ: جڏهن ڪشمير جي طرف کان حد مقرر ٿي، تڏهن ڇڇ موتي اروڙ جي تختگاهه ۾ آيو ۽ هڪ سال آرام ڪري، سفر جي تڪليف جو ٽڪ لاٿائين، ۽ سندس [زِيردست] بادشاهن جنگ جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيا.

پوءِ فرمايائين تہ: "اي وزيرا مشرق جي طرف کان دلجاءِ ٿي، هاڻي اسان کي مغرب ۽ ڏکڻ جي طرف جو سماءُ رکڻ گهرجي." وزير وراڻيو تہ: "بادشاهه جي سپ کان وڌيڪ سڻي خوبي هيءَ آهي تہ ملڪ جي احوال جي خبر چار ونڊو رهي، ۽ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ مٿي وڃڻ واري غير حاضريءَ جي عرصي ۾ [ٻين] طرفن وارن امين ۽ بادشاهن جي دماغ ۾ غرور[38] پيدا ٿيو هجي،[۽ سمجهندا هجن] تہ راءُ ساهسيءَ کان پوءِ اسان کان خزاني جي مال بابت ڪا بہ تقاضا نہ ٿي آهي، [تنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ هو] ضرور ضعيف ۽ ڪمزور ٿي چڪو آهي."

سو چگهو ستارو ڏسي، [ڇڇ] ٻڌِيہ(1) سيوستان جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو. سيوستان جي قلعي ۾ متي(2) نالي بادشاهه رهندو هو. هن [ڇڇ اوڏانهن وڃڻ جو] پڪو ارادو ڪيو ۽ انهيءَ جاءِ کان درياءُ ٽپيو. جنهن کي دهتايت (3) چوندا آهن، جا سمن [جي قوم] ۽ اروڙ جي وچ وارو دنگ آهي. اتان ٻڌِيہ ڏانهن روانو ٿيو. سندن حاڪم سرڪونڈ پٽ ۾ندرُ کو قِڪو هو(4) ۽ سندن تختگاهه ڪاڪي راڄ هو. اتي جي رهاڪن کي سيويس چوندا هئا. ڇڇ انهن تي حملو ڪري سيويس جو قلعو فتح ڪيو. ڪاڪي جي پٽ وڪيي(5) اڳيان اچي، پنهنجي پيءُ ۽ تابعدارن لاءِ امان گهري، ۽ دِل مقرر ڪري تابعداري [اختيار] ڪيائون.

---

(1) اِنا وَجدُ نا آباءَ نا عليٰ اُ مته وَ اِنا عليٰ آ ثارِهِم لمقتفِدُونَ اسان پنهنجي ابن کي هڪ طريقي تي ڏٺو ۽ اسان انهن جي نشانن جي پيروي ڪندڙ آهيون.

(2) اصل ۾ "ديوان مظالم" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي اهڙي ڪورٽ جنهن ۾ هلندڙ سڄي شهنشاهت ۾ ڪنهن بہ وڏي ماڻهوهٿان ٿيل ظلم جي برخلاف شڪايت ٻڌي، انهي جو داد ڪيو وڃي. (مترجم)

(1) هيءُ راءُ سيهرس بن ديوائج وڏو راءُ سيهرس بن ساهسيءَ ، جنهن جو ذڪر مٿي ص 62 تي ٿي آيو آهي، ۽ جو پٽ ايران جي لشڪر هٿان قتل ٿيو هو. ڪان غالباً ٻيو آهي.(ن- ب)

(1) اصل لفظ: بجهرا

(2) م: سهيول.

(1) ن: اشيهار

(2) (1) فارسي ڇاپي ۾ "کنبہ" لکيو ويو آهي جا صرف گماني پڙهڻي آهي، مگر شايد ڪنهن بہ نسخي ۾ موجود ڪانهي، هن جاءِ تي ن ۽ ڪ جي پڙهڻي صاف طور "تاکيہ" آهي ۽ ٻين نسخن جون پڙهڻيون "تاکيه" جون ئي غلط ۽ بگڙيل صورتون آهن. صحيح پڙهڻي"تاکيه" ئي سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ ملتان کان اڳتي يا ان جي آسپاس واري ملڪ تي ئي "تکا ديس" جو نالو پيل هو.(ن- ب)

(3) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي "شاکلها" آهي "شاڪلهار" پڙهڻي ن مطابق آهي.(ن- ب)

(4) مٿي ڏنل نوٽ(2) جي لحاظ سان.

(1) هن پڙهڻي جو مدار فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي"بودهيہ" تي آهي، جا غالباً فقط جهوني نسخي پ جي پڙهڻي آهي.ن ب ج م س جي پڙهڻي"بُداپور" ۽ ر جي پڙهڻي "پُڏاپور" آهي. انهيءَ لحاظ سان "ٻڌيہ" جي بدران "ٻياپور" پڙهڻ بہ قابل غور آهي.(ن- ب)

(2) هن پڙهڻي جو مدار فارسي ڇاپي ۾ اختيارڪيل پڙهڻي "متہ" تي آهي، ب س ڪ نسخن جي پڙهڻي"مهتہ" آهي.(ن- ب)

(3) فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي "دهتايت" آهي. "دهتايت" پڙهڻي ن ب ح نسخن مطابق آهي.(ن- ب)

(4) معتبر نسخن مان ن ب پ جون پڙهڻيون انهيءَ طرح آهن. ن ب: "وعهد ايشانرا بسر کوند بن بهندر کو بهکو بود." پ: "وعهد ايشانرا بسر کوند بن بهندرکور هکو بود" هاڻي بر تقدير " وعهد ايشانرا بغلان بود"."فلان" جي جاءِ تي "سرکوند بن بهندر کو بهکو" ايندو. جنهن کي اسان سنڌي نالي جي قالب ۾ آڻي، سرڪوند پٽ پندرَ ڪويڪو ڪري لکيو آهي. فارسي ايڊيشن ۾ هن سڄي جملي جي هيءَ پڙهڻي اختيار ڪئي ويئي آهي:"وعهد ايشانرا پسر ڪول بن بهندر کو بهکو بود".(ن- ب)

(5) اصل عبارت: "وکيه بن کاکه". فارسي ايڊيشن ۾ "و" کي حرف جملو سمجهي، هن شخص جو نالو "کيه بن کاکه" تعبير ڪيو ويو آهي. (ڏسو فارسي ايڊيشن صفحہ 257 تي ڏنل صفحہ 29 جو حاشيہ).

لشڪر جو سيوستان وڃڻ

پوءِ [چچ] اتان سيوستان [ڏانهن] رخ رکيو. جڏهن ويجهو پهتو تہ انهيءَ شهر جي واليءَ نهايت دٻدٻي ۽ پوريءَ تياري سان سامهون ٿي جنگ شروع ڪئي. چچ مٿس غالب پيو ۽ مٿو پنهنجي لشڪر سميت شڪست کائي قلعي ۾ پڃي ويو . [39] چچ قلعي کي گهيرو ڪري، لڙائي لاءِ [تيار] ٿي ٻيٺو. هڪ هفتي کان پوءِ قلعي وارا عاجز ٿي پيا، ۽ امان گهري، پڪو انجام ٻڌي ٻاهر نڪتا، ۽ قلعي جون ڪنجيون چچ جي اميرن جي حوالي ڪيائون. چچ کين امان ڏيئي نوازيو، اتي جي حڪومت پٽ سندس [متي جي] حوالي ڪري، مٿس اعتماد جوڳو هڪ نگران مقرر ڪيو، ۽ [تيستائين] ڪجهہ ڏينهن ٽڪي پيو، جيستائين ملڪ ۽ شهر جو ڪاروبار درست ٿيو.

چچ جو برهمڻ آباد طرف لوهاڻي جي[بادشاهہ] اگهم(1) ڏانهن قاصد موڪلڻ

جڏهن سيوهڙ جي مُهِم پوري ٿي، تڏهن "برهمناباد واري لوهاڻي جي بادشاهہ اگهم" (2)يعني لاکن، سمن ۽ سهتن جي حاڪم ڏانهن فرمان موڪلي، ڪائنس پنهنجي تابعداريءَ جي گهر ڪيائين. ٽورن ڏينهن کان پوءِ، جيڪي رستن تي جاسوس مقرر ڪيا هئائين. تن مڪران مان هڪ ماڻهوءَ کي اگهم جي خط سان پڪڙيو، جو سيوستان جي بادشاهہ متي ڏانهن لکيو هئائين، جنهن ۾ لکيل هو تہ: مان هميشہ تنهنجو دوست ۽ خيرخواهہ ٿي رهيو آهيان، ۽ ڪنهن بہ وقت تنهنجي مخالفت نہ ڪئي اٿم، ۽ نہ لڙائيءَ جو روادار ٿيو آهيان. تو جيڪو دوستاڻو خط لکيو هو، سو پهتو ، ۽ ان ڪري وڏي عزت حاصل ٿي. جيستائين اسان جي طاقت مضبوط هوندي ، تيستائين ڪوبہ مخالف اسان جي ويجهو نہ اچي سگهندو. مان تنهنجي التماس جو پابند آهيان، ۽ هر هڪ [التماس] پورو ڪندس. تون بادشاهہ ۽ بادشاهزادو آهين، تنهنجي ۽ اسان جي وچ ۾ دوستي آهي. ههڙيون حالتون گهٽن سان ٿيون آهن، جيڪي هن مصيبت کان پناه ڳولي رهيا آهن. منهنجي ملڪ ۾ برهمناباد کان ديبل تائين، ملڪ جي جنهن جاءِ تي رهڻ مناسب سمجهين [40] ، اتي رهڻ جي توکي اجازت آهي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي پاسي وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو اٿئي تہ بہ ڪو ماڻهو روڪ ڪرڻ وارو ڪونہ آهي، ۽ جيستائين ڪنهن جاءِ تي تون

دلجاءِ ڪري ويهين. تيستائين مددگار رهندس. مون وٽ ايترا گهوڙا ۽ لشڪر ٿي سگهي ٿو. جو تنهنجي مدد ڪري سگهان.
آخر متي کي هند جي ريگستان جي بادشاهه (1) ڏانهن، جنهن کي پٽي بہ چوندا آهن، وڃڻ بهتر ڏسڻ ۾ آيو.

چچ جو لوهاڻي جي [حاڪم] اڳهر کي گهرائڻ لاءِ فرمان موڪلڻ

پوءِ چچ راجا اڳهر لوهاڻي ڏانهن حڪم موڪليو تہ: توهان پاڻ کي شان، شوڪت، اصل ۽ نسل جي خيال کان وقت جو بادشاهه ٿا سمجهو. ۽ مون کي جيتوڻيڪ هيءُ ملڪ، بادشاهي، مال، دولت ۽ طاقت پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان ورثي ۾ نہ ملي آهي، ۽ اسان جي [اصلي]ملڪيت نہ آهي، تہ بہ هيءُ منهنجا آسان ۾ آسان اسباب ۽ بهترين انتظام خداوند تعاليٰ جا بنايل آهن. منهنجي لشڪر ڪري نہ بلڪ دنيا جي پيدا ڪندڙ، بيمثال ۽ يگاني خدا، سيلاڻ جي دعا سان هيءُ ملڪ مون کي عطا ڪيو آهي، ۽ هر حال ۾ اهو منهنجو مددگار آهي. مون کي ڪنهن ٻئي ۾ مدد جي اميد نہ آهي، منهنجي سيني مشڪلن کي پورو ڪندڙ ۽ منهنجي چرپر ۾ مدد ڪندڙ اهو آهي، ۽ اهوئي سيني دشمنن ۽ مخالفن تي ڪاميابي ۽ فتح بخشيندڙ آهي. اسان کي ٻنهي جهانن جون نعمتون حاصل آهن. توهان کي جيڪڏهن پنهنجي مٿان شوڪت ۽ دٻدٻي، جنگي سامان ۽ وڏائيءَ تي پروسو آهي تہ پوءِ يقين ڄاڻو توهان جي نعمت تي زوال ايندو. ۽ اوهان جي بربادي ٿيندي.[41]

چچ جو برهمڻ آباد شهر وٽ اچڻ ۽ لوهاڻي جي [حاڪم] اڳهر سان جنگ ڪرڻ

پوءِ راجا چچ، لوهاڻي جي[حاڪم] اڳهر ڏانهن روانو ٿيو. اڳهر برهمڻ آباد کان ٻاهر ملڪ[جي گشت] ڏانهن ويل هو. چچ جي اچڻ جي خبر ٻڌڻ تي برهمڻ آباد موٽي آيو. ۽ اچي لڙائيءَ جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيائين. راجا چچ برهمڻ آباد جي شهر ۾ پهتو تہ [هوڏانهن]اڳهر لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي سامهون ٿيو. ٻنهي طرفن کان نامي گرامي بهادرن جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، [آخر] اڳهر جو لشڪر پڳو ۽ قلعي ۾ گهڙي ويو. چچ ان جو گهيرو ڪيو. هڪ سال جي عرصي تائين سندن وچ

۾ لڙائي جاري رهي. انهيءَ وقت هندستان يعني ڪنوج جو راجا ستبان بن راسل هو(1). اگهم خط موڪلي ۽ انهيءَ کان مدد گهري، پر جواب ملڻ کان اڳ اگهم مري ويو. ۽ سندس پٽ پيءُ جو جانشين ٿيو.

اگهم جوهڪڙو ٻڌمت جو شمني(پروهت) پوڄاري(2) دوست هوندو هو. جنهن کي "ٻڌ رکو"(3) جي نالي سان سڏيندا هئا. هن کي هڪ بتخانو هو. جنهن کي "ٻڌنو وهار"(4)چوندا هئا. ۽ ڪنوهار(5) بت جو راهب پڻ اهو هو. ۽ پنهنجي بندگيءَ ۽ پڳتيءَ(6) ۾ مشهور هو. انهيءَ طرف جا ماڻهو سندس تابع هوندا هئا. اگهم پڻ سندس ڏرم تي هو. ۽ ڪيس پنهنجو آڌار سمجهندو هو. اگهم جي قلعي ۾ بند ٿيڻ ۾ هن پروهت پڻ ساڻس موافقت ڪئي، پر جنگ کانه ٿي ڪيائين. بلڪ پنهنجا ڪتاب ڪٽي، پنهنجي مندر ۾ ويهي پڙهڻ لڳو. جڏهن راجا اگهم مري ويو ۽ سندس پٽ گادي تي ويٺو. تڏهن پروهت ڏنو ته متان منهنجي ملڪيت، اسباب ۽ زمينون هٿ کان نڪري وڃن. [42] ، تنهن ڪري پنهنجو اصطرلاب ڪٽي، ڏسي، حساب ڪري، قطعي فيصلو ڪيائين ته هيءُ ملڪ راجا چچ جي حوالي ٿيندو. ۽ هو مون سان موافق ٿيندو[آخر اگهم جو] پٽ جڏهن تنگ ٿيو. ۽ سندس لشڪر وڙهڻ کان جواب ڏنو. تڏهن قلعو چچ جي حوالي ۽ ضابطي هيٺ اچي ويو.

چچ جو فرمان

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو ته اگهم ۽ سندس پٽ جي انهيءَ پروهت سان بيعت هئي، ۽ ان جي جادو، صلاح ۽ مڪاريءَ کان ئي [ايترو وقت] جنگ قائم رهي ۽ هڪ سال تائين ڏگهي ٿي آهي، تڏهن چچ قسم کنيوهو ته جيڪڏهن مون هيءُ قلعو فتح ڪيو ته پروهت کي پڪڙي، سندس کل لاهي، ڏئيتن کي ڏيندس ته نغارن تي لڳائي، ڪٽي ڪٽي، ذرا ذرا ڪن. هن قسم جي خبر پروهت کي پهتي ته کلي ڏنائين ۽ چيائين ته: چچ کي ايتري طاقت ڪانهي جو مون کي برباد ڪري سگهي. [خير] جڏهن برهمڻ آباد جي قلعي تي گهڻو وقت لڙائي ۽ مقابلو ٿيو ۽ گهٽا ماڻهو هلاڪ ۽ برباد ٿيا، تڏهن [قلعي وارن]لڙائي بند ڪري امان گهري ۽ صلح جي آڇ ڪيائون، [آخر] مڪيه ماڻهن ۽ اڳواڻن جي معرفت ٻنهي ڏرين ۾ صلح ٿيو. ۽ قلعو چچ جي حوالي ڪيائون. چچ اندر اچي چيو ته: جيڪڏهن توهان وڃڻ چاهيو ٿا ته پلي وڃو. ڪو به ماڻهو توهان کي روڪي نه سگهندو. ۽ جيڪڏهن توهان رهڻ جو فيصلو ڪيو هجي ته [پليل] وينا رهو. اگهم

جي پٽ ۽ سندس تابعدارن پنهجي مٿان چڇ جي مهرباني ڏني، سو رهي پوڻ پسند ڪيائون. چڇ ڪجهہ وقت ترسي سندن مزاج معلوم ڪيو[43]

چڇ جو اگهم جي زال سان شادي ڪرڻ، ۽ پنهنجي پائٽِي سندس پٽ سربند کي ڏيڻ

پوءِ چڇ سربند جي ماءُ ڏانهن ماڻهو موڪلي ساڻس شادي ڪئي، ۽ سندس پٽ کي گهرائي پنهنجي پائٽي ڏهسِيي(1) جي ڏيءَ ڪيس ڏيئي، رنگارنگي سروپا پهرايائين ۽ اتي هڪ سال رهي ڏل وصول ڪرڻ لاءِ پنهنجا ڪامورا مقرر ڪيائين، پڻ آسپاس جي راجائن کي پنهنجو تابع بنايائين.

پوءِ پڇيائين تہ اهو جادوگر پروهت ڪٽي آهي تہ ڪيس ڏسان. چيائون تہ اهو پڳٽ آهي ۽ پڳٽن وٽ هوندو. هو هندستان جي دانائن ۽ ڪنوهار(2) جي مجاورن مان آهي. پروهتن وٽ سندس وڏي عزت آهي، ۽ هو سندس ڪمال جا قائل آهن. سندس جادو ۽ شعبده جي هيءَ حد آهي، جو هڪ دنيا کي تابعدار ۽ زيردست بنايو اٿس. سندس هر قسم جا مقصد طلسم جي زور تي حاصل ٿين ٿا. پڻس جي دوستيءَ خاطر ٿورو وقت سربند سان شامل رهيو. ۽ سندس ٽيڪ تي برهمڻ آباد جا سپاهي لڙائيءَ ۾ ثابت قدم رهي مقابلو ڪندا رهيا.

چڇ جو پروهت وٽ وڃڻ ۽ ڪانئس احوال پڇڻ

پوءِ چڇ سيني هٿيار بند ماڻهن ۽ محافظن کي سوار ڪري [پاڻ سان وٺي] پروهت کي قتل ڪرڻ لاءِ ٻڌ (جي مندر) ڪنوهار(1) ڏانهن روانو ٿيو. [رستي ۾] هٿياربندن کي سڏي حڪم ڏنائين تہ: جنهن وقت مان هن سان ملاقات ۽ ڳالهيون ڪندي چپ ڪريان ۽ توهان ڏانهن نهاريان تہ [هڪدم] تراريون ڪڍي سندس سر ڏڙ کان ڌار ڪري ڇڏجو. پوءِ [چڇ] ٻڌ ڪنوهار(2) ۾ پهچي، هن [پروهت] ڏانهن هليو تہ ڪيس ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجي عبادت ۾ مشغول ڏٺائين[37.] سندس هٿ ۾ سخت [ڳوهيل] مٽي هئي، جنهن مان بت ٺاهي مُهر جهڙي هڪ شيءِ انهن بتن تي هڻندو ٿي ويو. جنهن ڪري انهن تي ٻڌ جي تصوير چٽجي ٿي پيئي ۽ هو مڪمل ٿي ٿي پيا. تنهن کان پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو. چڇ سندس مٿان بيٺو

رهيو: هن ڏانهنس ڪوبہ توجھ نٿي ڪيو. هڪ ڪلاڪ گذرڻ کان پوءِ بت پورا ڪري ڪنڌ مٿي ڪٽي، چيائين تہ: "سيلائج پڄت جو پٽ آيو آهي؟" چيائين: "هائو ،اي عبادت گذار پروهت"، چيائينس تہ "ڪهڙي ڪم سان آيو آهين؟" وراڻيائين تہ: "تو ۾ عقيدو هئم، تنهن ڪري توکي ڏسڻ آيو آهيان." چيائين تہ:"[چگو] لهہ." چ هيٺ لٽو ۽ پروهت ، گاهہ جي مٺ پٽاري، چ ڪي تنهن تي ويهاري، پڇيو تہ: "اي چ ! ڪهڙو ڪم اٽئي؟" چ عرض ڪيو تہ: "آءٌ چاهيان ٿو تہ اسان جو چوڙ وٽي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين تہ توکان ڪم وٽي، وڏا وڏا ڪم توکي سپاريان، جيئن تون سربند سان هڪ هنڌ رهي، ڪيس صلاح مشورو ڏيندو رهين." پروهت چيو تہ: "مون کي تنهنجي حڪومت جي ڪابہ ضرورت نہ آهي، ديواني ڪمن جو شوق ڪونہ اٿم، ۽ دنياوي ڪم نٿو چاهيان". چ چيو تہ:"[پلا] برهمڻ آباد جي قلعي ۾ چو سامهون ٽئين؟" چيائين تہ: "جڏهن لوهاڻي جو (حاڪم) اگهم گذاري ويو ۽ هيءُ چوڪرو پيءُ جي جدائي ۾ تنگ دل ٽيڻ لڳو، تڏهن [مجبورًا]ڪيس صبر جي تلقين ڪندو رهيس ۽ خدا جي درگاهہ ۾ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح ۽ موافقت پيدا ٽيڻ جي دعا ڪندو رهيس. باقي منهنجي لاءِ دنياوي سرداريءَ ۽ سڀني ڪمن کان، ٻڌ جي خدمت ڪرڻ ۽ آخرت جي نجات گهرڻ بهتر آهي: ۽ تون جنهن صورت ۾ هن ملڪ جو راجا آهين، تنهن ڪري تنهنجي فرمان عالي موجب سموري قبيلي سميت قلعي جي پر ۾ لڏي هلڻ لاءِ تيار آهيان، پر ڊپ اٿم تہ قلعي وارا ٻڌ [مندر] جي آبادي‌ءَ کي ايذاءُ [45] ۽ نقصان نہ پهچائين، [جو] چ اڄ وڏي حڪومت جو مالڪ آهي." چ چيو تہ: "ٻڌ جي بندگي وڏيڪ سڀي، ۽ هن ڪم جي هميشہ تعظيم ڪرڻ تمام چگي آهي، پر جيڪڏهن توکي ڪو ڪم يا عرض هجي تہ چئو تہ انهيءَ سعادت جي پوري ڪرڻ ۽ انهيءَ عزت افزائي جي سرانجام ڪرڻ تي عمل ڪريان." پروهت چيو تہ: "مون کي تو ۾ دنياوي ڪوبہ ڪم ۽ غرض ڪونهي. شال ڏٽي توکي آخرت جي ڪمن جي توفيق عطا ڪري". چ چيو تہ: " منهنجو عرض پڻ اهو آهي، چاڪاڻ تہ انهيءَ جي ئي بدلي ۾ نجات ۽ بلند درجا حاصل ٿي سگهندا. حڪم ڪر تہ انهيءَ باري ۾ مدد ڪرڻ واجب سمجهي، شريڪ ٿيان." پڄت پروهت وراڻيو تہ: "جڏهن مقصد رڳو خير جا ڪم ڪرڻ ۽ نيڪين ۾ وک وڌائڻ آهي، تڏهن [ٻڌ تہ] ، نوو هار جو مندر، جو قديمي عبادتگاهہ آهي ۽ گهٽي وقت کان زماني جي گردشن سبب انهيءَ کي نقصان پهتل آهي، انهيءَ جي [نئين سر] عمارت ناهي وجي، ۽ پنهنجا مال هن جي اڏاوت تي

خرچ ڪر. تون اسان جي امداد هن طريقي سان ڪري سگهين ٿو." [تنهن تي] چچ چيو تہ: "شڪر گذار آهيان."

چچ جو برهمڻ آباد ڏانهن موڪي وڃڻ

پوءِ چچ اتان سوار ٿي موڪي ويو. وزير عرض ڪيو تہ: "راجا! هڪ عجيب واقعو ڏٺم." چيائين:"چا ڏٺئي؟" چيائين: "ڇاڪاڻ تہ راجا کي پروهت جي ڪهڻ لاءِ جلادن کي حڪم ڏيڻ جو پڪو ارادو هو. پر سندس سامهون ٿيڻ تي کيس راضي ڪرڻ ۾ لڳي ويا. ۽ سندس عرض قبول فرمايو؟." چچ وراڻيو تہ: "هائو! مون اهڙي شيءِ ڏٺي جنهن ۾ ڪوبہ جادو [46] ۽ شعبدو ڪونہ هو. [غور سان] ڏٺم تہ مون کي ڪي [خاص] نشان [پڻ] ڏسڻ ۾ آيا. جڏهن سندس آڏو ٿيس، تڏهن هڪ پيانڪ ۽ خطرناڪ صورت سندس سر تي بيٺل ڏٺيم. هن جون اکيون باهہ جهڙيون ۽ ڪاوڙيل، چپ ڏڳها ۽ ٽلها ۽ ڏند نيزن جهڙا هئا. سندس هٿ ۾ الماس جهڙيون لٺون هيون ۽ ائين پيو پانئجي تہ ڪنهن کي هٺندو. انهيءَ کي ڏسي ڊڄي ويس. طاقت نڻي ٿيم تہ ساڻس اهڙو ڳالهايان جو توهان ٻڌو. مون کي اچي پنهنجي سر جي لڳي، [سو] کيس رعايتون ڏيئي اڻي ڪڍو ٿيس."

چچ جو برهمڻ آباد ۾ منزل ڪري، اتي جي رهاڪن تي ڊل مقرر ڪرڻ

پوءِ چچ برهمن آباد جي قلعي ۾ ترسي. ملڪ جي ڪاروبار ۽ آمدني ۽ رعيت جي آرام جا ذريعا درست ڪيا ۽ لوهاڻي جي جتن(1)کي ذليل ڪري. انهن جي اڳواڻ کي سزا ڏيئي ڪائنس ضمانت ونڻي. قلعي ۾ بند ڪري مٿن هيٺيان شرط پڪا ڪيائين تہ: سواءِ ڪن خاص حالتن جي ترار نہ کڻندا. بخمل ۽ ريشم جا ڪپڑا نہ پهريندا. سندن مٿين چادر ڪٽي سوڻي بہ هجي. پر سندن هيٺين چادر [ضرور] اوني ڪاري يا ڳاڙهي رنگ جي هوندي. گهوڙي تي هنو نہ رکندا.مٿو ۽ پير اگهاڙا رکندا. گهر کان ٻاهر نڪرندا تہ ڪتا پاڻ سان کڻندا. برهمڻ آباد جي گورنر جي بورچيخاني لاءِ ڪاٺيون پهچائيندا رهندا. رهبر خواه جاسوسيءَ لاءِ پڻ انهن کي موڪليو ويندو. جڏهن هو پاڻ ۾ اهي خاصيتون پيدا ڪندا. تڏهن اسان کي سندن سچائي تي پروسو ۽ اعتماد ٿيندو. [ٻيو تہ] اگهم جي پٽ سربند سان موافق ۽ سچا رهندا. ۽ جيڪڏهن ڪو دشمن لڙائيءَ لاءِ [47] هن ملڪ ڏانهن رخ رکندو تہ مدد ڪرڻ پاڻ تي لازمي سمجهي. اهڙو انتظام ڪندا.

پوءِ سڀ کان پورا ڪري، ملڪ کي نيڪ ڪيائين، ۽ جنهن بہ مخالف سرڪشي ٿي ڪئي، تنهن کان ضمانت وٺي، ڪيس قابو ٿي ڪيائين، ۽ [ڪيس سزا ڏيئي] سندس مثال ٿي قائم ڪيائين، جنهن ڪري سڀ ڪاروبار نيڪ ٿي ويو.

راجا چچ جو ڪرمان وڃي مڪران جي حد ظاهر ڪرڻ

ضروري ڪمن کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، چچ جي دل ۾ ڪرمان جي سرحد جو خيال غالب ٿيو. انهيءَ لاءِ تہ هيءُ پاسو هندستان جي بادشاهن سان ڳنڍيل آهي، تنهنڪري اها ظاهر ٿيڻ گهرجي.انهيءَ وقت رسول اللّٰه ﷺ جن جي هجرت کي ٻہ سال گذري چڪا هئا. ايران جي بادشاهہ ڪِسريٰ بن هُرمُز جي مرڻ کان پوءِ ملڪ دربدر ٿي چڪو هو. چاڪاڻ تہ بادشاهيءَ جو ڪاروبار هڪ عورت جي هٿ ۾ اچي ويو هو. سو چچ کي جڏهن اها خبر پهتي، تڏهن وڏي تياريءَ سان ڪرمان ڏانهن رخ ڪيائين، ۽ نجومين جيڪو وقت ڪڍي ڏنس، انهيءَ وقت اَرمابِيل روانو ٿيو. اهو هنڌ ٻڌ جي شمني [يعني پروهت] جي هٿ ۾ هو، جو هندستان جي راجا راءُ سيهرس جي گورنرن جي اولاد مان هو، جنهن کي سچائيءَ ۽ خصوصيت جي مدنظر مقرر ڪيو ويو هو. اهو [ساڳيو پروهت] زماني جي ڦير گهير ڪري مخالف ٿي پيو هو ۽ خدمت کان سرڪشي ڪئي هئائين. [اهو پروهت] چچ جي استقبال لاءِ آيو، ۽ جڏهن کيس[چچ کي] سندس واعدي ۽ دل جي سچائيءَ تي اطمينان ٿيو ۽ [هڪٻئي جي] دوستيءَ ۽ محبت ٻنهيءَ جي دل ۾ قرار ورتو، تڏهن [چچ] اتان مڪران جي ملڪ ڏانهن روانو ٿيو. ۽ ڏٺائين تہ هر هڪ ماڻهو فرمانبرداريءَ کان پاسو ڪري رهيو هو. نيٺ[48] مڪران جي لڪ ۽ جبل(1) کان ٻاهر نڪري، وڃي ٻين شهرن ۾ پهتو. اتي پنجپور(2) نالي هڪ پراڻو قلعو هو. سندس حڪم سان انهيءَ کي نئين سر ٺاهيو ويو، ۽ اتي شام ۽ باڪ ڦٽڻ جي شروعات وقت هندن جي پنجتوري يعني پنجن سازن واري نوبت جي رسم مطابق نوبت مقرر ڪيائين. [پوءِ]انهيءَ سيني واهٽين کي گڏ ڪري، عمارت جي پوري ڪرڻ جو حڪم ڏيئي،اتان منزل ڪٽي، ڪرمان پهتو. ۽ اچي انهيءَ نهر تي لٿو، جا مڪران ۽ ڪرمان جي وچ تي آهي. [اتي پهچي]اپرندي جي حد ظاهر ڪيائين، ۽ نهر جي ڪناري تي ڪجين جوهڪ وڏو جهڳٽو لڳائي،[اعلان ڪيائين] تہ مڪران ۽ ڪرمان جي وچ جي حد هي ڪجين جا وڻ آهن، ۽ اتي نشان ڪري ڇڏيائين تہ هي اها حد آهي، جا چچ بن سيلائج بن بساس سنڌ جي راجا جي وقت ۾ هئي. اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي(3).

(1) اصل عبارت: "اگهم لوهانہ" جو فارسي جي زير اضافت سان "اگهم- لوهانہ"سمجهڻ گهرجي، يعني "لوهاڻي ملڪ جو (حاڪم) اگهم". هيٺ فارسي عبارت ۾ انهيءَ دليل جي پڪي تاڪيد ڪري ٿي.(ن- ب)

(2) اصل عبارت: "لوهانه [illegible] برهمناباد"

(1) اصل عبارت : مملڪ رمل.

(1) پ: سيار بن راسل. ر: شتبان بن راسل. ن ب ح : سيار بن راۀ بدل.

(2) اصل عبارت: ناسک سمني (شمني لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص 42).

(3) اصل عبارت: بده ركو.

(4) ر م: نوهار.

(5) ر: ولهار، م: دلسها، ن: وكسها، پ: وكسا، ڪ: وكها. هت صفحہ 44 تي ڏنل پڙهڻي مطابق "ڪنوهار"لکيو ويو آهي. فارسي چاپي ۾ "وكسها" ڏنل آهي.

(6) اصل عبارت: ناسكي وبهكي.

(1) اصل عبارت: دَهسہ.

(2) هي پڙهڻي پ م ح س ڪ مطابق آهي ۽ اها ساڳئي پڙهڻي هيٺ ۾ جاين تي قائم ركي وئي آهي. فارسي چاپي ۾ "نووهار" ڏنل آهي.(؟). ر: كنورهار،ن:كتوهار.(ن- ب)

(1) پ ڪ م ر جي پڙهڻي "كينهار" آهي، جا "كنبهار" (يعني ڪنوهار) جي بگڙيل صورت آهي. سڄو لفظ"بده كنوهار" آهي، جنهن مان مراد "ٻڌ ڏرم جو ڪنوهار" آهي.(ن- ب)

(2) پ ن ب ڪ جي پڙهڻي هن جاءِ تي ۾ "بنده كنوهار" آهي.(ن- ب)

(1) فارسي چاپي ۾ "جتان ولوهانہ" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. پ جي پڙهڻي "جتان لوهانہ" يعني"(پرڳڻي) لوهاڻي جا جت" جا وڌيڪ قياس ويجهو آهي ۽ انهيءَ کي ئي قائم ركيو ويو آهي. صفح 214 تي ۾ عبارت صاف طور "جتان لوهانہ" آهي.(ن- ب)

(1) اصل عبارت: عقبہ مكران وكوه

(2) اصل عبارت سيني نسخن ۾ "كنزبور" يا ان لفظ جي ذرا بگڙيل صورتخطي آهي. ڪيل اصلاح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [49] .(ن- ب)

(3) اصل عبارت: "وامروز همان حد بما رسيده". ظاهر آهي تہ اهي لفظ مترجم جا آهن ۽ سندس اشارو مكران ۽ ڪرمان جي انهيءَ سرحد ڏانهن آهي، جا ناصرالدين قباچہ جي وقت ۾ قائم هئي.(ن- ب)

چچ بن سيلائج جو ارمابيل وڃڻ ۽ انهيءَ تي دل مقرر ڪرڻ

[چچ] پوءِ اتان ارمابيل ڏانهن موڻي آيو. ۽ ٺوران جي ملڪ منجهان[ٿيندو اچي] پُورالي[ندي](1) وٽان مٿي چڙهيو. ۽ ڪنهن به ساڻس لڙائي ڪانه ڪئي. نيٺ قندابِيل (يعني قنڌار) جي علاقي ۾ پهتو. انهيءَ بيابان جي ماڻريءَ کان "حصار" طرف رخ رکيائين. جتي ماڻهو قلعي ۾ بند ٿي ويٺا. پوءِ سيبي(2) جي نهر جي ڪناري تي پهچي. لهي ويهي رهيو. تان جو ماڻهو تنگ ٿيا. ۽ پاڻ تي هڪ سئو جابلو گهوڙا ۽ لک درهم [49] سالياني دِل مقرر ڪيائون. هڪ سال جو مال کانئن اڳواٽ وصول ڪيائين ۽ مثال قائم ڪري. اروڙ جي تختگاهه ڏانهن موڻي ويو. ۽ [تيستائين اتي رهيو] جيستائين ساهه کان موڪلائي. جهنم ڏانهن روانو ٿيو. سندس حڪومت جو عرصو چاليهه سال رهيو.

اروڙ جي تختگاهه ۾ چندر بن سيلائج جو ويهڻ

چچ بن سيلائج جي مرڻ کان پوءِ سندس پاءُ چندر. اروڙ جي تختگاهه ۾ [گاديءَ تي] ويٺو. ۽ پڃتن ۽ پروهتن جي ذرم کي ٽيڪ ڏيئي زور وڌايائين ۽ تبليغ(3) ڪيائين. ۽ پنهنجي دين ڏانهن رجوع ٿيو. ۽ هندستان جي بادشاهن سان خط و ڪتابت جاري ڪيائين(4).

سيوستان جي بادشاهه متي جو وڃڻ

[اِهوحال ڏسي،] سيوستان جو راجا مٿو. ڪنوج جي راجا ڏانهن ويو. انهيءَ وقت ۾ هندستان جو بادشاهه بارانسي هو. ۽ ڪنوج سيهرس بن راسل جي حڪم هيٺ هو. متي، هن جي خدمت ۾ پهچي. ظاهر ڪيو ته چچ بن سيلائج مري ويو ، هاڻي هن جو پاءُ چندر راهب تخت تي ويٺو آهي: هو هڪ پڃت ماڻهو آهي. ۽ سارو ڏينهن پڃتن سان مندر ۾ پنهنجي علم پڙهڻ ۾ مشغول رهي ٿو. ڪانئس بادشاهي ڦري وڻڻ آسان آهي. جيڪڏهن بادشاهه اهو ملڪ فتح ڪري. منهنجي حوالي ڪندو ته مان انهيءَ طرف جي عوض پاڻ تي دِل مقرر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. جا راجا جي خزاني ۾ پهچائيندو رهندس.[50]

سيهرس جي طرفان هن ڄالهه جو جواب

جنهن تي سيهرس، متي کي چيو تہ: چچ هڪ وڏو بادشاهہ ۽ ڪشادي ملڪ جو مالڪ هو. سندس مري وڃڻ کان پوءِ جڏهن اها بادشاهي وٺي پنهنجي حڪم هيٺ آڻيندس، تڏهن اسان جي ملڪ جي ڏاڍي مشهوري وڌندي، ۽ توکي پڻ انهيءَ جي هڪ حصي تي مقرر ڪندس.[ائين چئي] سيهرس پنهنجي پاڻ برهاس بن ڪسائس کي روانو ڪيو. وڏي چچ(1)جو ڏهتو(2)، جو ڪشمير ۾ رسل جو راجا هو، تنهن سندس بيعت ڪئي، [جنهن کان پوءِ ٻيئي]پنهنجو لشڪر وٺي روانا ٿيا، ۽ هاسي ندييءَ وٽ پهچي منزل ڪيائون. دِيوَ هپُور(1)قلعي ۾ جيڪي چندر جا ڪامورارهندا هئا، سي لڪي ويا. [انهن جاين تي پنهنجا ماڻهو] مقرر ڪري، اڳتي روانا ٿيا. نيٺ اچي بند ڪاهيو وٽ پهتا. [اتي] هڪ مهينو ترسي، ٻڌ جي پوجا ڪيائون. [هوڏانهن] چندر بن سيلاڄ ڏانهن ماڻهو ۽ خط موڪليائون تہ اچي فرمانبرداريءَ جا شرط پورا ڪري ۽ امان گهري. چندر هيءُ ٻڌي انڪار ڪيو، ۽ قلعي بند ٿي، لڙائيءَ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ ڏهرسينہ بن چچ کي برهمناباد موڪليائين، اُتان جي لوهاڻي جي ماڻهن ۽ لوهاڻن اچي خدمت ۾ مٿو ٽيڪيو، پاڻ ڏاهر بن چچ سان گڏ اروڙ جي قلعي ۾ استقلال سان سامهون ٿيو. سيهرس جي لشڪر گهڻو وقت گهيرو ڪرائي لڙائي ڪئي، پر هو لڙائيءَ ۾ قلعي وارن سان پڄي نہ سگهيو. تڏهن صلح جو در کڙڪايائين، ۽ ڪنهن اٽڪل سان ڏاهر کي ٻاهر آڻي، قيد ڪرڻ چاهيائين، ۽ [پانيائين تہ هو] ڪيس هٿ ڪندو يا قتل ڪندو تہ پوءِ قلعو سندس هٿ اچي ويندو ۽ بادشاهي [پڻ] ضابطي هيٺ ٽيندي.[51]

سيهرس جو ڏاهر بن چچ ڏانهن قاصد موڪلڻ

پوءِ راسل ۽ برهاس قاصد موڪليو تہ: اسان کي موٽي وڃڻ جو ارادو آهي، تنهن ڪري توهان سان مضبوط عهدنامو ڪرڻ گهرون ٿا، جيئن هيءُ ملڪ توهان سان قائم رهي، ۽ ملاقات کان پوءِ ڏاهر کي نهايت عزت سان واپس ڪنداسون. ڏاهر مشهور معروف ٺڪرن مان پنج سؤ هٿيار پنوهار پهريل چونڊ بهادر ساڻ وٺي، ڏرين جي وچ ۾ مضبوط عهدنامو ۽ صلح پڪي ڪرڻ لاءِ نڪتو [ٻاهر نڪري] پنهنجن سڀني خاص ماڻهن کي چيائين تہ: اسان جو پروسو توهان جي بهادريءَ ۽ هوشياريءَ تي آهي، ۽ سينيءَ جي دلين کي ٽيڪ ڏيئي، چگڻ واعدن سان همت ڏياريائين، ۽ هلندا وڃي راسل جي سراءِ جي در تي بيٺا. راسل کين در تي روڪڻ جو حڪم ڏنو، ۽ پنهنجي هڪ وزير کي سڏي چيائين تہ: هيٺ لهي وڃي [ڏاهر جي]سپاهين کي چئو تہ توهان

جون تراريون جوهردار آهن. تنهنڪري هٿيار مٿي موڪليو تہ توهان جي ترارين مان هڪ چوندي پاڻ وٽ نشاني ڪري رکون. پوءِ جڏهن سڀ هٿيار ڏيئي چڪن، تڏهن سيني کي قيد ڪريو ۽ بيءَ صورت ۾ کهي چڏيو. وزير هن بهاني سان هيٺ آيو ۽ هڪ ونگ جي هيٺان اچي بينو ۽ جيئن هنن کان هٿيار ونڻ گهرياٸين، تيئن اوچتو ونگ هيٺ ڪِري پئي ۽ وزير ونگ هيٺ رهجي ويو. [اهو حال ڏسي] راجا راسل پاڻ هيٺ لهي آيو ۽ سيني‌ءَ کي سڏي هرهڪ کان هٿيار ونڻي، ڏسي، سندن اڳيان اچلاٸيندو ويو ۽ نيٺ اچي ڏاهر بن چچ وٽ پهتو. ڏاهر کي چياٸين تہ: پنهنجي ترار مون کي ڏيڪار. ڏاهر وراڻيو تہ اي بادشاهہ، هيءُ خنجر پنهنجي پاءُ جو آهي، جو پاڻ کان [52] جدا نہ ڪندس، [جيڪڏهن ڏسڻو اٿئي تہ] منهنجي هٿ ۾ چگّيءَ طرح ڏس. جڏهن ڏاهر جي ويجهو پهتو تہ ڏاهر جي طرفان هڪ بهادر اڳتي وڌي چيو تہ: اي بادشاهہ، هنن سيني ترارين کان منهنجو خنجر سنو آهي. راسل جيئن هن کان ترار ونڻ لاءِ اڳتي وڌيو تہ بهادر، مست شينهن وانگيان، ٽپو ڏيئي، راسل جي ڏاڙهيءَ مان ونڻي، کٽي کيس زمين تي دسيو ۽ سندس سيني تي ويهي چياٸين تہ: چاهين ٿو تہ تو کي فنا ڪريان؟ [ايتري ۾] ڏاهر ۽ ٽکر بہ تراريون ڪڍي چوڏاري ڦري آيا. راسل لاچار ٿي چيو تہ: [آخر] توهان جي ڪهڙي مرضي آهي؟ مان توهان سان پڪو عهدنامو ڪريان ٿو جو سچو هوندو ۽ مخالفت نہ ٿيندي. ڏاهر چيو تہ: اسان کي معلوم ٿي چڪو تہ توکي اسان سان ٽڪي ڪرڻ جو خيال هو. تنهن ڪري اسان کي تنهنجي ڳالهہ تي اعتبار ڪونهي. ٽڪيءَ ۽ بد اعتقادي جي سزا پهرياٸين تنهنجي وزير کي ملي، جو ونگ هيٺان دٻجي هلاڪ ٿيو. [پوءِ] وري تون اسان جي هٿان گرفتار ٿيو آهين. هاڻي ضمانت ڏي تہ ديوهپور جو قلعو ۽ جيڪا اسان جي ضمانت تو وٽ آهي، سا واپس ڪندين، تنهن کان پوءِ تنهنجي ضمانت واپس ڪنداسون.راسل پنهنجا ضامن اروڙ موڪليا، جن مان پنج ڄڻا مشهور اڳواڻ اروڙ جي قلعي ۾ جهلياٸون، تنهن کان پوءِ انجام ونڻي کيس چڏياٸون. ڏاهر انهن [راسل جي ضامنن] کي پنج سؤ بهادرن سان برهمڻ آباد موڪليو. راسل، ڏاهر جا اعتماد جوڳا ماڻهو پاڻ سان ونڻي ويو ۽ وڃي قلعو سندن حوالي ڪياٸين، ۽ جيڪي ماڻهو وٽس رهيل هٸا، تن کي پڻ آزاد ڪياٸين. جڏهن قلعي مان معتمدن جو خط ڏاهر کي پهتو، تڏهن راسل جي ضامن کي باعزت واپس موڪلياٸين، ۽ سندن وچ ۾ صلح ۽ موافقت ٿي.

چندر جو چچ بن سيلاڻ جي گاديءَ تي ويهڻ

پوءِ بادشاهي چندر جي حوالي ٿي. رعيت سندس همدردي ڪرڻ ڪري آرام سان گذارڻ لڳي، ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار نيڪ ٿيو. چندر جي بادشاهي ست سال هلي، ۽ اٺين سال [53] ۾ مري ويو. [سندس مرڻ کان پوءِ] ڏاهر، اروڙ جي تخت تي ويٺو. ۽ چندر جو پٽ راج برهمڻ آباد ۾ جانشين ٿيو. راج جي بادشاهي، هڪ سال کان وڌيڪ نه هلي. ڪانئس پوءِ ڏهر سينہ بن چچ برهمڻ آباد کي قبضي ۾ آندو. ۽ سندس پيٽ مايين پٽ ساڻس ٺهراءُ ڪري، سندس بيعت ڪئي. پوءِ ڏهر سينہ، اڳهم جي ڏيءَ سان شادي ڪئي، ۽ پنج سال اتي رهيو. ۽ چؤطرف پروانا موڪلياٸين، جنهن تي سيني فرمانبرداري ڪئي. [هن کان] پوءِ ڏهر سينہ وجي ڪجهہ وقت راوڙ(1) جي قلعي ۾ رهيو. جنهن جو بنياد چچ رکيو هو ۽ پوري ٿيڻ کان اُڳ ۾ ئي مري ويو هو. انهيءَ [قلعي] جي عمارت پوري ڪري، آسپاس جي واهٽين کي سڌي، [منجهانئن] ڏسٽا وائسٽا ماڻهو انهيءَ [قلعي] ۾ رهايائين. آباد ٿيڻ کان پوءِ انهيءَ جو نالو راوڙ رکي،پاڻ برهمڻ آباد جي قلعي ۾ موڪي آيو. ۽ بادشاهي جا ڪم نيڪ هلندا رهيا.

[ڏهرسينہ جو پنهنجي] پيٽ کي پاڻيا جي راءُ جي حوالي ڪرڻ لاءِ اروڙ موڪلڻ

[ٿوري وقت کان] پوءِ ڏهرسينہ کي خبر پيئي تہ سندس پيٽ بالغ ٿي آهي، جنهن ڪري ڪيس ڳٽڻيءَ ورتو تہ مايين وڏي ٿي آهي. هوڏانهن نجومين سندس [مايين جي] ڇني ڏسي ٻڌايو تہ: سندس ستارو بختاور آهي (1) ايڏا انهيءَ ڳٽڻيءَ ۾ هو تہ رمل جي راجا سوپن راءَ پاڻيا، جا قاصد ان جي سڳ گهرڻ لاءِ اڇي پهتا. ڏهرسينہ جيتوڻيڪ وڏو پاءُ هو. [پر تنهن هوندي بہ]پيٽ جو ڏاجو شاهاڻو تيار ڪري، ست سؤ گهوڙا ۽ پنج سؤ ٺڪر ماڻهو هن سان گڏ موڪلي، ڏاهر ڏانهن لکياٸين تہ: مايين کي پاڻيا جي راجا جي حوالي ڪر. ۽ راءَ سوپن جو شرط هيءُ آهي تہ سندس مهر ۽ ڏاج ۾ هڪ قلعو حوالي ڪيو ويندو. جنهن جو هو مالڪ رهندو [54] .

قاصد اروڙ پهتو. ۽ [مايين جي حوالي ڪرڻ ۾] باقي هڪ مهيني جي مدت وڃي رهي تہ[اوچتو] راجا جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ هڪ ڏينهن هندستان جي هڪ حڪيم کان، جنهن کي علم نجوم ۾ ڪامل مهارت هئي. ڪو سوال پڇيو. جنهن متعلق هن جو ڪديل جواب پورو نڪتو. اهو ماڻهو راجا ڏاهر وٽ آيو تہ راجا کانئس پڇيو: ”ٺڪر اڄ ڪهڙي مهم ۾ مشغول هو.

جو دير سان آيو آهي. ڇا اهو ڪم اسان جي خدمت کان بہ مقدم ٿي ويو؟" ٺڪر چيو تہ:"راجا سلامت رهي! مون کي هڪ ضروري ڪم پيش آيو هو، جنهن ڪري منهنجي دل پريشان ۽ متفڪرٿي پيئي هئي. برهمڻن مان هڪ نجومي آهي، جو عالم ۽ علم نجوم جو ڄاڻو آهي. حڪمي نتيجو ٻڌائيندو آهي، ۽ سندس دليل تجربي سان ٺهڪي اچن ٿا [مطلب تہ حقيقت] ڪولي بيان ڪيائين، ۽ جيئن صحيح هو، تيئن ٻڌايائين. جنهن تي ڏاهر فرمايو تہ:"اسان جي سفر، حضر، بادشاهيءَ جي رونق، ۽ حڪومت جي انتظام متعلق انهيءَ کان وڃي پڇا ڪر." هن ماڻهو اڳي عرض ڪيو تہ "راجا سلامت رهي! ڪاميابيءَ جي وقت راجائن کي حڪيمن سان صحبت ڪرڻ، ۽ عالمن، اديبن ۽ برهمڻن سان سنگت رکڻ کان عار نہ ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ هو اسان جا امام آهن. سندن خدمت ۾ وڃڻ ۽ سندن تعظيم بجا آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ لازمي ڄاڻڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ انهن جو رضامندو عزت ۽ مرتبي جو واڌارو ۽ بلندي ۽ حشمت لاءِ دوام آهي. تنهن کان سواءِ فال اها چڱي جيڪا واقعي جو صاحب پاڻ روبرو حاضر ٿي [معلوم ڪري]، ۽ نجومي جواب ڏين."

ڏاهر جو پيڻ بابت حڪم پڇڻ لاءِ نجومي وٽ وڃڻ

ڏاهر کي هيءَ تقرير پسند آئي. هاڻيءَ تي پالکيءَ ٻڌڻ جو حڪم ڪيائين، ۽ پاڻ [ان ۾]ويهي نجوميءَ جي اوطاق تي پهتو. نجوميءَ راجا [55] کي ڏسي، استقبال ڪيو ۽ چيو تہ: "راجا سلامت رهي! ڪهڙي ڪم سان اڇڻ ٿيو آهي؟ ڏاهر وراڻيو تہ: "اسان جو لشڪر جي مصلحت متعلق سوال آهي، جنهن لاءِ آيا آهيون، پڻ ملڪ جي پلائيءَ، بادشاهيءَ جي قاعدي قانون ۽ ٻين سيني ضروري ڪمن لاءِ حساب ڪرڻ گهرجي تہ جيئن ڪمن جا نتيجا اسان تي روشن ٿي سگهن تہ نتيجو ڇا ٿيندو؟" نجوميءَ چيو تہ: "سڀ بختاور ستارا تنهنجي طالع ڏانهن ڏسندڙ آهن، ۽ تربيع (1) خواه مقابلي جي مدنظر ڪوبہ نحس [ستارو] ناموافق ڪونهي. هيءُ قلعو ۽ بادشاهي گهٽن سالن تائين تو لاءِ مقرر ۽ مضبوط آهي، ۽ جيڪڏهن راجا لاءِ سفر جو اتفاق ٿيندو تہ بہ مبارڪ ۽ بخت وارو ٿيندو، ۽ پنهنجي عزت ۽ بزرگيءَ واري مسند ڏانهن سلامت موٽي ايندو." پوءِ چيائين تہ: "اسان جي پيڻ مايين جو طالع ڪيئن آهي؟"

نجوميءَ جو ارشاد

نجوميءَ چيو تہ: ”حساب جو زائچو ائين ٿو ڏيکاري تہ هيءَ اروڙ جي قلعي کان ٻاهر نہ ويندي، سندس سگ اهو راجا گهرندو، جنهن جي هٿ ۾ حڪم هيٺ هندستان جي بادشاهي هوندي، ۽ هيءَ ڇوڪري انهيءَ جي نڪاح ۾ ايندي.“

نجومي جڏهن ڪيس هيءَ حقيقت کولي ٻڌائي، تڏهن ڏاهر ويچار ۾ پئجي ويو تہ اهو ڪيئن ٿيندو. گهر موٽي اچي پنهنجي پيءُ جي وزير ٻڌيمن کي هيءَ حقيقت کولي ٻڌايائين.

ٻڌيمن وزير جي راجا ڏاهر کي صلاح ڏيڻ

وزير چيو تہ: ”بادشاهيءَ جو ڪم نهايت نازڪ آهي، ۽ مختلف ملڪن، حدن، لشڪر ۽ نوڪرن چاڪرن جو شهنشاهہ لاءِ پنهنجي ملڪ سان ناتا ٽوڙڻ تمام ڏکيو ڪم آهي. (مثال)[56] چاڪاڻ تہ پنج شيون پنهنجي جاءِ ڇڏي سرسبز نہ رهنديون آهن: 1. بادشاهيءَ کان بادشاهہ، 2. وزارت کان وزير، 3.عمل کان عالم، 4. وار ۽ ڏند، 5. عورت جو اُره [هي شيون]جڏهن پنهجي جاءِ کان هٽي ويندیون تہ سهڻيون نہ لڳنديون. بادشاهہ، بادشاهيءَ خاطر پائرن ۽ عزيزن جو ساهہ ونڊندا آهن، نہ تہ بہ ملڪ کان اوس ٻاهر ڪيڊي ڇڏيندا آهن، ۽ پنهنجي مقربن ۽ تعلقدارن جي پٺ ملڪ ۾ پائيواري يا مداخلت روا نہ رکندا آهن. بادشاهہ جڏهن بادشاهي کان گوشو ڪندو تہ پوءِ عام ماڻهن جي برابر آهي. [هاڻي] جڏهن نجوميءَ اهو حڪم ڪيو آهي، تڏهن پيٽ کي نڪاح ۾ آڻي، زال بنائي، پاڻ سان گڏ تخت تي ويهارڻ گهرجي. جيتوڻيڪ سندس صحبت کان پاسو ڪندو رهندين. تاهم [مٿس] زال جو نالو هوندو ۽ تنهنجي بادشاهي تو وٽ رهندي.“

راجا ڏاهر انهن پنج سؤ نڪرن کي گهرايو، جيڪي سندس خاص ماڻهو ۽ معتقد هئا، ۽ چيو تہ: ”هر حال ۾ منهنجو پروسو ۽ اعتقاد توهان جي سمجهداريءَ ۽ بهادري تي آهي. [توهان جي] صلاح ۽ نصيحت [کان سواءِ] ڪو چارو نہ آهي، ۽ ساري ملڪ ۾ منهنجو فرمان توهان جي ٽيڪ تي جاري آهي. هينئر نجومين هن طرح نتيجو ڪڍيو آهي تہ مسمات ماڻين هن قلعي کان ٻئي پاسي نہ ويندي، ۽ سندس مڙس اهو ٿيندو، جنهن جي هٿ ۾ هن بادشاهيءَ جو اڪثر حصو رهندو. مون کان بادشاهي وڃڻ نہ گهرجي، انهيءَ لاءِ ويچار ڪرڻ گهرجي. بادشاهيءَ کان تعلق ڇنڻ ڏکي ڳالهہ آهي. ٻڌيمن وزير هڪ صلاح رڌي آهي، [پر] اها وڏي شرم جهڙي، اٽوٽندڙ [57] ۽ برهمڻن جي خاندان لاءِ بدنامي آهي، ۽ هيءَ خراب ڳالهہ وقت جي بادشاهن جي

ڪن پوندي، ۽ عام ماڻهن جي واتن تي ايندي، تڏهن هو اسان کي پنهنجي نيات مان ڪڍي ڇڏيندا، جنهن ڪري اسان جي طريقي ۾ خلل پيدا ٿيندو."

ٻڌيمن وزير جو طلسم

ٻڌيمن وزير گهر وڃي، هڪ گهيٽو آڻي، ان جي پشم ۾ واريءَ ۽ آهر ڇتي مٿانس پاڻي ڇٽڪائڻ شروع ڪيو ۽ اڻ پهر گهر ۾] رکيائينس، جيستائين ٽلهو ٽيو. پوءِ ٻاهر هڪلي ڇڏيائينس. ننڍا، وڏا، شهري خواه واهٽي، ماڻهن جا انبوهه انهيءَ ڏانهن تعجب سان ڏسڻ لڳا. جيستائين جو هن ڳالهه کي ٽي ڏينهن گذريا. تنهن کان پوءِ اهو گهيٽو سڄي شهر ۾ ڦرندو رهيو. پر ڪنهن به ان ڏانهن نٽي واجهايو. ۽ اها ڳالهه وساري ڇڏيائون. وزير چيو ته: "اي بادشاهه! جيڪا به چگّي يا بچڑي ڳالهه ٿيندي آهي ته ٽي ڏينهن ماڻهن جي واتن ۾ رهندي آهي. تنهن کان پوءِ ڪوبه ان جي نيڪيءَ يا بديءَ کي ياد نه ڪندو آهي. تون ڪنهن به صورت ۾ بادشاهيءَ کان تعلق ٽوڙڻ وارو نه آهين، ۽ پنهنجي دل ۾ اهو فيصلو ڪيو اٿيئي. هيءَ جماعت تنهنجي حڪم کان ٻاهر وڃڻ واري نه آهي، [تنهنڪري اهو ڪم] ڪرڻ گهرجي."پوءِ ڏاهر انهن پنج سؤ ٽڪرن کان رايو پڇيو، جن جي قول تي هميشه اعتماد ڪندو هو، ۽ جن جي بهادري ۽ دبدبي تي اعتماد رکندو هو، ۽ هو پڻ سندس حڪم جا منتظر رهندا هئا، ۽ سندس سيني قولن ۽ فعلن سان متفق هوندا هئا. سيني اتفاق ڪيو ته راجا جو حڪم اسان جي جان تي جاري آهي، ۽ انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته بادشاهن جي طراوت بادشاهيءَ سان آهي، جيڪڏهن هيءَ بادشاهي هلي وڃي ته پوءِ پاڻُ جي هٿ اچي يا ڏاريي جي[ڪوبه فرق نه آهي]. جڏهن هن ڳالهه تي سڀ متفق ٿيا، تڏهن ويو ۽ وڃي پنهنجي پيٽ مٿان چادر وڌائين، ۽ ڪيس مندي ۽ ٻيا زيور پهرائي، پنهنجي ترار سندس پاسي ۾ رکيائين. [تنهن کان پوءِ] ترار سميت ٻاهر نڪتا ۽ هن جي چادر جو پلؤ پنهنجي چادر سان ٻڌي، ڪيس بادشاهيءَ جي تخت تي [58] پنهنجي پاسي ۾ ڇٽ هيٺان ويهاريائين، ۽ هي ڳالهه عام خاص ماڻهن جي واتن ۾ پئجي مشهور ٿي.

ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط لکي موڪلڻ

پوءِ ڏاهر پنهنجي پاڻُ ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط موڪليو، جنهن ۾ مايين جي ستاري جو احوال داخل ڪيائين ته: "نجومين هن طرح نتيجو ڪڍيو ته هيءَ چوڪري اروڙ جي راڻي ٿيندي ۽

هن جو مڙس راجا ٿيندو، جنهن جي هٿ هيٺ هيءُ ملڪ ايندو. تنهن ڪري [سينيءَ جي] صلاح سان بادشاهيءَ خاطر هيءُ عار اختيار ڪيو اٿم، جنهن ڪري معذرت ڪئي وڃي ٿي ته هيءُ مصلحت مجبوريءَ کان، نه خوشيءَ کان منظور ڪئي ويئي آهي، معاف ڪج."

ڏاهر جو خط ڏهرسينہ کي پهچڻ

ڏهر سينہ کي جڏهن هيءُ خط پهتو، تڏهن جواب لکيائين ته "هيءَ ڳالهہ بري هئي، ۽ هيءُ ڪم اڻوڻندڙ لاچار هو يا اختيار، ڪنهن بہ حالت ۾ تون معذور نہ آهين. جيڪڏهن هيءُ ممنوع ۽ اڻوڻندڙ ڪم راجائي لاءِ جائز سمجهيو اٿئي ته جيئن دنيوي بادشاهي تنهنجي قائم رهي [ته بہ] تولاءِ ڪو چارو ڪونہ هو. پر جيڪڏهن، شيطاني وسوسن کان هن باب ۾ شروع ٿيو آهين [ته پوءِ ته] توکي [هڪدم] رجوع ڪرڻ، توبهہ تائب ۽ پشيمان ٿيڻ گهرجي: ائين نہ ٿئي جو اسان جي دين کان نڪري وڃين ۽ اسان کي توسان بيعت پڇڻي پوي. ۽ جيڪڏهن هنن نصيحتن سان هن نامعقوليءَ کان باز نہ ايندين ته باز پرس جو [59] حقدار ٿيندين، جنهن ڪري توکي تڪليف پهچندي، ۽ توکي تنهنجي اڻوڻندڙن ڪمن جي جيڪا بہ سزا ملندي سا پاڻ ڏانهن سمجهج."

جڏهن ڏهرسينہ جو خط ڏاهر کي پهتو ته دل ۾ پاڻ پنهنجي پاءُ ڏهرسينہ وٽ وڃڻ جو خيال ڪري، وزير کان صلاح پڇيائين ته: برهمڻ آباد وڃان پر تنهنجي نظر ۾ ڇگو ڪيئن ٿيندو؟

ٻڌيمن وزير جو ڏاهر کي روڪڻ

ٻڌيمن وزير چيو: "راجا سلامت رهي! هن خيال ڪرڻ ۾ تو وڏي خطا ڪئي آهي، جنهن جي ڪنهن بہ ٻهاني سان تلافي نہ ٿيندي، ۽ جنهن جي نتيجي کي جنهن بہ رستي سان روڪبو ته جان جي هلاڪت جو باعث ٿيندو. جيڪڏهن تون پاءُ جي روبرو ٿيندين ته پوءِ ساهہ کان هٿ ڏوئڻ گهرجي. ۽ جيڪڏهن تون ائين ٿو سمجهين ته تنهنجو پاءُ توسان مخالف نہ ڪندو، ته هيءُ هڪ وڏو محال [خيال] پنهنجي دل ۾ آندو اٿيئي، ڇاڪاڻ ته ملڪ، زمين ۽ زال جهڙي ڪم ۾ پائيواري ۽ حصيداري نہ ٿي سگهندي، بلڪ [ان ۾] جان جو خطرو انهيءَ حدتائين آهي، جو پيءُ پٽ لاءِ روادار نہ ٿيندو آهي، ۽ نہ پٽ پيءُ تي اعتماد ڪندو آهي. ۽ جيڪڏهن [هروپرو] هن ڳالهہ جو توکي پڪو ارادو آهي ته پوءِ حياتيءَ تان هٿ ڏوئي ڇڏڻ گهرجي، مون کي ڪنهن بہ طرح

چگو ڏسڻ ۾ نٿو اچي.“ ڏاهر چيو تہ: ”پوءِ اسان جي پلاڻي چا ۾ آهي؟“ چيائين: ”تنهنجي لاءِ چگي صلاح هيءَ آهي تہ پاڻ جي لهہ وچڑ ۽ گڏ ويهڻ کان پاسو ڪندو رهج، ۽ سندس ملاقات جو اشتياق نہ رکج، ۽ قلعي بنديءَ کي لازمي سمجهج، ۽ جيڪي بہ نجومي ۽ پوپا فرمائين انهيءَ تي عمل ڪندو رهج ۽ انهن جي نصيحت جو تابع رهج، نہ تہ هن بابت ٻيو ڪوبہ حيلو ڪارگر نہ ٿيندو.“ پوءِ ڏاهر انهيءَ صلاح تي محڪم ٿي بيٺو. [60] ۽ قلعي بندي لازمي سمجهي قلعي بنديءَ جي ضروري سامان جهڙوڪ: اناج، گاهہ ۽ ڪاٺين جو ويچار ڪرڻ لڳو ۽ ذخيرو ڪري رکيائين. [تنهن کان سواءِ ٻيو بہ] جنگي سامان، هٿيار وغيره مهيا ڪري تيار ۽ منتظر ٿي ويٺو.

---

(1) فارسي ڇاپي غلطنامہ ص290 مطابق صحيح پڙهڻي ”بردست يوراني“ هئڻ گهرجي. ن جي پڙهڻي ”بردست تورائي“ آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان ”بردشت توراني“ بہ قرين قياس معلوم ٿئي ٿو. (ن- ب)

(2) م: سپسي، ن: سيني، ب س: سمني. ڪ: رسنين.

(3) ن مطابق پڙهڻي ”تبليغ“ آهي. فارسي ڇاپي جي عبارت هن طرح آهي ”وتيغ بسيار فراهم آورد“.

(4) اصل عبارت: ”ومكتوبات و مراسلات از ملوك هند باز گرفت“ جنهن جي معنيٰ مقصد جي لحاظ سان ڪئي وئي آهي. لفظي معنيٰ ٿيندي: هندستان جي بادشاهن کان خط پٽ واپس ورتائين“. ممڪن آهي تہ ”ڪيل عهدناما واپس ورتائين“؟(ن-ب)

(1) هتان معلوم ٿو ٿئي تہ هن چڇ کان اڳ ڪو ٻيو چڇ بہ هندستان جو راجا ٿي گذريو آهي، جنهن ڏانهن هت اشارو ڪيو ويو آهي. (مترجم)

(2) هن جو نالو بہ راسل هو. جيئن ص[52] مان ظاهر آهي.(مترجم)

(1) اصل فارسي متن ۾: ديودهنوز.(وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ [51]

(1) اصل صورتخطي: راؤر.

(1) اصل متن جي عبارت هن طرح آهي: ”و ميلاد اورا منجمان بر طالع سعد نهادند“. جنهن جو ترجمو ٿيندو ۽ ”نجومين سندس چني بختاور ستاري تي رکي“، پر جنهن صورت ۾ هيءُ ترجمو پنهنجو مطلب ادا ڪرڻ ۾ واضح نہ هو، تنهنڪري ڪتاب ۾ آزاد ترجمو ڪري، مطلب واضح ڪيو ويو آهي.(مترجم)

(1) تربيع علم نجوم جو اصطلاحي لفظ آهي، جنهن جو مطلب هوندو آهي تہ: چار ستارا هڪ چوڪنڊي جي صورت ۾ بيٺل هجن ۽ هڪٻئي ڏانهن نهارينڌڙ هجن.(مترجم).

ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن لکيو موڪلڻ

پوءِ ڏهرسينه ڏانهن تعظيم ۽ تڪريم سان هڪ خط لکيائين "جيتوڻيڪ مايين کي اسان جي پيءُ ڏانهن نسبت آهي، پر [حقيقت ۾] هوءَ جتن جي ڏيءَ آهي(1)، جيڪي اصل ۾ مخالف ۽ جرائم پيشہ آهي: خصوصاً جتن جون زالون. جيڪڏهن حقيقت کان واقف ٿيندين تہ هو اعتماد ۽ اعتقاد جا لائق نہ آهن، ۽ امانت ۽ پرهيزگاريءَ کان پري آهن. هندي پهاڪو مشهور آهي تہ "جيڪو رڌ جي ٽنگ وٽندو سو ڏهندو، ۽ جيڪو جتڻي زال جي ٻانهن کان وٽندو سو انهيءَ تي چڙهندو." جنهن صورت ۾ هن جو مزاج اجنبي آهي، تنهنڪري ان سان نڪاح جائز هو. هيءَ نصيحت ڇڏي ڏي، جيڪڏهن توکي [اڃا بہ] هن ڳالهہ ۾ ڪو شڪ شبهو هجي تہ پوءِ مان سخت قسم کڻان ٿو ۽ پڪو انجام ڪيان ٿو تہ مان هر حالت ۾ تنهنجو فرمانبردار رهندس، ۽ مان اروڙ جي قلعي ۾ تنهنجي گورنرن مان هڪ گورنر جي طور آهيان، ۽ توسان مخالفت نہ ڪندس ۽ نہ وري ڪو مقابلو ڪندس، وڌيڪ ادب."

ڏهرسينہ جو ڏاهر کي هٿ ڪرڻ لاءِ اروڙ وڃڻ

جڏهن ڏاهر جو لکيو سندس پاءُ ڏهرسينہ کي پهتو ۽ سمجهيائين تہ ڏاهر پاڻ کي هن ڏڳيءَ سان خوش ڪري اڇڻ کان انڪار ڪيو ۽ پاءُ جي نصيحت مٿس اثر ڪونہ ڪيو. تڏهن سامان ۽ سواريءَ جي تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين، [61] ۽ سوپارو تارو ڏسي جلدي روانا ٿيا. ڪيترا ڏينهن خطرناڪ بيابان جي رستي ۽ نئن ۾ هلندو رهيو، ۽ هرهڪ منزل تي ڪوهيون ڪوٽارائي، پنهنجون مشڪون ۽ ٽانءُ پاڻي سان پريل رکندو هو، جيئن لشڪر ڏاول رهي ۽ اُڄ نہ مري. اهڙيءَ طرح گهٽا ڏينهن رستي ۾ گذاريائون، ۽ ترسندا ۽ نرمي ڪندا رهيا. [ائين ڪرڻ سان هن] ڏاهر کي ڏڳڻ ٿي چاهيو، ۽ اٽڪل ۽ رٽ سان ڪنهن طرح ڏاهر کي هٿ ڪرڻ [گهرپائين ٿي]. جاسوس موڪليندو رستن ۽ شڪار گاهن ۾ جاچ ڪرائيندو ٿي رهيو، جيئن هن کان پڇي نہ وڃي. [هوڏانهن] ڏاهر [جيتوڻيڪ ظاهر ۾] سارو ڏينهن عيش ۽ خوشيءَ ۾ رهي، پاڻ کي مشغول رکندو رهيو. [پر اندران ئي اندران] رستن ۽ شڪارگاهن تي جاسوس موڪلي خبر رکندو ٿي آيو، ۽ اعتماد جوڳن ماڻهن ۽ جنگي جوڌن کي پورن هٿيارن سان چؤطرف مقرر ڪري، قلعي جي چئني دروازن تي ايماندار ۽ قابل اعتماد چوڪيدار ويهاريا هئائين، تہ جيئن نهايت ڪوشش سان قلعي جي دروازن جي حفاظت ڪن ۽ هروقت وينا رهن.

هوڏانهن ڏهرسينہ گمان ڪندو رهيو تہ شايد ڏاهر پنهنجي ڪئي کان پشيمان ٿيو آهي. آخر جڏهن ٽن ڏينهن جي پنڌ تي پهتو، تڏهن سندس جاسوسن موٽي اچي خبر ڏني تہ ڏاهر بن چڇ ۽ سندس لشکر سارو ڏينهن عيش عشرت ۾ راند روند ۾ مشغول آهن، ۽ ڏهرسينہ جي طرف جو ڪوبہ فکر ڪونہ اٿن.

ڏهرسينہ جي ڏاهر کي وڌڻ جي ڪوشش ڪرڻ

[هيءَ خبر ٻڌي،] ڏهرسينہ کي لالچ ٿي تہ جڏهن هو غافل آهي، تڏهن شايد هيءُ قلعو[آسانيءَ سان] هٿ چڙهي ويندو. تنهن ڪري ڪوشش ڪري يلغار ڪرڻ شروع ڪيائين، ۽ هڪ ڏينهن رات ۾ ويهہ فرلانگ پنڌ ڪري صبح جي وقت [62] اروڙ پهتو. ڏاهر انهيءَ وقت شڪار تي وڃڻ لاءِ تيار هو. گهوڙو سندس اڳيان آندائون تہ ايتري ۾ اوچتو هڪ سوار ظاهر ٿيو، جنهن کي سوار آسپاس پڻ ويهاريا هئا. سوار جي قلعي جي دروازي تي پهچڻ سان قلعي جا دروازا بند ڪيائون، ۽ ماڻهو هٿيار کڻي ڪنگرن تي چڙهي آيا. هوڏانهن ڏهرسينہ[بہ] اچي قلعي جي دروازي تي بيٺو، ۽ دربان کي چيائين: "دروازو کول تہ مان اندر اچان." مگر قلعي وارن دروازو نہ کوليو، ۽ جنگ لاءِ تيار ٿيا. ڏهرسينہ ڏاهر ڏانهن ماڻهو موڪلي، پيغام روانو ڪيو تہ: "مان لڙائي ۽ جهڳڙي لاءِ نہ آيو آهيان، [پر حقيقت هي آهي تهل] هيءُ قلعو منهنجي پيءُ جو تختگاهہ هو، ۽ انهيءَ کان مون کي [ورثي ۾] مليو آهي، ۽ توکي منهنجي هٿان راجائي منهنجي آهي، ۽ تون منهنجي طرفان هن جاءِ جو گورنر آهين. هڪ ملڪ ۾ ٻہ ڇت نہ ٽيندا آهن. [تنهن ڪري توکي] هن بادشاهيءَ تان هٿ کڻي، قلعو منهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ گهرجي." ڏاهر وراڻيو تہ: "تون ويجهو نہ اچ، ۽ وڃي ٻاهر ڪئمپ ڪري، پنهنجا اعتماد جهڙا ماڻهو موڪل تہ مون کي پروسو ٿئي، ۽ ٻاهر نڪري قلعو تنهنجي حوالي ڪريان." ڏهرسينہ جڏهن ڏٺو تہ هو [ڏاهر] مقابلي لاءِ تيار آهي، ۽ هي حيلو ڪارآمد نہ ٽيو، سو مهراڻ ٽپي وڃي [ٻئي ڪپ تي] منزل ڪيائين، ۽ ڏاهر جي پڪڙ لاءِ سودا پچائيندو ۽ دل ۾ ستون ستيندو رهيو. پهريائين تہ هن سان صلح ۽ نرمي اختيار ڪري، برادريءَ ۽ قرابت جي رستي تواضع ڪندو رهيو. [انهيءَ خيال کان] تہ مون قلعي کان ٻاهر نڪري اچي. ٻئي پاسي اروڙ جي مکيہ ۽ وڏن ماڻهن ڏانهن ماڻهو موڪليندو رهيو تہ مون [انهن جي ذريعي] سندس بيعت ڪري، [پر ڪي بہ] حاصل نہ ٽيو.

ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ

پوءِ ڏاهر، ٻڌيمن وزير کي گهرائي چيو تہ: ”ڏهرسينہ خط و ڪتابت ۾ هيڏي [63] نرمي ۽ نوڙت بجا ٿو آڻي، تنهنڪري منهنجو عقل تقاضا ٿو ڪري تہ ٻاهر نڪري پنهنجي بزرگ ٻاڻ جو رضامندو حاصل ڪريان، ۽ پانيان ٿو تہ هو مون سان نڪجي نہ ڪندو.“ ٻڌيمن وزير چيو:”اي راجا! هن قول تي اعتماد نہ ڪرڻ گهرجي، ۽ هن نڪجيءَ ۽ مڪر تي نڪجي، سندس چوڻ قبول نہ ڪر. چاڪاڻ تہ بادشاهن کي گهٽيون ئي رٿون هوندیون آهن، ۽ اقرار ۽ قسم تہ سندن نڪجيءَ جا دام آهن. هو صلح ۽ اٽڪل سان دشمن کي دام ۾ ڦاسائيندا آهن، ۽ پنهنجي مطلب برصواب ٽيڻ لاءِ قسمين قسمين تواضع سان سخن چوندا آهن. بادشاهي آداب ۾ تہ دشمن کي مڪر ۽ حيلي سان هٿ ڪري سگهجي ٿو، رڳو [انهيءَ تي] عمل ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪو مصيبت جي دام ۾ گرفتار ٿيندو تہ پوءِ انهيءَ کي ڪوبہ حيلو ڪم نہ ايندو. نڪجي ۽ مڪر تہ رڳو بادشاهن جي انتقام ونڊ لاءِ بنايا اٿن. سو مان ڊڄان ٿو تہ [متان] توکي ڏهرسينہ طرفان کا تڪليف پهچي، يا نڪجيءَ جي دام ۾ ڦاسي تڪليف جي پڇري ۾ گرفتار ٿئين، جتان آزاد ٽيڻ تنهنجي لاءِ ڏکيو ٿي پوي.“ ڏاهر چيو تہ: ”جيتوڻيڪ [هيءُ] خوف بجا آهي، ۽ بيپرواهہ نٿو ٿي سگهجي، تاهم سگهو ٻاڻ آهي، ۽ آءٌ ڪانئس پڇي نٿو سگهان، ۽ جيڪي فرمايو اٿس سو قبول ڪرڻو آهي. [تنهن ڪري] مان سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندس،[بشرطيڪ] مون کي اهڙو اعتماد ڏياريو وڃي، جنهن کان منهنجو ڪٽڪو لهي وڃي.“ جنهن تي راجا ڏهرسينہ پڪو انجام ڪري، قسم نامو لکيو ۽ چيو تہ: ”مان تنهنجي پروسي ڏيارڻ خاطر اڪيلو ايندس ۽ تون لشڪر سميت ٻاهر اڇ تہ توکي ڏسان.“

انهيءَ انجام تي ٻنهي اتفاق ڪري وقت مقرر ڪيو. ٻئي ڏينهن جيئن آسمان جي سج اپرندي جي اُفق کان ڪني ڪڍي، ۽ دنيا سُرمائي لباس کلهي تان لاهي چڏيو(1) تہ ڏهرسينہ هاٿيءَ تي چڙهي اروڙ جي اولاهين دروازي کان آيو. قلعيدار ڏاهر ڏانهن معتبر ماڻهو موڪليو تہ: ڏهرسينہ قلعي جي دروازي تي آيو آهي، [تنهن لاءِ] ڪهڙو حڪم آهي [64]؟ڏاهر فرمايو تہ: ”دروازو کولي ڪيس اڪيلو اندر آڻيو.“ [جنهن تي] ڏهرسينہ کي اندر وٺي آيا. ڏاهر ٻڌيمن وزير کي سڏي چيو تہ: ”ڏهرسينہ قلعي ۾ آيو آهي، ۽ جيئن تہ هو هلي آيو آهي، تنهن ڪري مون کي ضرور انهيءَ وٽ وڃڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن هو ٻاهر اڇڻ لاءِ حڪم فرمائيندو تہ بہ سندس حڪم عدولي

نہ ڪندس. هن بابت تنهنجي راءِ ڪهڙي آهي؟" وزير چيو تہ: "توکي سندس قول تي اعتماد نہ جڳائي، هن جي لشڪر جي واتان جيڪي ٻڌجي ٿو[تنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ]، هو نڪڻ جو ويچار ڪري رهيو آهي. پهريائين تہ هن کي قلعي ۾ آڻڻ مصلحت جي خلاف هو. پر جيڪڏهن آيو آهي تہ جنهن صورت ۾ اڪيلو آهي ۽ سندس قتل ڪرڻ ۾ مصلحت نڪو سمجهين، تہ جيستائين توهان جي وچ ۾ ڪو اعتماد ۽ پروسي جوڳو عهدنامو ٿئي تيستائين کيس قيد ڪري، بيءَ صورت ۾ هيءَ بادشاهي تنهنجي مراد موجب [نہ] هلندي. منهنجي نصيحت ٻڌ ۽ تنهنجي سمجهہ جي تقاضا درست نہ آهي."

ڏهرسينہ جو هاٿيءَ تي ويهي اروڙ جي قلعي ۾ اچڻ

نيٺ ڏاهر وزير جي اها صلاح نہ ٻڌي، ۽ ڏهرسينہ هاٿيءَ تي سوار ٿي، سندس محلات جي دروازي تائين آيو. ڏاهر پيادو سندس استقبال لاءِ ڊوڙيو. ۽ خدمت بجا آڻي چيائين تہ: "محلات ۾ اندر اچ." ڏهرسينہ وراڻيو تہ: "لهندس کين"، ۽ چيائين: "تون هاٿيءَ تي سوار ٿيءُ تہ ٻاهر هلون ۽ گهڙي ڪن ويهي هڪٻئي سان ڏک ۽ خوشيءَ جا حال اوريون، جيئن عام خاص ماڻهن کي معلوم ٿئي تہ اسان جي وچ ۾ ڪهراءُ ٿي ويو. ۽ [هاڻي] مخالفت ۽ جهڳڙو ڪونہ آهي، ۽ ڪوبہ دشمن يا چغل اسانجي وچ ۾ نہ اچي سگهي، هيءَ ڳالهہ دنيا ۾ چؤطرف پکڙجي وڃي، ۽ اسان جا سڀ دشمن سرنگون ۽ شرمندا ٿين، ۽ دوستن جي خوشي وڌي، مجلس ۽ ورونهن ڪرڻ ڪانپوءِ صحيح سلامت [65] پنهنجي جاءِ ڏانهن واپس ورج." ڏاهر سندس حڪم اڪين تي رکي، فرمان بجا آندو. هوڏانهن ٻڌيمن وزير افسوس ڪندو ۽ هن نڪڻ جي نتيجي کان متفڪر ٿيندو رهيو. ڏهرسينہ فيلبان کي حڪم ڪيو تہ: هاٿي اڳيان آڻ تہ ڏاهر ويهي. ڏاهر هاٿيءَ تي ٻيلهہ چڙهي ويٺو. [فيلبان] هاٿيءَ کي هڪليو ۽ ٻيئي روانا ٿيا. ٻڌيمن وزير گهوڙي تي چڙهي سندس پاسي سان وڃي رهيو هو. نيٺ وڃي دروازي کي ويجهو ٿيو. [اتي] ڏاهر پشيمان ٿيو ۽ دٻو. ٻڌيمن وزير ڏانهن منهن ڪري چيائين تہ: [هاڻي] اسان لاءِ ڪهڙي صلاح آهي؟ چاڪاڻ تہ اسان کي ٻاهر وڃڻ ڇڳو ڏسڻ ۾ نڪو اچي؟" وزير ورندي ڏني تہ: "راءَ کي سراءِ ۾ چڏيئي(1) يعني، گڏهہ قسطنطنيہ ۾ وڃايو اٿيئي ۽ ڳولي ڪنوج ۾ رهيو آهين." چيائين تہ:"آخر ٻڌاءِ تہ [هن وقت] مون لاءِ ڪهڙو حيلو آهي؟ چاڪاڻ تہ وڃڻ تي دل باور نٿي ڪري."چيائين تہ: "هن کان سواءِ ٻي ڪا صلاح ڪانہ آهي تہ جڏهن دروازي وٽ پهچين تہ دروازي جي سردري(2) ۾ چنبڙي، تيستائين

هاڻيءَ کان مٿي لڙکي پئجِ. جيستائين هاڻي ٻاهر نڪري وڃي. اسين پوءِ دروازو بند ڪري توکي هيٺ لاهينداسين." ڏاهر کي هيءَ صلاح پسند آئي. جڏهن دروازي وٽ آيو، ۽ هاڻيءَ جو اڳيون اڌ ٻاهر نڪري ويو، تڏهن ڏاهر دروازي جي سردري ۾ چنبڙي پيو ۽ پاڻ کي هاڻيءَ کان ڏار ڪيائين. هاڻيءَ جي ٻاهر نڪري وڃڻ کان پوءِ ٻڌيمن ڪوٽ جو دروازو بند ڪري، ڏاهر کي آهستي آهستي هيٺ لاٿو. [ٻاهر نڪري] ڏهرسينہ جڏهن پنڌتي نهاريو ۽ ڏاهر کي نہ ڏٺائين، بلڪ قلعي جو دروازو پڻ بند ڏٺائين، تڏهن ڏاڍو ڏک ٿيس، ۽ بيمار ٿي موٽي اچي ڪٽمپ ۾ پهتو. هڪدم هاڻيءَ تان لهڻ سان [66] [مٿس] گرميءَ اثر ڪيو، ۽ ٻئي ڏينهن سندن بدن تي ڦوڪٽا ٿي پيا. آخر چوٿين ڏينهن مري ويو، ۽ پنهنجو پيارو ساهہ برباد ڪري، ملڪ الموت جي حوالي ڪيائين، ۽ لشڪر ڳٽتيون کائڻ لڳو.

ڏاهر کي ڏهرسينہ جي موت جي خبر پوڻ

ڏاهر کي هن واقعي جي خبر پهتي. تڏهن پنهنجي پاءُ جي ساڙڻ ۽ دفن ڪرڻ لاءِ ٻاهر وڃڻ چاهيائين، [جنهن تي] ٻڌيمن وزير چيو تہ: "راجا سلامت رهي شال! تڪڙ ڪرڻ نہ گهرجي. راجا هن قسم جا مڪر ڪندا آهن، پاڻ کي مرده بنائيندا آهن. تون جڏهن سندس دفن ڪرڻ لاءِ ويندين، تڏهن ٺڳي ڪندو، ۽ تون مصيبت ۾ گرفتار ٿيندين. [تنهن ڪري] ويچار ڪرڻ گهرجي، [چاڪاڻ] تہ پوءِ افسوس ۽ ارمان فائدو نہ ڏيندو. مثال ڏيندا آهن تہ جڏهن لومڙ ڊوڙڻ کان ٽڪجي پوندو آهي، تڏهن پاڻ کي مئل ظاهر ڪندو آهي، جنهن ڪري ڏونڊ کائيندڙ[پکي] سندس چوڌاري اچي گڏ ٿيندا آهن، اتي اوچتو ٽپ ڏيئي، انهن کي جهلي کائيندو آهي. بادشاهہ کي دشمن کان بيپرواهہ نہ ٿيڻ گهرجي. ڪنهن اعتماد جوڳي ماڻهوءَ کي سندس پچا ۽ جاچ لاءِ موڪليو تہ اهو راز کلي پوي." انهيءَ جاسوس هن جي مڪيہ ۽ وڏن ماڻهن کي غمگين، ۽ عزاداريءَ جي رسمن ۾ رڌل ڏٺو [سو] اڳتي وڌي چيائين: "مون کي راجا ڏاهر ڏهرسينہ جي پڇڻ لاءِ موڪليو آهي، ۽ توهان کي غمگين ڏسان ٿو: [ٻڌايو] ڇا خبر آهي؟" انهن عزت وارن مان ٻہ ماڻهو اٿيا، ۽ ڏسڻ لاءِ ڪيس ڏهرسينہ جي مٿان وٺي ويا. [هنپڪ ڪري] تعزيت بجا آندي. [پوءِ] هن خبر جي تصديق لاءِ ڏهرسينہ جي مندي انهيءَ قاصد کي ڏيئي، هڪدم واپس ڪيائون.[67]

قاصد جڏهن اها خبر ڏاهر کي پهچائي، ۽ مندي سندس حوالي ڪئي، تڏهن ڪنهن ٻہ سوچ ۽ دير کان سواءِ پنهنجن سڀني معتبرن ۽ وڏن ماڻهن سميت هڪدم ٻاهر نڪتو، ۽ مهراڻ ندي

ٽپي، ڪئمپ ۾ وڃي، پاڻ جي تنبوءَ ۾ داخل ٿيو. ڪيس ڏسڻ شرط ڪپڙا ڦاڙي، پگڙي مٿي تان لاهي، روئڻ پٽڻ ۽ روڄ راڙو شروع ڪيائين.

ڏهرسينہ کي ساڙڻ

پوءِ صندل جي ڪاٺين گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ ڏهرسينہ کي ساڙي، تعزيت جون رسمون بجا آندائين. ٻئي ڏينهن پاڻ جو خزانو کڻي، سندس لشڪر ۽ نوڪرن کي پنهنجي بيعت ۽ حڪم هيٺ آندائين، ۽ هڪ مهيني تائين اروڙ ۾ ترسي سندس زال، جا لوهاڻي
جي [حاڪم]اڳهم(1) جي ڏيءَ هئي، تنهن کي پنهنجي نڪاح ۾ آندائين. [پوءِ] برهمڻ آباد جي قلعي ۾ ويو ۽ وڃي اتي رهيو. راجا ڏهرسينہ جي عمر ٽيهہ سال هئي(1) .

ڏاهر جو برهمڻ آباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ

ڏاهر برهمناباد جي قلعي ۾ هڪ سال رهيو. جيستائين ملڪ جي اوسي پاسي جي سيني ماڻهن سندس فرمانبرداري قبول ڪئي. ڏاهر، ڏهرسينہ جي پٽ چچ کي گهرائي ڪائنس بيعت ورتي، پاڻ سيوستان جي قلعي ڏانهن روانو ٿيو. ۽ اتان وري راوڙ جي قلعي ۾ آيو. انهيءَ قلعي جو بنياد سندس پيءُ چچ رکيو هو. ۽ ان جي پوري ٽيڻ کان اڳ مري ويو هو. ڏاهر اتي ترسي ان کي اڏائي پورو ڪيو(2) . هو گرميءَ جا چار مهينا [68] راوڙ ۾ ترسندو هو. چاڪاڻ تہ اها وٽندڙ جڳهہ هئي، ۽ سندس هوا موافق ۽ پاڻي خوشگوار هو. سياري جا چار مهينا برهمڻ آباد ۾ گذاريندو هو. ۽ بهار جا چار مهينا اروڙ ۾ رهندو هو. اهڙيءَ طرح اٺ سال گذاريائين ۽ سندس
بادشاهيءَ [جي هاڪ ۽ ڏاڪ] انهيءَ حد کي پهتي، جو سندس شهنشاهيءَ جي تعريف دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويئي، ۽ سندس حڪومت جي تنبوءَ جون طنابون سنڌ ۽ هندستان جي ملڪن ۾ مضبوط ٿيون، ۽ ڇٽي طرفن جي بادشاهن [کي عموماً] ۽ رمل جي راجا
کي [خصوصاً] سندس مال ۽ هاٿين جي [حقيقت] معلوم ٿي.

رمل جي بادشاهہ جو راجا ڏاهر جي جنگ تي اچڻ

پوءِ رمل جو بادشاهہ وڏو ڪتڪ، مست هاٿي ۽ سوار خواه پيادا ۽ دلير بهادر وٺي لڙائي واسطي روانو ٿيو. ۽ ٻڌيہ جي طرف کان اروڙ(1) جي پسگردائيءَ ۾ پهتو. ۽ سندس ڪيترا علاقا قبضي

۾ آڻي، اتان درياءُ ٽپي اروڙ تي ڪاهيائين. جڏهن رمل جي بادشاهه جي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن ٻڌيمن وزير کي سڏي چيائين تہ: ”زبردست دشمن اسان جي ملڪ جي حدن ۾ آيو آهي، اسان کي ٻڌاءِ [تہ ڇا ڪريون؟]“ ٻڌيمن وزير چيو: ”راجا سلامت رهي! جيڪڏهن لڙائي ۽ جنگ ۾ سندس مقابلو قوت ۽ دٻدٻي سان ڪري سگهين ٿو تہ لڙائيءَ جي تياري ڪري، سندس سامهون ٿيءُ ۽ پنهنجي عزت ۽ ننگ خاطر ترار هڻي، دشمن کي دفع ڪر. [تہ تنهنجو] ملڪ تو وٽ سلامت رهندو. نہ تہ صلح ۽ موافقت سان سندس بيعت ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن مال ڏيڻو پوي تہ راجا خزانا ۽ دفينا هن وقت [69] لاءِ گڏ ڪري دفن ڪندا آهن، انهي لاءِ [تہ غنيم جي چڙهي اچڻ وقت] مال جي مدد سان لشڪر قائم ڪري، لشڪر جي ذريعي دشمن سان سامهون ٿي، ملڪ خاطر، نانءُ نيڪي سان جان قربان ڪن، ٻيءَ صورت ۾ مال خرچ ڪري، دشمن کي دفع ڪن. ڇاڪاڻ تہ مال جي ڪري مرد جو هرڪو دنيوي ڪاروبار سرسبز رهي ٿو. ۽ هر دشمن کي ان جي ذريعي دفع ڪري سگهجي ٿو. آخرت جو سامان پڻ انهيءَ جي مدد سان ٿاهي سگهجي ٿو.“ ڏاهر چيو تہ: ”منهنجي نزديڪ ٻئي جي خدمت ۾ ذلت جي نموني سرجهڪائڻ کان موت پيارو آهي، ۽ هيءَ ذلت آءٌ ڪيئن ڪٽي سگهندس؟“

---

(1) هيءُ ٻہ هڪ عجيب تضاد آهي، خود مصنف، ڪتاب جي شروع ۾ صفحہ 72 تي ڇڻي آيو آهي تہ چچ کي راڻي سونهن ديوي مان ٻہ پٽ، ڏاهر ۽ ڏهرسينہ، ۽ هڪ ڏيءَ ماييں نالي ڄائي. (مترجم)

(1) يعني رات گذري ڏينهن ٿيو. (مترجم)

(1) يعني صلاح کي گهر کان نڪرڻ وقت چڏي ڏنئي. (مترجم)

(2) اصل متن ۾ آهي ”دست در پيشاني درزن“ اسان جي خيال ۾ پيشانيءَ مان مراد دروازي جي مٿين چانڊ يا سردرو آهي. (مترجم)

(1) اصل عبارت ”دختر اگهم لوهانہ“ آهي. ”اگهم لوهانہ“ ۾ ترڪيب سمايل آهي يعني ”لوهاڻي جو اگهم“ جنهن جون ٻہ معنائون ٿي سگهن ٿيون: لوهاڻي جو پٽ اگهم يا لوهاڻي جو حاڪم اگهم. هن کان اڳ [متن صفحہ 40-41] جي تاريخي تسلسل جي لحاظ سان پوئين معنيٰ کي ترجيح ڏني وئي آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”ملک دهرسينہ سي سال بود“ آهي جنهن جو ترجمو ٿيندو ڏهرسينہ جي بادشاهي تيهہ سال هئي“ اهو صحيح نہ ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ هي واقعو چندر جي مرڻ کان يڪدم پوءِ جو آهي، ترجمي جو مدار نسخي پ جي پڙهڻي (ملک دهرسينہ سي سالہ بود) تي آهي، جا وڌيڪ قياس ويجهو آهي. (ن- ب)

(2) مصنف مٿي صفحہ [54] ۾ ڇڻي آيو آهي تہ راوڙ جي قلعي کي ڏهرسينہ پورو ڪرايو. وري هتي چوي ٿو تہ ڏهرسينہ جي مرڻ کان پوءِ انهيءَ ساڻئي قلعي کي ڏاهر پورو ڪرايو. شايد ائين هجي تہ ڏاهر انهيءَ ساڻئي قلعي ۾

ڦيرڦار ڪرائي هجي يا ڪا اهڙي تڪميل ڪرائي هجي، جنهن کي ڏهرسينءَ غيرضروري سمجهي ڇڏي ڏنو هجي.
(مترجم)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي "راؤر" يعني راؤڙ آهي. جو هيٺ ايندڙ تسلسل جي لحاظ کان صحيح نہ آهي. (ن- ب)

ٻني سامہ مان هڪ علاقي عرب مرد [سنڌ ۾ رهندو هو] جنهن عبدالرحمان بن اَشعث کي جنگ مان پڄي وڃڻ سبب قتل ڪيو هو، ۽ ڊڄي اچي ڏاهر سان مليو هو ۽ پنج سؤ عربن سان سندس بيعت ڪئي هئائين. ٻڌيمن وزير چيو تہ: ”جنگ جو طريقو جهڙو عرب ڄاڻن ٿا، اهڙو ڪو ڪونہ ڄاڻي. تنهنڪري علاقي کي گهرايو ۽ صلاح طور کانئس پڇا ڪريو تہ [هنمعاملي ۾] هو رهبري ڪري.“ ڏاهر هاڻيءَ تي چڙهي هن وٽ ويو ۽ وڃي چيائينس: ”اي عرب جا سردارا! توسان رعايتون ڪرڻ ۽ توکي پيارو ٿو پانئيان، انهيءَ لاءِ تہ هڻڻي وقت ۾ تون اسان جي مدد ڪرين. هن وقت هڪ زبردست دشمن ظاهر ٿيو آهي. تنهنجو صحيح عقل ڪهڙي تقاضا ٿو ڪري؟ اسان کي ٻڌاءِ، ۽ تون جيڪي ڄاڻين ٿو يا ڪري سگهين ٿو سو چئو.“ علاقيءَ چيو: ”راجا کي هن ڳالهہ بابت تسلي ڪرڻ گهرجي، ۽ ڪوبہ فڪر [70]پنهنجي دل ۾ نہ آڻڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ منهنجي موزون تدبير انهن لاءِ ڪافي آهي. پنهنجي لشڪر جي ”قلب“ جا خاص چونڊيل سوار منهنجي حوالي ڪر. [پهريائين] تہ مان هڪ دفعي سندن چوڌاري چڪر لڳائي، سندن دوراندیشيءَ ۽ همت جو طريقو معلوم ڪري ٿو ونان، [هوڏانهن] تون ٽن ميلن پنڌ تي ڪاهي هڻي تيار ٿي بيهہ.“ ڏاهر کي اها مصلحت پسند آئي، ۽ پاڻ اتي ترسي پيو. علاقي جاسوسيءَ طور سندن چوڌاري چڪر لڳائي، معلوم ڪيو تہ رات جي وقت بالڪل بيپرواهہ رهن ٿا، ڪنهن بہ قسم جو ڊپ ڪونہ اٿن، ۽ نہ وري ڪو چوڪي ۽ پهري جو انتظام اٿن. علاقي پنج سؤ عرب ۽ هندستاني بهادر ساڻ ونڻي، مٿن شبخون (راتاهو) هنيو ۽ چئني طرفن کان نعرا هڻي، رمل جي راڻي جي لشڪر ۾ ڪاهي پيا، جنهن ڪري انهن ۾ گوڙ ۽ پريشاني اچي پيئي ۽ هو هڪبئي کي ڪهڻ لڳا. انهن مان ڪسي ويلن کان سواءِ بہ اسي هزار جنگي جوان ۽ پنجاهہ هاڻي پڪڙيا ويا. [تنهن کانسواءِ ايترا تہ] بي انداز هٿيار ۽ گهوڙا هٿ آيا، جي ڳاٽاڻي کان ٻاهر هئا. ڏينهن ٿيو تہ [ڏاهر]قيدين کي گهرائي، کين ڪهڻ جو ارادو ڪيو. [پر] وزير چيو تہ ”اللّٰہ تعاليٰ توکي فتح عطا ڪئي آهي، تنهن جو احسان مڃ ۽ شڪر بجا آڻ. [هيءُ] پڻ لازم آهي تہ جڏهن بادشاهن ۽ بزرگن کي فتح حاصل ٿئي، ۽ دشمن جي طرف جا مڪيہ ماڻهو ۽ اڳواڻ سندن هٿان گرفتار ٿين، تڏهن کين معافي ڏين، سو تنهنجي لاءِ بہ چڱي صلاح اها آهي تہ قيدين جي جان بخشي فرمائي، کين آزاد ڪر.“ انهيءَ صلاح تي لڳي راجا ڏاهر قيدين کي آزاد ڪيو. ۽ سندس صلاح مبارڪ سمجهي فرمايائين: ”اي سهڻي صلاح ڏيندڙ وزير ۽ مبارڪ مُشيرا! جيڪي گهرڻو هجيئي سو مون کان گهر.“ وزير عرض

ڪيو: ”مون کي اولاد [71] ڪونہ آهي، جنهن کان منهنجو نالو دنيا ۾ زنده رهي. تون حڪم ڪر تہ تنهنجي شاهي ضربخاني ۾ جيڪي چانديءَ جا سِڪا تيار ٿين ٿا، ۽ شاهہ جي نالي جو شرف حاصل ڪن ٿا، انهن جي ٻئي طرف تي بندي جو نالو اُڪيريو وڃي، جيئن راجا جي چانديءَ جي سڪن جي طفيل بندي جو نالو باقي رهي، ۽ هند سنڌ جي حڪومت ختم ٿيڻ تائين قائم هجي، ۽ ان جي ياد نہ ميٹجي.“ راجا ڏاهر جي حڪم سان [سِڪو] جيئن وزير عرض ڪيو هو تيئن، تيار ڪيائون.

اهڙيءَ طرح راجا ڏاهر جا پير کپي ويا، ۽ [ايڏي تہ] وڏي طاقت ۽ شان شوڪت حاصل ڪيائين، جو خلافت جي تختگاهہ جو مال ڦري سرڪشي ۽ بيپرواهي ڏيکاريائين.

خلفاء ڀ راشدين کان وليد تائين تاريخ

هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڄاڻن، هن طرح بيان ڪيو آهي تہ هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر جي پهرين لڙائي رسول اللہ صلي اللہ عليہ وسلم جي هجرت کان پندرهن ورهيہ پوءِ اميرالمؤمنين حضرت عمر رضي اللہ عنہ جي خلافت ۾ واقع ٿي. [حضرتعمر] پهريائين عثمان بن اَبِي العاص ثقفي کي بحرين موڪليو. هو لشڪر وٺي عمان روانو ٿيو. ۽ جنگي ٻيڙا درياءُ جي رستي مقرر فرمائي، مُغِيرہَ بن ابي العاص جي سرداريءَ هيٺ بحرين موڪليائين، انهيءَ لاءِ تہ هو انهيءَ رستي کان ديبل روانا ٿين. انهيءَ وقت سنڌ جو راجا چچ بن سيلائج هو. ۽ سندس حڪومت کي 35 سال گذري چڪا هئا. ديبل جا رهاڪو واپاري ماڻهو هئا. [72] راجا چچ جي طرفان سامہ بن ديوائج نالي [اتي] حاڪم هو. لشڪر جڏهن ديبل پهتو تہ هن قلعي کان ٻاهر نڪري، لڙائي شروع ڪئي. ثقفِين مان هڪ ماڻهوءَ ڳالهہ ٿي ڪئي تہ جڏهن ٻيئي لشڪر هڪٻئي جي سامهون ٿيا، تڏهن مغيره بن ابي العاص ترار ڪڍي ۽ بِسمِ اللّٰهِ وفِي سبيلِ اللہ (اللہ جي نالي سان ۽ اللہ جي واٽ ۾) چوندو شهيد ٿيو. ڪانئس پڇيو ويو تہ تو جنگ ٿي ڪئي، توکي اها خبر ڪيئن پئي؟ وراڻيائين تہ هٿن سان جنگ ٿي ڪيم ۽ دل ۽ ڪنن سان هيءُ احوال ٿي ٻڌم.

(۽ پڻ) حضرت عمر بن الخطاب رضي اللہ تعاليٰ عنہ جي خلافت ۾ حضرت ابو موسيٰ اَشعرَي رضي اللہ عنہ عراق تي عامل مقرر ٿيو هو. جنهن ربيع بن زِيادَ حارثِي کي پنهنجن ماڻهن سان مڪران ۽ ڪرمان تي مقرر ڪيو. ايتري ۾ دارالخلافہ مان ابو موسيٰ اشعري ڏانهن لکيائون تہ هند،

ڪرمان ۽ عراق جي خبر ڏي. جڏهن ابوالعاص جي پٽ جو حال معلوم ٿيو ۽ [اهو بهمعلوم ٿيو] ته هند ۽ سنڌ ۾ هڪ اهڙو راجا پيدا ٿيو آهي، جو سرڪشي ۽ بيپرواهي ڪري ٿو ۽ دل ۾ بيفرمانيءَ جو ڀج پوکيو اٿس، ته ابو موسيٰ اشعري اهو احوال اميرالمؤمنين عمر رضي الله عنہ ڏانهن لکي [ڪيس] واقف ڪيو. [پاڻ] ڪيس هند جي لڙائيءَ کان سخت منع ڪيائون.

(۽ پڻ) انهيءَ وقت [حضرت] عمر بن الخطاب رضي الله عنہ جي شهادت جو واقعو ٿي پيو. ۽ خلافت اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ کي ملي، جنهن هند ۽ سنڌ جي لڙائيءَ تي لشکر موڪلڻ گهريو. [انهيءَ وقت] لشکر قندابيل ۽ مڪران ۾ هو. [73] ۽ لشکر جو سردار عبدالله بن عامر [بن ڪريز] بن ربيعہ مقرر ٿيل هو. [آخر حضرت عثمان پهريائين] سنڌ جي شهرن جو [ڪجهہ] احوال معلوم ڪرڻ گهريو. تنهنڪري [حڪم ڪيائين] ته: ڪو صالح، پاڪدامن ۽ عقلمند ماڻهو مقرر ڪر، ته هو سنڌ ۽ هند جو پورو احوال سچو ۽ تجربي هيٺ آيل معلوم ڪري، ڪولي ڪولي اچي ٻڌائي. انهيءَ تي عبدالله بن عامر، حڪيم بن جبلہ عبدِيءَ کي موڪليو.

(روايت)..... عبدالله بن عمر بن عبدالقيس کان روايت ڪن ٿا ته حڪيم ڳالهائيندڙ ماڻهو هو. ۽ نظم ۽ شعر جي فن ۾ ڪامل هو. جيئن ته هڪ جاهل ماڻهو عليِ بن طفيل غنويِ جي مدح ۾ چيو اٿس:

شعر

وَ اَهلڪنِي لڪُم فِي ڪُل يومِ
تعوجڪُم عليَّ وَ اَستقِيم
رِقاب ڪالمها جِن خاظِيات
وَ اَستاه عليِ الاَ ڪوَارِ ڪُومُ

[ڪيو برباد مون کي سيڪنهين ڏينهن،
توهان جي ڏنگ جڏ آهيان سڏو مان.
توهان جا ڪنڌ ٿلها هن (آهن) مطرقن جئن،
۽ پولهيون پاکڙن تي ڊير وانگيان.]

(۽) [حضرت] علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي بصره ۾ اچڻ وقت سندس تعريف ۾ چيائين:

شعر

ليس الرزيةَ بِالِدينارِ نفدِهُ

اِن الرزِيةَ فقدُ العِلمِ وَالحِكم[74]
وَ اِن اَشرَفَ مَن اَودَي الزَمان بِه
اَهلُ العفافِ وَاَهل الجُودِ وَالكرَمِ
[مصيبت ناهه وڏائڻ ڏوکڙن جو،
مصيبت ٿي، ويو جي علم و حڪمت،
مرڻ وارن سيني ۾ سوئي افضل،
هجي جو صاحبِ احسان و عفت.]

(۽) هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن لکندڙن بيان ڪيو آهي ته اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ، عبدالله بن عامر کي لکيو آهي ته حُڪيم بن جبلہ کي سنڌ ۽ هند ڏانهن موڪلي، ملڪ جون حالتون معلوم ڪري. تنهن ڪري عبدالله ڪيس مقرر ڪيو. جڏهن حالتون سمجهڻ کان پوءِ عبدالله بن عامر وٽ واپس آيو ۽ اچي انهيءَ ملڪ جي رهاڪن جي حملي، لڙائي ۽ سزائن جون حالتون ڪيس تفصيل سان ٻڌايائين ته عبدالله هن کي اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ ڏانهن موڪليو. ۽ جڏهن هو خدمت ۾ حاضر ٿيو ته امير کانئس پڇيو ته: اي حڪيم! هندستان ڏسي آئين؟ حالتون معلوم ڪري آئين؟ جواب ڏنائين: نعصم يا اَمِير المُؤمِنِينَ (هائو اي اميرالمؤمنين). چيائين: بيان ڪر. چيائين: ماءُ هاوَ شل وَنصرُ هادّقل وَ اَرضُهاجبل وَ اَهلُهابطل اِن قل الجيشُ بِهاضاعُوا وَ اِن كثرُ واجاعُوا. يعني "اُتي جو پاڻي ميرو آهي، ميوو نِڙ گهٽ ونندڙ ۽ ڪنو آهي، زمين پٿريلي آهي، ۽ [75] ٿي ڪلراٹي آهي، ۽ رهاڪو بهادر آهن. جيڪڏهن ٿورو لشڪر ويندو ته جلدي تباهه ٿيندو. ۽ جيڪڏهن گهڻو ويندو ته بک مري پاهه ٿيندو." پوءِ اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ پڇيو ته: "انجام ۽ اقرار ۾ ڪيئن آهن؟ وفادار آهن يا بيوفا؟" حڪيم چيو ته: "خيانت ڪندڙ ۽ غدار آهن." انهيءَ تي عبدالله کي سنڌ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري، ڪوبہ ماڻهو نہ موڪلياٿون.

اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي خلافت

اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ کي خلافت سنہ 38ھ جي آخر ۾ ملي. وقت جي بيان ڪندڙن ۽ بيان جي سلجهائيندڙن جو چوڻ آهي ته: جڏهن خلافت اميرالمؤمنين علي رضي

الله عنہ کي پهتي، تڏهن شهر وارن جو پاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پيئي. عامر ابن الحارِث بن عبدالقيس روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن آسپاس جا ماڻهو مخالف ٿي پيا،
تڏهن[حضرت عليءَ] ثاغر بن ذعر(1) کي لشڪر جو سردار بنائي، هندستان جي سرحد تي مقرر ڪري، لشڪر جي مکيہ وڏن اڳواڻن جي هڪ جماعت سندس ڪمان هيٺ رکي، ۽ هو سنہ 38ھ جي آخر ۾ بهرَج ۽ ڪوهہ پايہ جي رستي کان روانا ٿيا. جتي بہ پهتا ٿي [76] تہ اتي فتحمند ۽ ڪامياب رهيا ٿي، ۽ غنيمتون ۽ غلام گهٽائي هٿ آين ٿي. نيٺ ڪيڪانانِ جبل وٽ پهتا ۽ اهي ماڻهو جنگ لاءِ سنبري بيٺا.

هنن جي جنگ جي خبر

هنڌلِي ڳالهہ ڪئي آهي تہ: انهيءَ لشڪر ۾ حارث بن مرہِ نالي هڪ بهادر مرد هو، جنهن جي ٽولي ۾ هڪ هزار هٿياربند بهادر هئا، ۽ ٽي دلير ۽ هٿياربند غلام هوندا هئس. هڪ کي پنهنجو هٿيار بردار مقرر ڪيائين، باقي ٻن کي لشڪر جو محافظ بنائي، هرهڪ کي پنج سؤ ماڻهن جو سردار ڪيائين. هو مڪران ۾ پهتو تہ اها خبر وڃي ڪيڪانان ۾ پهتي، جنهن تي ڪوهہ پايہ ۽ ڪيڪانان جا ماڻهو جمع ٿيا. [هو] سنہ 42ھ ۾ ڪيڪانان ۾ پهتا، ۽ اتي جي ماڻهن لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي لڙائي شروع ڪئي، ۽ اٽڪل ويهہ هزار مرد پيادا اچي گڏ ٿيا، جن سان اسلامي لشڪر جي لڙائي ٿي. هنن ٻيو ڪو چارو نہ ڏسي وڃي گهٽ جهليو. لشڪر جڏهن جهاد کان موڙي اچي ڪيڪانان لڪ وٽ لٿو، تڏهن هن رستو روڪڻ چاهيو.[اهو حال ڏسي] عرب جي لشڪر تڪبير جو نعرہ هنيو، جنهن تي کاٻي ۽ ساڄي کان جبلن مان پڻ تڪبير جو نعرو لڳو: "الله اڪبر". هيءُ ٻڌي ڪيڪانان جي ڪافرن جي دلين ۾ هراس پيدا ٿيو، جنهن ڪري ڪن پيش پئي اسلام قبول ڪيو، ۽ ٻيا پڇي ويا. انهيءَ وقت کان اڄ تائين جنگ جي موسم جي ڏينهن ۾ انهيءَ جبل مان تڪبير جو آواز نڪرندو آهي.[ايڏا] انهيءَ فتح ۾ هئا
تہ [77] اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي شهادت جي خبر
پهتي،[جنهن ڪري] اتان موڙي آيا. مڪران پهچڻ تي معلوم ٿين تہ معاويہ بن اَبي سفيان خليفو ٿيو آهي.

معاويہ بن اَبي سفيان جي خلافت

معاويہ بن اَبي سفيان جي خلافت. [هجري] چاليهين سال(1) وارن مهينن ۾ قائم ٿي. تاريخ جي مصنفن، مهلب کان هن طرح روايت ڪئي آهي، ۽ هن هڏلي کان ٻڌو ۽ هڏلي قاسم کان نقل ڪيو، جنهن چيو تہ: مون نصر بن سفيان کان ٻڌو آهي تہ جڏهن معاويہ خلافت تي مستقيم ٿيو، تڏهن عبدالله بن سوار [العبدِي] کي چار هزار سوار ڏيئي، سنڌ ولايت تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين. وڌيڪ چيائينس تہ: "سنڌ ۾ هڪ جبل آهي، جنهن کي ڪيڪانان چون ٿا. اتي جا گهوڙا قداور ۽ موزون شڪل شباهت وارا آهن، توکان اڳ ۾ اتي جون غنيمتون پهتل آهن. [ائين ب چيائينس تہ] ماڻهو غدار آهن، جيڪي انهيءَ جبل جي پناهہ سبب سرڪشي ۽ شوخي ڪندا رهندا آهن." عمر بن عبدالله بن عمر کي ارمابيل جي فتح واسطي موڪليائين، ۽ عبدالله بن عامر کي بصره تي مقرر ڪيائين. جيئن قيس بن هيثم السلمي(2) وٽ وڃي ساڻس عمان، اَردبيل ۽ جرم جي لڙائي ۾ شامل ٿئي(3) ۽ اڪيلو هزار چوند ماڻهو ونڻي وڃي.

(روايت:) ابوالحسن، هڏلي کان روايت ڪئي آهي، ۽ هن مسلم(1) بن محارب بن زياد کان ٻڌو تہ: امير معاويہ، عبدالله بن سوار کي چار هزار سوار ساڻ ڏيئي موڪليو، ۽ سندس لشڪر ۾ ڪوبہ ماڻهو باهہ نہ ٻاريندو هو، ڇاڪاڻ تہ ڏهيل ڏکيل سمر ساڻ [78] هئن. آخر هڪ رات اوچتو لشڪر ۾ باهہ جو شعاع ظاهر ٿيو، جاچ تي معلوم ٿيو تہ هڪ حامل عورت هئي، جنهن ٻار ڄڻيو هو. ڪيس باهہ جي ضرورت هئي. [اها ڳالهہ ٻڌي] عبدالله ڪيس اجازت ڏني. انهيءَ زال ڏاڍيون خوشيون ڪيون ۽ ٻي ڏينهن لشڪر کي ڪاڏو ڪارايائين. پوءِ جڏهن ڪيڪانان جي ملڪ ۾ پهتا، تڏهن دشمن غلبو ڪيو، پر اسلامي لشڪر انهن کي شڪست ڏيئي، گهڻيون غنيمتون هٿ ڪيون. ڪيڪانين گڏ ٿي وڃي جبل جا گهٽ جهليا، ۽ چتي جنگ چالو ٿي. اتي عبدالله بن سوار هٿيار بردارن ۽ خاص ماڻهن جي هڪ ٽولي سان بيهي رهيو، ۽ هڪل ڪيائين تہ: اي مهاجرن ۽ انصارن جا فرزندو! ڪافرن کان منهن نہ موڙيو متان توهان جي ايمان ۾ خلل اچي، شهادت جو درجو حاصل ڪريو. [هي ٻڌي] اسلام جو لشڪر عبدالله جي جهنڊي جي چوڌاري اچي گڏ ٿيو. بني عبدالقيس مان هڪ مرد ٻاهر نڪري مقابلي لاءِ للڪاريو. جنهن تي دشمن جو سردار اچي ساڻس سامهون ٿيو. ياسر بن سوار پٽ بني عبدالقيس [واري ماڻهو] سان گڏ روانو ٿيو، ۽ حملو ڪري سردار کي ڌاهي وڌائون. [اتي]ڪيڪانين جو سمورو لشڪر نڪري آيو. آخر اسلامي لشڪر شڪست کاڌي. سارو جبل مئل لشڪر سان پريل ڏسڻ ۾ آيو. پوءِ مسلمان مڪران موٽي آيا.

(روايت) ابوالحسن روايت ڪئي تہ مون حاتم بن قتيبہ الباهلي(1) کان پڇو، جنهن چيو تہ: آئون انهيءَ ڏينهن لشکر ۾ هئس، ڏٺم تہ اِبن سوار هڪ جوان سان مقابلو ڪيو ۽ سندس ساٿين حملو ڪري، ڪيترا دشمن قتل ڪيا ۽ ڪافي لڙائي کان پوءِ شهيد ٿيو. مون ڪنلن جا ٽپڙ ٽي لاٿا،[79] سُو مندبيون مهرن سوڌيون مليم. پوءِ عبدالله بن عبدالرحمان العبدي چيو تہ مون سندس جنگ جا شعر پڇا آهن، جي اميرمعاويہ جي اڳيان ٿي چيائون:

شعر

مَن کابِن سوارِ اِن جاشت مَرَاجِلہ
فِي الحربِ لاَ اُوقدَت نار لهما بعدَہ
کانت مَرَاجِلہ لِلرزقِ ضامِنة
فانهُن بناتُ الحربِ وَالجودَہ

[ابن سوار جو مٺ ڪونهي، اچي ڪيس جي جوش
جنگ ۾، شل ٻري ان کان پوءِ ڪا جنگ جي باه،
ديڳيون ان جون هيون رزق جون ضامن، بيشڪ
ڇڙ هيون جنگ ۽ احسان جون نياڻيون واه واه!]

۽ اَعورشي چيو تہ

شعر

اَبلِغ رَبِيعةَ اَعلاَها وَ اَسفلَها
اِنا وَجدنا اِبنَ سوارِ کسوارِ
لاَيُسمِنُ الخيلَ اِلا رَيث يُمهِلُها
وَما سِوَاهُ فتردَيُ طولَ اَعمارَ

[چئج وڃي تون ربيعہ جي اعليٰ ۽ اسفل کي
تہ آهہ بلاشڪ سوار جهڙو ابن سوار.
نٽو مچائي هو گهوڙا مگر ڪو وقت قليل،
پيو ڏکائي انهن کي وگرنہ ساري جمار

---

(1) اصل عبارت: تاعر بن دعر، اصلاح، عربي اعلام کي مدنظر رکي ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(1) اصل متن ۾ "ارفع واربعين" (چوئيتاليهه) جو شايد "اربعين" (چاليهه) جي بدران پڻ آهي. امير معاويه سنه 40هه ۾ حضرت علي رضه جي شهادت بعد ايليا جي شهر ۾ خلافت جي بيعت ورتي. ڏسو تاريخ طبري سنه 40هه هيٺ. (ن- ب)

(2) اصل ۾ "قيس بن هاشم السلمي": هيٺم صحيح آهي ۽ نه هاشم- ڏسو يعقوبي ج 2، ص 193، ديوانَ فرزدق طبع پئرس ص 119، طبع مصر ص ص 761 ۽ 776، تاريخ ابن خلدون. بقية جزءِ ثاني ص ص 33-34، نقائض جرير و فرزدق ص ص 723، 726 ۽ 738، بخاري: كبير ج 4، ص 145. (ن-ب)

(3) اصل فارسي چاپي جي عبارت: "وبا او بغزو عمان و اردبيل و جرم وكند": ظاهراً هن عبارت ۾ خلل آهي. پ ن پ س ۾ "جرم كند": آهي يعني هنن بن لفظن جي وچ وارو عطف كونهي ۽ غالباً اتي كو ٻيو لفظ ڇڏيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ "شركت" ئي اهو موزون لفظ آهي. انهيءَ لحاظ سان غالباً صحيح عبارت هن طرح ٿيندي: "با او بغزو و عمان و اردبيل و جرم شركت كند". ترجمو به انهيءَ لحاظ سان كيو ويو آهي. (ن-ب)

(1) اصل عبارت ۾ "مسلم" آهي، جو صحيح نه آهي، مسلمه بن محارب مشهور راوي آهي- ڏسو بلاذري: انساب الاشراف ج 4 ص ص 73 ۽ 81، نقائض جرير و فرزدق ص ص 726، 730 ۽ 734، جاحظ: البيان ج 2، ص 2، 9، ۽ بخاري: تاريخ كبير ج 4، ص ص 379 ۽ 387. (ن- ب)

(1) اصل لفظ "البهلي" جو حقيقت ۾ "الباهلي" جي بگڙيل صورت آهي. (ن- ب)

هند جي سرحد تي سِنان بن سلمہ بن المحبقِ الهُذَلِي جو والي ٿيڻ

هن تاريخ جي سلجهائيندڙن هُذَلِي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ کان روايت ڪئي آهي، جنهن پنهنجي پيءُ کان روايت ڪئي تہ: عبدالله بن سوار شهيد ٿيڻ وقت [پنهنجي جاءِ تي]سِنان [80] بن سلمہ کي مقرر ڪيو. انهيءَ کان پوءِ امير معاويہ، زياد ڏانهن لکيو تہ: ڪو اهڙو ماڻهو جو هند جي سرحد لاءِ موزون هجي، ڏسي، اتي جو گورنر بناءِ. حڪم پهچڻ تي زياد ڏانهس لکي موڪليو تہ "مون وٽ ہہ ماڻهو آهن، جيڪي انهن جي لياقت رکن ٿا:احنف بن قيس [۽ سنان بن سلمہ الهذلي": جنهن تي امير معاويہ هن] ڏانهن لکي موڪليو تہ: ["احنف کي سندس ہن ڏينهن مان ڪهڙي ڏينهن جو] انعام ڏيون؟ ام المؤمنين [سانبيوفائي جو يا صفين واري ڏينهن اسان جي برخلاف ڪوشش ڪرڻ جو؟ تنهن ڪري سنانکي روانو ڪر." انهيءَ تي زياد هن ڏانهن لکي موڪليو تہ احنف شرف، عقل ۽ سرداريءَ جي انهيءَ درجي تي پهچي چڪو آهي، جتي هن کي حڪومت فائدو نٿي ڏئي ۽ موقوفي نقصان نٿي رسائي]. (1) پوءِ هو [سِنان] مڪران وجي ہہ سال اتي رهيو ۽ ہن سالن هڪ مهيني کان پوءِ برطرف ڪيو ويو.

راشد بن عمرو الجدَيدي جو هند جي سرحد تي والي ٿيڻ

ابوالحسن، هذلي کان ٻڌو ۽ انهيءَ اسودَ کان روايت ڪئي تہ: زياد جڏهن [سِنان] ابن سلمہ کي موقوف ڪيو. تڏهن راشِد بن عمرو کي هندستان ملڪ [جي سرحد] ڏانهن روانو ڪيائين ۽ کيس گورنر مقرر ڪيائين. راشد هڪ شريف ماڻهو هو ۽ همت بلند هوندي هئس. امير معاويہ هن کي سڏي تخت تي ويهاريو. ۽ گهڻي وقت تائين پاڻ ۾ صلاح ڪيائون. پوءِ[لشڪر جي] مکيہ ماڻهن کي چيائين تہ: راشد شريف ماڻهو ۽ اڳواڻ آهي. کيس خوش رکجو ۽ سندس فرمانبرداري ڪجو. لڙائي ۾ سندس مدد ڪجو ۽ کيس اڪيلو نہ ڇڏجو. راشد مڪران ۾ پهچڻ سان عرب جي بزرگن ۽ مکيہ ماڻهن سان گڏجي سِنان وٽ ويو. کيس مضبوط عقل وارو ۽ ڪامل ڏسي چيائين تہ: خدا جو قسم سِنان هڪ وڏي شان وارو آهي، هو سرداري ۽ سپهہ سالاريءَ جو لائق ۽ بهادر آهي. ۽ [پوءِ] ٻيئي گڏجي وينا. هن کي امير معاويہ، وڃڻ وقت [تاڪيد] ڪيو هو تہ هميشہ سنڌ ۽ هند

جون خبرون ڏيندو رهي. ڳجهاندر ڳالهائڻ وقت کانئس سندڙ جون خبرون پڇي لشکر جي پڪي تياري ڪيائين.

(روايت:) عبدالرحمان بن عبد رَبہ(1) السُسليطِي کان هن طرح روايت ڪن ٿا تہ هن چيو تہ: مون عبدالرزاق بن سلمہ کان ٻڌو تہ، جڏهن راشد بن عمرو سندڙ ملڪ ۾ پهتو، [81] ۽ ڪوپايہ جي دل وصول ڪري ڪيڪانان ويو ۽ اتي وڃي اڳين ۽ پوئين دل وصول ڪرڻ سان گڏ غنيمتون ۽ بيفرمان غلام، جيڪي ڦرجي ويا هئا، تن تي قبضو ڪيائين، تڏهن هڪ سال[اتي رهڻ] کان پوءِ موڻي سيستان جي رستي کان پندڙ ڪري، اچي ڪوه مُنذر(2) ۽ بهرَج وڙ پهتو. انهيءَ جبل جي ماڙهن لشکر گڏ ڪيو. صبح کان ٻهپري جي نماز تائين جنگ ڪندا رهيا، نيٺ راشد شهيد ٿي ويو.[راشد جي شهيد ٿيڻ کان] (3) پوءِ ملڪ وري سِنانَ بن سلمہ جي حوالي ٿيو ۽ سِنانَ بن سلمہ ٻيهر [گورنر جي حيثيت ۾] مستحڪم ٿيو(3).

سِنانَ بن سلمہ جي دوباره اِيالت

يسار اَلقَتَر شِي کان هن طرح روايت ڪئي اٿن تہ جڏهن راشد بن عمرو شهيد ٿيو، تڏهن زياد، سِنانَ بن سلمہ کي گورنر بنايو ۽ [مٿس] فخر ڪيائين، ڇاڪاڻ تہ هو پيغمبرﷺ جي زماني ۾ جائو هو، ۽ جڏهن سندس پيءُ کي سندس جمڙ جيلله خوشخبري ملي هئي تہ پيغمبرﷺ فرمايو هو تہ "يا سلمہ اَبشِر بِابنِک" (اي سلمہ! پنهنجي پٽ تي خوش ٿي). تنهن تي هن عرض ڪيو هو تہ: جيڪڏهن پاڻ کي ۽ هن کي الله جي واٽ ۾ قربان ڪريان تہ [يقيناً] اهڙن هزار پٽن کان پلو ٿيندو، جيڪي خدا جي واٽ ۾ قربان نہ ٿين. تنهن تي رسول اللهﷺ هن جو نالو سِنانَ رکيو. هو جڏهن اڳواڻ مقرر ٿيو، تڏهن سينگاريل لشکر ساڻ وٺي اڳتي وڌيو. [۽] پيغمبر عليہ الصواة والسلام کي خواب ۾ ڏٺائين، جنهن فرمايس تہ: تنهنجو پيءُ تنهنجي مردانگيءَ تي ناز ڪندو هو. اڄ تنهنجو ڏينهن آهي، گهٽيون ئي ولايتون تنهنجي هٿ ايندیون ۽ انهن جو سڏارو ٿيندو. [82] پوءِ [سنان] اتان روانو ٿي، ڪي ملڪ هٿ هيٺ آڻي وڃي ڪيڪانان پهتو، ۽ جتي بہ پهتو ٿي تہ چڱيون رسمون قائم ڪيائين ٿي. آخر وڃي ٻڌيہ ۾ پهتو، جتي ساڻس نڱي ڪري ڪيس شهيد ڪيائون، جنهن تي اِبن خلاص اَلعبڪرَي هيءُ شعر چيو:

شعر

اَبلِغ سِنانَ ابـــنَ منصـُورِ وَ اُخوَتهُ
اَعنِي هنُدِيتَ (1)، كـــراماً غير اَغمار
اِنا عتبنا عليكم فِـــي اِمارَتِكم
وَ الدهرُ ذَا قـــلـــل فِـــي الناسِ دَوار
يُعطِي الجزِيلَ وَ يِنشُسرُ غير مُستتر
وَلاَ يزِيدُكَ شـــرا(1) بـــعـــدَ اِقتِدار
لُم يُنـــزِلِ القوم اِذ جُنت فتاتهُم(1)
كابنِ المُعلي وَلاَ مِـثـــل ابنِ سوار
وَلا ابنَ مُـــرةَ اِذ اَودَي الـزمـــان بِه
كم فلَلَ الدهر مِـــن تـــاب وَ اَظفار
[چئج سنان بـــن منصور ان جي پائن كـي
اهي سڳورا جـــي آهن كـريم، تجربيكار
ٿياسون رنج توهان تي توهان جي اميريءَ ۾
زمـــانو ڏاڍو آ تكليف ده، وڏو مـــكار
ڏئي ٿو دولت تنهن كي پڇي نـــ جو دولت
ٿئي فقير سان هر گز نه ســـو كـڏهن غدار
ٿئي ذليل جڏهن قوم ڏيـــس كونه پناهه
ڏئي جيئن اِبن مُعلي، ڏئي جيئن اِبن سوار
يا جيئن ڏني ٿي اِبن مُـــره پر ٿيو هو تباهه
زماني كيئي كيا مرد شير دل بيكـــار]

مُنذِر بن جارود بن بِشر جو والي ٿيڻ

پوءِ [هيءُ] ملك مُنذِر بن جارود بن بِشر جي حوالي ٿيو. جڏهن خليفي جي حكم سان، مُنذِر گورنريءَ جي پوشاك پهري، سن ايكهٺ [هجري] ۾ جنگ تي روانو ٿيو. تڏهن سندس كپڙو كنهن اُيِيءَ كائيءَ ۾ اٽكي ڦاٽي پيو. [جنهن تي] عبدالله بن زِياد [83] غمگين ٿي چيو تہ: مُنذِر جي فال چگي نہ ٿي آهي. آخر انهيءَ كان موكلائي موٽي آيو ۽ روئي چيائين تہ مُنذِر هن سفر تان موٽي كونہ ايندو. بلك مري ويندو. [هك ڏينهن] ابن زِياد كي عبدالعزيز چيو تہ: مال جو

نقصان ٿي رهيو آهي، ۽ توهان کنهن کي مقرر نٿا کريو چو؟ چيائين تہ مُنذِر کي موڪليو اٿم، جنهن سان لڙائي ۽ بهاردیءَ ۾ کوبہ مقابلو نٿو ڪري سگهي، جيڪڏهن بخت مددگاري ڪيس تہ مطلب حاصل ڪري موٽي ايندو.

منذر جي حڪمراني (1)

مُنذِر جڏهن اتان روانو ٿي دشمنن جي ملڪ ۾ پهتو تہ [اوچتو] پُورالي [ندي] جي حد ۾ بيمار ٿيو ۽ ساهہ خدا تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. سندس پٽ حڪم بن مُنذِر، ڪِرمان ۾ هو. تنهن ڏانهن [بيماري جو] لکي موڪليائين. [هن جي مرڻ کان] پوءِ سندس [منذر جي]پاءُ، عبدالعزيز کان انهيءَ ملڪ جي [گورنري جي] گهر ڪئي، ۽ [عبدالعزيز وجي حجاج سانگالهايو]: حجاج دروازي تي پهتو تہ نماز جي بانگ جو آواز آيو. عبدالعزيز ڏانهن منهن ڪري حجاج چيو تہ: بانگ جو آواز منهنجي ڪن تي نہ پوي ها تہ سندس [يعني منذر جي] پاءُ کي انهيءَ خط آٽڻ سبب سزا ڏيان ها. اسان جي برگزيدن ۽ مڪيہ ماڻهن مان هڪ بزرگ خدا تعاليٰ جي واٽ ۾ پنهنجي جان فدا ڪئي آهي، ۽ سندس جاءِ تي سندس پٽ موجود آهي، ۽ تون ٿو [پاڻس لاءِ] گورنري گهرين؟

حڪم بن مُنذِر جو والي ٿيڻ

بيان ڪن ٿا تہ: جڏهن حڪم آيو ۽ عبيدالله کي اطلاع ڏنائون، تڏهن هن رنو ۽ غمگين ٿيو ۽ سندس [منذر جي] پٽ [حڪم] کي گهرائي، کيس تي لک درهم بخشيائين. انهيءَ کان پوءِ بہ ڇهن مهينن تائين هند جي گورنري سندس حوالي هئي. جڏهن حڪم [گورنريجي] خلعت پهري، ۽ هو هڪ همت وارو ۽ بهادر هو، تڏهن عبدالله[بن] اَلاعورَ الحِرمازِي (1)اتي هي شعر پڙهيا [84].

يا حـكـم بـنِ المُنذِرِ بنِ الجارَود
اَنـتَ الجـواد و الجـود محمُود
سُرَادقُ المجد عليـكَ ممـدُود
نبعت فِي الجُودِ فِـي اَصـلِ الجُودُ
[اي مُنذر -جارَود جـا فرزند حـكـم!
آهين بيشڪ تون سخي ۽ سخي آهي محمود.
توکي چؤطرف بزرگي جـو رهي ٿو گهيرو،
آهين جائو تون سخا ۾ تنهنجوبنياد آ جُود]

عبدالملڪ بن مروان جي خلافت

تاريخ جي راوين هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن عبدالملڪ بن مروان آيو تہ هن عراق، هند ۽ سنڌ حجاج بن يوسف کي ڏنا، ۽ حجاج، سعيد بن اَسلم ڪلابي کي مڪران موڪليو. هن جي اتي پهچڻ کان پوءِ [هڪ شخص] سفهوي بن لام الحمامِي، اُزد [قبيلي] مان، اتي آيو. سعيد کانئس گهر ڪئي تہ: آءٌ جتي بہ منزل ڪريان تہ تون مون سان هج، ۽ منهنجو مددگار ٿيءُ. جواب ڏنائين تہ: مون وٽ لشڪر ڪونہ آهي. تنهن تي هن چيو تہ: خلافت جي دفتر کي حڪم ٿو ڪريان. هن چيو تہ: خدا جو قسم تنهنجي زيردستيءَ ۾ نہ ايندس جو شرم ٿو اچيم.

سعيد [ڪاوڙجي] هن کي پڪڙي، قتل ڪيو ۽ سندس ڪل لاهي ان جو سر حجاج ڏانهن موڪلي، پاڻ مڪران وڃي مقيم ٿيو. ۽ دِل وصول ڪرڻ لاءِ اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري، صلح ۽ نرميءَ سان، هندستان جو گهٽوئي محصول وصول ڪيائين. آخر هڪ ڏينهن جيئن مال کنيو ٿي آيو تہ مرج (1) ۾ عِلافِين سان مقابلو پيش آيس.

---

(1) چورس ڏنگين ۾ ڏنل احوال ابن قتيبہ جي ڪتاب عيون الاخبار (ج 1، ص 227) تان درست ڪري ڏنو ويو آهي: فتحنامہ جي اصل عبارت هن طرح آهي ۽ اها ظاهراً ناقص آهي: "زياد احنف بن قيس را فرمود ڪہ هم او مسند است و مؤمنان است". (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي عبدالله آهي مگر پ ۽ ر جي پڙهڻي "عبدربہ" آهي جا صحيح آهي. فارسي ڇاپي ۾ ص [234] تي هن ساڳئي نالي جي پڙهڻي پ مطابق "عبدربہ" ڏني وئي آهي ۽ ان جاءِ تي بہ ر ۽ م جي پڙهڻي "عبدربہ" آهي. (ن-ف)

(2) فارسي ڇاپي ۾ "ڪوہ مندر" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي مگر پ، ن، ڪ جي پڙهڻي "ڪوہ منذر" آهي جا زياده قرين قياس آهي. غالباً انهيءَ جبل تي اهو نالو عرب جي ٻئي هڪ گورنر "منذر بن جارود" جي ڪري پيو. (ن-ب) (3)-(3) فارسي ڇاپي جي عبارت: "بازولايت بہ سنان سلمہ ديگر بار مستحكم شد" آهي جا شايد پ مطابق آهي. ن، ر، م مطابق: "باز ولايت بہ سنان بن سلمہ دادند. سنان بن سلم ديگر بار مستحكم شد" هي عبارت كليل آهي ۽ ترجمو بہ انهيءَ مطابق ڏنو ويو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ايڊيشن ۾ هدِيت جي بدلي هٰذيلا وَلايزِيدُکَ شراً جي بدلي وَلاَ يزِيدُثري ۽ اِذ جنتِ فتانهـم جي بدلي اذ جنت فتانهـم پڙهڻيون ڏنل آهن. هت هدِيتِ، ولايزِيدُکَ شرا ۽ اِذ جنتِ فتانهـم پڙهڻيون اختيار ڪيون ويون آهن.

جي علامہ عبدالعزيز الميني سابق پروفيسر عربي، مسلم يونيورستي عليڳڙھ، فاضل ايڈيٽر (ڈاڪٽر دائودپوتا) ڏانهن لکي موڪليون هيون. ڏسو فارسي ايڈيشن، ص 261. (ن-ب)

(1) ن ۾ هيءَ عبارت ڪانهي.

(1) اصل لفظ سيني نسخن ۾ "الحواري" آهي. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [84]. (ن- ب)

(1) سيني نسخن ۾ "مرج" آهي. مرج جي معنيٰ گاھ وارو ميدان، مگر هن خطبي ۾ اهڙي جڳھ جو نالو عربي تاريخن يا جاگرافين ۾ نڏو ملي. غالباً هي لفظ "بهرج" جي بگڙيل صورتخطي آهي. فارسي ڇاپي جي فاضل ايڈيٽر جي راءِ ۾ هي لفظ غالباً بهرَج آهي. بهرج ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد جو شهر هو، جنهن جو ذڪر هن ڪان اڳ ص [76] تي اچي چڪو آهي. (ن- ب)

عِلاقينِ ۽ سندن بغاوت جي خبر

قتيبہ بن اَشعث کان روايت ڪن ٿا تہ: هڪ ڏينهن ڪليب بن خلف [85]المغني، عبدالله بن عبدالرحيم العلاقي ۽ محمد بن معاويہ اِلعلاقي ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪئي تہ سفهوي بن لام اسان جي ملڪ عمان جو ماڻهو هو ۽ اسان جي طرف جو ساڻس لاڳاپو آهي. سعيد کي اسان جي قرابت وارن کي قتل ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي؟ سو جيئن هو [سعيد] ڏل ڪنيو، مرج(1)۾ ٿي آيو تہ [هن جي] سامهون ٿيا. [پهريائين] ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيائون، پر نيٺ وڃي جنگ جي حد کي پهتا، ۽ علاقين غلبو ڪري، سعيد کي ماري پاڻ مڪران ۾ ڪپي ويٺا، جنهن تي فرزدق هي شعر چيو:

سقي الله قبراً يا سعيدُ تضمنت
نواحيہِ اكفانا عليكَ ثِيابُها
[وَحُفرةَ بيتٍ اَنتَ فِيها مُوَسد
وَقد سُد مِن دُونِ العوائِدِ بابُها]
لقدُ ضُمِنت اَرض قِمكران سيداً
كريماً اِذَا الانوَاءُ خف سحابُها
شدَيدَ اعلي الأَدنينِ مِنكَ اُذا احتويٰ
عليكَ مِنَ التربِ الهيام حِجابُها
[لِتبكِ سعِيداً مُرضِع اُم خمسة
يتاميٰ وَمِن صِرفِ القراح شرابُها]
اِذَا ذُكرت عينِي سعِيداً تحدرَت
عليٰ عبرَات يستهِل انسِكابها(2) [86]

[سعيد! تنهنجي قبر کي رکي خدا شل خوش،
جنهين جي پيٽ ۾ تنهنجي ڪفن جا ڪپڑا ٿيا.
رهي سا ڪوئي سلامت تون جنهن ۾ آرامي، حلائڪ آئي وئي کان انهيءَ جا در پوريا.
رهيو زمين ۾ مڪران جي اهو سيد،
ڪڪر وسيا ٿي جنهن جا جڏهن نہ مينهن وسيا.
ٿيا الم ۾ گرفتار تنهنجا سپ ويجها،

جڏهن مٿان تنهنجي سنهڙي متيءَ جا پردا وريا.
رئي سعيد کي سا ماءُ، پنج ٻچا جنهن کي،
يتيم، ڪجهه نه رهيو آ وٽس پاڻيءَ کانسواءِ
اکين کي ياد پوي ٿو جڏهن سعيد تڏهن،
وهن ٿا لڙڪ انهن مان، ٿا جيئن وهن نارا.]
پوءِ حجاج، سعيد جي ماڻهن کان ڪاوڙجي پڇيو تہ: توهان جو امير ڪٿي آهي؟ جيئن تہ هنن اقرار نٿي ڪيو، تنهنڪري ڪن کي ترار جو لقمو بنايائين، تڏهن نيٺ اقرار ڪيائون تہ عِلاقِينُ بيوفائي ڪري، ڪيس قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ تہ حجاج، بني ڪِلاب مان هڪ ماڻهوءَ کي حڪم ڏنو، [جنهن وڃي] سليمان عِلاقيءَ کي ڪٹو ۽ سندس سسي سعيد جي پونيئرن جي گهر موڪلي، ڪين دلداري ڏيئي، سندس قريبن کي نوازيائين. پر تڏهن به حجاج بن اَسلم، بِشر بن زياد، محمد بن عبدالرحمان، اسماعيل بن اسلم، سعيد جا آزاد ڪيل غلام ۽ سندس ٻانها نعرا هٽندا رهيا ۽ روڄ راڙو ڪندا رهيا. صعصعه بن مجريهَ (1) ڪِلابِي هيءَ شعر چيو:

اَعاذِل ڪيفَ لِي بهمُومِ نفسِي
بِذِكريٰ تابِعا فِيها سعيدا
واِخوَانا له سلفوا جمِيعا
غطارفة من الادنين صيدا
اِذَا ما الدهر حل فلم يڪُونُوا
بِما قدحل مِن اَمر شهُودا
بِقنداٍبِيل حيثُ تري المتايا
و قدلاقت بِهِم ڪرما وَجُودا
وَلاَ تُشمِت بنا سُوقا (2) ستلقيٰ
مِنَ الاَجالِ مِطرقة حدِيدا[87]

[ٻڌاءِ عاذل ڪريان مان ڇا غمن کي،
سعيد جي ياد ۾ جن ڪيو آ بيڪار.
۽ پٽ پائر سندس جي ويا گذاري،
اقارب پٽ هئا جي جملي سردار.

زماني کان جي آئي کا مصيبت،
ڏسي رهيا نہ سي خاموش هوشيار.
هو قندابيل ۾، جو موت جو گهر،
مليا وڃي موت سان سخين جا سردار،
ڪلائج ڪين ماڻهو تون جهليندين،
اجل جا مطرقا لوها خبردار!]

مجاَعه بن سعرِ بن يزيد بن حذَيفهَ [التمِيمِي] جو والي ٿيڻ

هن تاريخ جا سنواريندڙ روايت ڪن ٿا تہ: بشر بن عيسيٰ صاحب الخلاط (1) فرقد (2) بن مغِيره ۽ عمرو بن محمد التميمي کان بيان ڪيو تہ: جڏهن حجاج مجاعة بن سِعر کي مڪران (3) ڏانهن موڪليو، [چاڪاڻ تہ] سن پنجاسي [هجري] ۾ هِند ۽ قندابيل جا ملڪ[پڻ] حجاج جي ذمي ڪيا ويا هئا. عِلاقِي، مجاعة جي پهچڻ کان اڳ ڀڄي ويا. مجاعةسندن ڳولا ڪئي، پر هو سنڌ جي راجا ڏاهر بن چچ وٽ هليا ويا. مجاعة هڪ سال مڪران ۾ رهي، جان خدا جي حوالي ڪئي.

محمد بن هارون بن ذراع النمرِيءَ جو والي ٿيڻ

جڏهن سال ڇهاسي [هجري] آيو، [۽] خلافت وَلِيد بن عبدالملڪ بن مروان کي ملي، تڏهن[هُند جو] مُلڪ محمد بن هارون جي حوالي ڪيائين. تاريخ جا مصنف هن طرح روايت ڪن ٿا تہ: جڏهن مجاعة جي عمر پوري ٿي تہ حجاج بن يوسف، محمد بن هارون(1) کي هندستان جي طرف مقرر ڪيو ۽ ڪيس حڪومت هلائڻ ۾ آزاد رکيائين، ۽ ديواني مال وصول ڪرڻ جو تاڪيد ڪري، ڇيائينس تہ: عِلاقِين کي ڳولج ۽ ڪيئن بہ ڪري کين هٿ آڻي، سعيد جو انتقام وٺج. پوءِ محمد، سن ڇهاسي جي اوائل ۾ هڪڙي عِلاقي کي هٿ ڪيو ۽ خليفي جي فرمان مطابق انهيءَ کي قتل ڪري،سندس سر حجاج ڏانهن موڪليو، ۽ انهيءَ متعلق حجاج جي خدمت ۾ هڪ خط لکيائين، [88] انهن ۾ ذڪر ڪيائين تہ هڪ علاقيءَ کي ترار جو ڪاڄ ڪيو ويو ۽ جيڪڏهن عمر وفا ۽ بخت ياوري ڪئي تہ ٻين کي پڻ گرفتار ڪيو ويندو. محمد بن هارون پنج سال [رهي]، درياءُ ۽ بيابان فتح ڪيو.

انهن تحفن ۽ سوڪڙين جو ذڪر، جيڪي سراندیپ کان وقت جي خليفي ڏانهن موڪليا ويا هئا

چون ٿا ته: سراندیپ جي راجا، جزيره يواقيت (1) مان حجاج لاءِ ٻيڙيءَ رستي تحفا ۽ سوڪڙيون موڪليون، [انهن سان گڏ] عجيب موتي ۽ جواهر، حبشي ٻانها ۽ ٻانهيون، پڻ ٻيا لائق تحفا ۽ بيمثال ۽ سانڍڻ لائق سوڪڙيون دارالخلافت ڏانهن ٻه روانيون ڪيائين. ڪي مسلمان زالون پڻ ڪعبي [شريف] جي زيارت ۽ خلافت جي تختگاهه جي ڏسڻ لاءِ انهن سان گڏجي روانيون ٿيون. جڏهن قازرون ملڪ ۾ پهتا ته مخالف واءُ اٿيو. ۽ جهازن کي توائي ڪري، وڃي ديبل جي ڪناري تي ڪڍيائين. هڪ چورن جو ٽولو جن کي نڪامره (2) چوندا هئا ۽ ديبل جا رهاڪو هئا، سي اڻ ئي جهازن کي پڪڙي، انهن ۾ پيل سامان کڻي، مردن ۽ زالن کي گرفتار ڪري، سامان ۽ جواهر سڀ ڏوئي کڻي ويا. سراندیپ جي بادشاهه جي ماڻهن ۽ عورتن گهڻوئي چيو ته هو هيءُ مال وقت جي خليفي ڏانهن نيئي رهيا آهن، مگر انهن توجهه نه ڪيو. ۽ سيني کي بند ڪري چيائون ته: جيڪڏهن توهان جو ڪو دادرسي ڪندڙ آهي ته پاڻ کي وري خريد
ڪريو. اتي هڪڙيءَ زال دانهن ڪري [89] چيو ته: "يا حجاجُ! يا حجاجُ! اَغثني اَغثني" (او حجاج! او حجاج! منهنجي واهر ڪر، منهنجي واهر ڪر!). اها عورت بني عزيز(1) قبيلي مان هئي. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: "لبيكَ لبيكِ" وسط اسعدي ٻڌايو ته: جڏهن ديبل فتح ٿيو. تڏهن انهيءَ زال کي ڏٺم: سندس چمڙي سفيد ۽ قد ڊگهو هو. ديبل جا واپاري آيا، ۽ جيڪي ماڻهو انهيءَ ٻيڙي مان پڄي نڪتا هئا، تن اچي حجاج کي هن حال جي خبر ڏني ته: مسلمان زالون ديبل ۾ قيد آهن، "يا حجاج! يا حجاج! اَغثني اَغثني" چئي فرياد ڪري رهيون آهن. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: "لبيكَ لبيكِ" ("حاضر آهيان، حاضر آهيان"). پڻ روايت ۾ آهي ته: حجاج کي جڏهن مسلمان عورتن جي خبر پهتي ته [هو چئيرهيون آهن] "اي حجاج اسان جي واهر ڪر." تڏهن چيائين ته [انهن عورتن] جڻ مون کي ننڊ مان بيدار ڪيو آهي ته ظالمن ۽ نالائقن کان اسان جي فريادرسي ڪر، جو قيد ۾ پيون آهيون.

حجاج جو ڏاهر ڪافر ڏانهن قاصد موڪلڻ

پوءِ حجاج، ڏاهر بن چچ ڏانهن هڪ قاصد موڪليو. ۽ محمد بن هارون ڏانهن [پڻ] خط لکيائين ته: هن قاصد سان ڪو اعتماد جوڳو ماڻهو ساڻ ڏيئي، ڏاهر بن چچ ڏانهن موڪل ته وڃي ڪيس چوي ته مسلمان عورتن کي ڇڏي ڏئي، ۽ دارالخلافت جا تحفا واپس ڪري، پڻ زالن جي حالت بہ معلوم ڪري. هڪ خط ڏاهر ڏانهن پڻ لکيائين، جنهن تي پنهنجي هٿ مبارڪ سان صحي ڪري قاصد کي ڏنائين، جنهن ۾ [90] نهايت تاڪيد سان دڙڪو داب لکيائين. جڏهن هيءُ خط ڏاهر بن چچ کي پهتو، ۽ ميدن جو ديبل پڻ ڏاهر بن چچ جي بادشاهيءَ ۾ هو، تڏهن خط پڙهي ۽ جيڪي پيغام موڪليل هئا سي ٻڌي، جواب ڏنائين ته:"هيءُ ماڻهو چور آهن ۽ انهن کان وڌيڪ طاقتور ڪو ڪونہ آهي: اسان جي پڻ تابعداري ڪونہ ڪندا آهن."

حجاج جي دارالخلافت کان اجازت گهرڻ

هن خبر پهچڻ تي حجاج، [خليفي] وليد بن عبدالملڪ جي خدمت ۾ اطلاع موڪلي، ڪانئس سندس ۽ هند جي جهاد جي اجازت طلب ڪئي. [خليفي] حجاج کي موڪل نہ ڏني.[جنهن تي حجاج وري] ٻيو ٻيرو لکيو. آخر اجازت ڏني ويئي. پوءِ حجاج، عبيدالله بن نبهان السلمي کي مڪران [جي جنگ] تي مقرر ڪيو. [هوڏانهن] بُدَيل [ابن طهفة البجلي] کي حڪم ڏنائين ته: محمد بن هارون وٽ وڃ. ۽ مڪران پهچي ڪيس [دارالحڪومت مان]لشڪر جي موڪلڻ جي خبر ٻڌائج. جيئن هو [پڻ] ٽي هزار ماڻهو توسان گڏي روانا ڪري، بُدَيل ٽيهن سون جنگي جوانن سان روانو ٿيو. عبيدالله پڻ ان سان گڏ(1) عمان جو سمندِ (عربي سمندِ) ٽپي، اچي ديبل (2) جي قلعي وٽ پهتو. [طهفة جي هٿان] جڏهن محمد بن هارون کي حجاج جو خط مليو، تڏهن هن هڪ جماعت هن سان گڏي رواني ڪئي، ۽ هو اچي ديبل پهتو. ديبل جي رهاڪن، ڏاهر ڏانهن اروڙ ڏي ماڻهو موڪليو تہ ڪيس بُدَيل جي ديبل اچڻ جي خبر ٻڌائي. [اهو ماڻهو] جيسنہ(1) بن ڏاهر کي، جو نيرون ۾ هو، خبر ٻڌائيندو. ڏاهر ڏانهن ويو [91].

جيسنہ بن ڏاهر جو نيرون کان پهچڻ

ڏاهر جيسنہ(2) کي چار هزار سوار، اُٺ ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي جلدي روانو ڪيو، جو اچي بديل کي سامهون ٿيو. [انهيءَ وچ ۾] بديل، ديبل جي بهادرن کي شڪست ڏيئي چڪو هو. جيسنہ (2) چار هاٿي ۽ ٻيو ساز سامان وارو لشڪر ساڻ ڪري آيو. ۽ اچي لڙائي ڳنڍيائين.

صبح کان شام ٽرڙ تائين ٻنهي طرفن ۾ لڙائي چالو رهي. عين لڙائي هلندي، سوارن جي غلبي ۽ هاٿين کان بديل جو گهوڙو ٽهڙ لڳو. بديل دستار لاهي، گهوڙي جون اکيون ٻڌي حملو جاري رکيو. ۽ تنهن کان پوءِ [بہ] اسي کافرن کي جهنم ۾ موڪلي، پاڻ شهيد ٿيو. پوءِ جيسِنہ هڪ ٽڪر کي مقرر ڪيو. ۽ ستر هاٿي سندس نگرانيءَ ۾ ڏيئي، ديهہ بکري کيس جاگير ڏنائين.

بُدَيل جي شهيد ٿيڻ جي خبر

روايت ڪئي اٿن تہ: جڏهن حجاج کي بُدَيل جي شهيد ٿيڻ جي خبر پهتي، تڏهن غمگين ٿي چيائين تہ: "اڙي بانگا، جنهن وقت بہ نماز جي بانگ چوين تہ دعا ۾ مون کي بديل جو نالو ياد ڏيارينڊو رهج، جيئن سندس بدلو وٺان." پوءِ انهيءَ لشڪر مان هڪ ماڻهو[92] آيو ۽ حجاج جي آڏو جنگ جو بيان ڪندي، بُديل جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جو بيان ڪيائين، جا هن انهيءَ جنگ ۾ ڏيکاري هئي، جيستائين جو هو کسي ويو ۽ اسلامي لشڪر کي شڪست آئي [چيائين] تہ "مان حاضر هوس ۽ سندس مردانگي ۽ همت ڏسي رهيو هوس." جڏهن ڳالهہ ڪري پوري ڪيائين، تڏهن حجاج چيو تہ: "جيڪڏهن تون بهادر مرد هجين ها تہ بُدَيل سان گڏ قتل ٿين ها." [ائين چئي،] هن کي سزا ڏيڻ جو حڪم ڏنائين.

(بديل جو شهيد ٿيڻ:) عبدالرحمان بن عبدربہ(1) کان روايتن ۾ آڻين ٿا تہ: جڏهن بُديل قتل ٿي ويو، تڏهن ڪوت نيرون(2) جا ماڻهو اچي ڏنا تہ عرب جو لشڪر هن ظلم جي بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ايندو. ۽ اسين سندن لنگهہ تي آهيون، [جنهن ڪري] پهرين اسان تي ڪاوڙ چنڊيندا، ۽ اسان برباد ۽ تباهہ ٿي وينداسون. انهيءَ وقت نيرون جو حاڪم سندر نالي هڪ شمني هو. [تنهن] ڏاهر جي اطلاع کان سواءِ، پنهنجا معتبر ماڻهو حجاج جي خدمت ۾ موڪلي، امان نامو گهريو ۽ پاڻ تي دِل مقرر ڪئي، [جنهن جي لاءِ انجام ڪيائين تہ] وقت تي ادا ڪندو رهندو. امير حجاج انهن کي امان جو پروانو لکي ڏنو. ۽ مضبوط انجام سان دلجاءِ ڏيئي چيائين تہ: اهڙيءَ طرح بندوبست ڪيو، جيئن اسان جا قيدي آزاد ٿين، ۽ جيڪڏهن نہ تہ چين جي حد تائين کافرن کي نہ چڏيندس، [بلڪ] اسلام جي ترار سان[کين] ذليل ۽ خوار خراب ڪندس."

اتي عامر بن عبدالله [حجاج ڏانهن] پيغام موڪليو تہ هند جو ملڪ منهنجي حوالي فرماءِ. حجاج چيو تہ تون طمع ٿو رکين، پر نجومين حساب ڪري فيصلو ڪيو آهي، ۽ مون پٽ ڪُٽو وڏو آهي، تہ هند جو ملڪ امير عمادُالدين محمد بن قاسم ثقفي جي هٿان فتح ٿيندو[93].

---

(1) غالباً بهرج: ڏسو حاشيه ص 117. (ن- ب)

(2) اصل جملي نسخن ۾ صرف هيٺيان چار شعر ڏنل آهن. فارسي چاپي ۾ انهن جي پڙهڻي هن طرح قائم ڪئي ويئي آهي:

سقي الله قبراً من سعيد فاصبحتَ
نواحيہ ارهي عـليـک تـرابـهـا
لقد ضمـنت ارض بـــمـكرانَ سيدا
كريماً جـــواد لايـُـوَاكفُ سحابها
شديدا علي الادنـين مِنـــکَ احسنوا
عِليک من الثوب المهـام حجابها(؟)
اذا ذُكرت عيني سعيدا تـــجددَت
لها عبرات يستهِـل انســـكا بها

اسان جي پڙهڻي جو مدار علامہ عبدالعزيز الميمني، سابق پروفيسر مسلم يونيورسٽي عليگڙھ جي ڪيل تصحيح تي آهي. (ڏسو فارسي چاپي ص 261). فرزدق جا اهي شعر سندس ديوان (طبع بيروت، طبع صاوي قاهره ص 102، ۽ هيل ميونچ سن 1900، رقم 3 و رقم 500) ۾ موجود آهن. مٿي چورس ڏنگين ۾ ڏنل مصرعون (نمبر 2 ۽ 4) ديوان تان پيٽي ڏنيون ويون آهن. فتحنامي جي جملي نسخن ۾ اهي ڪتل آهن. (ن-ب)

(1) فارسي چاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي "مجربہ" آهي مگر استاد علامہ عبدالعزيز الميمني جي راءِ ۾ عربن ۾ "مجربہ" نالو آهي ۽ نہ "مجربہ". انهيءَ لحاظ سان "مجربہ" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ "سوقا" آهي. ڪيل تصحيح استاد علامہ الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(1) فارسي چاپي ۾ "صاحب الخاط" آهي. تصحيح استاد علامہ عبدالعزيز الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ "برقد" آهي. تصحيح استاد الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(3) جملي نسخن ۾ "خراسان" آهي، مگر اهو غلط آهي جيئن اڳتي هلي واضح ٿئي ٿو. (ن-ب)

(1) تحفتہ الڪرام جي روايت موجب هيءُ ماڻهو بلوچن ۽ جتن جو ڏاڏو آهي. ڏسو تحفتہ الڪرام ص 28، ج 4. (مترجم)

(1) لفظي معنيٰ جي لحاظ سان "ياقوتن جو بيٺ".

(2) ن ب: ننكامره، م تنكامره، ح لگامره، س بكامره.

(1) پ بني عزيز.

(1) هت اصل متن ۾ "باوي" يعني ان سان گڏ، تاريخي تسلسل جي لحاظ کان "ان سان گڏ" لفظ هتي بي موقعي آهن ۽ سڄي مضمون کي خراب ڪري رهيا آهن. بلاذريءَ جي لکڻ موجب عبيدالله بن نبهان، بديل بن طهفة کان اڳ ديبل ۾ لڙائي ڪندي شهيد ٿي ويو. تنهن کان پوءِ حجاج، بديل بن طهفة کي ديبل روانو ڪيو. ڏسو بلاذري ص 36-435. (ن-ب)

(2) اصل جملي نسخن ۾ "نيرون" آهي جو غلط آهي. صحيح ديبل آهي. ڏسو بلاذري ص 435. (ن-ب)

(1) جملي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي "جيسنہ" آهي جو معنيٰ جي لحاظ سان جيسيه ٿيندو" دراصل "جيسينه" (يعني "سوپارو شينهن") آهي. هن کان اڳ ساڳي طرح "ڏهرسينه" جو نالو اچي چڪو آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان سڄي ڪتاب ۾ هن نالي جي پڙهڻي "جيسينہ" قائم ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ "عبدالله" ن ۾ صاف طور "عبدربہ" آهي ۽ پ،ر،م جي پڙهڻين مان بہ ظاهر آهي تہ اصل لفظ "عبدربہ" آهي. هي راوي ساڳيو "عبدالرحمان بن عبدربہ السليطي" آهي،جنهن جو [81] تي ذڪر اچي چڪو آهي.(ن-ب)

(2) اصل عبارت: حصن ◻ نيرون

عمادالدين محمد بن قاسم [بن محمد بن حڪم] بن اَبي عقِيل ثقفِي جو والي ٿيڻ

خبرن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ هيئن ٿا چون تہ: جڏهن دارالخلافت طرفان سنڌ جو ملڪ حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي حوالي ٿيو، تڏهن محمد بن قاسم ڪي، جو سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ ۽ پٽ نائي هو ۽ حجاج جي ڏيءَ سندس گهر ۾ هئي، هند جو گورنر مقرر ڪيائين. هن جي عمر سترهن سال هئي. انهيءَ امارت جي مبارڪ بادياءَ ۾ حمزه بن بِيض الحنفي هيءُ شعر چيو:

اِنَ الشجَاعقة وَالسماحة وَالنهيٰ
لمُحمد بـنِ القاسم بـنِ مُحمدِ
قادَ الجيوشَ لِسبع عشرَة حِجَقةَ
يا قربَ ذَالِـکَ سئودَ ا مِن مولِد

[بيشڪ محمد ابـن قاسم ساڻ خاص،
آهي سخا، عقل ۽ رعـيت پـــروري.
سترهن ورهين جي عمر ۾ سـردار ٿيو،
ڪيڏي نہ آ ويجهي جمڻ کي سروري!]

ابوالحسن مدائنِي. بشر بن خالد کان روايت ڪئي آهي تہ: بُدَيل جي قتل ٿيڻ کان پوءِ حجاج، وقت جي خليفي وليد ڏانهن هڪ خط لکيو. جنهن ۾ هندستان جي فتح ڪرڻ جي اجازت گهرياٸين. خليفي لکيو تہ: "اها جاهل قوم آهي، ۽ ملڪ تمام پري، پڻ لشڪر ۽ لڙائي جي هٿيارن وغيره جي تياريءَ ۽ بندوبست تي وڏيون رقمون خرچ ايندیون ۽ [بيت المال تي] گهٽو بار پوندو، جا ڳالهہ نهايت خراب آهي ۽ [هي معاملو] ترسائڻ گهرجي، چو تہ جڏهن بہ لشڪر وڃي ٿو تہ مسلمان هلاڪ ٿين ٿا، تنهنڪري ڪا مصلحت سوچج".[94]

حجاج جو خط

پوءِ حجاج ٻيو دفعو خط لکي واضح ڪيو تہ: اي ميرالمؤمنين! ڪيترو وقت گذري ويو آهي تہ مسلمان قيدي، ڪافرن جي هٿن ۾ گرفتار ٿيل آهن، ۽ اسلام جو لشڪر هڪ ڀيرو شڪست کائي

چکو آهي، جنهن جو بدلو وٺڻ ۽ مسلمانن کي آزاد ڪرڻ ضروري آهي: ۽ خط ۾ جيڪو ارشاد ٿيو ته [اها] ولايت پري آهي ۽ لشکر جي تياري ۽ انتظام ۾ بيفائدي رقم خرچ ٿيندي، [تنهن لاءِ عرض] ته اسان وٽ تياري ۽ هٿيار وغيره سيڪجهه [اڳيئي] موجود آهن ۽ گهٽو تفاوت ڪونه ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڪو خرچ ، بار ۽ تڪليف ٿي ته [انهيءَ لاءِ] آءٌ جوابدار ٿو ٿيان ته دارالخلافت جي خزاني مان هن لشکر تي جيتري رقم خرچ ٿيندي ته انهيءَ کان ٻيٽي-ٽيٽي رقم خزاني ۾، شال خدا تعاليٰ انهيءَ کي آباد رکي- داخل ڪرائي ويندي: انشا ﷲ تعاليٰ.

دارالخلافت ۾ خط جو پهچڻ ۽ لشکر لاءِ هندستان جي سفر جي اجازت وٺڻ

جڏهن هن خط خليفي جي مطالعي جو شرف حاصل ڪيو، تڏهن اجازت جو فرمان جاري ٿيو. (حجاج جو ٻيهر عرض ڪرڻ) تنهن تي حجاج وري ٻيهر عرضداشت موڪلي ته

جنهن صورت ۾ اجازت جي فرمان سان مُشرَف ٿيو آهيان، ته هاڻي شام جي سردارن مان ڇهن هزارن کي حڪم فرمايو ته جنگ جي هٿيارن ۽ ٻئي پوري ساز و سامان سان هن لشکر ڏانهن جن مان، لڙائي وقت، هر هڪ جو نالو مون کي معلوم [اهي ماڻهو اهڙا نالیوارا هجن] .روانا ٿين [95].هجي، ۽ هو مون سان موافق ٿي رهن، ۽ لڙائي کان منهن نه موڙين

حجّاج جوشام ڏانهن لکڻ

ابوالحسن [مدائني]، اسحاق بن ايوب کان روايت ڪئي ۽ چيائين ته: حجاج جي لکڻ تي شام جي رئيسن جي فرزندن مان اهڙا ڇهه هزار ماڻهو، جن جا پيءُ ماءُ جيئرا هئا، ۽ پوري تياري ڪري ٿي سگهيا، ۽ نالیرا بهادر، جيڪي پنهنجي ننگ ناموس خاطر لڙائي [جي ميدان] ۾ بيهي محمد بن قاسم سان وفاداري ڏيکاري ٿي سگهيا، اچي حاضر ٿيا. (روايت:) ابوالحسن کان روايت آهي ته: ڇهه هزار مشهور نالیرا ماڻهو آيا، انهن مان هڪڙي ماڻهو حجاج جي اڳيان اچي چيو ته مون وٽ سامان ڪونهي. حجاج کيس هڪل ڪري چيو ته: "مون وٽان نڪري وڃ، نه ته توکي

ڪهندس." جنهن تي اهو شامي حجاج وٽان نڪري وئي پڳو. واٽ تي ٻيا سوار ٿي آيا، جن کانئس پڇيو تہ: هن تيزي سان ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ چيائين تہ مون وٽ پورو سامان ڪونہ هو [جنهن ڪري] حجاج دڙڪو ڏنو آهي تہ توکي سزا ڏيندس. هو ڪيس موڪلائي وئي آيا، ۽ فرصت وقت چگي نموني سان پيش ڪيائون تہ جنهن وقت حڪم پهتو تہ [سامان خاطر] دير ڪرڻ جي مجال نہ هئي ۽ خدمت جي سعادت حاصل ڪئي ويئي!

جمعي جي ڏينهن حجاج جوخطبو ڏيڻ

پوءِ حجاج، جمعي جي ڏينهن خطبو ڏنو ۽ چيائين: "انَّ الاَ يام ذَاتُ دُوَلٍ وَ الحربَ سِجال" (زمانو ڦرندڙ ۽ ہ منهين ترار آهي). يومُ لنا ويومُ علينا (ڪو ڏينهن اسان لاءِ آهي تہ ڪو ڏينهن اسان جي خلاف آهي). جيڪو ڏينهن اسان جو آهي، تنهن ۾ [مخالف] لشڪر کي قيد ڪرڻ گهرجي، ۽ جو ڏينهن اسان جي خلاف آهي، تنهن ۾ تحمل ڪرڻ گهرجي تہ جيئن اسان تي جيڪا نعمت آهي سا وڏي ۽ جيڪو حادثو ٿيو هجي، سو دفع ٿي وڃي. [96] ۽ نعمت ڪندڙ [ساراهه جي] لائق ۽ بيمثال خداوند عزوجل جا ثورائتا آهيون، سندس تعريف اسان جي زبانن تي جاري آهي، ۽ سندس ڪرم ۽ نعمت ۾ اميدوار آهيون تہ پنهنجي ڪامل نعمت هميشہ جاري رکي ۽ ڪوبہ دروازو اسان تي بند نہ ڪري ۽ اسان کي انهيءَ شڪر جو ثواب عنايت ڪري. بُديل جي فراق کان ڏک جو آواز هر گهڙي منهنجي دل جي ڪنن ۾ پهچي رهيو آهي ۽ مان لبيکَ لبيکَ (حاضر آهيان، حاضر آهيان) چئي رهيو آهيان. خدا جو قسم تہ جيڪڏهن عراق ۽ [ٻيو] جيڪي بہ منهنجي قبضي ۾ آهي، تنهن جو سارو مال هن ڪم تي خرچ ڪريان تہ بہ جيستائين هيءُ ٽڪو پاڻ تان نہ لاهيندس ۽ بدلو نہ ونندس، تيستائين منهنجي غضب جي باهہ ڇيي ڏڏي نہ ڏيندي."

محمد بن قاسم کي هند ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪرڻ.

پوءِ حجاج ، محمد کي سوار ڪري، گهٽيون هدايتون ڏنيون، ۽ لشڪر کي گهٽي مال سان مضبوط ڪري، هند ۽ سنڌ جي جهاد واسطي مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج هيءُ شعر پڙهيو:

دُعا الحجَاجَ فارِسه بَدَيــل
وَقد مالَ العدُ و علىَ بَدَيلِ

وشمرَ ذَيله الحجَاجَ لمما
دَعــاهُ اَن يُشمِـرَه بِدَيلِ
فديتُ المالَ لِلعقاراتِ حشوا
بِلا عددِ يُعــد وَ لاَ بِكيــلِ
[سڏيو حجاج کي بَدَيل سوار،
جڏهن دشمن بُديل کي گهيريو،
کنيا حجاج هن جي سڏ تي ور،
پڻ مدد لاءِ واڳ کي ڇــريو.
بُڪَ پري مال، مون لٽيو لئــ جنگ ،
نہ ڳٽيو آهه مون، نہ ٿم (اٿم) توريو.]

تنهن کان پوءِ حجاج [محمد بن قاسم کي] چيو تہ: شيراز جي رستي کان نڪري آهستي آهستي منزلون ڪندو، روانو ٿيءُ، جيئن پورو لشکر توکي پهچي وڃي.[97]

لشکر جو شيراز پهچڻ

پوءِ محمد بن قاسم چگّي بخت جي مدد سان وڃي شيراز ۾ لٿو ۽ منزل ڪيائين، جيستائين عراق ۽ شام وارا سيبئي پهچي ويا. [هوڏانهن حجاج] قلعي جي لڙائي لاءِ گهربل سامان جهڙوڪ منجنِيقُون، رنبا، تبرون ۽ چلِتهو(1) ڪِشتي ۾ رکي، ابن مُغيرَه ۽ خُرَيم کي ڪِشتي جو نگران مقرر ڪري، کين تاکيد ڪيو تہ جيڪڏهن هنن ٻيڙين کي ڪو نقصان ٿيو تہ انهيءَ لاءِ هو ئي جوابدار آهن، ۽ معاملو سزا تائين پهچڻ نہ گهرجي.

حجاج جو محمد بن قاسم ڏانهن خط

پوءِ حجاج ، محمد بن قاسم ڏانهن هڪ خط لکيو، جنهن ۾ ٻڌايائينس تہ: مون خُرَيم ۽ ابن مُغيرَه کي روانو ڪيو آهي. کين حڪم ڏنل آهي تہ ديبل جي آسپاس ۾ اچي توسان ملن، تنهنڪري توکي ٻيڙين جي پهچڻ تائين اتي ترسڻ گهرجي. اللّٰه جي حفاظت ۽ امان ۾ روانا ٿيو- فِي حِفظِ اللّٰه وَ عونِه.

(روايت:) اسحاق بن اَيوب ۽ هِلئَواٿ(2) ڪلبِي روايت ڪئي آهي تہ: حجاج پوري لشڪر جي ضرورتن جي تياري چگيءَ طرح ڪئي هئي، بلڪ ڪوشش ڪري ضرورت کان وڌيڪ هٿيار ۽ سامان ڏنو هئائين.

اُنن جي مدد ڏيڻ

پوءِ [حجاج] چيو تہ: "توهان جي تياري پوري ٿي چڪي، هاڻي چئن سوارن پنيان هڪ اُٺ وٺو. توهان کي ڊوئيندڙ ڏاڇيون ڏيان ٿو تہ جيئن محتاج نہ ٿيو ۽ اُنن تي گهٽو بار نہ رکو. خدا تعاليٰ کان ڊججو. صبر سان سينگاريل رهجو. ۽ جڏهن دشمن جي ملڪ ۾ پهچو [98]تہ ڪشادي ميدان ۾ منزل ڪجو، جيئن خلاصا رهو. جنگ جي وقت ٽوليون ٽوليون ٿي جدا جدا طرفن کان اچجو. ڇاڪاڻ تہ هاڻين جي جنگ بہ ڪا شيءِ آهي. ۽ جڏهن هو حملو ڪن تہ هڪ جاءِ تي بيهي تير وسائجو. ۽ برگستوان(1) سامهون ڪري، جهنگلي مرن ۽ هاڻين جهڙيون سِريون ٺاهجو. [هن کان اڳ] درزين ۽ زرهدارن کي حڪم ڏنائين، جن برگستوانن جون سِريُون شينهن ۽ هاڻين جهڙيون ٺاهيون، ۽ اهي موڪلي ڏنائين. حجاج جا خط چهن هزارن سوارن، چهن هزارن اُنن ۽ ٽن هزار باربردار ٻُختي اُنن سميت شيراز پهتا. محمد بن قاسم خط پڙهيا. [انهيءَ وقت] هجرت کي 92 سال گذريا هئا(2).

محمد بن قاسم جو مڪران پهچڻ

خبرن جي مصنفن ۽ تاريخ جي مؤلفن، عبدالرحمان بن عبدربہ(1)کان هن طرح روايت ڪئي آهي. ۽ انهيءَ عبدالملڪ بن قيس کان روايت ڪئي، جنهن چيو تہ: محمد بن قاسم جڏهن مڪران پهچي، محمد [بن] هارون سان ملاقات ڪئي، تڏهن آءٌ ان سان گڏ هئس. محمد [بن]هارون هن سان پيادو هلڻ لڳو. [پر] محمد بن قاسم، محمد [بن] هارون کي سوار ڪيو ۽ اچي منزل وٺ پهتا. پهچڻ تي هن [محمد بن هارون] گهٽو سمر، تحفا ۽ سوڪڙيون موڪلي چيو تہ محمد بن قاسم هن نرمي ۽ تواضع ڪري نالو پيدا ڪيو آهي، ۽ انهيءَ ئي تياري ، سامان، عقل، استقلال، هنر ۽ دانائيءَ سان سنڌ ۽ هند جوملڪ فتح ڪندو.

محمد [بن] هارون جو محمد بن قاسم سان گڏجي روانو ٿيڻ

پوءِ، امن منظر بحري نقل ٿو ڪري ته: محمد بن قاسم اتان آرمابيل ڏانهن روانو ٿيو.
ءِ محمد [بن] هارون پڻ هن سان [هلڻ جو] پڪو ارادو ڪيو. هو جيتوڻيڪ [99] بيمار هو ته به محمد بن قاسم سان [سفر ۾] رفاقت ڪيائين ۽ رستي جي سختي سبب سندس بيماري وڌي ويئي، ۽ بيماريءَ [جو دوري] کان متاثر ٿيڻ لڳو. جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي ۽ پيارو ساهه حق تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. ڪيس اتي دفن ڪيائون.

لشڪر جو ارمابيل کان اڳتي وڌڻ

پوءِ محمد بن قاسم لشڪر وٺي ، ديبل ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ وقت جيسِينہ بن ڏاهر، نيرون ۾ هو. تنهن پيءُ ڏانهن لکيو ته: محمد بن قاسم عربستان کان لشڪر وٺي ديبل جي حدن ۾ پهتو آهي، [مون کي اجازت ڏيو] ته مان انهيءَ سان جنگ ڪرڻ وڃان؟ ڏاهر، عِلافِينِ کي گهرائي انهن کان صلاح پڇي. عِلا فِينِ ڏاهر کي چيو ته: ”محمد بن قاسم، حجاج جو سؤٽ آهي. هن سان بهادر لشڪر ساڻ آهي، جي ناليرا بهادر، شريفزادا ۽ جنگي جوڌا آهن، [جن]چوندِ گهوڙن ۽ پورن هٿيارن سان توهان جي لڙڻ واسطي توجهہ ڪيو آهي: خبردار! انهن سان سامهون نہ ٿجو، چاڪاڻ ته هن وقت شام کان هڪ ماڻهو آيو آهي، جنهن ٻڌايو آهي ته عرب جي لشڪر جو هڪ-هڪ سوار ڏاهر کان انتقام وٺڻ لاءِ آيو آهي.“ ڏاهر پٽ کي، انهن سان وڙهڻ کان منع ڪئي.

حجاج بن يوسف جو فرمان، ارمابيل جي منزل تي محمد بن قاسم کي پهچڻ

محمد بن قاسم جڏهن ارمابيل فتح ڪيو: تڏهن حجاج جو خط ارمابيل پهتو، جنهن ۾ اشارو هو ته: ديبل جي حد ۾ جڏهن منزل ڪريو.[100] تڏهن منزل تي خبردار رهجو ۽ جڏهن لهو [۽ آرام ڪريو] تڏهن [پنهنجي چوڌاري] ڪاهي ڪوٺجو ته توهان لاءِ بچاءُ ۽ پناهہ هجي، ۽ گهٽو ڪري بيدار رهجو، ۽ جيڪو ماڻهو قرآن پڙهندڙ (حافظ) هجي، سو هميشہ قرآن جي تلاوت ۾ رهي ۽ ٻيا دعا ۾ مشغول رهن. ۽ نهايت ڪوشش سان هوشيار رهجو. ڏيرج کي پهنهجو سينگار بنائجو، خدا عزوجل جو ذڪر زبان تي جاري رکجو، ۽ اللہ تعاليٰ جي توفيق کان مدد گهرندا رهجو ته جيئن خدا تعاليٰ توهان کي فتحمند ڪري ۽ گهٽو ڪري لاَحولَ وَ لاَ قوَّة اِ لا بِاللّٰهِ العلي

العظِيمِ (1)(وڏي ۽ بزرگ الله تعاليٰ جي امداد کان سواءِ ٻي کابہ واہ ۽ قوت کانہ آهي) جي قول کي پنهنجي واهر ۾ کم آڻجو. ۽ جڏهن ديبل جي حد ۾ پهچو، تڏهن ٻارهن وال ويڪري، ڇهہ وال اونهي ۽ ڇهہ وال اوچي کاهي کوٽجو. جڏهن دشمن جو مقابلو ڪريو تہ خاموش رهجو، جيتوٽيڪ دشمن نعرا هڻي بيهودي بکواس ڪن ۽ جنگ تي سنبري بيهن تہ بہ جيستائين مان حڪم نہ ڏيان، توهان جنگ نہ چيڙجو. ۽ منهنجي خطن مان احوال معلوم ڪجو، ۽ جيڪا صلاح مان ڏيان، اها چگي سمجهي انهيءَ تي عمل ڪجو تہ انشا ﷲ تعاليٰ توهان جي مشڪل حل ٿيندي.

---

(1) اصل لفظ "خفتان"آهي، هيءُ هڪ ريشم جو جنگي لباس ٿيندو آهي، جنهن ۾ ريشم جو ڪپڙو هڪٻئي مٿان تهہ ڪري سبيو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن کي آڳاٽي وقت ۾ "چلِتهو" (چهل+ تہ يعني چاليهن تهن وارو ڪپڙو) چوندا هئا.(مترجم)

(2) اصل ۾ "حلوان ڪلبي" آهي."حلوان" نالو عربن ۾ گهٽو ڪري ڪونہ آهي. صحيح "هلواث ڪلبي" آهي، جو تاريخ طبري(يورپ ايڊيشن جلد 2،ص 1275)۾ پڻ فتوحات سنڌ جي سلسلي جو راوي آهي. (ن- ب)

(1) برگستوان هڪ هٿيار هوندو هو جو گهوڙن کي جنگ جي ميدان ۾ پهرائيندا هئا، جيئن هو ترارين جي زخمن کان محفوظ رهن.(مترجم)

(2) غالباً مراد تہ گذرڻ وارا هئا. حقيقت ۾ سال 92 هجري جو اڌ مس گذريو هوندو. چاکاڻ تہ جيئن اڳتي هلي معلوم ٿيندو، سال 93 هجري محرم مهيني ۾ تہ محمد بن قاسم ديبل پهتو هو.(ن- ب)

(1) فارسي چاپي ۾ "عبدالله" پ جي پڙهڻي مطابق عبدربہ ٿيڻ گهرجي. هن لفظ جي تصحيح لاءِ ڏسو هن اڳ حاشيہ صفحو [81] ۽ صفحہ [93]. (ن- ب)

(1) هي آيت ڪانهي. آيت صرف "لاحول ولاقوة الا بالله" آهي.

عرب جي لشڪر جي تياري ۽ حجاج جوخط پهچڻ

پوءِ [محمد بن قاسم] جڏهن ارمابيل کان اڳتي روانو ٿيو، تڏهن [محمد بن] مُصعب(2) بن عبدالرحمان کي لشڪر جي مقدمہ (مهڙ) تي مقرر ڪيائين، جهم بن زُحر الجعفي کي ساقہ(پڇاڙي) تي ڪيائين ، عطِيہ بن سعد العوفِي کي ميمنہَ (سڄي) تي مقرر ڪيائين. موسيٰ بن سِنان [101] بن سلمہ الهُذَ لي کي ميسرَہ (کٻي) تي ڇڏيائين، باقي هوشيار، ترار جا ڏٽي ۽ خاص ماڻهو قلب (وچ) ۾ پنهنجي اڳيان ڪري اڳتي وڌو. ۽ نيٺ جمعي جي ڏينهن سن 93 هـ جي محرم مهيني ۾ [اڇي ديبل پهتو] ۽ ٻيڙا ۽ هٿيار پٽ انهيءَ ڏينهن حريم بن عمرو ۽ ابن مُغِيرہَ جي [نگراني هيٺ] ڪيس پهتا. هنن حجاج جا خط ڪيس ڏيئي، جنگ لاءِ ڪاهيءَ کوٽڻ جي صلاح ڏني. انهن خطن ۾ لکيل هو تہ: تنهنجي خدمت ۾ مڪيہ ماڻهو مقرر ڪيل آهن: هڪ عبدالرحمان بن سُليم(1) اَلڪلبِي، جنهن جي بهادري ۽مردانگي ڪيئي دفعا آزمائي ويئي آهي، ڪوبہ دشمن جنگ ۾ سندس مقابلو ڪري نٿو سگهي، ٻيو سُفيان بن الأبَرَد، جو دانائيءَ ۾ يگانو ۽ عقل ۾ امين ۽ پاڪدامن آهي، قيس بن برڪ الڪلابي، جنهن اسان کي مشڪلات ۾ مدد ڪئي آهي ۽ عزت جو لائق ۽ سڄار آهي، ۽ جا مصلحت سندس حوالي ڪئي ويندي ان ۾ فرمانبرداريءَ جا شرط بجا آڻيندو ، ملامت کان پاڪ آهي، ۽ حجاج جو هميشہ مددگار رهيو آهي ۽ جرﷺاح بن عبدالله،جو تجربيڪار مرد آهي يعني جنگ آزمايل اٿس ۽ فضيلت وارن تي ترجيح رکي ٿو مجاشع بن نُوبہ اَزدِي، اِهي سڀ منهنجا اعتماد جوڳا صلاحڪار آهن، ۽ ڪنهن بہ هڪڙي کي ٻئي کان وڌيڪ امين ۽ پاڪدامن نٿو سمجهان. مون کي اميد آهي تہ هو تو سان مخالفت ۽ دشمن سان ساز باز نہ ڪندا، ۽ هن سڄي جماعت مان جن جو ذڪر خط جي شروع ۾ ٿيو آهي،مون کي ڪوبہ ماڻهو خُريم بن عمرو کان وڌيڪ پيارو نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ هو مردانو ۽ شيردل آهي. جنگ جي وقت بهادر [102] [رهي ٿو] ۽ ڳٽتيءَ ۾ نٿو پوي. هو چوندِ ماڻهن مان آهي ۽ عزت جي لائق: ۽ پيءُ ڏاڏي کان وٺي مخلص ۽ سچو آهي، ۽ جڏهن خرَيم توسان همراهہ آهي تہ پوءِ مون کي ڪوبہ ڊپ نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ هو سهڻين عادتن ۽ وٽندڙ اخلاقن سان سينگاريل آهي، ۽ ڪنهن بہ مخلوق کي تنهنجو مخالف ٿيڻ نہ ڏيندو، هن کي پاڻ کان پري نہ ڪج. ۽ هن خط پڙهڻ کان پوءِ جيستائين جيڪي وهي واپري رهيو آهي، سو[اسان ڏانهن] پورو ڪولي نہ لکين، تيستائين کاڏو پيتو نہ ڪائج.

حجاج جو امير محمد بن قاسم سان ڏاڍو پيار هو. سندس انتها محبت ۾ ڪئين دفعا خيراتون ڏيندو هو ۽ دعائون گهرندو هو. بڪر بن وائِل ۽ عبْدَيل بن فرخ (1) محمد جي دوستن مان هئا، انهن سندس پرپٽ ڏاڇيون قربان ڪيون، ۽ انهن جي بها ۾ پنهنجن زالن ۽ نياڻين جا ڳُهه ڏنا ته جيئن شبهي کان خالي رهي، ۽ عديل هي شعر چيو:

سلبَت بَناتِي حلئِيهِن قلم اَدَع
سِوَ اراً وَ لاَ طوقاً وقُــوطا مُذَهباً
وَمــا غَرنِي الاذانُ حتيٰ كــانَماَ
تعطلُ بالبِيضِ(2) الاَ رانِب اَرنبا
مِن اَلد ر وَ اليا قوتِ مِن كل حُرتِه
تريٰ سِمطها فوقَ الخِمارِ مُتقبَا
دَ عونَ اَمِير اِلمؤمِنِينِ فلم يُجِب
دَعاءَ ، فلــم يُسمِعن اُ ما وَ لا اَبا.

[ڪسيا مون پنهنجي نياڻين جا ڳُهه، جو تان نه ڇڏيم،
ڪنگڻ، ڪنمال، توڙي سون جا والا.
نه پُلايو مون کي ڪنن (جي ڳُهن) ۾، تان جو ڇڻ،
نه آهن ڳورين کي پائڻا کي ڳُهه ۽ ڳُنا.
۽ هر وَرنهه جون (ڪنيم) دُر ۽ ياقوت سنديون،
لڙهيون، جي مڙهيل تن مٿان جي مٿن ها روا.
ڪيو فرياد تن امير-مومنن کي مگر،
ٻڌائين ڪين: نه چوريائون پوءِ پيءُ ماءُ پنهنجا.]

دوراندیش حڪيمن ۽ بهتري چاهيندڙ بزرگن، ابوالحسن کان روايت ڪئي، جنهن چيو ته: بني تميم جي آزاد ڪيل غلام، ابومحمد کان ٻڌم ته: محمد بن قاسم ديبل جي پسگردائيءَ ۾ اچي لٿو ۽ ڪاهي ڪوٽي، جهنڊا ڪولي، نوبت وڄايائون. جو لشڪر جنهن جاءِ تي مقرر هو، سو اتي رهيو. ۽ منجَنِيقُون باهر ڪڍي [103] سڏيون ڪيائون. هڪ منجَنيق خاص اميرالمؤمنين جي هئي، جنهن جو نالو "عرُوسڪ" هو. هن جي نرماد جي ميلاپ کي پنج سؤ ماڻهو چڪيندا هئا، تڏهن هن مان پٿر نڪرندو هو.

ديبل جي وچ ۾ هڪ بلند ۽ وڏو بتخانو هو. انهيءَ جي مٿان هڪ گنبذ هو. جنهن تي پٿ جو سائو جهنڊو ٻڌل هو. بتخاني جي اوچائي چاليهه وال هئي، گنبذ پڻ چاليهه وال اوچو هو. انهيءَ جهنڊي جي ڏيگهه هن طرح هئي، جو انهيءَ جهنڊي کي چار ٻيرقون (1) هيون ، ۽ کولڻ تي هرهڪ ٻيرق هڪڙي هڪڙي طرف پکڙجي ويندي هئي، ۽ ٻيرق جي چوٽي بُرجن جي لڙڪڻ وانگيان ٿي ٻيهندي هئي. اسلام جي لشڪر ڏسڻ شرط ، قلعي وارا بتخاني جوجهنڊو کولي لڙائي لاءِ سامهون ٿيا، ۽ اسان کي [اندر وڃڻ جي] اجازت نه ٿي (2).

اهڙيءَ طرح ست ڏينهن گذري ويا. هر روز خط ايندو هو. ۽ ترسڻ جو حڪم ٿيندو هو. آخر اٺين ڏينهن اجازت جو پروانو آيو. محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪري حملو ڪيو. جنهن ڪري قلعي وارن وجي قلعي ۾ پناهه ورتي. اوچتو هڪ برهمڻ قلعي جي اندران ٻاهر آيو. ۽امانُ گهري چيائين: شال امير عادل سلامت رهي! اسان جي نجوم جي ڪتابن ۾ هن طرح حڪم آهي ته: سنڌ ملڪ، اسلام جي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو ۽ ڪافر شڪست کائيندا، پر هيءُ بتخاني جو جهنڊو طلسم آهي، ۽ جيستائين بتخاني جو جهنڊو برقرار آهي، تيستائين هيءُ قلعو هٿ آڻڻ امڪان کان ٻاهر آهي، تنهنڪري هن بتخاني جي چوٽيءَ ڌاهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس جهنڊو ذرا ذرا ٿي وڃي، ۽ فتح حاصل ٿئي.[104]

جَعونهَ (1) جو منجنيق سان بتخاني جي جهنڊي کي پيڇڻ

پوءِ محمد بن قاسم، جعوَنه السلمي منجنيقيءَ کي گهرائي چيو ته: "بتخاني جوهيءُ جهنڊو ۽ ٻيرق منجنيق جي پٿر سان پيڇي سگهندين؟ جيڪڏهن ڪيرائيندي

هيءَ دارالخلافت جي خاص "جعوَنه چيو".ن ته توکي ڏهه هزار درهم انعام ڏيندس چون ٿا، جيڪڏهن هن مان ٻه گز ڪپيا ويندا ته مان ٽن پٿرن "عروسڪ"جنهن کي]آهي[منجنيق محمد بن قاسم چيو ".سان جهنڊو ۽ ٻيرق ڪيرائي، بتخاني جي چوٽي پيڇي وجهندس جيڪڏهن پٿر سان بتخاني جي چوٽي ۽ جهنڊو پيچيندين ته توکي ڏهه هزار درهم انعام ڏيندس: " :ته جعوَنه "پر جيڪڏهن منجنيق برباد ڪرين ۽ بتخانو ٻه نه ٽوڙين ته پوءِ ڪهڙو شرط آهي؟ محمد بن قاسم، ملِڪُ الا سراً ".گسي ته پوءِ جعونه جو هٿ ڪپي ڇڏجو]نشانو[جيڪڏهن "چيو (اميرن جي بادشاهه) حجاج بن يوسف ڏانهن خط لکيو، جنهن ۾ جعوَنه جا شرط داخل ڪيائين.

لکيائين]وڌيڪ[.نائين ڏينهن ڪرمان طرفان جواب پهتو. فرمان ۾ ٻه ساڳيو شرط لکيو ويو هو ته: جڏهن جنگ لاءِ اڳتي وڌو ته مناسب ائين آهي ته سج کي پٺي ڏيو. جيئن دشمن کي چگي طرح ڏسي سگهو ۽ جنگ جوٽڻ جي پهرين ڏينهن الله تعاليٰ کان امداد ۽ اعانت گهرجو. سنڌ جو ڪوبه ماڻهو جيڪڏهن امانُ گهري ته کيس امانُ ڏجو. مگر ديبل جي ماڻهن کي ڪنهن صورت ۾ پناهه نه ڏجو.

پوءِ قلعي جي ڪاهنن مان هڪ ماڻهو نڪري آيو ۽ چيائين ته: اسان جڏهن به پنهنجي ڪتاب مان نتيجو ڪڍندا هئاسون، تڏهن هميشه ظاهر ٿيندو هو ته هند جي بادشاهه جي بادشاهيءَ [جي مدت] پوري ٿي چڪي آهي، ۽ مسلمانن جو دور اچڻو آهي. [تنهن ڪري]قيدين کي اسلامي لشڪر جي اچڻ جي دلداري ڏني پئي ويئي. هينئر پڻ [105] امير منهنجي ٻارن ٻچن کي پناهه ڏيئي، اهڙو پروانو لکي ڏئي ته آءٌ واپس وڃي کين تسلي ڏيان . محمد بن قاسم انهيءَ کي امانُ ڏيئي واپس موڪليو ته جيئن پنهنجا پوئلڳ آڻي قيدين جي پاڙي ۾ گڏ ڪري [ويهاري.] پوءِ انهيءَ برهمڻ قلعي ۾ وڃي قيدين کي آزاديءَ جي خوشخبري ڏني، [۽ ٻڌايائين] ته محمد بن قاسم، حجاج جو عمزاده(1) [آيو] آهي، ۽ سندس[هٿان] قلعو فتح ٿيندو ۽ توهان کي آزادي ملندي.

عمادالدين محمد بن قاسم جو جعونه منجنيقيءَ کي پاڻ وٽ سڏڻ

ٻئي ڏينهن، جو ديبل ۾ رهڻ جو نائون ڏينهن هو، جيئن سج مشرق کان اپريو، تيئن محمد بن قاسم جعوَنه کي گهرايو. هن جتان چيائين اتان منجنيق کي کپيائون. پوءِ لشڪر تيار ڪري، قلعي کي چؤطرف ڦري اچي تير وسايائون. پڻ پنج سؤ رَسا ڇڪيندڙ ماڻهو آڻي بيهاريائون. جعوَنه پهربون پٿر اڇلايو ۽ مسلمانن تڪبير هنئي. پهرين ئي ڏڪ سان بيرق ڦاٽي پيئي ۽ لڪڙي جي چوٽي کان ڌار ٿي ويئي. ٻيو پٿر سڏو بيهاري، تول ڪري بتخاني جي چوٽيءَ تي هنيائين، ۽ چوٽي ڇڄي پيئي. [بس پوءِ]، جڏهن چوٽيءَ جو گنبذ ڏهي پيو ۽ جادو جا طلسم پريشان ٿي ويا، تڏهن ديبلي حيران ٿيا. [هوڏانهن] خداوند عزوجل جي حڪم سان قلعو به اچي پٽ پيو.
محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪيو. پهريائين جهم بن زَحر الجُعفِي کي مشرق ڏانهن مقرر ڪيائين، عطاءٌ بن مالڪ القيسيءَ (1) کي اولهه ڏانهن بيهاريائين، نُباته(2) بن حنظله ڪلابيءَ کي اتر جي ديوار کان جنگ [106] جو حڪم ڏنائين. عون بن ڪُليب(3) دِمشقيءَ کي ڏکڻ جي

برج تي کڑو ڪيائين ۽ ذَکوان بن عدلوان البکرِي(4) خبَرَبر ۽ ابن مُعنيره کي قلب (لشکر جي وچ) ۾ رکي، بصري جا هڪ هزار جنگي مرد سندن ڪمان هيٺ رکيائين. پوءِ جنگ جو نغارو وڄايائون. پهريون پهريون ماڻهو جيڪو قلعي تي چڙهيو. سو (شهر) ڪوفي جو صعدي بن خريمه (5) [نالي] هو. ۽ تنهن کان پوءِ بصره جو عِجل بن عبدالملڪ بن قيئس الدمي(1) [العبدي؟]. جڏهن اسلام جو لشکر قلعي مٿان چڙهي ويو. تڏهن ديبلين در

وازو کولي امانُ گهري، جنهن تي محمد بن قاسم فرمايو ته: مون کي امانُ جو حڪم ناهي. پوءِ هٿياربندن جو ڪوس ٽي ڏينهن جاري رهيو.

جاهين بن برساید راوت راتو رات قلعي جي ديوار تان ٽپو ڏنو. [هوڏانهن] ڏاهر [بن] چچ گهوڙا ۽ اُٺ موڪليا.(2) جيئن هو ٻاهر نڪتو ته سوار ٽيل هو ۽ پئي ويو. [تان جو] مهراڻ ندي تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو. جنهن کي "ڪارمتي" چون ٿا. [جا] ايرندين مهراڻ جي طرف(يا مهراڻ جي ايرندي طرف) آهي.(2) تڏهن اتان ڏاهر ڏانهن، خبر ڏيڻ واسطي، هاڻي روانو ڪيائين. ڏاهر پڇيو ته: جاهين ٻڌ ڪٽي پهتو آهي؟ انهيءَ ماڻهو جواب ڏنو: "ڪارمتي" يعني "ڪاري مٽي"وٽ.[اتي] ڏاهر چيو ته: تنهنجي مٽي ۾ ڏوڙ پوي شال! بادشاهن جي آڏو برو نالو ونڻ نه گهرجي، چاڪاڻ ته انهيءَ مان بري فال ونندا آهن. ائين چو نٿو چوين ته: "ندمتي" يعني "گِل سيمين" (چاندي واري مٽي) وٽ پهتو آهي. پوءِ محمد بن قاسم بتخاني ۾ آيو. ڪن ماڻهن بتخاني ۾ پناهه ورتي هئي، ۽ در بند ڪري پاڻ کي ساڙڻ چاهيائون ٿي. در تي جيڪي ٻه ماڻهو هئا، تن کي ٻاهر ڪڍي [107] قتل ڪيائون. ست سؤ سهڻيون ٻانهيون، جيڪي بت جي خدمت ۾ رهنديون هيون، تن سيني کي جڙاءُ زيورن ۽ زرين لباسن سميت گرفتار ڪيائون، ۽ چئن هزارن ماڻهن [قلعي] ۾ اندر اچي انهن جا زيور لاٿا.

جنهن برهمڻ کي محمد بن قاسم امان ڏني هئي، تنهن کي وڻي اچڻ

پوءِ محمد بن قاسم، جنهن ماڻهو کي امانُ ڏني هئي، تنهن کي وڻي اچڻ جو حڪم ڪيو. جڏهن هو آيو. تڏهن سندس چوڻ تي مسلمان زالون ۽ مرد جيڪي قيد ٿيل هئا،جيڪي سراندیپ جي ٻيڑين مان گرفتار ٿيا هئا، يا جيڪي بدَيل جي لشکر جا ماڻهو قيد ڪيا ويا هئا، تن سيني کي

ٻاهر آڻي آزاد ڪيائون. پوءِ جيڪو لشڪر ديبل جي قلعي ۾ هو. تنهن کي اتي ئي قائم رکي، اها جماعت [پڻ] ساڻن گڏ مقرر ڪيائين ته جنهن صورت ۾ گهٽو وقت جيل ۾ بند هئا، تنهنڪري انهيءَ تڪليف جي بدلي ۾ ڪجهه وقت کين آرام ملي، ۽ زماني غدار جي هٿ کان ڪجهه وقت آسودا رهن، [پر] کين گهرجي ته قلعي جي حفاظت ۾ نهايت ڪوشش ڪندا رهن.

قبله نالي جيلر کي وٺي اچڻ

ديبل جي قيدين جي مٿان مهترائج جو پٽ قبله(1) نالي هڪ شخص مقرر هو. هو نهايت داناءُ، هوشيار ۽ هندستان جو اديب، ماهر لکندڙ ۽ چگو علم وارو هو. ۽ بڌيل جولشڪر خواه سراندیپ جا قيدي سندس نگراني هيٺ هئا. [محمد بن قاسم انهيءَ کي] گهرائي سزا ڏيڻ جو حڪم ڪيو. هن چيو ته "اي امير، اسلامي قيدين کان [108] پڇ ته مون ساڻن ڪيئن گذاريو آهي، ۽ [ڪيئن] سندن آرام ۽ تخفيف ۾ بيحد امڪان ڪوشش ڪندو رهيو آهيان: جڏهن صاحب جي اڳيان اها حقيقت روشن ٿئي ته پوءِ مون کي ڪهڻ کان معافي ڏئي."

محمد بن قاسم جو ترجمان کان پڇڻ

پوءِ محمد بن قاسم ترجمان کان پڇي چيو ته ڪانئس پڇ ته: "قيدين سان تو ڪهڙي مهرباني ڪئي آهي؟" هن چيو ته: "[خود] قيدين کان پڇا ڪريو ته پاڻهي هن حال جي ڪيفيت ۽ هن ڳالهه جو انداز امير کي معلوم ٿي ويندو."

قيدين کان حال پڇڻ

محمد بن قاسم قيدين کي حاضر ڪرائي، ڪانئن پڇيو ته: "هي قبله جيلر توهان سان ڪهڙي همدردي ۽ رعايت ڪندو هو؟" جنهن تي سيني گڏجي چيو: "اسان سندس شڪر گذار آهيون. هن اسان جي همدرديءَ ۾ ڪي به باقي نه ڇڏيو. هميشه اسان کي اسلام جي لشڪر پهچڻ جي دلداري ڏيندو. ۽ ديبل جي فتح ٿيڻ جو اميدوار ڪندو رهيو." محمد بن قاسم هن کي اسلام آڇي ڪيس اسلام جي عزت سان مشرف فرمايو ۽ هو شهادت جو اقراري ٿيو(1)، [جنهن تي] هن کي انهيءَ نواب جي حوالي ڪيائين، جو ديبل تي مقرر فرمايو هئائين. انهيءَ لاءِ ته ملڪ جي مصلحتن ۽ آمدني ۽ خرچ جي حساب ڪتاب چڪاسڻ ۾ سندس حاضري اعتبار جوڳي سمجهي وڃي. ۽

حُميد بن وداع النجدي کي اتي جو گورنر مقرر ڪري. انهيءَ ملڪ جي اِمارت جا ننڍا وڏا حق ڪيس عطا ڪيائين[109].

ديبل جي غنيمتن، غلامن خواهه روکڙ مان پنجون حصو وصول ڪرڻ

تاريخ نويسن حڪم بن عمرَ وٰه کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: هن پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان روايت ڪئي، ته جنهن برهمڻ امانُ گهري هئي، تنهن جو نالو سوديو(2) هو. منهنجي ڏاڏي چيو ته مون انهيءَ کان پڇو ته: جڏهن ديبل فتح ٿيو ۽ مسلمان قيدي آزاد ٿيا، ۽ غلام ٻاهر ڪڍيائون، تڏهن محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته. غنيمتن مان پنجون حصو ڪڍي خزاني ۾ پياريو وڃي: جنهن ڪري ديبل جو پنجون حصو پورو حجاج جي خزاني جي حوالي ٿيو. باقي ارمابيل(1) جي فتح جون غنيمتون [پوريون] حقداري جي مدنظر تي، سوار کي ٻه حصا ۽ اُٺ ۽ پيادي کي هڪ حصو ڪري [تقسيم ڪيائون] باقي رهيل نقدي، غنيمتون ۽ غلام گڏ ڪري رکيائون. ديبل جي راجا جون ٻه ڏيئرون به هيون، سي حجاج جي خدمت ۾ موڪليائون.

ديبل جي لٽجڻ جي خبر راجا ڏاهر کي پهچڻ

[هن] حڪايت جي راوي حڪم کان نقل ڪيو آهي ته: جڏهن ديبل جي فتح جي خبر راجا ڏاهر [بن] چچ کي پهتي ته ديبل اسلامي لشکر جي هٿ آيو ۽ ديبل جو حاڪم(2) پڇي جيسِينہ وٽ نيرون ڪوٽ هليو ويو ۽ [انهيءَ ماڻهو] شامين ۽ عربن جي بهادريءَ ۽ دليريءَ جون خبرون ڪيس ڪولي ٻڌايون، تڏهن ڏاهر نيرون ڪوٽ ڏانهن جيسِينہ کي خط لکيو ته هن خط پڙهڻ شرط هڪدم مهراڻ ندي ٽپي. برهمڻ آباد قديم ۾ اچي ۽ نيرون ڪوٽ تي شمني کي مقرر ڪري، ڪيس قلعي جي حفاظت جو تمام گهڻو تاڪيد ڪري. [110]

---

(2) اصل ۾ "صاحب": صحيح "مصعب" آهي، جيئن اهو ساڳيو نالو فتحنامہ ۾ 146، 155، 174 ۽ 180 صفحن تي آيو آهي، مگر انهن سمورن صفحن تي"مصعب بن عبدالرحمان" آهي ۽ صحيح محمد بن مصعب بن عبدالرحمان آهي،

جيئن تہ بلاذري (فتوح البدان ص 428) جي روايت ۾ آهي تہ: بعثَ محمد بن القاسم، محمد بن مصعب بن عبدالرحمان الثقفي اليٰ سدوسان.(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ "مسلم" جو صحيح نہ آهي.ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [102] (ن-ب)

(1) اصل ۾ "فرح" مگر صحيح "فرخ" آهي.

(2) فارسي ڇاپي ۾ "البيض" ۽ "يسمعن" پڙهڻيون آهن. تصحيح علامہ استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي،مترجم،هنن جملي شعرن ۾ مونجهاروسمجهي ان جو ترجمو ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو ويو. هي ترجمو بنده پنهنجي ناقص عقل موجب ڪيو آهي.(ن-ب)

(1) اصل عبارت: چهار زبانہ.

(2) هيءُ بني تميم جي غلام ابو محمد جو چوڻ آهي، جيئن مٿئين سلسلي مان ظاهر آهي.(ن- ب)

(1) اصل ۾ هن جاءِ تي توڙي اڳتي "جعويہ" آهي، جو نالو عربن ۾ غير معروف آهي. تصحيح علامہ استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي، جنهن جي تصحيح مطابق هر جڳهہ "جعوَنہ" لکيو ويو آهي. (ن-ب)

(1) اصل ۾: ابن عم حجاج

(1) اصل متن ۾ "المشي" آهي جو صحيح نٿو نظر اچي: غالباً اهو لفظ القيسي يا القيني جي بگڙيل صورت آهي. غور ڪرڻ گهرجي.(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ "بنانہ" آهي. ن جي پڙهڻي "نباتہ" آهي جا صحيح آهي.

(3) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي، مگر مشڪوڪ آهي. مختلف نسخن ۾ مختلف بگڙيل پڙهڻيون آهن. مثلاً قليت، تليتہ،تيسب، قليت.(ن-ب)

(4) فارسي ڇاپي ۾ "ذكوان بن حلوان بكوي" پڙهڻي ڏنل آهي، جا درست نہ آهي ڇوتہ "حلوان" نالو عربن ۾ غير معروف آهي. ن توڙي ر جي پڙهڻي"ذكوان بن علوان بكري" آهي جا زياده صحيح آهي. پ ۾ آخري لفظ صاف طور "البكري" آهي، انهن پڙهڻين جي مدار تي نالو درست ڪيو ويو آهي.(ن-ب)

(5) هن نالي ۾ وڏو شڪ آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ صفحہ [107].

(1) فارسي ڇاپي جي متن ۾ "الدميني" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. هي نسبت فتحنامي ۾ ٽي دفعا آئي آهي: هن [107] صفحي تي وري [123] ۽ **[218]** صفحن تي. فارسي ڇاپي ۾ 123 صفحي تي "الدقيقي" ۽ 218 صفحي تي "الدمني" لکيو ويو آهي: مگر پڇاڙيءَ ۾ ڏنل توضيحات ۾ ايڊيٽر جي راءِ ۾ هيءُ لفظ "شايدالدمني يا الدهني صحيح ٿيندو" (ڏسو فارسي ڇاپو صفحہ 262). هيءُ لفظ نهايت مشڪوڪ آهي، جنهن جي تصحيح مشڪل نظراچي ٿي. مختلف نسخن جي پڙهڻين تي غور ڪرڻ مان هن لفظ جي عاري شڪل هن طرح بيهي ٿي"الدمي" جا متن ۾ رکي وئي آهي. هن جڳهہ تي مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، پ، ح: الديتي، پ: الديني، س: الاستي."العبدي" لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص **[107]** .(ن-ب)

(2) - (2) اصل عبارت:" چون بيرون آمد و سوار شده بود و ميرفت، بجوي مهران رسيد بموضع كہ آنرا كارِمتي گويند از جانب مشرق مهران". پٹ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص[107] .(ن-ب)

(1) پ: قله

(1) يعني الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۽ رسول ڪريم جي رسالت جي شاهدي ڏنائين.(مترجم)

(2) پ،ن،ب،ح سود دیو.

(1) ن،ب،س:ارمن بیله-پ: ارمائیل: ک: ارمابیله.

(2) ن،ب،س:ارمن بیله-پ: ارمائیل: ک: ارمابیله.

محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ(3)

(پوءِ محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائيءَ جو ارادو ڪيو. چاڪاڻ ته ڪيس انهيءَ رستي کان نيرون ڪوٽ وڃڻو هو. جڏهن منزل تي پهتو ته ڪيس راجا ڏاهر جو خط پهتو ، جو هن لکيو هو)(1).

راجا ڏاهر جو خط

بسم اللّٰهِ العظِيم ذِي الوحدانِيةِ وَ رَبَ سيلائج (هڪڙائي واري وڏي ۽ سيلائج جي رب اللّٰه جي نالي سان) هي خط آهي سنڌ جي بادشاهه، هندستان جي راجا، بر ۽ بحر جي حاڪم ڏاهر بن چچ جي طرفان، مغرور ۽ ٺڳيل محمد بن قاسم ڏانهن، جو ڪوس ۽ لڙائيءَ جو ايترو شوقين ۽ بيرحم آهي جو[خود] پنهنجي لشڪر تي به رحم نٿو ڪري، ۽ سيني کي برباديءَ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو اٿس. هن کان اڳ ۾ ٻئي هڪ [عرب] جي مٿي ۾ پٽ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو، ۽ سياست جو تير ڪٽي آيو هو، ۽ الحڪم بن ابي العاص(2) پٽ انهيءَ جي بيعت ڪئي هئي، چاڪاڻ ته دماغ ۾ سوداءُ هوس ته مان هند ۽ سنڌ کي فتح ڪري هٿ هيٺ آڻيان. اسان جوهڪ -به ادنيٰ درجي جو ٺڪر [فقط] شڪار ڪرڻ جي طريقي سان ديبل ويو، ۽ ڪيس ڪنائين، ۽ سندس سارو لشڪر پڄي ويو. هاڻي اهو ساڳيو سوداءُ محمد بن قاسم جي دماغ ۾ وڏي ويو آهي، ۽ نيٺ پاڻ کي [111] ۽ پنهنجي لشڪر کي انهيءَ خودسريءَ جي خيال ۾ ختم ڪندو. جيڪڏهن ديبل فتح ڪيو اٿيئي ته اهو نه مضبوط قلعو آهي، ۽ نه اتي ڪنهن طاقت واري لشڪر سان مقابلو ڪيو اٿيئي.اها هڪ اهڙي جڳهه فتح ڪئي اٿيئي، جتي [فقط] واپاري ۽ ڪارخانيدار رهن ٿا.
جيڪڏهن انهن ۾ ڪو مشهور معروف ماڻهو هجي ها ته توهان جو ڪو نشان نه ڇڏي ها.
جيڪڏهن راجا جيسينہ بن ڏاهر کي، جو روءِ زمين جي بادشاهن تي غالب، وقت جي زبردستن کان انتقام وٺندڙ، راهبن ۽ ڪشمير جي راجا جو مٽ ۽ ثاني، نوبت، جهنڊي ۽ ڇت جو مالڪ، جنهن جي دربار جي چانئٽ تي هندستان جا راجا سر رڳڙي رهيا آهن، سڄو هند سنڌ جنهن جي حڪم جو تابعدار آهي، توران ۽ مڪران جي ملڪن لاءِ سندس حڪم ڪچيءَ جو هار آهي، جو سؤ مست هاٿين جو مالڪ ۽ سفيد هاٿيءَ جو سوار آهي، جنهن جي مقابلي ۾ ڪوبہ گهوڙو نٿو اچي سگهي، ۽ نه وري ڪو مرد سندس سامهون بيهي سگهي ٿو. اجازت ڏيان ته اوهان کي اهڙي سيڪت ڏئي ها جو قيامت تائين وري ڪنهن لشڪر کي سندس حدن جي نزديڪ اچڻ جي مجال

نہ ٿئي ها.[تنهن ڪري] پاڻ کي غرور جي خواب ۾ مبتلا نہ ڪر. نہ تہ تنهنجي عاقبت بہ اها ٿيندي، جا بُدَيل جي ٿي. توهان کي جنگ ۾ اسان سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانہ آهي، ۽ نہ اسان جي طاقت کان سلامت موٽي وڃي سگهو ٿا.

ڏاهر جو هيءُ خط جڏهن محمد بن قاسم کي پهتو، تڏهن منشي کي اهو ترجمو ڪري، ڪيس پڙهي ٻڌائڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ مضمون کان واقف ٿي جواب لکارايائين[112]

محمد بن قاسم جو ڏاهر ڏانهن خط.

بسم اللّٰه الرحمان الرحيم- هيءَ خط محمد بن قاسم ثقفيءَ جي طرفان، جو سرڪشن ۽ مغرورن کان مسلمانن جو بدلو وٺندڙ آهي، ڪافر، جاهل، منڪر، ۽ هنيلي ڏاهر بن چچ برهمڻ غدار ڏانهن ، جو بيوفا زماني جي ڦير گهير ۽ ظالم وقت جي غرور تي مغرور ٿيو آهي. ان بعد معلوم هجيس تہ نهايت جهالت ۽ بيوقوفيءَ کان جيڪي ڪجهہ لکيو اٿس ، ۽[جيئن] پنهنجي سست عقل تي مغرور ۽ مفتون ٿيو آهي، سو پهتو. ۽ جيڪي بيان ڪيو اٿس، تنهن جي مضمون کان واقفيت حاصل ٿي. ۽ طاقت، حشمت، هٿيار، بندوبست، هاٿي ۽ سوار، ۽ لشڪر متعلق جيڪي لکيو اٿس، سو ذري پرذي سمجهيو ويو. اسان جي ساري قوت ۽ امداد [جو مدار] خدا پاڪ جي ڪرم، تياري ۽ بندوبست [۽] بادشاهہ جي فضل تي آهي. ولاَ حولَ قوَة اِلاَ باللّٰهِ العلِي العظِيم.(1) فيكِيدُ وا لكَ كيدًا (2) ثُم لا يُنظرُون (3) اِنيتوَ كلتُ علي اللّٰهِ رَبِي وَرَبكُم(4) وَمكرَ اللّٰهُ وَاللّٰهُ خَيرَالماكِرِينَ (5) وَلاَيحِيق المكرَ السيئُ اِلاَ بِاَهلهِ(6) كم مِن فِئة قلِيلة غَلبَت فِئة كثِيرَة بِاذنِ اللّٰه وَاللّٰهُ معَ الصابرِينَ- (وڏي ۽ زبردست اللّٰه کان سواءِ ٻي ڪابہ قوت ۽ امداد ڪانهي. هو تنهنجي لاءِ رٽون رٽين ٿا. پر انهن کي مهلت ڪانہ ڏني ويندي. مون اللّٰه تعاليٰ تي توڪل ڪيو آهي، جو منهنجو ۽ توهان جو رب آهي. هنن رٽون رٽيون، هوڏانهن (اللّٰه) [پاڪ] بہ رت رٽي ، ۽ اللّٰه تعاليٰ سيني کان سنو رٽيندڙ آهي. بري رت، رٽيندڙ کي ئي گهيرو ڪندي آهي. ڪيتريون ٽوريون ٽوليون اللّٰه تعاليٰ جي حڪم سان وڏين ٽولين تي غالب پون ٿيون، ۽ اللّٰه تعاليٰ صبر ڪندڙن سان گڏ آهي.) اڙي عاجز! سوار ۽ هاٿي، ۽ لشڪر تي ڪهڙو ناز ٿو ڪرين؟ هاٿي تہ هڪ ذليل سموري سامان ۾ عاجز ۾ عاجز ۽ سيني رٽن ۽ نڳين مان هيٺي ۾ هيٺي چيز آهي، جو مڇر جهڙي هڪ ننڍي ۾ ننڍي جيت کي بہ پاڻ کان تڙي نٽو سگهي: ۽ جن گهوڙن ۽ سوارن کي ڏسي، هٽ ۾ پيو آهين، اهي اللّٰه جو لشڪر آهن(قولہ تعاليٰ:)(1) فاِنَ حِزب اللّٰهِ هُمُ الغالِبونَ

(1) وَخيلُ اللّٰهِ وَ فُرسانُهاهُمَ المنصُورونَ (بيشڪ الله جو لشڪر ئي غالب ٿيڻ وارو آهي ۽ الله جا گهوڙا ۽ سندن سوار ئي فتحياب آهن). [113] تنهنجي بد افعالي، برين عادتن ۽ تڪبر جي ڪري ئي اسان کي لشڪر ڪشي جو معاملو پيش آيو. ڇاڪاڻ ته تو سراندیپ جي مال جون ٻيڙيون روڪي، مسلمانن کي قيد ڪيو. حالانڪ دنيا جي سيني ملڪن ۾ دارالخلافت، جو نبوت جو نائب آهي، جو حڪم جاري آهي ۽ سڀ فرمان بجا آڻين ٿا، فقط تون ئي سرڪشي ۽ شوخي ڪرين ٿو. ۽ [پڻ] بيت المال جي خزاني جا اهي مال جيڪي اڳيان حاڪم ۽ گذريل بادشاهه پاڻ تي لازم ۽ واجب سمجهي، ادا ڪندا رهيا هئا، سي [پڻ]تو روڪي ڇڏيا آهن. ۽ جڏهن تو پاڻ کي هنن اٺوٽندڙ خصلتن سان خراب ڪري، خدمت کان انڪار ڪيو ۽ ههڙين برين ڳالهين کي جائز سمجهيو. تڏهن دارالخلافت جو فرمان، شال سدائين جاري رهي، هن طرف پهتو ته مان انهن ڪرتوتن جي بدلي وٺڻ لاءِ تنهنجي لڙائيءَ ڏانهن رخ ڪريان. ۽ جنهن به جاءِ تي منهنجو مقابلو ڪندين اتي خدا تعاليٰ، جو ظالمن کي مغلوب ڪرڻ وارو آهي، جي مدد سان توکي مغلوب ۽ خوار ڪندس، ۽ تنهنجو سر عراق ڏانهن موڪليندس، يا پنهنجي جان الله تعاليٰ جي راهه ۾ قربان ڪندس ۽ هيءَ جهاد [اللهتعاليٰ جي] حڪم، "جاهِدِ الكُفّارَ والمُنافِقِينَ"(1) (ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر) موجب پاڻ تي واجب سمجهي خدا پاڪ جي رضامندي لاءِ قبول ڪئي اٿم. ۽ [سندس]عام احسان ۾ اميدوار آهيان ته اسان کي فتح ڪاميابي عطا ڪندو- انشاءَ الله تعاليٰ وَ كتبه فِي ثلث وَ تِسعين (سنه 93 هـ ۾ لکيو ويو) [114].

ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جو نيرون ڏانهن وڃڻ

حديث جي راوين ۽ تاريخ بيان ڪندڙن، نُباته بن حنظله ڪِلابِيءَ کان آندو آهي ته: ديبل فتح ڪرڻ ۽ بي انداز غنيمتن حاصل ڪرڻ کان پوءِ، محمد بن قاسم جي حڪم فرمائڻ تي منجنيقون ٻيڙن ۾ رکي، نيرون جي قلعي ڏانهن روانا ٿيا. ٻيڙا انهيءَ پاڻيءَ مان جنهن کي ساڪري جو نارو (1) چون ٿا، تي نيائون، ۽ پاڻ سيسم(2) جي رستي کان تي ويا. جڏهن سيسم(2) جي منزل وٽ پهتا ته اتي حجاج کان انهيءَ خط جو جواب اچي پهتو، جيڪو پاڻ ديبل جي فتح بابت هن ڏانهن لکيو هئائين.

محمد بن قاسم کي حجاج جو خط پهچڻ

بسم الله الرحمان الرحيم- حجاج بن يوسف کان محمد بن قاسم ڏانهن. جاڻڻ گهرجي تہ اسان جي دل جي ارادي ۽ همت جي تقاضا اهائي آهي تہ توکي هر حال ۾ کاميابي حاصل هجي، ۽ [انشاءَ الله تعاليٰ] تون کامياب ۽ فتحمند هوندين، ۽ الله عزوجل جي احسان سان دشمن دنيا جي سزا ۽ آخرت جي عذاب ۾ هميشہ گرفتار ۽ مغلوب رهندا. [پر] اهو گمان هرگز نہ نج تہ انهن جا اهي سپ هاڻي، گهوڙا ۽ سامان اسباب توکي نيبهہ ٿيندا. [توکي] دوستن سان چگي طرح وقت گذارڻ ۽ هر هک جي عزت ۽ احترام ۾ کوشش کرڻ گهرجي. ۽ سيني کي دلداري ڏيندو رهج، چاکاڻ تہ اها ساري ولايت تنهنجي ملکيت ۾ ايندي. جيکو بہ قلعو فتح ٿيندو رهي، تہ [انهيءَ مان] لشکر جي ضرورتن جي جيکا بہ شيءِ هٿ اچي، سا [لشکر جي] خرچ ۽ تياريءَ ۾ صرف کج. کاڌي پيتي جي گهربل شين کان، جيترو ٿي سگهي، [کنهن کي] روک ۽ ٽوک نہ کج. سُکر سٹائيءَ جي [پيداکرڻ ۾]حد ۾ حد کوشش کج، [115] جيئن لشکر ۾ اناج سستو رهي. ديبل ۾ جيکي بچايو ويو آهي، سو بہ قلعي ۾ ذخيرو کري رکڻ بدران ماڻهن تي صرف کرڻ بهتر آهي، چو تہ ملک فتح ٿيڻ ۽ قلعن جو قبضي ۾ اچڻ کان پوءِ رعيت جي آرام ۽ رهاکن جي دلجوئي جي کوشش کرڻي آهي، ۽ جيکڏهن ڪڙمي، کاريگر ۽ واپاري آسودا هوندا تہ ملک سر سبز ۽ آباد رهندو. انشاءَ الله تعاليٰ- کتبَہ فِي العِشرِين مِن رَجب سنة ثلاث و تِسعين:(1) يعني ويهين رجب، سنہ ٽيانوي ۾ لکيو ويو[1].

ديبل جي خبر ۽ نيرون وارن جو حجاج بن يوسف کان پروانو وٺڻ

اَبُواللیث التميمي کان هن طرح آٹين ٿا، تہ هن جعوَنہ(2) بن عقبہ سُلمِي کان روايت کئي تہ: جڏهن محمد بن قاسم ديبل فتح کري نيرون ڏانهن روانو ٿيو. تڏهن اسان ساڻس گڏ هئاسون. هنن [نيرون وارن] عرب جي لشکر جي شکست ۽ بُدَيل جي شهيد ٿيڻ وقت، حجاج سان عهد کري پاڻ تي ڏل مقرر کرائي چڏي هئي. محمد بن قاسم ديبل کان نيرون کوٽ (1) ڏانهن، پنجويهن فرسنگن تي آهي، کاهي، چهہ ڏينهن پنڌ کري، ستين ڏينهن اچي

نيرون ڪوٽ جي ٻاهران پهتو.(2) بروري، جي پٽ ۾ هڪ چراگاھ آهي، جنهن کي بلهار [يعني ولهار ياويءُ] ٿا چون، [اتي اچي منزل انداز ٿيو][2]. اتي ايا مهراڻ جو پاڻي نہ آيو هو. جنهن ڪري لشڪر اڃ کان دانهون ڪرڻ لڳو. محمد بن قاسم ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪري جيئن جو عرض ڪيو: يادَليل المُتحيرينَ وَ ياغياث اَلمُستغِيثينَ اَغِثنِي بحقِ بِسمِ اللّٰه الرَحمان الرَحِيم (اي پريشانن جا رهنما! اي فريادين جا مددگار! بسم اللّٰه الرحمان الرحيم جي هحابي منهنجي واهر ڪر) تيئن [هڪدم] اللّٰه پاڪ جي حڪم سان رحمت جو مينهن وسڻ لڳو. انهيءَ شهر جي آسپاس جيڪي ٻہ تلاءَ يا حوض هئا، سي سپ پرجي ويا. نيرون وارن ڪوٽ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا. سندن سردار ۽ حاڪم شمني(3) ڏاهر ڏانهن ويل هو. محمد بن قاسم لشڪر جي گاھ جي تنگيءَ کان[116] ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويو. پنجن- ڇهن ڏينهن کان پوءِ شمني موڪي آيو. ۽ ٻہ سردار حجاج جي پرواني سميت موڪلي، ساڻس گڏ سيڏو ۽ گاھ پڻ روانو ڪري، انهن جي واتان پيغام موڪليائين تہ: ”مان خواه هيءُ سمورو لشڪر ۽ رعيت دارالخلافت جا آهيون، ۽ امير حجاج جي پرواني جي حڪم موجب هتي ٽڪيل [آهيون]، ۽ سندس ٽيڪ، دلداري ۽ تربيت تي قائم آهيون، جنهن صورت ۾ مان غير حاضر هوس، تنهنڪري رعيت متردد ٿي دروازا بند ڪيا هئا.“ شمني [اچڻ سان] ڪوٽ جا دروازا کولارايا، ۽ [ماڻهو] لشڪر سان خريد فروخت ڪرڻ لڳا. محمد بن قاسم، بروري(1) جي منزل کان، هن [شمني] جو شڪريو حجاج ڏانهن لکي،نيرون وارن جي وفاداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ جي خبر ڏني. حجاج انهيءَ خط جي جواب ۾ کين هنن جي دلداري ڏيڻ جي ڏاڍي پارت فرمائي، ۽ کين لکيائين تہ: ”سندن آرام جي هر طرح ڪوشش ڪريو. ۽ کين اسان جي مهربانين جو اميدوار بنايو. اللّٰه پاڪ جي احسان ۾ اميد آهي تہ تنهنجو قدم مبارڪ جتي ٻہ پهچندو[تي] فتح ۽ ڪاميابي ٿيندي. جيڪو ٻہ توکان امان گهري، تنهن کي امان ڏج، ۽ جيڪي ٻہ بزرگ ۽ مکيہ ماڻهو تو سان اچي ملن، تن کي قيمتي خلعتن سان سرفراز ڪري، پنهنجي احسان جي زيربار ڪج ۽ لياقت آهرَ هر هڪ کي انعام اڪرام ڏيڻ واجب ڄاڻج، ۽ عقل کي پنهنجو رهبر بنائج تہ جيئن ملڪ جا امير ۽ مشهور معروف ماڻهو تنهنجي قول ۽ فعل تي پورو اعتماد رکن.“

محمد بن قاسم جو پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون ۾ موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم پنهنجن خاص ۽ مکيہ ماڻهن مان ڪي اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون جي قلعي ۾ موڪليا ۽ چيائين تہ: اسان تي قلعي جي دروازن بند ڪرڻ، ڏاڍو [برو] اثر ڪيو. پر جڏهن غير حاضريءَ جو عذر ٻڌو ويو. تڏهن ڪاوڙ ٿري ويئي ۽ توهان ڏانهن مهرباني ۽ عزت جو خيال ڪيو ويو آهي: تنهنڪري مقدم الدولة پندرڪو شمني(1) کي دلجاءِ ۽ تسلي سان حاضر ٿيڻ گهرجي، سندس حق ۽ مهربانيءَ ۽ تربيت جي ڪابہ ڪسر نہ ڇڏي ويندي [117].

شمنيءَ جو سمر ۽ تحفن سميت محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ

ڏينهن، جڏهن صبح صادق اونداهيءَ جي پردي مان اطلس جو لباس پهري ظاهر ٿيو. تڏهن شمني پڻ بي انداز تحفن ۽ بيپايان نذرانن سان محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿي. رضامندي جي خلعت پهري، ۽ قلعي جو دروازو کولي، محمد بن قاسم جي مهماني ڪيائين، ۽ لشکر کي اناج ڪشادو ملڻ لڳو.

محمد [بن قاسم] قلعي تي هڪ گورنر مقري ڪيو. ۽ ٻڌ جي بتخاني جي جاءِ تي هڪ مسجد ٺهرائي ۽ بانگ، نماز ۽ امام مقرر ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، سيوستان وڃڻ جو ارادو ڪيائين، اهو قلعو، مهراڻ جي مغربي ڪناري تي جبل جي مٿان آهي. محمد بن قاسم کي اميد پيدا ٿي تہ سارو ملڪ اسلام جي لشکر جي هٿان فتح ٿي ويندو. ۽ سيوستان جي انديشي لاهڻ کان پوءِ موٽڻ وقت، ڏاهر ڏانهن [وڃڻ لاءِ] درياءَ جي ٽپڻ جي صلاح ڪئي ويندي: شال خداوند ڪريم عربن جي اميد برصواب فتحمنديءَ جا امڪانات ميسر ڪري!

---

(3) ن،ب،س:ارمن بيلہ: پ،ارمائيل: ڪ،ارمابيله.

(1) هي سڄو عنوان ۽ بيان اسان اراد تاً ڏنگين ۾ رکيو آهي ۽ بالڪل بي معنيٰ آهي، جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [111] .(ن-ب)

(2) هن جاءِ تي جملي نسخن ۾ "ابوالعاص بن الحكم" آهي. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [111] .(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ فڳِيدُ وا،ن: فيڪيدُ وا. جا صحيح پڙهڻي آهي. هن عربي عبارت ۾ مختلف آيتون ملائي، موزون مضمون پيدا ڪيو ويو آهي. شروع واري جملي ۾ آية صرف "قوة الا با الله" (ڪهف! ر-ه)آهي.ان بعد (ا) آيت يوسف:ر-ا):

(2) آيت جو حصو(الانعام :ر-ا)

(3) آيت (هود:ر-ه):

(4) آيت (آل عمران: ر-5):

(5) آيت (فاطر: ر-5):

(6) آيت (البقره:ر-33).بشڪريہ محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.(ن-ب)

(1) -(1) آيت قرآن (المائده: ر-8).هي آيت فارسي متن ۾ "الا ان" سان شروع ٿئي ٿي، جا صحيح نہ آهي: "الا ان حزب الله هم المفلحون" (المجادلہ:ر-3) هڪ ٻي جدا آيت آهي.(ن-ب)

(1) سورهِ التوبه: ر-10

(1) فارسي متن جي اصل عبارت: "ناله سانكره" آهي. مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، ب: نالهسانكره، پ: ساكر، م، ر دهند ساكره، س: دهند ساكره، ڪ: هند ساكره.

(2) فارسي ڇاپي ۾ "سميم" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي مگر انهن ٻنهي جاين تي معتبر نسخن مثلاً پ، م، ر، ن جي متفقہ پڙهڻي "سيسم" آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي (ن-ب)

(1) هي اضافو ن ۽ ب مان آهي (ن-ب)

(2) اصل "جعوية" جو صحيح نہ آهي. ڏسو هن ڪان اڳ، حاشيہ ص [105] (ن-ب)

(1) اصل ۾: حصار نيرون.

(2) فارسي متن جي اصل عبارت: "مرغزاريست كہ آنرا بلهار گويند، بزمين بردي". هن جاءِ تي ۽ وري ص 117 تي "بردي" نالو آيو آهي. هن جاءِ تي م جي پڙهڻي "بروزي" ۽ ن جي پڙهڻي "بروي" آهي. ص [117] تي پ: بروري ۽ م، ن، ڪ: بروزي. انهن پڙهڻين جي مطابق هي لفظ "بروري" يا "بروزي" ٿي سگهي ٿو. مگر قديم نسخي پ جي پڙهڻي "بروري" آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ اڪثر ديهن ۽ ڳوٺن جي نالن جي آخر ۾ "ري" يا "ڙي" آهي. مثلاً ڪلري، هوسڙي، هٽڙي وغيره. (ن-ب)

(3) جنهن کي ڏاهر، ديبل جي فتح جو ٻڌي، نيرون جو حاڪم مقرر ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، ڏسو مٿي ص [110]. (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ "بردي". هت اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [116]. (ن-ب)

(1) اصل ۾، هت سيني نسخن ۾ "بهند ركن سمني". مگر ص [131] تي ساڳيو نالو سيني نسخن مطابق "سمني بهندركو"، اسان پوئين پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

سيوستان ۾ ان جي پسگردائيءَ جي فتح کرڻ ۽ قلعي ونڻ جي خبر

محمد بن قاسم، نيرون جو ڪاروبار درست ڪري، ڏهي ڏکي، شمنيءَ سان گڏ سيوستان ڏانهن رخ رکيو ۽ منزلون ڪندو ٿي ويو. نيٺ وڃي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي موج ٿا چون ۽ جا نيرون کان ٽيهن فرلانگن تي هئي. اتي هڪ شمني رهندو هو، جو رعيت جو اڳواڻ هو. ۽ قلعي جو بادشاهه ڏاهر بن چچ جو سؤٽ بجهراء(1) بن چندر نالي هو. اتي سيني شمِنيئنِ(2) گڏجي بجهراء ڏانهن پيغام موڪليو تہ: اسان زاهد (3) ماڻهو آهيون، اسان جو دين، امن [پسندي] ۽ مذهب، عافيت [پسندي آهي].[118] اسان جي طريقي ۾ جنگ ۽ ڪوس جائز نہ آهي، ۽ خون وهائڻ جي حق ۾ نہ آهيون. تون بلند قلعي ۾ وينو آهين، ۽ اسين ڏڃون ٿا تہ جڏهن هي ماڻهو ايندا تہ اسان کي تنهنجا تابعدار سمجهي ڦريندا ۽ اسان جون جانيون ۽ مال کسي ونندا. اسان کي [هيءُ بہ] معلوم ٿيو آهي تہ کين دارلخلافت ۽ امير حجاج جو حڪم آهي تہ جيڪو بہ ماڻهو امان گهري تنهن کي امان ڏني وڃي، جيڪڏهن[توهان بہ اسان سان] متفق ٿيندا ۽ صلاح قبول ڪري، اسان جي نصيحت ونندا تہ اسان وچ ۾ واسطو ٿي تنهنجي ۽ پنهنجي لاءِ امان گهرنداسون ۽ هڪبئي سان پڪو عهدنامو ۽ مضبوط انجام ڪنداسون. عرب جا ماڻهو وفادار آهن ۽ جيڪو بہ قول سندن زبان مان نڪرندو سو پورو ڪندا ۽ ان جي مخالفت نہ ڪندا. بجهراء سندن صلاح کان انڪار ڪيو ۽ سندن چوڻ ڏانهن ڪوبہ توجهہ نہ ڪيائين. پوءِ محمد بن قاسم هڪ جاسوس موڪليو تہ هنن جي طبيعت معلوم ڪري تہ هو پاڻ ۾ هڪبئي سان موافق آهن يا منافق. هن ڏٺو تہ ڪي لشڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ٻاهر نڪري آيا آهن. [تنهن تي] محمد بن قاسم ريگستان واري دروازي وٽ اچي لٿو. جو لڙائي لاءِ ٻي ڪابہ جاءِ ڪانہ هئي، ڇاڪاڻ تہ برسات جو پاڻي وڏي ويو هو ۽ اتر کان (1) سنڌوندي، ارل ۾ وهي ويئي هئي[1].

لشڪر جي سيوستان سان جنگ ڪرڻ

محمد بن قاسم منجنيق کڙي ڪرڻ ۽ جنگ شروع ڪرڻ جو حڪم ڏنو. شمِنيئن هن (بجهراء) کي گهٽو ئي روڪيو تہ: ”هن لشڪر سان تنهنجي پڄڻ جي ڀيٽي نہ آهي. تون انهن جو مقابلو ڪري نہ سگهندين. تنهنجي خود سريءَ ڪري [سڀني جو] جان ۽ مال برباد نہ ٿيڻ

گهرجي". [آخر] جڏهن رعيت جي نصيحت نہ ٻڌائين، تڏهن [لاچار ٿي] شمِنيئن، محمد بن قسم ڏانهن پيغام موڪليو تہ: "سموري رعيت [119] جهڙوڪ هاري، ڪاريگر، واپاري ۽ عام ماڻهو بجهراٌ ڪان پڄي پري ٿيا آهن ۽ ساڻس بيعت ڪانہ اٿن: بجهرا ڀ ڪي ايترو ساز سامان ۽ تياري پڻ ڪانهي جو تنهنجو مقابلو ڪري ۽ لڙائيءَ ۾ تو سان هٿ ڳنڍي سگهي". اهو پيغام معلوم ڪري اسلامي لشڪر جي دل وڌي، ۽ محمد بن قاسم رات ڏينهن لاڳيتو جنگ جاري رکي. اٽڪل هڪ هفتي جي مدت اندر قلعي وارن لڙائيءَ مان هٿ ڪيي ڇڏيو. بجهراء جڏهن ڏٺو تہ قلعي وارا تنگ ٿيا آهن، تڏهن [رات جي وقت] جڏهن دنيا ڏامر جهڙي پردي ۾ لڪي ويئي، اترئين دروازي کان درياءُ ٽپي، لڪي پڄي ويو ۽ وڃي ٻڌيہ(1) جي حد ۾ پهتو. انهيءَ وقت ٻڌيہ جو راجا ڪاڪو پٽ ڪوتل(2) نالي شمني ٻڪيو هو. سندس قلعو ڪنيَ نهر جي ڪناري (3) تي سيسم[نالي] هو. ٻڌيہ جا رهاڪو ۽ اُنهيءَ طرف جا اڳواڻ سندس استقبال تي آيا ۽ ڪيس قلعي جي آڏو اچي لاٽائون.

سيوستان جو هٿ آڻڻ ۽ بجهراء جو هليو وڃڻ

جڏهن بجهراء پڄي ويو ۽ شمِنيئن اطاعت ڪئي، تڏهن محمد بن قاسم سيوستان جي قلعي اندر آيو ۽ دلجاءِ ڪري، ڪاروبار مٽان پنهنجا ڪامورا ۽ نائب مقرر ڪري، پسگردائي سندن حوالي ڪيائين. پوءِ شمِنيئن کان سواءِ، جن ساڻس پڪو عهدنامو ڪيو هو. [ٻين کان] جتي بہ سون چاندي ڏٺائين، پنهنجي قبضي ڪيائين، ۽ سموري چاندي، زيور ۽ روکڙ ضبط ڪري، لشڪر جو حق لشڪر کي ڏيئي، باقي پنجون حصو حجاج جي خزانچيءَ جي حوالي ڪيائين، ۽ حجاج ڏانهن فتح جو احوال لکيائين، ۽ راءَ زادن(1) کي مقرر ڪري، غنيمت ۽ غلام موڪلي ڏٺائين ۽ پاڻ اتي ترسيو. [120]

ٻن- ٽن ڏينهن کان پوءِ جڏهن [سرڪاري] پنجين حصي ۽ لشڪر جي حصن [جي تقسيم]کان فارغ ٿيو، تڏهن سيسم جي قلعي ڏانهن رخ ڪيائين. ٻڌيہ جو لشڪر ۽ سيوستان جو بادشاهہ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي بيٺا. محمد بن قاسم، انهيءَ ٽولي کان سواءِ جيڪو سيوستان جي گورنر سان مقرر ڪيو هئائين، سمورو لشڪر ونڍي، ڪنپ جي ڪناري تي بندهان(2) نالي هڪ منزل وٽ اچي

لٹو. آسپاس جا رهاڪو سڀ ڪافر هئا، اسلامي لشڪر ڏسي، سيني راتاهو ڏيئي، ڪين منتشر ڪرڻ جو ٺهراءُ ڪيو.

مُڪين جو ڪاڪي بن ڪوتل(1) وٽ اچڻ

[ا ها صلاح ڪري،] ٻڌڻ(2) جا مُڪي ڪاڪي [بن] ڪوتل[1] وٽ آيا[3] جو ٻڌيو جا راڻا سندس اولاد مان آهن ۽ جنهن جو وڏو آڪر گنگا جي انهيءَ گهير کان، جنهن کي اودند وهار ٿا سڏين، آيو هو(3) - ۽ ساڻس صلاح ڪيائون ته اسان هن عرب جي لشڪر تي راتاهي ڏيڻ جو ٺهراءُ ڪيو آهي. (ڪاڪي جو جواب:) ڪاڪي چيو ته، "جيڪڏهن توهان کان ٿي سگهي ته [ائين ڪرڻ] ڇڏو ٿيندو. مگر ٻڌ وارن ۽ راهبن نجوم جي ڪتاب مان اسان کي ٻڌايو آهي ته هيءُ پاسو اسلام جي لشڪر هٿان فتح ٿيندو." [ائين چئي] پيمن(4) نالي هڪ مُڪيءَ کي سندن مٿان سردار مقرر ڪري، چنن(5) کي سندس فوج ۾ رکي، هڪ هزار ترار جا ڌڻي ۽ دلاور مڙس سندس هٿ هيٺ ڏنائين. جڏهن ڏينهن جو رومي لشڪر رات جي حبشي لشڪر جي حملي کان شڪست کائي پڇي ويو [121] تڏهن اهي سيئي تراريون، ڍالون،نيزا، بڙڇيون ۽ ڪتاريون ڪٽي راتاهي (شبخون) مارڻ لاءِ روانا ٿيا. عربن جي لشڪر کي ويجهو پهچڻ وقت رستو پلجي ويا، ۽ پوري رات شام کان صبح تائين پٽڪندا رهيا، هو ڇڻن حصن ۾ ورهائجي بيابان ۾ ڦرندا رهيا ۽ نہ [لشڪر جو] مقدمہ، ساڄ سان مليو ۽ نہ ميمنہ (وري) ميسره کي ڏنو.[رُلي رُلي] جڏهن منهن ڪڍيائون ته پاڻ کي سيسم جي قلعي جي پاهران ڏنائون. جڏهن رات جو سرمائي پردو ستارن جي بادشاهہ (سج) جي روشنائي جي چوڪ سان ڦاٽي پيو(1) تڏهن قلعي ۾ آيا،

۽ [اچي] ڪاڪي [بن] ڪوتل(2) کي سارو احوال ٻڌايائون ته اسان جي هيءَ رٽ ڪارگر نہ ٿي. ڪاڪي وراڻيو ته: "توهان کي معلوم آهي ته مان بهاديريءَ، مردانگيءَ، همت ۽ دانائيءَ ۾ مشهور معروف آهيان، ۽ توهان وٽ رهي ڪيتريون مشڪلاتون حل ڪيون اٿم. پر ٻڌ مذهب وارن ڪتابن ۾ نجوم جي حساب سان ائين حڪم ٿيل آهي ته هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو. تنهنڪري مون کي سندن استقبال ڪرڻ جو ارادو آهي."

ڪاڪي [بن] ڪوتل(3) جو نُباته بن حَنظَلَه سان گڏجي محمد بن قاسم جي خدمت ۾ وڃڻ ۽بيعت ڪرڻ

پوءِ ڪاڪي پنهنجي خاص ۽ پروسي وارن ماڻهن سان گڏجي، عربي لشڪر جو رخ ڪيو. ڪجهه پنڌ ڪيائين تہ ڪيس نباته بن حنظله مليو. جنهن کي محمد بن قاسم نگراني لاءِ چڏيو هو. جو ڪيس محمد بن قاسم وٽ وڃي آيو. جڏهن خدمت جي سعادت حاصل ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسم ساڻس عزت سان پيش آيو ۽ [مٿس] مهرباني ڪيائين. ڪاڪي، چنن(1) جي راتاهي ۽ سندن دغابازيءَ جي رڻ جو احوال ڪيو. ۽ ڪيئن خدا تعاليٰ کين پلايو جو سڄي رات دربدري ۽ شرمندگيءَ ۾ ڦرندا رهيا، سو سڀ بيان ڪري، چيو تہ: ”اسان جي نجومين ۽ معتبرن، علم نجوم [جي حساب] مان نتيجو ڪڍي، هيءُ حڪم ڪيو آهي تہ [122] هي پاسو اسلامي لشڪر جي حوالي ٿيندو. [وري] جڏهن هيءُ معجزو ڏٺو ويو تہ يقين ٿيو تہ [برابر اهو] الاهي حڪم آهي، ۽ ڪوبہ ماڻهو نڪجيءَ ۽ دغابازيءَ سان مقابلو ڪري نہ سگهندو. تون هر طرح دلجاءِ ۽ تسلي ڪر تہ انهن تي فتح لهندين، مون تنهنجي تابعداري قبول ڪئي آهي، ۽ توکي نصيحت ڪندو رهندس. ۽ جيترو ٿي سگهندو اوترو مددگار رهندس، ۽ دشمنن ۽ بدخواهن جي بيخ ڪني ۽ مغلوب ڪرڻ ۾ رهبر ٿيندس.“ محمد بن قاسم کي جڏهن هن حال جي خبر پيئي ۽ سندس ڳالهہ ٻڌائين، تڏهن الله تعاليٰ جي تعريف ڪيائين ۽ شڪراني جو سجدو بجا آندائين، ۽ ڪاڪي کي سندس سر تابعدارن ۽ ڪٽنب سميت، امان ڏيئي ڪيس دلجاءِ ڏنائين. پوءِ ڪاڪي کي چيائين تہ: ”هند جا اميرا توهان جي سروپا ڪهڙي ٿيندي آهي؟“ ڪاڪي عرض ڪيو تہ: ”اسان جي سروپاءَ آهي ڪرسي، ۽ ريشم ۽ پٽ جو هندستاني ڪپڙو(1) جو پڳ وانگر مٿي تي ويڙهيندا آهيون، چاڪاڻ تہ اسان جي بزرگن ۽ شمني(2) جامن جي اها ئي رسم آهي. پوءِ اها ڪيس پهرائي ويئي. ڪاڪي جي هن سروپا پهرڻ تي سيني مڪين ۽ آسپاس جي سردارن سندس بيعت ڏانهن لاڙو ڪيو. جن ماڻهن سندس تابعداري قبول ٿي ڪئي، تن کي عربي لشڪر جي خوف کان امان ٿي ڏنائين، ۽ جنهن ٽولي خودسري ۽ سرڪشي ٿي ڪئي، تن ڏانهن [اسلامي لشڪر جي] رهبري ڪيائين ٿي [محمد بن قاسم] عبدالملڪ بن قيس الدمي (3) کي پنهنجو نائب مقرر ڪيو. انهيءَ لاءِ تہ جيڪو بہ سرڪشي ڪري تنهن کي سيکت ڏئي. ڪاڪي مخالفن تي حملو ڪري، ڏاڍا ڏوڪڙ

ڪپڙا، وهٽ، غلام ۽ اناج غنيمت ۾ هٿ ڪيو. جنهن ڪري لشڪر ۾ گوشت ۽ گاهه جي فراواني (گهٽائي) ٿي.

پوءِ محمد بن قاسم اتان منزل ڪٽي سيسم جي قلعي تي آيو. ۽ ڏينهن جي جنگ کانپوءِ خدا تعاليٰ کيس فتح ۽ ڪافرن کي شڪست ڏني. ڏاهر جو سؤٽ بجهرا [illegible] بن چندر بن سيلائج ۽ راوت ۽ ٺڪرَ- جيڪي سندس تابعدار هئا، [122] ٻڌيه کان مٿي پڄي ويا. بلڪ گهٽن تہ پنهنجي پياري جان انهيءَ بيفرمانيءَ ۾ گنوائي، ۽ ڪي، سالوج ۽ قندابيل(4) جي وچ واري قلعي بهطلور(1) ڏانهن هليا ويا ۽ اتان وڃي امان نامي جي استدعا ڪيائون. ڇاڪاڻ تہ هو ڏاهر جا مخالف هئا ۽ جيئن تہ هن جي ڪن ماڻهن کي ڪٻو هئائون، تنهن ڪري سندس فرمانبرداريءَ کان ڦريل هئا. هنن قاصد وچ ۾ آڻي. پاڻ تي هڪ هزار درهم تور چاندي(2) مقرر ڪري، پنهنجا ضامن سيوستان ڏانهن موڪليا.

حجاج بن يوسف کان مهراڻ ٽپي-ڏاهر سان جنگ جوڙڻ جو حڪم پهچڻ

محمد بن قاسم دل مقرر ڪري، سندن آرام لاءِ نئون پروانو جاري ڪيو. ۽ [هن کان پوءِ] آل جارُود مان بن اعتماد جوڳن ماڻهن [عبدالملڪ بن] القيس(3) ۽ حُميدُ بن وَدَاعَ النجدِي کي مقرر ڪري، هي ڪم سندن حوالي ڪيائين. جڏهن سيسم جي ڪم کان واندو ٿيو، تڏهن حجاج جو حڪم پهتس تہ: "ٻيون سڀ جايون ڇڏي نيرون ۾ موتي اچ، ۽ مهراڻ ٽپڻ جي تجويز ڪري، ڏاهر جي جنگ ڏانهن رخ ڪر، ۽ مولیٰ عزوجل کان مدد گهرج تہ توکي فتح ۽ ڪاميابي بخشي. انهيءَ فتح ٿيڻ تي [ننڍا وڏا] قلعا ۽ ساري پسگردائي هٿ اچي ويندي ۽ ڪوبہ روڪيندڙ نہ هوندو." محمد بن قاسم هيءُ حڪم پڙهي، سندس مضمون کان واقف ٿي نيرون ڪوٽ موٽي آيو ۽ اچي خط لکيائين.

عرب جي لشڪر جو نيرون ڪوٽ موٽي اچڻ

پوءِ [محمد بن قاسم لشڪر ساڻ] منزلون ڪاٽي اچي قلعي ۾ لٿو. جو نيرون ٺَڪر(1) تي آهي. [124] ان جي ويجهو هڪ تلاءُ آهي، جنهن جو پاڻي عاشق جي اکين کان وڌيڪ صاف،

جنهن جو چراگاھ اِرم جي باغ کان وڌيڪ وٽندڙ آهي. انهيءَ تلاءُ وٽ اچي منزل ڪيائين، ۽ هيٺيون خط حجاج بن يوسف کي لکيائين.

محمد بن قاسم جو خط لکي حجاج بن يوسف کي احوال ٻڌائڻ

بسم اللّٰه الرَحمانِ الرَحيم- وڏي امير، زبردست عالم،دين جي تاج، عجم ۽ هند جي پناھ، حجاج بن يوسف جي شاندار درگاھ ۾ هن خدمتگار محمد بن قاسم جي طرفان. بندگي ۽ خدمت گذاريءَ کان پوءِ، عرض ٿو ڪري تہ هي مخلص عرب جي سپني امير، لشکر، نوڪرن ۽ مسلمانن جي لشکر جي سپني جماعتن سميت صحيح ۽ سلامت آهي. ڪاروبار جي استقامت ۽ دائمي خوشي ۽ آرام حاصل آهي. [اوهان جي] روشن راءِ کي معلوم هجن گهرجي تہ بيابان ۽ خطرناڪ منزلن ڪاٽڻ کان پوءِ، درياءُ جي ڪناري(1) جنهن کي مهراڻ چون ٿا، پهتاسون. ۽ بغرور(2) جي قلعي جي مقابل ٻڌيہ طرف جي اها ايراضي، جا مهراڻ جي ڪناري تي آهي، فتح ٿي آهي(3) ۽ اهو قلعو، اروڙ جي حد حڪومت ۾ [آهي][3]، سرڪش ماڻهن کي پنهنجي اقتدار هيٺ آندو ويو ۽ باقين کي حملو ڪري ڀڄايو ويو. جيئن تہ امير حجاج جو حڪم پهتو جنهن ۾ موتي اچڻ جو اشارو ڪيل آهي، تنهنڪري نيرون ٽڪر(4) واري قلعي ۾ موتي اچڻ ٿيو، هيءُ قلعو دارالخلافت کي وڌيڪ ويجهو آهي. اميد تہ اللّٰه تعاليٰ جي مدد، بادشاھ جي اعانت ۽ امير معظم جي بخت [جي ياوريءَ] سان ڪافرن جا سڀ مضبوط قلعا فتح ٿي ويندا، [125] ۽ شهر ۽ خزانا هٿ ايندا. في الحال سيوستان ۽ سيسم جا قلعا هٿ آيا آهن. ڏاهر جو سؤٽ، سندس بهادر ۽ مکيہ ماڻهو [ٻاهر] ڪڍيا ويا، باقي ٻيا سڀ ڪفار مغلوب ٿيا آهن. ڪافرن جي عبادت گاهن جي بجاءِ مسجدون ۽ عبادت گاهون ٺهرايون ويون آهن، ۽ بانگ نماز، خطبن ۽ منبرن جو بنياد رکيو ويو آهي، جيئن ماڻهو وقتن اندر خدا جو فرض ادا ڪندا رهن، ۽ صبح ۽ شام خدا تعاليٰ جو ذڪر ۽ تڪبير بجاءِ آڻيندا رهن. جهڙيءَ طرح قرآن جو نص ناطق آهي تہ [قولہ تعاليٰ]: اَقِمِ الصلواة لِدُلُوكِ الشمس اِليٰ غسقَ الليلِ وَقرآنَ الفجر- الايۃ (1) ۽ اهي بتن جا نشان اللّٰه جي تائيد ۽ اِن ينصرُ كمُ اللّٰهُ فلاَ غالبَ لكم(2) (جيڪڏهن خدا تعاليٰ توهان جي تائيد ڪندو تہ پوءِ ڪوبہ توهان تي غالب ڪونہ ٿيندو) جي تصديق مطابق صاف ڪيا وڃن، پوجارين، ۽

شيطانن ۽ انهن جي جماعتن کي مغلوب ۽ خوار خراب ڪري جهنم ۽ سخت عذاب جي حوالي ڪيو وڃي. اسان [هن وقت]هڪ اهڙي قلعي جي پناهه ۾ رهيل آهيون، جو سڪندر روميءَ جي ٻنڌ تي پڻ فخر ٿو ڪري، ليڪن اسان جو پروسو ۽ پناهه الله عزوجل تي آهي. اوهان جي راءِ عاليءَ، سدائين عالي رهي، آڏو هيءُ خط پيش ڪري، جواب جو منتظر آهيان ته جهڙيءَ طرح فرمان ناطق ۽ مطلق جاري ٿئي، انهيءَ لاءِ تيار ٿيان، ۽ الاهي توفيق سان جهڙو ارشاد ڪندا، انهيءَ موجب عمل ڪيو ويندو. ڪريم حاڪم کي هيءُ ڳالهه به معلوم هئڻ گهرجي ته ڏاهر جي گورنرن مان هڪ گورنر مهراڻ جي اُپرندي طرف انهيءَ (1) ماڻريءَ ۾، جا ڪشها (ڪچ) جي سمنڊ جو ٻيٽ آهي[1]، ٻيٽ (2) جي قلعي جو والي آهي، جنهن کي بسامي [پٽ] راسل (3) چون ٿا. هن جو پٽ ڏاهر جي مڪيه ۽ خاص ماڻهن مان آهي. هند خواهه سنڌ جي گهٽن بادشاهن جي ساٽس بيعت آهي، ۽ سندن وچ ۾ مضبوط عهدناما ٿيل آهن[126]، جي سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندا: ۽ ديبل جا جيڪي ماڻهو اسان سان مليا آهن، تن کان معلوم ٿيو آهي ته هو اسان جو خيرخواه آهي. هر هڪ امير ۽ وڏيرو سندس تابعداريءَ ڏانهن راغب آهي. هن اسان ۾ اميد رکي التجا ڪئي آهي ته اسان هن سان پڪو عهدنامو ڪريون . جيڪڏهن خدا تعاليٰ اها تدبير پوري ڪئي ۽ [هو سڀ] سچائيءَ سان اسان جي فرمانبرداريءَ هيٺ آيا ته مهراڻ درياءَ جي ٽپڻ جي تدبير اسان لاءِ آسان ۽ سولي ٿي پوندي، ۽ الله تعاليٰ جي حڪم سان (سيڪجهه) تيار ۽ مبارڪ ٿيندو.

---

(1) اصل ۾ هن جاءِ تي، توڙي اڳتي هر جڳهه "بجهرا" آهي- ترجمي ۾ هر جڳهه "بجهراڻ" ڪري لکيو ويو آهي. (ن-ب)

(2) اصل لفظ: "سميان".

(3) اصل لفظ: "ناسک".

(1) - (1) فارسي ڇاپي جي عبارت هن طرح آهي: "جوئي سند ور اول روان شد" پ، ر، ن، ب، س ۾ "ور اول" جي جاءِ تي "در اول" آهي. گمان غالب آهي ته "در اول" ۾ ڪاتبن جي غلطي سبب "ر" کي "و" بنايو ويو آهي ۽ صحيح صورتخطي "در ارل" هئڻ گهرجي، يعني "ارل ۾". اهو بلڪل قرين قياس آهي، ڇاڪاڻ ته اڄ به سنڌوندي‌ءَ جو پاڻي ارل يا اڙل کي پري ٿو. (ن-ب)

(1) اصل لفظ: بودهيه

(2) فارسي متن ۾ "کوتک" پڙهڻي اختيار کيل آهي، جا شايد پ مطابق آهي. مگر ر، م، ن جي پڙهڻي هت توڙي اڳتي "کوتل" آهي ۽ اسان اها اختيار ڪئي آهي. ڪوتل غالباً سنسڪرت لفظ "ڪُتوهل" جي بگڙيل صورتخطي آهي. سنسڪرت ۾ "ڪتوهل" ماڻهو جي نالي طور به ايندو آهي ۽ لفظي معنيٰ اٽس عجيب، نامور يا دلچسپ، (ن-ب)

(3) اصل عبارت: برلب اَب کنبه.

(1) اصل لفظ "راوتان" جنهن جو ترجمو "راءَ زادن" ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(2) ر، م: نيلهان، س: بدهان.

(1) فارسي متن ۾: "کوتک": ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [120] (ن- ب)

(2) ر: بدهيه

(3) -(3) متن ۾ هي عبارت نهايت منجهيل ۽ ناقص آهي. ترجمو فارسي متن ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي مطابق ڏنو ويو آهي، جا هن طرح آهي: "ڪ رانگان بودهيه از نسل اوانڊ، و اصل ايشان اکر از کداره کنک ک اود دند وهار گويند آمده بود." ب، ن، م، ح جي پڙهڻي "رانگان" جي بدران "راز کان" آهي. "اکر از" ر، م مطابق آهي. مگر پ، ڪ، م ۾ "اکر اره" ، ن، ب ۾ "اکرازه" ۽ س ۾ "اگرازه" آهي. (ن-ب)

(4) پ: بهبين: ر: بيهن يا پهن، م: پهن ن، ب، ح: بهيسي. اسان جي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جو مدار ڪ تي آهي. (ن-ب)

(5) هن جاءِ تي ۽ وري صفحي [121] تي فارسي ڇاپي ۾ "جتان" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي ۽نهي جاين تي ن، ب جي پڙهڻي صاف طور "چنان" آهي. س جي پڙهڻي هت "جنان" ۽ ص [21] تي م جي پڙهڻي به "جنان" آهي، جنهن مان پڻ "چنان" جو گمان نڪري ٿو. تحفة الڪرام (ج 3 ص 15) ۾ به جاڻايل آهي ته هي ڪاڪو ذات جو چنو هو. انهيءَ لحاظ سان اسان "چنان" واري پڙهڻي کي "جتان" تي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) يعني رات گذري ڏينهن ٿيو. (مترجم)

(2) فارسي متن ۾ "کوتک" ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [120] (ن-ب)

(3) فارسي متن ۾ "کوتک" ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [120] (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ "جتان" يعني جتن. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [121]. (ن-ب)

(1) اصل عبارت: جامد هندوي ابريشم وحرير.

(2) اصل ۾: سمني.

(3) هيءُ لفظ مبهم آهي ڏسو مٿي حاشيہ 107 ص [107]. (ن-ب)

(4) ن، ب، ح: قندائيل، پ، ک: قندهائيل، ر، م،: قندهاله

(1) ب: بهطلور، ک: بهطور.

(2) اصل عبارت: يکهزار درم سنگ فقره.

(3) سڀني نسخن ۾ "عبدالقيس" آهي، مگر اسلام بعد هڪ مسلمان جو نالو عبدالقيس هجڻ غيرممڪن آهي. البته "عبدالقيس" بطور هڪ قبيلہ جي نالي جي مشهور هو، مگر هن جاءِ تي ماڻهوءَ جو نالو آهي، جو "آل جارود" (جارود جي اولاد) واري قبيلي مان هو. انهيءَ ڪري هن نالي ۾ غلطي آهي ۽ هن شخص جو صحيح نالو غالباً عبد [الملڪ بن] القيس آهي جنهن جو ذڪر مٿي ص [99] ۽ [123] تي اچي چڪو آهي، ۽ جو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ موجود هو. (ن-ب)

(1) اصل ۾: ڪوه نيرون.

(1) اصل عبارت: برلب سيحون. اسان "سيحون" جي لغوي معنيٰ ورتي آهي جو (ساح، سيحاً ۽ سيحانا) مصدرن مان نڪتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي "پاڻي جي زمين تي وهڪ". (ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ هن جاءِ تي "راور" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، مگر ايڊيٽر حاشيي ۾ ڄاڻايو آهي تہ اها سندس پنهنجي گماني پڙهڻي آهي، (ڏسو فارسي چاپو ص 125، حاشيہ 9). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ر، م: بغرور، ن: اغرور، ب، ح، س، ڪ: اعرور: پ: مرور. اسان "بغرور" پڙهڻي کي ترجيح ڏني، جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [125]. (ن-ب)

(3) -(3) فارسي متن جي عبارت هن طرح آهي: "و آن حصار راور (کذ) در تمليک داهر راي بوَد". هن عبارت ۾ "حصار راور" جي پڙهڻي فقط پ مطابق آهي، ٻين جملي نسخن،م، ر، ن، ب، س، ڪ، جي متفق پڙهڻي "درالور" آهي ۽ انهيءَ ڪري وڌيڪ معتبر سمجهڻ گهرجي. انهيءَ پڙهڻيءَ مطابق اصل عبارت هن طرح ٻيهندي: "و آن حصار درالور در تمليک داهري راي بود". اها عبارت تاريخي سياق ۽ سباق خواه جاگرافيائي اعتبار کان بالڪل صحيح آهي ۽ ترجبو بہ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(4) اصل ۾: کوه نيرون

(1) أَقِمِ الصلوة لِدُ لُوكِ الشمس اِلي غسقَ الليلِ وَقرآنَ الفجرَ اِن قرآنَ الفجرَ كان مشهوداً: سج لڙڻ کان رات جي اونداهي ٽيڻ تائين نماز قائم ڪر ۽ پڻ فجر جي قرآن پڙهڻ جو پابند رهه. ڇاڪاڻ ته فجر جو قرآن ٻڌو وڃي ٿو.

(مترجم)- سوره بني اسرائيل، رڪوع 8 (ن-ب)

(2) آل عمران: رڪوع-8 (ن-ب)

(1) -(1) اصل عبارت: "در برجوي كه جزيره كنبها است". فاضل ايڊيٽر "كنبها" پڙهڻي اختيار ڪئي آهي جا پڻ ن جي پڙهڻي آهي. مگر پ ۽ ڪبها آهي ۽ ر، م جي پڙهڻي "كشتيها" آهي اسان ر، م جي پڙهڻي جي آڏار تي "كشها" پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [126]. (ن-ب)

(2) اصل ۾: بيت

(3) اصل ۾: بساهي راسل. پ: بشامي راسل.

محمد بن قاسم وٽ، حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ

بسم الله الرَحمانِ الرَحيم: پياري فرزند ڪريم عماد الدين محمد بن قاسم جو- شال خدا تعاليٰ سندس عزت برقرار رکي. قسمين قسمين تڪليفن ۽ طرحين طرحين تعظيمن سان سينگاريل خط پهتو، ۽ جيڪي حالات ان ۾ لکيل هئا، سي سڀ معلوم ٿيا. اي پٽ! آخر آهي ڇا؟ توکي ٿيو ڇا آهي جو پنهنجي تدبير، عقل ۽ سمجهه ڪم نٿو آڻين؟ اي ڪاش! تون لڙائيءَ ۾ مشرق جي سيني بادشاهن کي مغلوب ڪرين، ۽ سيني ڪافرن جي گهرن کي برباد ڪرين! تون هن ڪم تي غالب پوڻ کان ڇو عاجز آهين؟ ۽ دشمن جي شر سان ڇو نٿو پڄي پورو اچين؟ اميد آهي ته سندس رٿ دفع ٿي ويندي. هو لشڪر اسلام جي مدافعت جي رٿ رڦڻ ٿو چاهي. تون دل مضبوط ڪر ۽ جنهن حد تائين مال خرچ ڪري سگهين ڪر، ۽ سندس مخالفن جي حق ۾ تمام گهٽو انعام ۽ بخشش [127] خرچ ڪر. جيڪو به ڪا جاگير يا ملڪ گهري ته ان کي نااميد نه ڪر، بلڪ سندس عرض قبول ڪري، ڪيس پنهنجي فرمانن ۽ امن نامي سان دلجاءِ ڏي. ڇاڪاڻ ته بادشاهي وڻڻ جا چار طريقا آهن: پهريون صلح، همدردي، چشم پوشي، ۽ سگهابندي، ٻيو پئسو خرچڻ ۽ انعام ڏيڻ، ٽيون دشمنن جي مخالفت کي پوريءَ طرح سمجهڻ ۽ مخالفن جو مزاج معلوم ڪرڻ، چوٿون رعب، هيبت، دليري، قوت ۽ دٻدٻو. [هر طرح سان] انهن دشمنن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. (ننڍا ننڍا) بادشاهه جيڪو به عرض ڪن ته (انهن کي) پڪي انجام نامي سان دلجاءِ ڏي. جڏهن خدمت ۾ حاضرتي پاڻ تي دل مقرر ڪن، ته پوءِ جيڪي به ڏوڪڙ يا سامان خزاني ۾ پهچائين، سو ونندو رهه. سينيءَ کي تسلي ڏيندو رهه. جيڪڏهن ڪنهن کي قاصد ڪري موڪلڻ گهرين ته پوءِ ضروري آهي ته سندس عقل، مذهب، دوراندیشي ۽ امانت تي توکي اعتماد هجي. ائين نه ٿئي ته سندس ڳالهائڻ ۽ وڃڻ ڪري اسلام کي ڪوبه نقصان پهچي. پاڻ کي دشمنن جي اوچتي حملي، حيلن، آفت، ڦڪيءَ ۽ مڪر کان حفاظت ۾ رکج. ضروري ڪمن جي پوئيواري ۾ دوراندیشي ۽ هوشياريءَ جا شرط بجا آڻج، ۽ ڏاهر کان خبردار رهج. جيڪڏهين ڪو (پنهنجو) معتمد يا معتقد موڪلين (1) ته انهيءَ کي وصيت ڪج ته هن جي ميل جول ۽ همنشينيءَ کان بيخيالو نه ٿئي، ۽ ان کي خير خواهيءَ جو شرط ڪولي ٻڌائج ته جيڪڏهن پيغام پهچائڻ لاءِ راجا جي روبرو ويهي ته هن کي سيني مڪيه ماڻهن ۽ محفل جي بزرگن جي سامهون بيدپائيءَ سان پيغام پهچائي. سندس جواب چگيءَ طرح ٻڌڻ گهرجيس، ۽ ٻي ڪابه نرمي ۽ چشم پوشي نه ڪرڻ گهرجيس. قاصدن جي همت سهڻن واعدن سان وڌائج، (۽ڪين ٻڌائج) ته:

توهان ساري اسلامي لشڪر جا امام ۽ پيشوا آهيو. ۽ سيني جون اميدون توهان جي گفتگو سان وابستہ آهن. تنهن ڪري توهان کي گهرجي تہ پيغام پوريءَ طرح ادا ڪريو. مسلمانن جو قاصد، پاڪ مذهب [وارو] هڻڻ گهرجي. [128] جيئن سخن دٻدٻي سان ۽ بنان گهٽ وڌائيءَ جي ادا ڪري. مخالفن کي توحيد تي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏج. [۽ انهن کي ٻڌائج] تہ جيڪو الله جي هيڪڙائيءَ کي مڃي. تابعداري ڪندو تہ انهيءَ کي مال، شهر، زمين ۽ ٻني عطا ڪئي ويندي، ۽ جيڪو اسلام جي آڏو سر نہ جهڪائي تہ انهيءَ کي ڪو دڙڪو ڏج. جيئن هو فرمانبردار رهي. جيڪڏهن [انهيءَ هوندي بہ] اطاعت کان سرڪشي ڪري تہ پوءِ ڪيس [صاف] ٻڌائج تہ جنهن صورت ۾ اطاعت کان منهن موڙيو اٽيئي تنهن صورت ۾ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيءُ. پر کين مهراڻ نديءَ جي ٽپڻ جو اختيار نہ ڏج. [بلڪ] چئج تہ: جيڪڏهن توهان تيار آهيو تہ پوءِ [توهان کي] کابہ روڪ ناهي، پر جيئن تہ اسان هيڏو رستو طئي ڪري آيا آهيون، تنهن ڪري اسان کي ئي مهراڻ ٽپڻو ۽ بنا روڪ ٽوڪ جي مقابلي ۾ اچڻو آهي، تہ جيئن ٻنهي طرفن جي وچ ۾ شڪ شبهي ۽ خار جي مجال نہ رهي. جنهن بہ جاءِ تي دشمن جي سامهون ٿيو. اها جاءِ ڪليل ميدان هڻڻ گهرجي، جيئن جاءِ جي ميدان ۾ مرد مرد ۽ سوار سوار جي برابر جولان ڏيئي سگهي. انهيءَ سپ ڪجهہ هوندي بہ جڏهن جنگ جوٽين، تڏهن الله پاڪ جي ڪرم تي توڪل رکج. ۽ (انهيءَ جي) مضبوط ڪڙي ۾ هٿ هڻج. ۽ ڏسج، تہ قضا ۽ تقدير انهيءَ غيب جي پردي مان ڇا ٿي پيدا ڪري. ۽ اُتان ڪهڙيءَ پارٽيءَ جي بادشاهيءَ جي ختم ٿيڻ جو حڪم جاري ٿو ٿئي. ۽ جيڪڏهن هو پيغام موڪلين ۽ چون تہ مهراڻ جي پاڻيءَ مان تون ٿو لنگهين يا اسان لنگهون؟ تہ انهن کي اختيار نہ ڏج، بلڪ چئج تہ مان ٽپي ٿو اچان، تہ تنهنجو رعب ۽ هيبت دشمن جي دل تي اثر ڪري، ۽ چون جيڪڏهن اسلام جي لشڪر کي قوت ۽ طاقت نہ هجي ها تہ ائين اسان جي سامهون نہ اچي ها!

ٻيو تہ عرب جي لشڪر جي جيڪا جماعت تنهنجي تابعداريءَ ۾ آهي اميد آهي تہ اُهي موٽي نہ ويندا ۽ لڙائي کان منهن نہ ڦيرائيندا. بلڪ جند جان جي بازي لڙائيندا. ۽ خدا تعاليٰ تي توڪل رکي جنگ شوق سان ڪندا ۽ ثابت قدم رهندا. ۽ لڙائي خواهہ تنهنجي اطاعت ۾ سندن نيت سچي رهندي، جيئن الله پاڪ عزوجل جو رضامندو حاصل ڪري سگهن. [129]درياءُ ٽپڻ لاءِ اهڙي جڳهہ اختيار ڪج، جتي پير کوڙي سگهين ۽ سنئون سڌو لنگهہ هجي. (پوءِ) جاچ جوچ ڪري اتان لنگهجو. ۽ دوراندیشي ۽ خبرداريءَ کي هٿان نہ ڇڏج. لنگهڻ وقت لشڪر کي تيار رکج،

۽ [لشکر جو] ميمنہ (سجو)، ميسرَہ (کبو)، قلب (وچ)، مقدمہ (اڳ) ۽ ساقہ (پڇاڙي) سڏو رکج.
۽ پيادن ۽ اکيلن کي اڳواڻ موکلج. کنهن بہ برگستوانيءَ (1) کي وچ ۾ نہ رکج.
حجاج جو خط پهتو تہ محمد بن قاسر درياءُ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ لڳو. ۽ اهو پڪو ارادو ڪيائين.

محمد بن قاسر جي نيرون ڪوٽ ۾ پهچڻ جي ڏاهر کي خبر پوڻ(2)

اتي راجا ڏاهر هند جي دانائن ۽ پنهنجي فيلسوفن ۽ نجومين کان پڇيو تہ: "هينئر خبر ڏي ويئي آهي تہ [محمد بن] قاسر ظاهر ٿيو آهي، ۽ قلعي نيرون جي قريب زبردست لشکر سان لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو بيٺو آهي. (ڏايو تہ) توهان کي نجوم ۽ تاريخن جي ڪتاب مان ڇا ٿو معلوم ٿئي؟ ۽ وقت جي ستاري ۽ سال جي تقويم مان ڇا ٿو نڪري؟" نجومين تعريف، وصف ۽ ثنا کان پوءِ عرض ڪيو تہ: "راجا سلامت رهي! گذريل تاريخ جي پراڻن ڪتابن ۽ جاماسپ حڪيم جي نجوم مان ائين معلوم ٿيو آهي تہ سن 92 هجريءَ ۾ نيرون جو قلعو اسلامي لشکر جي حوالي ٿيندو ۽ سن 93 هجري ۾ پورو هندستان. هيءَ قلعا جيڪي سڪندر جي ڏنڊ کان بہ وڌيڪ مضبوط آهن، مسلمانن جي ملڪيت ٿيندا. ۽ اها فتح محمد بن قاسر جي هٿان ٿيندي ۽ اهو واعدو پورو ٿيندو. پوءِ راجا ڏاهر [130] پندر ڪو شمني(1) کي، جنهن جي سنيال ۾ نيرون جو قلعو هو، موڪليو ۽ چيو تہ: توکي نيرون ڪوٽ ۾ وڃي انهن جي احوال کان اسان کي اطلاع ڏيڻ گهرجي. شمني انهيءَ اشاري تي نيرون ڪوٽ آيو ۽ پنج سردار ساڻ ڪري حجاج جا پروانا پاڻ سان ڪڍي عربن جي ڪئمپ ۾ محمد بن قاسر وٽ ويو. نڀاتہ [بن] حنظلہ سندن وچان ٿيو. جڏهن درخواست ۾ نذرانو پيش ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسر فرمايو تہ: "هن پرواني جي حڪم جي پيروي ڪرڻي اٿم، پر تو لشکر جي پهچڻ وقت دروازو بند ڪيو هو، جنهن اسان تي وڏو اثر ڪيو. جڏهين توهان تابعداري ڏا ڪريو تہ پوءِ قلعي جا دروازا بند ڪرڻ ۽ لشکر کي روڪڻ ڇگو ڪم نہ هو، جو انهيءَ ڪري لشکر ۾ اناج اڻلپ ٿي ويو هو." اتي شمني معذرت ڪرڻ لڳو تہ: جنهن صورت ۾ اسان جي ڪاروبار جون مصلحتون راجا ڏاهر سان تعلق رکن ٿيون ۽ مان هتي حاضر ڪونہ هئس، تنهن ڪري توهان جي پهچڻ تي رعيت فڪرمند ٿي ۽ ڏني تہ متان موٽڻ وقت قلعي وارن کي ڪو نقصان پهچايو. هاڻي جڏهن آءٌ خدمت ۾ پهتو آهيان تہ فرمانبرداري ۽

اخلاص جو رستو بجا آڻيندو رهندس. ۽ جيڪا تنهنجي مرضي هوندي انهيءَ موجب عمل ڪندس.

محمد بن قاسم جي نيرون جي شمني کي خلعت پهرائڻ

پوءِ محمد بن قاسم ڪيس سروپا پهرائي عزت افزائي ڪئي، ۽ مٿس گهٽيون مهربانيون فرمائي ڪيس واپس ڪيو. شمني موڻي وڃي قلعي جو دروازو کولي، تحفا ۽ سوڪڙيون موڪليون ۽ سپاهي خريد فروخت لاءِ قلعي ۾ ويا. ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جي بادشاهه جو جهنڊو لأجوَردي ڇت تي لهرائڻ لڳو(1) تہ محمد بن قاسم گهوڙي تي سوار ٿي مڪيہ ماڻهن ۽ برگزيدن سان گڏجي قلعي ۾ آيو. ۽ بتڪده جي جاءِ تي مسجد ٺهرائي، انهيءَ ۾ ٻہ رڪعتون نفل پڙهيائين. (تنهن کان پوءِ) ڏُهل جي قبيلي ۽ اهل بصره مان هڪ ماڻهو اتي[131] نائب مقرر ڪيائين.(2)

پوءِ اتان منزل ڪوچ ڪيائين ۽ مهراڻ ندي ٽپڻ لاءِ شمن کي ٻہ پاڻ سان کنيائين. [ايتري ۾]شمني راسل رسني(1) جي بزرگن ۽ پٽِين جي ڪن معززن حاضر ٿي آمان گهري، انهن کي جهڙيءَ طرح حجاج حڪم جاري ڪيو هو، جواب ڏيئي انجام پڪو ڪري، اشبهار جي قلعي تي (ڪاهي) ويو. ۽ محرم سنہ 93 هجريءَ (2) ۾ انهيءَ قلعي جي آسپاس وڃي لٿو. اهو هڪ مضبوط قلعو ڏسڻ ۾ آيس. قلعي وارن لڙائيءَ جي تياري ڪري هڪ وڏي ڪاهي تيار ڪئي هئي، ۽ قلعي جي الهندي وارن جتن ۽ ڳوٺاڻن کي قلعي ۾ آندو هئائون. محمد بن قاسم جنگ شروع ڪئي. هڪ هفتو بيهڪ ڪري مقابلو ڪيائون، پر پوءِ اَمان گهري فرمانبرداري هيٺ آيا، ۽ پنهنجي گردن ۾ بندگيءَ جو طوق وڌائون. محمد بن قاسم، حجاج جي پرواني موجب انهن کي اَمان ڏني، ۽ جيڪي ماڻهو سندس فرمانبرداريءَ ۾ آيا تن[پنهنجي مٽان] دِل قبول ڪري، قلعي جو دروازو کولي ڇڏيو. محمد بن قاسم پنهنجي امينن سان گڏ اندر آيو. ۽ ڪنجي پنهنجن سچن اعتبار وارن ۽ تمام پڪن معتقدن جي حوالي ڪيائين، انهيءَ جاءِ جي حڪومت تي هڪ ايماندار (ماڻهو) مقرر ڪري انهيءَ قلعي جي فتح بابت حجاج ڏانهن لکيائين. (هي ٻہ لکيائين) تہ انهن بهادر جتن کي اَمان ڏني اٿس، ۽ ڪيس (اُتي ٽيل) قتل ۽ خونريزيءَ جو (پڻ) اطلاع ڪيائين. انهيءَ قلعي ۾ ڪپل وقت ترسي، نائب مقرر ڪري، پاڻ راوڙ جي حد ۾ مهراڻ جي الهندي ڪناري تي اچي لٿو.[132]

مهراڻ جي ڪناري واري منزل تي محمد بن قاسم جي لڙائي ڪرڻ

پوءِ جيئن محمد بن قاسم، مهراڻ جي پتڻ تي اچي لٿو (1) ته ٻيٽ جي حاڪم جاهين ساڻس جنگ جوڻي[1].

روايت: (2) تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن محمد بن قاسم جي راوڙ ۽ جيور جي حد ۾ پهچڻ جي خبر ڏاهر کي پهتي ۽ پڇيائين ته: عرب ڪٽي پهتا آهن؟ ۽ ٻڌايائونس ته جيورَ جي حد ۾ داخل ٿيا آهن. تڏهن چيائين ته: "عربن جو چگو غلبو ٿيو آهي، ۽ بخت ضرور سندن همراهه آهي." پوءِ محمد بن قاسم موڪي پٽ وسايي (3) ڏانهن قاصد موڪليو ته وجورته(4) قصبي وارو ملڪ توکي جاگير طور ڏجي ٿو ۽ انهيءَ ملڪ تي تنهنجو قبضو تسليم ڪيو وجي ٿو.

موڪي [پٽ] وسايي جي عهدنامي جي خبر ڏاهر کي پوڻ

پوءِ ڪنهن ماڻهوءَ ڏاهر کي وڃي خبر ٻڌائي ته موڪي [پٽ] وسايي، محمد بن قاسم جي بيعت ڪئي آهي، ۽ قاصد موڪلي [هڪڙئي] سان عهدنامو ڪيو اٿن، ۽ قاصدن هٿ محمد بن قاسم ڏانهن جواب موڪليو اٿس ته: "جيڪي تو فرمايو هو، سو صحيح معلوم ٿيو ۽ اسان تي جيڪا عنايت ڪئي اٿوَ، ان جو ٿورو مجون ٿا. توهان جيڪي به واعدا فرمايا آهن، انهن جا اسان دل و جان سان شائق آهيون، ۽ توهان جي فرمانبرداري ڪرڻ ڏانهن دل تمام مائل آهي، توهان جي خوشي سيني ڪمن کان مقدم رکنداسون، ۽ [جيڪڏهن] ڪو بهانو پيدا ٿيو ته [پوءِ] حڪم جو تابعدار رهڻ لازمي ڄاڻنداسون. پر جن بادشاهن جي نمڪ جو حق[اسان جهڙن] خدمتگارن جي گردن تي لازم آهي، تن سان عهد پڄڻ ۽ بيوفائي ڪرڻ [133]اهڙو گناهه ۽ خيانت آهي جو دوراندیشي ۽ امانت کان دور آهي، ۽ جيستائين هن جي طاقت کان اهڙو ڪو خوف پيدا نه ٿئي جو نفس ۽ جان لاءِ خطرو هجي، تيستائين امانت ۽ دوراندیشي ڇڏي ڏيڻ اٽوٽندڙ طريقو آهي.

(ملڪ موڪ [پٽ] وسايي جي درخواست:) پٽ سنڌ جو ملڪ اسان جو وطن آهي، ۽ اسان جن پيئن ڏاڏن جو ورثو ۽ ڪمائي. راجا ڏاهر سان اسان جي قرابت آهي، ۽ هو هندستان جي راجائن جو راجا آهي. هو جيتري به بلند درجي کي پهچندو ته انهيءَ مان اسان کي به وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو

ملندو. [هن سان] هر حال، رنج خواهہ راحت ۾ موافقت جا شرط بجا آڻڻ اسان تي لازم ۽ ثابت آهن. ڏک ۽ سک ۾ برابر، ۽ ملک ۾ پائيوار آهيون. پر عقل جي طريقي ائين معلوم ٿو ٿئي، ۽ حڪمت جي دلين مان اهڙيءَ طرح عيان آهي، تہ هيءَ حڪومت اسان کان نڪري ٻئي جي حوالي ٿيندي.

موڪي [پٽ] وسايي جو [محمد بن قاسم سان] عهدنامو ڪرڻ

”سنڌ جا حڪيم ۽ هندستان جا فيلسوف جيڪي هن ملک جا رهاڪو آهن، تن اصطرلاب ۽ نجوم جي ذريعي قديم ڪتابن مان هي نتيجو ڪڍيو آهي تہ هن بادشاهيءَ کي اسلام جو لشکر فتح ڪري قبضي هيٺ آڻيندو. جنهن ماڻهوءَ جو بخت مددگار ٿيندو آهي ۽ ڪاميابي همراهہ، ۽ [پٽ] هو دوراندیشي ۽ همت وارو هوندو آهي، تہ جو واقعو پيدا ٿيندو تنهن مان هو تجربو پرائيندو ۽ وڌيڪ هوشيار ٿيندو ويندو آهي، جيئن چوٽڪاري جو رستو ڪانئس بلڪل نہ رهي. ائين نہ ٿئي جو جڏهن موقعو ۽ وقت نڪري وڃي تڏهن ڪيس اها تڪليف پهچي. تو جنهن صورت ۾ مون سان صلاح ڪئي آهي ۽ اسان جي طرف جي رعايت ڪرڻ واجب سمجهي اٿيئي تہ [اُها توهان جي] امانت آهي، ۽ مان جيڪڏهن جواب با صواب نہ ڏيندس تہ مخالفت ٿيندي، ۽ جيڪڏهن مان خود راءِ ٿي جنگ ۽ لڙائيءَ کان سواءِ اچي خدمت ۾ حاضر ٿيندس تہ دشمنن جي ملامت ۽ خاندان جي بدنامي [134] جو باعث ٿيندس.[تنهن ڪري صلاح هي آهي] تہ (1) هينئر ساڪري جي راڻي سان نياڻيءَ جي شادي ڪرائڻ جي بهاني سان وڃڻ ٿئي ٿو (1). امير محمد بن قاسم، شال سندس مرتبو قائم رهي، هزار سوارن کي حڪم ڪري تہ فلاڻي رستي تي وڃي مون کي رستي مان پڪڙي، اچي خدمت ۾ حاضر ڪن، تہ مون کي بہ بهانو ملي وڃي، ۽ خلق جي واتن ۾ گلا بہ نہ ٿئي تہ هن بيوفائي ڪئي، ۽ ڏاهر کي پٽ بدگماني نہ ٿيندي، ڇاڪاڻ [تہ ڏسندو تہ] مون کي مجبور ڪري زبردستيءَ سان وٺي ويا.“

موڪي [پٽ] وسايي جي چوڻ تي نباته بن حنظلة کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم کي سندس قول تي پورو اعتماد ٿيو. هن سندس چوڻ سچو سمجهي نباته بن حنظلة کي هڪ هزار پورن هٿيارن سان سينگاريل ۽ چونڊيل گهوڙيسوارن سان موڪي [پٽ] وسايي جي مقرر ڪيل انجام تي موڪليو. ۽ پاڻ پٽ انهيءَ جي ويجهو منزل ڪيائين.[هوڏانهن] موڪو پٽ سئو سوار ساڻ ڪري روانو ٿيو ۽ اچي انهيءَ جاءِ تي رسيو.

(1) اصل متن ۾ هيءُ لفظ "بفرستد" آهي جو واحد غائب جو صيغو آهي. ۽ سندس ضمير ڏاهر ڏانهن وري ٿو. پر ائين ڪرڻ سان سڄي جملي جي معنيٰ ۾ خلل پيدا ٿي ٿو پوي. اسان جي خيال ۾ "بفرستد" لفظ "بفرستي" جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ اسان ترجمي ۾ "بفرستي" خيال ۾ رکي، ترجمو ڪيو آهي. (مترجم)

(1) معنيٰ لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [99]

(2) هن باب جي مضمون مان اول اهو گمان ٿئي ٿو تہ شايد ڏاهر کي محمد بن قاسم جي نيرون وٽ اڇڻ جي خبرئي تڏهن پيئي آهي، جڏهن هو سيوستان ۽ ٻڌيہ جي پر ڳٽي کان ٿي نيرون ڪوٽ موٽي آيو آهي. پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي، بلڪ مصنف هت ۽ هن کان پوءِ نئين عنوان هيٺ اهي ساڳيون حقيقتون ورائي لکيون آهن، جيڪي هن کان اڳ صفحي [116] کان [118] تائين اڇي چڪيون آهن. ٻيهر لکڻ جو سبب فقط اهو آهي جو لکندڙ ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي جنگ جي هتان کان تمهيد ٻڌڻ چاهي ٿو. (ن- ب)

(1) اصل ۾: سمني بهندركو.

(1) يعني سج اپريو. (مترجم)

(2) هن هنڌ تائين هن عنوان ۽ مٿئين عنوان هيٺ تقريباً اهو ساڳيو بيان ڏنو ويو آهي، جو هن کان اڳ ص ص [8-116] تي اڇي چڪو آهي. هن بعد نئون بيان شروع ٿئي ٿو. (ن-ب)

(1) ن، ب: راسل رسي، ر، م: راسد رسن: س: راهل رسي

(2) مصنف مٿي ص [102] ۾ چئي آيو آهي تہ محمد بن قاسم محرم 93 هجريءَ ۾ ديبل وٽ پهتو-ساڳئي مهيني ۽ سال ۾ ديبل، نيرون ڪوٽ، سيوهڻ وغيره قلعا فتح ڪري اشبهار قلعي تي ڪاهڻ ناممڪن آهي. تنهنڪري اُتي محرم سنہ 94 ھ هئڻ گهرجي يا محرم جي بدلي سنہ 93 ھ جو ڪو ٻيو مهينو. (ن-ب)

(1)-(1) فارسي ڇاپي جي عبارت شروع کان هن طرح آهي: پس چون محمد بن قاسم بر معبر مهراڻ نزول كرد، وبا جاهين، ملک بيت جنگ پيوست" هيءُ جملو جڏ اڻپورو آهي. ر ۾ جملي جو پهريون حصو هن طرح آهي: "باوي چاهين، ملک بيت جنگ پيوست" جو هڪ تہ سڄي جملي جي لحاظ سان پورو آهي ٻيو تہ اڳتي ايندڙ حقيقتن مطابق آهي، جيئن ص [145] تي ٻڌايو ويو آهي تہ ڏاهر جاهين کي ئي محمد بن قاسم سان جنگ جوٽڻ جو حڪم ڏنو: "و (داهر) جاهين رافرمود كہ برلب مهراڻ بموضعي كہ اَب راجائي عبره بود برابر حصار بيت بايست" (ڏاهر جاهين کي ٻيٽ جي قلعي جي سامهون، جتي پاڻيءَ جو گهيرو هو، اتي مهراڻ جي ڪناري تي بيهڻ جو حڪم ڏنو). اسان ترجمو ر جي پڙهڻي مطابق ڪيو آهي. (ن- ب)

(2) هي روايت جڏ معترضہ آهي، جنهن ۾ محمد بن قاسم ۽ جاهين جي مقابلي کان اڳ جا حالات بيان ڪيا ويا آهن. انهيءَ لحاظ سان هن کان مٿئين جملي کي جڏ هڪ عنوان سمجهڻ گهرجي، جنهن جو خاص بيان اڳتي ايندو. (ن-ب)

(3) فارسي متن ۾: موكه بن بسايه. ر،م ۾ "يسايه" جي بدران هر جڳهہ "پسايہ" آهي. (ن-ب)

(4) هتي فارسي متن جي عبارت "ولايت قصه و سورته" (يعني سورٽ ۽ ڪچ جي ولايت) آهي جا ايڈيٽر جي پنهنجي گماني پڙهڻي آهي. ر، م، ن، ب، س، ڪ ۾ "ولايت قصبه و جورته" ۽ پ ۾ "ولايت قصبه جورته" لکيل آهي. اسان پهرين پنجن نسخن جي متفقہ پڙهڻي مطابق "ولايت قصبه وجورته" جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي ۽ ترجمو به انهيءَ مطابق ڪيو آهي. "قصبه و جورته" لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [133]: (ن- ب)

(1)-(1) فارسي چاپي جي عبارت "اکنون به بهانه تزويج دختر رانه ساکرا رفته مي شود". "رانه ساکرا" جي عوض مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: پ: رانه ساکرا، ر: راوساکرا، م: راوساکر ن، ب، س: دخترانه ساکرا، ڪ: دخترانه ساکران.

موڪي [پٽ] وسايي جي چوڻ تي نٻاته بن حنظلة کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم کي سندس قول تي پورو اعتماد ٿيو. هن سندس چوڻ سچو سمجهي نٻاته بن حنظلة کي هڪ هزار پورن هٿيارن سان سينگاريل ۽ چونديل گهوڙيسوارن سان موڪي [پٽ] وسايي جي مقرر ڪيل انجام تي موڪليو. ۽ پاڻ پڻ انهيءَ جي ويجهو منزل ڪيائين.[هوڏانهن] موڪو پڻ سئو سوار ساڻ ڪري روانو ٿيو ۽ اچي انهيءَ جاءِ تي رسيو.

نٻاته بن حنظلة جو وڃڻ ۽ موڪي [پٽ] وسايي کي ٽڪرن سميت گرفتار ڪرڻ

پوءِ نٻاته بن حنظلة پنهنجن سوارن ۽ ترجمان سان اچي رستو روڪيو. ۽ موڪو [پٽ] وسايو ويهن ٽڪُرن ۽ لشکر سميت گرفتار ٿيو. ڪيس جڏهن محمد بن قاسم جي سامهون آندائون، تڏهن امير ساڻس عزت ۽ تعظيم سان پيش آيو. ۽ ٻيٽ وارو ملڪ هن جي حڪم هيٺ ڏنائين، ۽ سندس عرض تي انهن ٽڪرن جو پروانو صحيح ڪري ڪيس عطا ڪيائين. پڻ لکين درهم انعام طور بخشش ڪري، سائو طائوسي چٽ، ڪرسي ۽ سروپا عطا ڪيائين.[تنهن سان گڏ] سندس سيني ٽڪرن کي خلعتن، سنجيل گهوڙن ۽ گهٽن انعامن سان سرفراز ڪيائين.

تاريخ جا مصنف ۽ دنيا گهمندڙ [135] سيلاڻي هن طرح روايت ڪن ٿا تہ: اميريءَ جو پهريون چٽ [محمد بن قاسم] موڪي کي ڏنو هو. ۽ سندس عرض تي قصبہ [وجورتہ] (1) واري ايراضي پڻ ملڪيت طور ڪيس ۽ سندس فرزندن جي حوالي ڪري، پروانو لکي ڏنائين. ۽ ٻيٽ جو پورو علاقو، پسگردائي ۽ آبادييءَ سميت ڪيس ڏيئي پکو عهدنامو ڪري، ٻيڙين مهيا ڪرڻ جي پارت ڪيائينس.

محمد بن قاسم جو شامي قاصد ۽ مولاي اسلام (1) کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم مهراڻ جي ڪناري تي منزل ڪري، شام جي بزرگن مان هڪ بزرگ ۽ مولاي اسلام ديبلي کي، جو محمد بن قاسم جي هٿ تي اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو هو، موڪليو تہ: جيڪي شامي چوي سو ڏاهر [بن] چچ کي ۽ جيڪوڏاهر جواب ڏئي سو هن کي سمجهائج.

پيغام ڏيڻ شروع ڪرين ته اهو دربار ۾ مڪيہ ماڻهن جي مجلس ۾ ادا ڪج ۽ صاف لفظن ۾ جواب جي طلب ڪج، جيئن حجاج جي فرمان جي منڊ ۾ لکيل آهي.

شامي قاصد جو ڏاهر وٽ وڃڻ

جڏهن شامي قاصد ۽ ديبل جو مولاي اسلام ڏاهر وٽ ويا، تڏهن مولاي اسلام ديبليءَ مٿو نوڙائي خدمت بجا نہ آندي. ڏاهر ڪيس سڃاڻندو هو، سو ڪيس چيائين ته: "ڇا لاءِ قانون موجب خدمت جو شرط پورو نہ ڪيئي؟ شايد توکي روڪيو اٿن؟" مولاي اسلام جواب ڏنو ته: "جڏهن مان توهان جي طريقي تي هئس، تڏهن بندگيءَ جا شرط بجا آڻڻ مون تي واجب هئا،[136] پر هاڻي جڏهن اسلام جي شرف سان مشرف ٿيو آهيان ۽ اسان جو تعلق اسلام جي بادشاهہ سان قائم ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪافر اڳيان ڪنڊ جهڪائڻ واجب نہ آهي."

ڏاهر جو ڊيڄارڻ

(اهو ٻڌي) ڏاهر چيو ته: "جيڪڏهين تون قاصد نہ هجين ها ته توکي سزا طور حڪم ڪري کهائي ڇڏيان ها." مولاي ديبلي فرمايو ته: "جيڪڏهن تون اسان جي کهڻ تي تيار آهين ته انهيءَ ڪري عربن جو نقصان ڪونہ ٿيندو، ۽ خون جي[عوض] گهرڻ لاءِ بدلو ونندڙ موجود آهن، جيڪي توسان پڄي پورا ٿيندا."

شاميءَ جو پيغام ادا ڪرڻ

پوءِ شاميءَ زبان کولي ته: "اسان امير جي پاران توڏانهن قاصد ٿي آيا آهيون، ۽ اسان کي هيءُ پيغام تنهنجي حاڪمن ۽ راڻن جي روبرو ادا ڪرڻ جو حڪم آهي." ڏاهر وراڻيو ته: "چئي ڏي، ڇاڪاڻ ته قاصد پنهنجي مخدوم جو پيغام پهچائيندڙ ۽ فرمان ادا ڪندڙ آهي." چيائين: "امير محمد بن قاسم هن طرح فرمايو آهي ته تون مختار آهين، جيڪڏهن [درياءُ]لنگهي اچين ته رستو کليل آهي ۽ ڪابہ روڪ نہ آهي. نہ ته ٻيءَ صورت ۾ رستو کليل رکو ته عرب جو لشڪر درياءُ ٽپي توهان جي سامهون ٿئي."

ڏاهر جي سياڪر وزير سان صلاح ڪرڻ

ڏاهر پوءِ سياڪر وزير سان صلاح ڪئي ته: هن باري ۾ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ سياڪر وزير چيو ته: "مون ڪيئي دفعا،جن جن ڳالهين ۾ صلاح ڏيڻ مناسب سمجهي [137] تن سيني ڪمن ۾ راجا جي خير خواهي ۽ نصيحت ڪرڻ لازم ٿي ڄاتم، ۽ راجا کي انهيءَ جو اثر بہ

معلوم ٿيو. مون جيڪا راءِ نصيحت طور پتڻ ٽپي لشڪر کي سامهون ٿيڻ جي ڏني هئي، تنهن ڏانهن ڪوبہ ڏيان نہ ڪيئي، ۽ قبول نہ فرمايئي. هاڻي جڏهن حالت تنگ ٿي آهي، ۽ هن سان لڙائي ڪرڻ تي مجبور ٿيو آهين، تڏهن چڏ تہ سندس سارو لشڪر هن طرف ٽپي اچي، ۽ ٻئي لشڪر سامهون ٿين. هن طرف جو ملڪ تنهنجي هٿ ۾ آهي، شهر ۽ خزانا تنهنجي ضابطي ۽ قبضي هيٺ آهن. اناج، هٿيار، سامان ۽ لڙائيءَ جو اسباب موجود آهي.[ٻئي طرف] هن جي مدد ڪپجي ويندي، جنهن صورت ۾ سندن پويان مهراڻ جو پاڻي هوندو. تنهن صورت ۾ ڪوبہ واهرو ڪين پهچي نہ سگهندو. ۽ هو قيدين وانگر تنهنجي هٿ ۾ عاجز ٿيندا، ۽ مٿن حيلي جا سڀ دروازا بند رهندا. انهيءَ ڪري جنگ جو سامان، گهوڙا، هاٿي، لشڪر ۽ نوڪر چاڪر سڀ تنهنجي قبضي ۾ ايندا."

پوءِ هڪ عِلاقي، جو [اصل] شام جي لشڪر مان هو ۽ [سنڌ ۾] عرب جي لشڪر جي اڇڻ ڪان اڳ ۾ ڪنهن گناهہ سبب روپوش ٿي اچي راجا ڏاهر جي خدمت ۾ پهتو هو ۽ ساڻس تعلق پيدا ڪيو هئائين، تنهن کي [راجا ڏاهر] سڏي هن رٿ بابت صلاح ڪئي، ۽ چيائين تہ: "اي محمد! سياڪر وزير هيءَ تقرير ڪئي آهي، اها توکي پوري ڏسڻ ۾ اچي ٿي يا نہ؟" محمد علاقيءَ چيو تہ:

لأنّقـيِـمن بِـدَار لاَ انِـتـفـاعَ بِـهاَ
فـالاَرضُ وَاسِـعة وَالرزق مبسوُط.

[نفعو جنهن نہ گهر ۾، نہ ٽڪ تنهن ۾ تون،
گهٽو رزق جـڳ ۾ زميـن پـڻ وسيع.]

هيءَ راءِ، تہ هنن جي لشڪر کي هن طرف ٽپي اچڻ ڏجي، پوري نہ آهي، مان انهيءَ سان شامل راءِ نہ آهيان. ڇاڪاڻ تہ هن جو لشڪر زبردست آهي. جنگي سوار ۽ نالير [138] مرد پنهنجي ننگ ناموس جي واسطي بيهي رهندا، ۽ خدا تعاليٰ جي خوشيءَ لاءِ اللّٰه جي واٽ ۾ پنهنجو نفس ۽ جان قربان ڪندا. جيئن تہ هو اللّٰه جي ڪرم جي پناهہ وٺي [هيءُ خيال ڪندا] تہ هِن جهاد ۽ شهادت جي سبب دائمي جهان ڏانهن پهچنداسون، تہ پوءِ هو تيستائين نہ ڪسندا، جيستائين اسان مان ٻيٽا ٽيٽا نہ ڪهندا، ۽ جڏهن جنگ ڏانهن منهن ڪندا تہ پوءِ تيستائين سندن موٽڻ ۽ منهن ڦيرائڻ ڏکيو آهي، جيستائين سيئي خونخوار ترار جو ڪاج نہ ٿيندا ۽ هو جڏهن هن طرف لنگهي، ملڪ جي دامن ۾ هٿ هڻي، بادشاهيءَ ۾ پائيوار ٿيا تڏهين وڏو فتنو پيدا ٿيندو ۽ سندن طاقت ۽ دٻدٻو هر روز وڌندو ويندو. ڇاڪاڻ تہ تنهنجو گهٽو لشڪر ۽ رعيت هن جي ڦرلٽ ڪان امان

گهرندا ۽ پنهنجي حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ ساٽس همراهه ٿيندا، ۽ کيس پناهه جي جاءِ سمجهڻ لڳندا. انهيءَ کري صلاح هيءَ آهي ته کين الهندي ڪناري تي روکي ڇڏ، ڇاڪاڻ ته هنن ۽ اسان جي وچ ۾ مهراڻ آهي ۽ سندن ڪنهن به طرح ٽپي اچڻ ۾ اسان لاءِ مصلحت نه سمجهڻ گهرجي. ٻيڙين جي ملاحن ۽ جهنگ جي جتن کي انهن تي بچج ته گاهه، اناج، ڪاٺين ۽ ڍڪن جا، جي لشکر لاءِ ضروري آهن، رستا روکين ۽ بند ڪن ۽ جيڪو به لشکر کان ڌار ٿئي تنهن کي تڪليف رسائين، جيئن تنگ ٿي کي بک جي وگهي نابود ٿين، ته کي اگهاڙپ ۽ اٺهوند کان (لاچار ٿي) پڄي وڃن، ۽ گهوڙا بنا گاهه، ۽ سوار بنا خرچ جي لاچار ٿي ٽڙي پکڙي وڃن، ۽ تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه مداخلت نه ڪري سگهن. جڏهن سندن لشکر پريشان ۽ منتشر ٿيندو ته پوءِ هو تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه قرلٽ نه ڪري سگهندا ۽ تون آسودو رهندين." [139]

علافيءَ جي ڏاهر کي نصيحت ڪرڻ

(روايت): هن ڳالهه جي راويءَ چيو ته: مان انهيءَ مجلس ۾ بينلن مان هڪڙو هئس ۽ مون کي ويهڻ جو حڪم ڏنائين. علافيءَ جيڪي صلاحون ڏنيون ۽ نصيحت طور ڏاهر جي روبرو بيان ڪيون، سي مون ٻڌيون ۽ سمجهيون. پوءِ ڏاهر چيو: "تنهنجي دل مان جيڪا به صلاح پيدا ٿيندي ساعين نصيحت ۽ خير خواهي آهي. پر منهنجي راءِ جي تقاضا آهي ته کيس چوٽ چڏيان، متان اسان کي عاجز سمجهي خيال ڪري ته (هاڻي) هيٺو ٿيو آهي."

راجا ڏاهر جو پيغام

پوءِ (هيئن) ڇئي شامي قاصد کي واپس ڪيائين: "موڪي وجي پنهنجي امير کي چيو ته (درياءُ) ٽپڻ ۾ توکي چوٽ چڏيو ٿو وجي. اسان تنهنجي جنگ لاءِ تيار وينا آهيون: تون لنگهي اچ، نه ته اسين ٿا لنگهي اچون."

محمد بن قاسم جي قاصد جو ڏاهر وٽان واپس اچڻ

پوءِ قاصد، محمد بن قاسم جي خدمت ۾ موڪي آيا ۽ جيڪو پيغام راجا ڏاهر موڪليو هو، سو ظاهر ڪيائون. محمد بن قاسم چيو ته: اللّٰه ذوالجلال بي زوال جي تائيد سان آءٌ مهراڻ ٽپڻ اختيار ڪندس. پوءِ خدا عزوَجل کي ياد ڪري ڪانئس مدد گهري منزل پٽيائين. نيٺ امير، ساري لشکر سميت، مهراڻ جي الهندي ڪناري تي راؤڙ جي قلعي جي مقابل لهي منزل ڪئي، ۽ موڪي [پٽ] وسايي کي سڏي، اعتماد جوڳا ايماندار ماڻهو انهيءَ سان گڏ مقرر ڪيائين، [۽

چيائين] تہ ”ڪا درياءَ ٽپڻ جهڙي جاءِ ڳولين[140] ۽ ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون پڻ موجود ڪن، جيئن اسين ٽپي وڃون. [پر وري خيال ڪيائين] تہ ممڪن آهي تہ هيءُ مهراڻ جو پاڻي ٽپڻ ۾ ڏکيو هجي ۽ اسان لنگهي نہ سگهون. [ٻئي طرف کان] دشمن جو ڊپ [پڻ]آهي، جو درياءُ جي ڪناري تي سامهون ٻيڙو آهي. تنهن ڪري مون فيصلو ڪيو آهي تہ جيستائين حجاج کان خط جو جواب نہ اچي، تيستائين اتان لشڪر نڪو لنگهائي سگهان.“ سو ٻہ- ٽي ڏينهن ترسي، هڪ مفصل خط لکيائين، جنهن جو جواب عزت ۽ تعظيم سان پهتو.

محمد بن قاسر ثقفيءَ کي حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ

هيءُ مڪرم و معظم خط حجاج بن يوسف جي طرفان زبردست امير عمادالدين محمد بن قاسم ڏانهن. سلامن بعد واضح هجي تہ تو مهراڻ ٽپڻ ۽ راجا ڏاهر بن چچ سان لڙڻ جو ذڪر لکيو هو. بيشڪ مون کي الاهي تائيد ۾ اميد آهي تہ تون فتحمند ۽ سوپارو ٽيندين، ۽ تنهنجو دشمن ڏاهر ذليل ٽيندو. جنهن وقت هو سامهون ٽيندا تہ خدا تعاليٰ جي مدد تي ڀروسو اٿر تہ آسمان جي گردش کان ڪوبہ نقصان توهان کي نہ پهچندو. چاڪاڻ تہ نماز جي پنجن وقتن، خلوَت خواهہ محفل ۾ اهڙو ڪو بہ وقت نڪو گذري جنهن ۾ غائبانہ دعا جي امداد نڪي ڪئي وجي تہ خدا تعاليٰ توهان کي ڪافرن تي فتح نصيب ڪري ۽ اهي، دشمن ذليل ۽ خوار خراب ٽين. جيڪو حڪم ازل ۾ مُقدر هوندو آهي، مراد جي پردي مان بہ اهوئي ظاهر ٽيندو آهي ۽ جيئن جڳائي ۽ گهرجي، تيئن ٽيندو آهي. آءٌ هميشہ الله پاڪ جي درگاهہ ۾ عاجزيءَ ۽ زاريءَ سان هن طرح چوندو رهان ٿو: ”اي خداوندا! تون اُهو بادشاهہ آهين جو توکان سواءِ ٻيو ڪو بہ خدا نہ آهي. اسلام جي لشڪر کي [سندن حال] کان مٿي قوت بخشج، ۽ ڪاميابي عطا ڪج!“ الله تعاليٰ جي ڪرم ۾ اميد آهي تہ تون مقصد حاصل ڪري اچي اسان سان [141] ملندين. هيءُ ضروري آهي تہ جيئن بہ ممڪن ٽي سگهي تيئن درياءُ ٽپ ۽ الاهي تائيد جي التجا ڪندو رهج، ۽ پنهنجي پناهہ سندس رحمت کان ڇاڇج، تہ هو پنهنجن عقلن تي هٿ ڪندڙ صلاحڪارن کان (توکي) بچائي. هڪٻئي کي سامهون ٽيڙ وقت الاهي رضا تي اعتماد رکي، پنهنجي پوري بهادري ۽ همت بجا آڻجو. چاڪاڻ تہ فتح ۽ (الاهي) تائيد، همراهي ۽ قوت توهان سان شامل ۽ مدد گار آهي، ۽ ملائڪن جي امداد ۽ مسلمانن جي ترار توهان جـي طرفان هنن[مخالفن] تي مسلط آهي. خدا

عزوَجل، انهن جي خبيث ذات کي مسلمانن ۽ ملائکن جي ترارين ۽ تيرن جو کاڄ بنائيندو.
الاهي غضب (جو دروازو) انهن لاءِ کليل آهي، جنهن ڪري پورو انتقام ۽ عبرتناڪ سزا کائيندا.
جڏهين مهراڻ درياءَ اکرڻ چاهين، تڏهن گهيڙ جي ڪناري کي جاچي ڏسج، ۽ ندي‌ءَ جي ٽپڻ جو
انتظام پکو رکج، ۽ انهي‌ءَ ملڪ جا جيڪي رهاڪو ٻيڙين تي هجن، [پهريائين] تن کي پڪن
انجامن سان پنهنجو مطيع ۽ مخلص بنائج، ۽ انهن کي چگّي طرح سجاڻي پوءِ [درياءُ]ٽپجو.
جيئن ته پاڻي توهان جي پويان هوندو، تنهن ڪري انهي‌ءَ طرف کان دشمن جو ڪوبہ ڊپ نہ رکجو
۽ توهان کي ڪوبہ ايذاءُ نہ رسندو. پوءِ جڏهن توهان هن جي ڳوٺن، شهرن ۽ قلعن ۾ داخل ٿيندا ته
ڪوبہ ماڻهو توهان سان مقابلو ۽ لڙائي نہ ڪري سگهندو، ۽ هو ڪڏهن بہ توهان جي سامهون
پنهنجو پيارو ساهہ هلاکت ۾ نہ وجهندا. هو جنهن بہ قلعي ۾ پناهہ ونڊي پنهنجي ٽيڪ بنائيندا.
تنهن تي جنهن وقت تنهنجي نظر پوندي ته الله تعاليٰ جي تائيد ۽ فتح سان کلي پوندو، ۽ توهان
جي ترار جي هيبت جو اهڙو ڊپ ۽ رعب هن جي دلين تي غالب ٿيندو جو کين ڪوبہ هٿيار ڪم
نہ ڏيندو، ۽ (اهو رعب) توهان کي کامياب ۽ فتحمند ڪندو [142] جڏهن هو پڃن ته (هڪدم)
سامان ۽ خزانو قبضي ۾ ڪجو پر پاڻ کي سنڊن ٺڳي‌ءَ ۽ فريب کان بچائجو، ۽ هٽ نہ ڪجو. پوءِ
هر هڪ کي اسلام جي ڪلي ڏانهن سڏجو ۽ جيڪو اسلام جي عزت سان مشرف ٿئي تنهن جي
تربيت ڪجو. مطلب ته ڪوبہ دين جو دشمن انهي‌ءَ طرف ۾ نہ رهي.سنڊن خون توهان جي ترار لاءِ
مباح آهي، هي‌ءَ دعا، جا منهنجو وظيفو آهي، هر وقت پڙهندا رهجو. اها مقبول دعا هي‌ءَ آهي:
بِسمِ اللّٰهِ الرحمانِ الرحِيمِ اَللهُم اِنانسئَلُکَ ذَالِکِ بِانکَ اَنتَ اَللّٰهُ الحيُ القيُومُ لاتَاخذُه
سِنة وَلاَ نوم لکَ- مافِي السمٰوَات وَما فِي الاَرضِ من ذَا اَلِذي يشفع عِندَکَ- اِلا بِاذنِکَ-
تعلمُ مابينَ اَيدِينا وَما خلفنا- وَلاَ يُحِيطُ بِشَيءٍ مِن عِلمِکَ- اِلا بِما شِئتَ- وَسِع
کُرسِيکَ السمٰواتِ واَلاَرضَ- وَلاَ يؤدُکَ- حِفظُما وَ اَنتُ العلِي العظِيمُ وَبانک- اَنتَ الاَحدُ
الصمدُ لم يلِد وَلم يُولد وَلم يکُن له کفوَا اَحدُ- بِوَجِهکَ الکرِيم رَب الوجُوه وَخالِقَ الوجُوهِ
وَقاهِرُ الوجُوهِ وَالقادِرِ علي ولوجُوهِ- لک الخيرُ وَالکرَم وَالکلِمات التامات- فارُقنا معَ ذالِکَ
شُکراً لِنعمتکَ وَ معرِفة لِحقِک وَ عملاً بِرِضوَانِکَ- والسلامَ عليکَ رحمة اللّٰه و برکاته و
کتبہ حُمران (1) في سنہ ثلث وَ تسعينَ [143]. (اي اسان جا اللّٰه! اسان هيءُ توکان انهي‌ءَ ڪري ٿا
گهرون جو تون سدا حيات ۽ سدا قائم اللّٰه آهين، جنهن کي کابہ اوجهراڻي يا ننڊ نٿي ونڊي،
آسمان ۽ زمين ۾ جيڪي بہ آهي سو تنهنجو آهي. اهڙو ڪير آهي جو تنهنجي اجازت کان سواءِ

تو وٽ سفارش ڪري؟ جيڪي به اسان جي اڳيان يا پٺيان آهي سو تون ڄاڻين ٿو. ۽ تنهنجي مرضيءَ کان سواءِ اسان تنهنجي علم مان ڪنهن به شيءِ کي پروڙي نٿا سگهون. تنهنجي حڪومت زمين ۽ آسمان تي پکڙيل آهي، ۽ انهن جي حفاظت توکي ڪابه تڪليف نٿي رسائي، ۽ تون وڏو ۽ غالب آهين: ۽ هن ڪري (گهرون ٿا) جو تون واحد بي نياز آهين، جنهن نه ڪنهن کي ڄڻيو آهي ۽ نه ڪنهن مان ڄائو آهين، ۽ نه ڪنهن جو ڪو مٽ آهي. (اسين توکان گهرون ٿا) تنهنجي سگهوري ذات جي مهابي، جا سيني ذاتين جي رب ۽ سيني ذاتين جي قادر آهي. پلائي، احسان ۽ مڪمل ڪلما تنهنجي هٿ ۾ آهن (انهن سان گڏ)، اسان کي پنهنجي نعمت جو شڪر، پنهنجي حق جي معرفت ۽ پنهنجي رضامندي تي عمل عطا ڪر. ۽ توتي سلامتي، الله پاڪ جي رحمت ۽ برڪتون هجن. (حمران، سنہ 93 هـ ۾ لکيو.)

حجاج جو خط پڙهڻ ۽ محمد بن قاسم جو ساٿين کي خطاب ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم اهو خط پڙهي ساٿين کي تقرير ڪئي، ۽ ڏاهر جي جنگ ۽ [درياءُ] جي گهيڙ لنگهڻ لاءِ تيار ٿيو ته ايتري ۾ ٻيو خط پهتو.

بسم الله الرحمان الرحيم- بلند درگاهه مان محمد بن قاسم ڏانهن خط آهي ته دعا کان پوءِ، معلوم هجي ته: تنهنجي دشمنن کي مغز ۾ غرور آهي. تون ڊڄ نه، ڇاڪاڻ ته فتح تنهنجي ٿيندي. ۽ جيڪڏهن صلح جي رستي تي اچي، پوءِ انجام ڪري صلح ڪري ڏل دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائي ته ائين به ٿي سگهي ٿو. ۽ جيڪا ڏاهر سان مهراڻ ٽپڻ ۽ جنگ ڪرڻ بابت اجازت طلب ڪيل آهي [تنهن لاءِ محمد بن قاسم کي] حڪم ٿو ڪجي ته اهڙيءَ جاءِ تان ٽپي جتي گپ چڪ نه هجي، ۽ لشکر کي تڪليف نه پهچي. پڻ ٻارهن ميلن تائين مٿان کان هيٺ تائين پاڻيءَ جي ويڪر ۽ ڊيگهه جو نقشو ڪاغذ تي ڪڍي، ۽ ڪناري ۽ گهٽ گهيڙ جو نشان ڪري (اسان ڏانهن موڪلي)، پوءِ جيڪا جاءِ آءٌ پسند ڪريان اتان لنگهو ته جيئن سپاهين کي ڪو نقصان نه پهچي.

محمد بن قاسم موڪي [پٺ] وسايي کي سڏي چيو ته درياءُ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ گهرجي.

ڏاهر جو مهراڻ جي ڪناري تي سامهون اچڻ

هند جي دانائن، جن هن داستان جي تصوير چٽي آهي، هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهين حجاج جو حڪم محمد بن قاسم کي پهتو ۽ [مهراڻ] ٽپڻ جي اجازت مليس [ان بابت]هڪ برهمڻ کان روايت ڪيائون، جنهن چيو ته: مون مِرداس بن هُدبہ تمِيميءَ کان ٻڌو[144]، جنهن

بيان ڪيو تہ: آئون راوڙ ۾ ڏاهر جي لشڪر ۾ هئس جڏهن ڏاهر کي خبر پهتي تہ محمد بن قاسم جيور جي سامهون پوري لشڪر سان اچي منزل ڪئي آهي: ڏاهر هاٿيءَ تي پالکيءَ ۾ ڀڏڻ جو حڪم ڪيو ۽ هاٿيءَ تي سوار ٿي ڪناري ڏانهن روانو ٿيو. ۽ وڃي اسلامي لشڪر جي سامهون بيٺو. ۽ مهراڻ جو پاڻي وچ ۾ هو. [ان وقت] محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪري رهيو هو.

---

(1) فارسي ڇاپي ۾ "زمين قصہ" (يعني ڪچ واري ايراضي). پ ۽ ر جي پڙهڻي صاف طرح "زمين قصبہ" آهي. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [133]. (ن-ب)

(1) اصل عبارت "مولانا اسلامي" جا غلط آهي. ان وقت "مولانا" جو خطاب توڙي "اسلامي" نالو ناپيد هئا. صحيح "مولاي اسلام" سمجهڻ گهرجي ڇو تہ هيٺ "مولاي ديبلي" ۽ وري ايندڙ عنوان هيٺ صاف طور "مولاي اسلام ديبل" آيو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هي نالو "حمزان" لکيو ويو آهي. قديم نسخي پ جي پڙهڻي صاف طور "حمران" آهي. جا صحيح آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [143] . (ن-ب)

شاميءَ جو شهيد ٿيڻ

اتي هڪ شامي شخص، جو تيراندازيءَ ۾ ماهر ۽ هٿ جو ملوڪ هو، چاهيو تہ گهوڙو پاڻيءَ ۾ هڻي تير وسائي، پر سندس گهوڙو پاڻيءَ کان ٿهي رهيو هو، ۽ هيٺ نٽي لٿو. اتي راجا ڏاهر پنهنجي ڪمان گهري. سندس ڪمان وڏي ۽ مضبوط هئي، جنهن تي ڪانئس سواءِ ٻيو ڪو به زهہ چاڙهي نہ سگهندو هو. انهيءَ تي زهہ چاڙهي، تير رکي، جيترو ٿي سگهيس اوترو چڪي، نشانو ونڊي تير هنيائين. تير اُنهيءَ سوار جي چوٽيءَ ۾ هنيائين، جو مٿي مان لنگهي وڃي سندس دُن ۾ ويٺو. ۽ گهوڙي تان ڪِري پيو.

(ايترو ڪري) ڏاهر موٽي ويو. ۽ جاهين کي حڪم ڏنائين تہ : ٻيٽ جي قلعي جي سامهون جتي گهيڙ آهي اتي ٿي ٻيهر، ۽ ڏسج تہ جيئن (عرب) لنگهي نہ اچن، ۽ ڏسندو رهج تہ، جيئن اهڙيءَ جاءِ وٽان لهن جتي گپ ۽ وڏو پاڻي هجي. پڻ تون ٻيڙيون تيار رک جيئن ٽپڻ وقت کين نقصان ۽ رندڪون وجهي سگهين. جاهين انهيءَ اشاري تي (عربن) جي رٽ ناڪام ڪرڻ لاءِ مهراڻ جي ڪناري قي ٻيهي رهيو.

ايتري ۾ اسلامي لشڪر جا ڪي سوار، جي سيوستان ۾ مقرر هئا، پهتا (۽ چيائون) تہ چندرام هالہ، جو ڪنهن وقت سيوستان جو حاڪم هو، ڪن ڏيڻ ۽ ڪامورن [145] کي ڦيرائي قلعو قبضي ۾ ڪري ورتو آهي، ۽ عرب جي سپاهين کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو اٿس. هيءَ خبر محمد بن قاسم کي ٻڌائي ويئي.

[محمد بن] مُصعب (1) جو سيوستان وڃڻ

پوءِ (اها خبرٻڌي،) [محمد بن] مُصعب (1) بن عبدالرحمان کي هڪ هزار سوار ۽ ٻہ هزار پيادا ساڻ ڏيئي، انهيءَ طرف تي مقرر ڪيائين. هو جڏهن سيوستان پهتو، تڏهن چندرام ٻاهر نڪري لڙائي ڪئي، پر اسلام جـي لشڪر جي حملي ڪرڻ تي چندرام جو لشڪر شڪست کائي ڀڳو. چندرام قلعي ۾ وڃڻ چاهيو، پر قلعي وارن دروازو بند ڪري کيس اندر اچڻ نہ ڏنو. آخر جهم ڏانهن هليو ويو. [محمد بن] مصعب(1) ٻئي ڏينهن شهر ۾ آيو. [قلعي وارن،] شمني، واپارين، ڪاريگرن ۽ چگڻ کي وچ ۾ آڻي ٻهانو پيش ڪيو تہ اسان جي طرفان ڪوبہ گناهہ ڪونہ هو، هڪ چور اڇي اوچتو پاڻ کي قلعي ۾ سٽيو. هنن جي بيگناهي معلوم ٿيڻ تي [محمد بن] مصعب(1) ساڻن ناهہ ڪيو. ۽ هنن دروازو کولي قلعو سندس حوالي ڪيو.هن فتح ۽ ڪاميابيءَ جي خبر ٻڌي محمد بن قاسم تمام خوش ٿيو. ۽ (محمد بن مصعب) سيوستان جي

رهاکن کي امان ڏيڻ بابت جيڪو اطلاع ڏنو هو. تنهن تي محمد بن قاسم چيو تہ: مصلحت ائين هئي تہ معافي نہ ڏئين ها. هاڻي تو کي اعتماد جوڳا امين ماڻهو مقرر ڪري، قلعي جي حفاظت جي رات ڏينهن ڪوشش ڪرڻ گهرجي، ۽ شمنين ۽ واپارين‌کان چگو ضامن وٺي، چار هزار جنگي مرد سيوستان مان پاڻ سان آڻج پوءِ [محمد بن] مصعب بن عبدالرحمان انهيءَ اشاري موجب کامورا ۽ امين مقرر ڪري، چار هزار هٿيار بند ماڻهو ساڻ ڪري، اچي امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ساڳئي ڏينهن موکو [پٽ] وسايو پڻ ٻيٽ جي قلعي جي پرسان اچي محمد بن قاسم سان مليو. [146]

جيسِينه بن ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ ٻيٽ جي قلعي ۾ اچڻ

پوءِ جڏهن موکي [پٽ] وسايي جي، محمد بن قاسم سان بيعت ڪرڻ جي پکي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسِينه کي تيار ڪري، اسلام جي لشکر جي سامهون ٿيڻ لاءِ ، ٻيٽ جي قلعي ۾ موکليو. جيئن هو پاڻيءَ مان لنگهي نہ سگهن. جيسِينه تيار ٿي پوري ساز و سامان ۽ جنگي هٿيارن پنوهارن سان ڪوتڪه(1) نديءَ جي رستي ڪناري تي پهتو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم (ڏاهر جي) لشکر جي سامهون جهيم ۽ ڪرهل(2) جي پرڳڻن ۾ اچي لٿو. ۽ اٽڪل پنجاهه ڏينهن اتي رهڻو پيس. نيٺ اناج ۽ گاهه گهٽجڻ لڳو. ۽ اناج جي آمدني گهٽ ٿيڻ ڪري لشکر فڪرمند ۽ پريشان ٿي پيو. ۽ مخالف گاهن کائڻ ڪري گهوڙن ۾ بيماري پيدا ٿي. جيڪو بہ گهوڙو بيمار ٿي ٿيو. تنهن کي کهي کاڏائون ٿي. (ٻئي طرف) دشمن هر قسم جون رڪاوٽون رڦيا هئا. (جڏهن) هيءَ خبر ڏاهر کي پيئي تہ ڏاڍو خوش ٿيو. ۽ محمد بن قاسم ڏانهن ماڻهو موکلي نصيحت ڪيائينس تہ، ڳالهہ جي پاڇاندي پويان نہ پوي.

راءُ ڏاهر جو، محمد بن قاسم ثقفيءَ ڏانهن پيغام

”پوءِ معلوم هجي تہ ڪم جي انتها جي ڪڍ پوڻ بدبختي ۽ ڪميڻپ آهي. تو پنهنجي ۽ اسان جي لاءِ تنگي پيدا ڪئي آهي، ۽ تنهنجي لشکر وٽ اناج نايابي ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن صلح ڪري موٽي وڃين تہ تو ڏانهن ڪاڏو موکليان، جيئن تنهنجا ساٿي بک ۽ اٿهوند وگهي تباهہ نہ ٿين . تون (خيال ڪري) ڏس تہ تو وٽ اهو کهڙو مرد آهي، جو اسان جي سامهون ٿي جنگ ڪندو. نہ تہ (ٻي صورت ۾) لڙائيءَ جا هٿيار تيار ڪر.“

محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ” آئون انهن اميرن مان نه آهيان جيڪي هيترڙيءَ ڳالهه تي موٽي ويندا. تو هيترا سال جيڪا سرڪشي ۽ بي توجهي ڪئي آهي، اهو سمورو مال [147]دارالخلافت جي خزاني ۾ جمع ڪرائيندين ته منهنجي ۽ تنهنجي وچ ۾ صلح ٿيندو. نه ته خدا تعاليٰ جي مدد سان تنهنجو سر عراق نيندس.“

محمد بن قاسم پوءِ حجاج ڏانهن هي احوال لکي گهوڙن جي مرڻ، گاهه جي تنگيءَ ۽ پاڻي جي بيڙين نه ملڻ جي خبر ڏني.(هوڏانهن) حجاج، طيار نالي هڪ شخص کي لشکر جي خبر وٺڻ لاءِ موڪليو [۽ کيس چيو] هو ته: ”مخفي طور محمد بن قاسم کان خبرون پچي مون کي ڏج.“ طيار روانو ٿي ڪران پهتو ته هڪ شخص کي ايندو ڏسي کانئس پڇيائين ته: ڪٿان ٿو اچين؟ چيائين ته: محمد بن قاسم جي لشکر مان. چيائينس ته: احوال ٻڌاءِ جنهن تي هُن اناج ۽ گهوڙن جي گاهه جي گهٽتائيءَ کان لشکر جي تڪليف ۽ تنگ حالي، گهوڙن ۾ بيماري پوڻ، ۽ وهٽن جي مرڻ جي سڄي خبر چگّيءَ طرح کولي ٻڌائي، ۽ (هي به ٻڌايو) ته انهيءَ ڪري عرب جو لشکر پريشان ٿيو آهي.

طيار جو موٽي وڃڻ

طيار انهيءَ راويءَ قاصد کي ساڻ وٺي ويو ۽ وڃي اها خبر حجاج کي پهچايائين. (جنهن تي) حجاج بن يوسف پريشان ۽ ڏُکائتو ٿي پنهنجي مجلس ۾ موٽي آيو، ۽ عالمن، بزرگن، صالحن، محققن، مستحقن ۽ مڪيه ماڻهن کي دعا خواهيءَ جي پارت ڪيائين. اتان موٽي طيار کي چيائين ته انهيءَ سنڌ جي قاصد کي حاضر ڪر ته جيڪي ڏٺو ۽ سمجهيو اٿس سو بيان ڪري. هن اهو قاصد حجاج جي فرصت واري وقت ۾ پيش ڪيو. حجاج کانئس پڇيو ته: ”ڪٿان ٿو اچين؟“چيائين: ”سنڌ کان.“ پڇيائينس ته: ”محمد بن قاسم جي احوال جي ڇا خبر اٿيئي؟“ وراڻيائين ته: ”سڀ سلامت ۽ چگّي حال ۾ آهن. باقي گهوڙن ۾ جُذام جي بيماري پيدا ٿي هئي، ۽ انهيءَ بيماريءَ ۾ گهٽا مري ويا. مان انهيءَ واقعي کان پوءِ نڪتو آهيان. هاڻي ان سهانگو ٿيو آهي، باقي رهيلن گهوڙن ۾ ڪابه بيماري ڪانه آهي [148] ۽ انهيءَ ملڪ جا واپاري اناج وڪري لاءِ آڻين ٿا، ۽ ٻيٺ جي قلعي جو حاڪم موڪو [پٺ]وسايو ان باري ۾ مڙس ٿي بينو آهي. تنهن تي حجاج چيو: ”مگر منهنجي پروسي قاصد ته هن طرح (يعني ٻيءَ طرح) بيان ڪيو آهي.“ قاصد وراڻيو ته: ”هيءَ ڳالهه مون کان بيان ڪئي اٿس پر پوري نه ٻڌي هئائين.“ حجاج چيو ته: ”اها ڳالهه پوري چو نه چيئي؟“ چيائين:”انهيءَ ڪري ته جيئن هيءَ

گهٽتائي عام جي واتن ۾ نہ پوي. هن مصيبت تي دوست ۽ دشمن واقف نہ ٿئي." پوءِ حجاج انهيءَ ماڻهو کي لکيو ڏيئي دارالخلافت ڏانهن موڪليو تہ جيڪي ڏنو اٿس سو پورو وڃي ٻڌائي.

حجاج جو ٻہ هزار گهوڙا،خط سان گڏ محمد بن قاسم ڏانهن موڪلڻ

(ٻئي طرف) هيءَ حقيقت ٻڌڻ شرط حجاج پنهنجا خاص ٻہ هزار گهوڙا موڪليا ۽ لکيائين: هيءُ خط حجاج بن يوسف طرفان محمد بن قاسم ڏانهن. خط ۽ قاصد جي زبانا احوال معلوم ٿيو تہ کي گهوڙا مري ويا آهن ۽ باقي بچيل سلامت آهن، تنهن کري ٻيا ٻہ هزار گهوڙا موکلجن ٿا، جي اعتماد جوڳن بهادرن ۽ لشکر جي سردارن جي لائق هجن ۽ تنهنجا پشت پناهہ ٿي سگهن، ۽ اهڙن ماڻهن جي حوالي کرڻ گهرجن، جيڪي سواريءَ جي لائق هجن ۽ پنهنجي سواري کي، جيتوڻيڪ کٽي اڏاري هجينَ، خاص پنهنجو کري سمجهن. لشکر کي هميشہ منظم ۽ سينگاريل رکج، جيئن قوت ۽ دٻدٻي سان دشمن جي لشکر کي دفع کري سگهين. پر کافرن بابت هيءَ نصيحت کن کج تہ: کنهن ٻہ ماڻهوءَ جي تمنا سندس مرضي موجب حاصل نہ ٿيندي آهي، [تصديق] قولہ تعاليٰ: اَم لِلاِنسانِ ما تمنيٰ- فِلله الاخِرَتُ والاُولي(1) (ڇا انسان جيڪي چاهي ٿو سو کيس ميسر آهي؟ بلڪ آخرت خواهہ دنيا الله جي آهي). مون کو هيءُ فيصلو پنهنجي طرفان نہ کيو آهي، پر خدا تعاليٰ [149] مون کي انهيءَ تي بچيو آهي، ڇاکاڻ تہ (مان سمجهان ٿو) تہ سندن [کافرن جو] کم پورو ٿي چکو آهي ۽ دولت کائنئن منهن ڦيرايو آهي: ۽ طريقت، شريعت ۽ حقيقت غلبو کيو آهي ۽ دين جي عزت جو جهنڊو بلند ٿي چکو آهي. کافرن کي [هيءَ ڳالهہ] کٽي اٽ وٽندڙ لڳي، تہ ٻہ توکي کيئن ٻہ کري ٻيڙيون هٿ کري ٻيڙين جي پل ٻڌڻ گهرجي، جيئن آساني سان لنگهي وجو تہ پلي [کافرن کي ٻہ] خبر پوي- والسلام.

محمد بن قاسم جو حجاج جو خط پڙهڻ

جڏهن محمد بن قاسم خط پڙهيو ۽ گهوڙا (ٻہ) پهتا تہ هن خط جي جواب ۾ جيڪو احوال لکيائين، تنهن ۾ کتاڻ جي گهر کيائين. [لکيائين] تہ: مخالف کاڏن ۽ بي وقت کائڻ کري بيماري، رطوبت ۽ مزاج جي مخالفت پيدا ٿي ٿئي. تنهن کري جيئن ٻہ ٿي سگهي تہ خاص شرابخاني مان کجهہ سُرکو عنايت کيو وجي جو لشکر کي ان جي ڏاڍي ضرورت آهي.

حجاج بن يوسف جو سُرکو موکلڻ

پوءِ حجاج جي حڪم سان پچيل ڪپھ آڻي، سرڪي ۾ ٻوڙي، خشڪ ڪندا ويا. [ڪپھ]ڪئين دفعا سرڪو ڪنيو. پوءِ انھيءَ ڪپھ جون ڳنڍيون ٻڌي ڪئمپ ۾ ڪڍي آيا، ۽ خط ۾ لکيائون تہ: ”محمد بن قاسم، پيغمبر ﷺ جي حڪم نِعمُ الادامُ الخل (سرڪو چگو ڳنڍڻ آھي) جي پيروي ڪندي سرڪي جي گھر ڪئي ھئي، جو پچيل ڪپھ ۾ تيار ڪيو ويو آھي. ڪپھ پھچڻ تي پاڻيءَ ۾ آلي ڪئي ويندي تہ انھيءَ مان سُرڪو نڪري ايندو.“ [150]

مھراڻ جي الھندي ڪناري تي حجاج جو خط پھچڻ

ھن داستان جي مصنف خواجہ امام ابراھيم روايت ڪئي آھي تہ: جڏھن محمد بن قاسم کي گھٽو وقت مھراڻ جي الھندي ڪناري تي ترسٽو پيو، تڏھن حجاج ھڪ خط لکيو جنھن ۾ نائبي(گورنري) جو پروانو داخل ڪري آزاديءَ سان حڪومت ڪرڻ سندس اختيار ۾ ڏنائين.[وڌيڪ] لکيائين تہ: ”تنھنجي روش مون کي ناپسند آھي، ۽ تنھنجي حڪومت (جي طريقي) کان عجب لڳو اٿم تہ تون امانُ ڏيڻ جو ڏاڍو شائق ٿي پيو آھين. امتحان ۽ آزمائش کان پوءِ جنھن بہ دشمن جي عداوت ۽ مخالفت ظاھر ٿئي، تنھن کي امان ڏيڻ نہ گھرجي. چاڪاڻ تہ شريف ۽ رَذيل جو درجو برابر نہ آھي، ۽ نہ ھجڻ گھرجي. ائين ڪرڻ مان ڪم عقلي ثابت ٿيندي، ۽ دشمن انھيءَ کي ڪمزوري تصور ڪندو. مون کي قسم آھي پنھنجي جان ۽ سر جو تہ، اللّٰہ تعاليٰ عزوجل توکي نصيحت ڪئي آھي ۽ ويچار وارو عقل ڏنو آھي. [پر تون انھيءَ کان ڪم نٿو وٺين.] ۽ تنھنجو پورو توجھ [رڳو] سيني کي امانُ ڏيڻ ۾ ئي ختم ٿئي ٿو. [ھي ڳالھ] انھن کي پڻ ٻڌائج جيڪي تنھنجا صلاحڪار ۽ ساٿي توسان گڏ آھن. تون[رڳو] امانُ ڏيڻ ۾ پورو آھين، ھوڏانھن ڪيترو وقت گذري ويو آھي جو دشمن جي سامھون[بيڪار] ويٺو آھين(1).“ پڻ جيڪڏھن بيڏڙڪ امانُ ڏيندا رھندا، ۽ جنگ ۾ ڏوکڻ جو خيال ئي [دل مان] ڪڍي ڇڏيندا، تہ پوءِ جنگ جي اخراجات [پوري ڪرڻ] لاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪيو ويندو، ۽ ھيءُ طويل ڪم عقلي ختم ڪئي ويندي(1) جڏھن [ڏاھرڪي] توھان جي ھيٺائي ۽ ڪم عقليءَ جي خبر پوندي تہ ھو ھٿيلو ٿيندو، ۽ [ٻئي طرف] ماڻھن کي معلوم ٿيندو تہ تون صلح جي ڪوشش ڪري رھيو آھين، جنھن کي ھو تنھنجي سُستي ۽ قصور تصور ڪندا، ۽ ڪوبہ مطلب حاصل [151] نہ ٿيندو. توکي حڪومت ۽ سياست جو طريقو ھٿان ڇڏڻ نہ گھرجي، ۽ ترار ۽ عقل (ٻنھي) کي ڏيان ۾ ڏرڻ گھرجي. توکي پڪو ارادو ڪري، لشکر کي بھادري ۽ دوراندیشيءَ لاءِ ھمٿائڻ گھرجي. سچو ۽ عقل جو قوي رھج، غفلت نہ ڪج، ۽ خدا تعاليٰ جي ذڪر ۾ دل، جان ۽ زبان حاضر رکج.

هينئر جڏهن (اسان کي) مهراڻ جي وهڪري کان واقفيت حاصل ٿي آهي، تڏهن (اسان جي صلاح آهي) ته ٻيٽ کان ٽپڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته مهراڻ جو پاڻي اتي سوڙهو ۽ ڪنارو پڻ ٽپڻ لاءِ وڌيڪ آسان آهي، (ٻيو ته) جنهن صورت ۾ ٻيٽ، دوآبي ۾ آهي، تنهنڪري آهستگيءَ سان ٽپي سگهندؤ. ۽ بچاءُ ۽ حفاظت ۾ (پڻ) رهندؤ. پل ٻيڙين جي ٺاهجو. ۽ جنگ ۾ الله جي مدد ۽ خدا، جلت قدرَتہ، جي فتح پاڻ سان همراه سمجهجو. تون جڏهن طاقت ۽ دٻدٻي سان ڪم ڪرڻ لڳندين ته پوءِ لشڪر خواه رعيت پنهنجي جان جي بچاءُ ۽ ذريعي معاش خاطر تنهنجي بيعت ڪندا، ۽ تابعدار ٿي پاڻ کي تنهنجي دربار ساڻ وابستہ رکندا.

محمد بن قاسر جي مهراڻ جي پاڻيءَ ٽپڻ وغيره جي خبر

تواريخ جي مصنفن ۽ هن داستان کي سنواريندڙن روايت ڪئي آهي: جڏهن حجاج جو لکيو محمد بن قاسم کي پهتو، تڏهن فرمان جي حڪم موجب هڪدم اتان منزل پٽي جهم جي علاقي ۾ ساڪري جي زمين ۾ پهتو. ۽ ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون هٿ ڪرڻ ۽ تختا تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. (هوڏانهن) راجا ڏاهر پاڻ کي غافل رکي سارو ڏينهن راند، خوشي ۽ سير شڪار ۾ مشغول ٿي رهيو. جيئن هو (عرب) سمجهن [152] ته اسان جو ڪوبہ فڪر ڪونهيس.هڪ ڏينهن پنڌويرشمني (1) ڏاهر وٽ اچي چيو ته: "اي بادشاها! توکي سارو ڏينهن راند ۽ شڪار ۾ مشغول ٿو ڏسان، ۽ شطرنج ۽ چوپڙ ۾ ڪاٽل آهين، ۽ [ٻئي طرف] عرب جو لشڪر پهچي اچي تنهنجي در تي لٿو آهي." ڏاهر چيو ته: "[پوءِ] ڪهڙي رٽ آهي؟ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟"(جواب) شمني وراڻيو ته:"مون کي ٿي تدبيرون خيال ۾ اچن ٿيون، هيئين ڪمن مان هڪڙي تي عمل ڪ: [اول ته] جيڪڏهن تون اتفاق ڪرين ته [پنهنجا] فرزند ۽ تعلقدارهندستان موڪلي، پاڻ اڪيلو ساڻس لڙائيءَ ۾ سامهون ٿيءُ، ڇاڪاڻ ته پوءِ برگستوان، مست هاٿي، بهادر مرد ۽ جنگي جوڌا ساڻ ڪري، جيڏانهن چاهيندين تيڏانهن اچي جنگ ڪري سگهندين. سيئي رستا بند ڪري ڇڏ، جيئن هنن کي گاهہ ۽ اناج نہ پهچي. [ٻي رٽ آهي]ته جيڪڏهن چاهين ته هن وقت جيڪو لشڪر تنهنجي تابعداري ڪري ٿو، تن سينيءَ کي گڏ ڪري، پنهنجي بچاءَ ۾ مقدمو (اڳ) ۽ ساقو (پيچو) بنائج، جيئن ڏارئي لشڪر کان تنهنجي واهر ٽئي ۽ [پڻ] هتان ڪوچ ڪري قصبه(1) ڏانهن وڃ ته اهو ريگستان تنهنجي لاءِ قلعو ۽ پناهہ رهي، ۽ اتي جا رهاڪو تنهنجي مدد ڪن. اتي وڃي انهن کي چئو ته:"توهان ۽ عرب جي لشڪر جي وچ ۾ آءٌ ديوار آهيان. جيڪڏهن مون کي ڦريائون ته پوءِ توهان بہ برباد ٿي ويندا: تنهن ڪري اچي اسان جي تابعداري

ڪريو. ۽ لڙائيءَ ۾ منهنجا مددگار ٿيو.[ٽين تدبير] هيءُ آهي ته اولاد ۽ تابعدار ونئي جسوم را [illegible](2) جي ملڪ ۾ وڃ. اهو بادشاهه تنهنجو قدر ڄاڻي ٿو ۽ تنهنجي هر طرح جي مدد ڪندو. ۽ هن کان مدد گهرندين ته سندس مدد سان پنهنجي ملڪ ۾ وري موٽي دشمن کان بدلو ونئي سگهين ٿو. ۽ عرب جولشڪر هن ملڪ مان ڪوبہ نفعو ونئي نہ سگهندو. ۽ جيستائين راجا جي جان سلامت آهي ته ڪوبہ دشمن تنهنجي قوت کان آرام ۾ نہ ويهي سگهندو. ۽ جيڪڏهن خدانخواسته توکي کا تڪليف پهتي ۽ دشمن غالب ٿي توکي ماري وڌو [153] ته پوءِ هندستان جي بادشاهن مان ڪوبہ بادشاهه انهيءَ (دشمن)کي دفع نہ ڪري سگهندو. ۽ هو هن حڪومت کي مضبوط ڪري نہ سگهندو. ۽ سڄي ملڪ تان تنهنجو تصرف ڪٽجي ويندو."

---

(1) اصل متن ۾ معصب آهي مگر صحيح محمد بن معصب آهي. ڏسو مٿي حاشيہ 142. (ن-ب)

(1) هي پڙهڻي پ مطابق آهي: ب:کوتک: ر،م: کوتل، س،گونگ

(2) پ: ڪوهہ: ن،ب،ح: ڪوهل.

(1) النَجم: رڪوع-1

(1) ڏسو حاشيہ [151]

(1) هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو خلل آهي، ترجمو اٽڪل تي ڪيو ويو آهي. اسان جي خيال ۾ هي حجاج جي طرفان محمد بن قاسم کي ڏڪو آهي، ته جيڪڏهن تون پنهنجي رحمدليءَ ۽ هر هڪ کي امان ڏيڻ واريءَ روش کان، جنهن کي حجاج بيوقوفي ۽ ڪم عقلي سمجهي ٿو،باز نہ ايندين ته اسان لڙائي جاري رکڻ لاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪنداسون ۽ توکي موقوف ڪري، هيءَ ڪم عقلي هميشہ لاءِ ختم ڪري ڇڏينداسين. متن جي اصلي عبارت هن طرح آهي(و نيز اگر امان بي گمان خواهند وعذر از ميان بردارند از حرب، در اخراجات راوجوهہ رائج کردد و اين بدري مطول کوتاه شود). اسان جي خيال ۾ "بدري "جو لفظ ڪاتب جي تصحيف آهي. هي لفظ اصل "بدرائي" (بيوقوفي ڪم عقلي) آهي ڇاڪاڻ ته بدري لفظ جي فارسي لغت ۾ ڪا معنيٰ ڪانهي.(مترجم)

(1) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي"بهند وير سمني" مطابق: ن جي پڙهڻي پڻ "بهندوير" آهي مگر پويان "سمني" لفظ ڪونهي، پ،بهندر: م،بهندرکو: ر،بهند کز: ک،مهندر وزير(ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ "قصہ"(يعني ڪچ) پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. هي ساڳيو نالو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ص[133] تي اچي چڪو آهي. هت مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. م: قصبہ، پ: قصيہ، ن،قصب، ب،س: عقب. اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [133] (ن-ب)

(2) ر:جيوم رائي

ڏاهر جو وزير کي جواب ڏيڻ

ڏاهر چيو تہ: "اي هوشيار وزير! تون جيڪي چگو سمجهين ٿو سو عين مصلحت ٿي سگهي ٿو. پر هن وقت لاڳاپيدارن کي هندستان موڪلي ڏيڻ، [مصلحت] ڏسڻ ۾ نٿي اچيم. ڇا لاءِ تہ رعيت فڪرمند ٿيندي ۽ نڪر ۽ امير دل شڪستہ ٿي جنگ نہ ڪندا ۽ ٽڙي پکڙي ويندا، ۽ مون کي پڻ هن ڳالهہ کان شرم ٿو اچي تہ ڪنهن ٻئي کي التجا ڪريان يا ڪنهن جي دروازي تي وڃي انتظار ڪريان تہ اندر اچڻ جو حڪم آهي؟ هيءُ عار آءٌ ڪيئن برداشت ڪري سگهندس."وزير چيو تہ: "تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ بندي کي واقف ڪر تہ خير خواهي ۽ صلاح طور (اها) همراءِ خادمن کي ٻڌائي وڃي."

راجا ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ

راجا ڏاهر چيو تہ: "منهنجي راءِ جي تقاضا آهي تہ هن سان سامهون ٿي جنگ ڪريان، ۽ جنگ [پوري] ڪوشش ۽ سعيي سان ڪريان. جيڪڏهن انهن تي غالب ٿيس تہ پوءِ هو سڀ ذليل ٿيندا ۽ منهنجي بادشاهي مضبوط ٿيندي، ۽ جيڪڏهن ننگ ۽ ناموس خاطر ڪنو ويس، تڏهن بہ هيءَ خبر عرب خواه هندستان جي ڪتابن ۾ لکي ويندي، ۽ بزرگن جي واتان دنيا جي بادشاهن جي ڪن پوندي تہ راجا ڏاهر پنهنجي ملڪ خاطر دشمن جي مقابلي ۾ پنهنجي پياري جان فدا ڪئي". (شمني جو جواب ڏيڻ: پوءِ شمني چيو تہ: "منهنجي سڃي نصيحت جو دارومدار (انهيءَ تي) آهي تہ راجا جي ذات باقي رهي ۽ هيءَ بادشاهي قائم رهي. نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ اسان بندن لاءِ [سيڪجهہ] آسان آهي. [اسان لاءِ] ستن جي هڪ لپ، پاڻيءَ جو ڏُڪ ۽ ڪپڙي جي اڇڙي ڪافي آهي. شال راجا جي راءِ مٿانهين رهي. [154]

محمد بن قاسم جي اِسلامي لشڪر سان ايرندي طرف ڏانهن ٽپي اچڻ جي خبر

جڏهن محمد بن قاسم [درياءُ] ٽپڻ جو پڪو ارادو ڪيو، تڏهن فڪر ڪرڻ لڳو تہ ائين نہ ٿئي جو راجا ڏاهر لشڪر وٺي، مهراڻ جي ڪناري تي اچي اسان جو گهٽ جهلي ۽ روڪ ۽ ٽوڪ واجب سمجهي، تنهنڪري سندس احوال معلوم ڪرڻ ضروري آهي.

سليمان جو لڙائي تي وڃڻ

پوءِ سليمان بن نصبهان قريشيءَ کي حڪم ڪيائين تہ: توکي پنهنجو لشکر وٺي راوڙ جي قلعي جي مقابل لڙائيءَ لاءِ وڃ گهرجي، تہ جيئن ڏاهر جو پٽ گوپي(1) پيءُ جي مدد تي نہ اچي. سليمان ڇهہ سؤ ماڻهو ساڻ وٺي لڙائي تي ويو. وري عطِيہ ثغلبي(1) پنج سئو ماڻهن ساڻ اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين تہ جيئن ڪندراه(2) واري ايراضي تي چوڪسي ڪري. (هوڏانهن وري) قلعي نيرون جي سردار شمني ميگهڏنيہ (3) کي فرمايائين تہ رستي تي اناج ۽ گاهہ موجود رکي، متان لشکر کي ان جو احتياج پوي. ۽ [محمد بن] مُصعب بن عبدالرحمان (4) کي [لشکر جي] مقدمي (مُهڙ) تي مقرر ڪيائين تہ اڳتي وڃي رستن جي چوڪسي ڪري. نُباتہ بن حنظله ڪِلابِي کي هڪ هزار سوارن سان قلب(وچ) ۾ رکيائين. (ايتري ۾) ذَکوان بن علوان البڪري، پندرهن سؤ سوارن، بيٺ جي حاڪم موڪي [پٽ]وَسايي، پٺتي ٽهڪُرن. ۽ [مهراڻ جي] الهندي طرف جي جتن، جن بيعت ڪئي هئي، [انهن مڙني] کي پاڻ سان وٺي اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ۽ ساڪري جا وڏيرا پڻ بيٺ واري ايراضي(1) ۾ تيار ٿي بيٺا [155].

محمد بن قاسر جي پاڻيءَ ٽپڻ لاءِ جاچ ڪرڻ

جڏهن محمد بن قاسر کي معلوم ٿيو تہ لشکر جو مقدمو (مُهڙ)، جهم جي گهيڙ وٽ پهتو آهي، ۽ [جَهم بن] زُحر جعفِي (2) پڻ (لشکر جي) مقدمي سان وڃي ڏسي آيو تہ ڪهڙي جاءِ کان گهيڙ سوڙهو ۽ ڪناروموافق آهي، تڏهن انهيءَ بيٺ جي سامهون بيهي مهراڻ جي شڪل ڏسي حڪم ڪيائين، جنهن موجب پُل ناهڻ لاءِ بيڙيون موجود ڪري، انهن کي پٽرن ۽ واريءَ سان پري ميخون هڻي مضبوط ڪيائون.

ڏاهر کي موڪي [پٽ] وسايي جي بيڙين آڻڻ جي خبر پوڻ

پوءِ جڏهن ڏاهر کي خبر پيئي تہ موڪي [پٽ] وسايي بيڙيون آڻي محمد بن قاسر کي ڏنيون آهن ۽ هو (درياءُ) ٽپڻ لاءِ گهيڙ تي آيا آهن، تڏهن ڏاهر جيسيِنہ کي بيٺ جي قلعي جي حفاظت لاءِ موڪليو. ۽ چيائينس تہ وسايي [پٽ] سربند تي اعتبار نہ ڪج، ممڪن آهي تہ انهيءَ بہ پٽ سان [ملي، محمد بن قاسر جي] بيعت ڪئي هجي. جيسيِنہ بيٺ جي قلعي ۾ آيو. موڪي جي ياءُ، راسل نالي [پنهنجي] ياءُ جو مخالف هو. ۽ ڏاهر وٽ حاضر ٿي عرض ڪيائين تہ: شال راجا سلامت رهي! شال راجا فتحمند رهي!! بندي جي فرمانبرداري ۽ سچائي بابت [توهان کي] معلوم

آهي تہ [ڪيئن نہ] ٻانهپ جي شرطن بجا آڻڻ ۾ دوراندیشي ۽ احتياط قائم رکندو آيو آهيان. جيڪڏهن بندي کي حڪم ٿئي تہ ٻيٽ جي قلعي جي نگهباني‌ءَ لاءِ وڃان، ۽ عرب جي لشڪر کي ڪڏهن بہ [درياءُ] ٽپڻ نہ ڏيندس[156].

راسل کي حڪومت ڏيڻ

پوءِ راجا ڏاهر، ٻيٽ جي حڪومت راسل جي حوالي ڪري ٻيٽ جي سردارن ۽ مکيہ ماڻهن کي سندس حڪم هيٺ ڏنو. ۽ جيسيئن [پٽ] ڏاهر اتان واپس آيو. [جنهن تي] ڏاهر جي [پوئلڳ]گونـاڻن پانيو تہ اسلام جو لشڪر غالب ٿي اچي [ٻيٽ ۾] لٿو آهي.

ڏاهر جي گمان کانسواءِ بغاوت جي خبر اچڻ

ابوالحسن مدائِنِيءِ کان روايت ڪئي اٿن تہ: وسايو ۽ هن جو پٽ راسل هميشہ موڪي [پٽ]وسايي جا مخالف هئا، ۽ سندن مخالفت ظاهر هئي. ڇاڪاڻ تہ موڪي [پٽ] وسايي ڏاهر کان نافرمان ٿي محمد بن قاسم سان بيعت ڪئي هئي، ۽ راسل، مخالفت سببان، موڪي ۽ محمد بن قاسم جي لشڪر جي سامهون آيو هو. هوڏانهن موڪي کي جڏهن کان وٺي هي عقل آيو هو، تڏهن کان ڏاهر جي تابعداري ۾ سر نہ جهڪايو هئائين، ۽ اسلام جو خيرخواه هو ۽ سچائي ۽ اعتقاد سان ڏاهر جي لشڪر جي برخلاف رڙون ۽ اٽڪلون ڪندو رهيو ۽ سندن شڪست جون ڪوشش پئي ڪيائين. جنهن جماعت هيءُ حال ڏٺو هو، تن کان هن طرح روايت ڪئي ويئي آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم ٻيڙيون گڏ ڪري هڪٻئي سان ڳنڍڻ لڳو، تڏهن راسل ملڪ جي سردارن ۽ مشهور ماڻهن سان گڏجي، کين پل ٻڌڻ ۽ مهراڻ ٽپڻ کان روڪڻ لاءِ (مٿن)حملو ڪيو. تنهن تي محمد بن قاسم مهراڻ جي پيٽ جي انداز موجب سڀ ٻيڙيون الهندي ڪناري تي هڪٻئي سان قطار ڪري ڳنڍڻ جو حڪم ڪيو. پوءِ تہ جنگي بهادر هٿيار پهري ٻيڙين ۾ ٽي وينا ۽ پتڻ جي انهيءَ جاءِ کان، جيڪا کين هٿ آئي [157] هئي، [مٿي] منڊ واري ٻيڙي ڪٽي ڇوڙيائون ۽ اها مُهڙ واري ٻيڙي [لهواري وهڪري سبب] وڃي ايرندي ڪناري تي بيني. اسلام جي لشڪر تير وسائي ڪافرن کي ڪناري کان پري ڪيو ۽ هڪدم ميخون ٽوڪي پُل ٻڌائون.(بس پوءِ تہ) سوارن ۽ پيادلن حملو ڪيو ۽ ايرندي ڪناري طرف(1) ڇلنگيون ڇُلنگيون ٽي ٽپيا ۽ صفون ٻڌائون، ۽ ڪافر ڇڄي ويا. عرب جي لشڪر غالب ٿي کين جهم[جي حد] کان ٻاهر ڇڄائي ڪڍيو. ڪافرن مان جيڪي همت وارا سوار پلن گهوڙن تي سوار هئا، تن ڪٽي گهوڙن کي ڇڏيو، ۽ سڄي رات هلندا رهيا: نيٺ جڏهن صبح صادق اونداهيءَ رات جي پردي مان ظاهر ٿيو، تڏهن وڃي ڏاهر جي

لشڪر گاهه ۾ پهتا. ڏاهر خواب گاهه ۾ ستل هو ۽ دربانن هن کي جاڳائڻ جي همت نٿي ڪئي. نيٺ سندس خاص ماڻهن مان هڪڙو سندس خلوتگاهه ۾ ويو. ۽ راجا ڏاهر کي جاڳائي ڪيس اسلام جي لشڪر جي پهچڻ، ۽ ڪافرن جي شڪست کائي پڄڻ جو احوال تفصيل سان ٻڌايائين. ڏاهر آرام جي بستري تان ٽپو ڏيئي اٿيو.

ڏاهر جو ننڍ مان اٿڻ ۽ دربان کي ڪافرن جي پڄڻ ۽ اسلام جي فتح جي خبر آڻڻ تي سزا ڏيڻ

۽ چيائين تہ: بري خبر ڏني اٿيئي. ۽ هن کي پنهنجي ويجهو سڏي، ڪاوڙ مان سندس پنيءَ تي مڪ هنيائين. ڏاهر جو هٿ ڳورو هو. جنهنڪري اهو ماڻهو انهيءَ ڏڪ کان مري ويو.

(روايت:) تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم دريا ◻◻ ٽپي ويو. تڏهن اعلان ڪيائين تہ: اي اسلام جا لشڪر! هينئر مهراڻ جو پاڻي توهان جي پويان آهي، [158] ۽ ڪافرن جو لشڪر توهان جي سامهون مقابلي ۾ ايندو. جنهن جي دل موٽي وڃڻ چاهي سو هتان موٽي وڃي، ڇاڪاڻ تہ (جنهن وقت) دشمن سامهون ٿيندو ۽ لڙائي شروع ٿيندي، انهيءَ وقت جيڪڏهن ڪو ماڻهو مُنهن ڦيرينڊو تہ لشڪر دل شڪستو ٿي پڄڻ جي ڪندو. جنهن ڪري دشمن اسان تي غالب پئجي ويندو. [اهو اسان لاءِ] وڏو عيب ٿيندو.[پڄڻ] وارو مردار ٿي مرندو ۽ اڳيان آخرت جي عذاب جي گرفتاري [ٿيندس]. [انهيءَ اعلان بعد] تن ماڻهن کان سواءِ ڪوبہ واپس نہ موٽيو. هڪڙي چيو تہ مون کي هڪ ڏيءَ آهي، جنهن جو مون کان سواءِ ڪو بہ ڪمائيندڙ ڪو نہ آهي، ٻئي چيو تہ مون کي هڪ ماڻُ آهي، جنهن جو ڪو ويجهو عزيز ڪو نہ آهي جو ڪيس (مرڻ کان پوءِ) دفن ڪري يا سندس تيمارداري ڪري، ۽ ٽئين چيو تہ مون کي تمام گهڻو قرض ڏيڻو آهي ۽ اهڙو ڪو بہ ماڻهو جيئرو ڪو نہ آهي جو (اهو بار) منهنجي گردن تان لاهي. امير [محمد بن] قاسم انهن کي اجازت ڏني. باقي ٻيا سڀ اتفاق ڪري بيهي رهيا.

ٽپڻ لاءِ پل ٻڌڻ(1)

پوءِ جڏهن پل تيار ٿي تہ فوج لنگهڻ لڳي ۽ بني حنظلہ جي هڪڙي شخص تراب نالي کان سواءِ، جو لنگهڻ وقت پل تان ڪِري ٻڏي ويو. ٻئي ڪنهن کي بہ کا تڪليف ڪانہ پهتي.

عرب جي لشڪر جو لنگهڻ

تنهن کان پوءِ اسلام جو لشکر روانو ٿيو. ۽ وڃي ٻيٽ جي قلعي جي ويجهو ٿيو. سڀ سوار لوهه [جي زرهن] ۾ غرق ٿي نڪتا هئا. [محمد بن قاسم] جاسوسي دستي طور[ڪي ماڻهو] چوطرف مقرر ڪري، لشکر جي ٻاهران کاهي کوٽڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان جي اندر سامان سڙو رکائي. [159] محمد بن قاسم ٻيٽ جي قلعي کان راڙڙ ڏانهن روانو ٿيو. ۽ نيٺ وڃي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو. جنهن کي جيور(1) ٿي چيائون. راوڙ ۽ جيوَر جي وچ ۾ هڪ خليج [پاڻيءَ جي گهاري] هئي. ڏاهر انهيءَ آبگير (چچ) جي گهيڙ وٽ حفاظت خاطر ڪي هٿياربند ۽ خاص ماڻهو بيهاريا هئا. ته نظر ڪندا رهن.

ڏاهر کي ٽپي اچڻ جي خبر پوڻ

محمد بن قاسم خيال ڪيو ته شايد هنن جو لشکر چالبازي ٿو ڪري ۽ هو [وڃهڻي] اسان سان سامهون ٿيندا. سو مُحرِز بن ثابِت قيسي (2) کي ٻه هزار سوارن سان مقرر ڪري ۽ محمد بن زِياد اَلعبدِي کي هڪ هزار سوار ساڻ ڏيئي. ٽپايائين جي وڃي هنن جي سامهون ڪپي وينا.

ڏاهر جو محمد عِلافي کي گهرائڻ

پوءِ ڏاهر جي حڪم ڪرڻ تي محمد بن حارِث عِلافيءَ کي سڏيائون. عِلافي آيو ۽ ڏاهر چيو ته: "اي محمد! اسان جي توتي مهرباني خاص ههڙي وقت لاءِ هئي. جيئن ته جاسوسيءَ جو عهدو هميشه تنهنجي حوالي رهيو آهي، هن وقت خاص طرح (اهو ڪم) تنهنجي ذمي لڳايو ٿو وڃي، ڇاڪاڻ ته عرب جي لشکر جي طور طريقي کان تون وڌيڪ واقف آهين. تنهن ڪري انهيءَ لشکر جي جاسوسي پڻ تنهنجي حوالي ڪرڻ وڌيڪ مناسب ٿيندي."

(عِلافي جو جواب:) اتي عِلافي چيو ته: "اي راجا! تنهنجي خيرخواهي اسان تي واجب آهي، ڇاڪاڻ ته تنهنجي نعمت جو حق اسان جي مٿان لازم ٿيو آهي. پر اسان مسلمان آهيون، ۽ اسلام جي لشکر جي سامهون جنگ نه ڪنداسون ۽ نه ترار کڻنداسون. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن مسلمانن جي هٿان ڪسي وياسون ته مردار ٿياسون ۽ جيڪڏهن انهن کي ڪنوسون ته سندن خون اسان جي گردن ۾ رهندو. ۽ ان جو بدلو [160] جهنم جي باهه آهي. بيشڪ تنهنجي نعمت ۽ نمڪ جو حق اسان جي گردن ۾ آهي، ۽ اهڙو ڪو به ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪو نه ٿو اچيم، جو تنهنجو خيرخواه هجي. پر مان هن (عرب جي) لشکر جي طاقت کان بيخوف نٿو رهي سگهان جيتوڻيڪ تنهنجي نعمت جي زير بار آهيان، [تاهم] مون کي [هتان نڪري وڃڻ جي] موڪل ڏي"(1).

محمد عِلافيءَ جي درخواست ۾ ڏاهر جو ان کي جواب ڏيڻ

هنن ٻوٽن جي باغبان اهڙيءَ طرح ظاهر ڪيو آهي تہ: عِلافيءَ جڏهن هيءُ احوال ڪيس ٻڌايو، تڏهن ڏاهر چيو: ”مون تو کي ههڙي ڏينهن لاءِ رکيو هو، پر جنهن صورت ۾ تون مون کي هن حادثي ۾ مدد نٿو ڪري سگهين ۽ منهنجو حڪم (مجڻ) توکي ڏکيو ٿو لڳي، تہ پوءِ اسان جي خدمت ۽ صحبت مان هليو وڃ.“

محمد عِلافيءَ جو هليو وڃڻ

محمد عِلافي هن کان جدا ٿي بيلمان جي حڪومت (1) ڏانهن هليو ويو، جو (بيلمان) ان ملڪ جو والي هو، ۽ اهو ملڪ هن جي ڏاڏي بتابر (يا نيابر) بن بجر(2) جي نالي سان مشهور هو. هو ڏاهر جي ڪُسڻ تائين اتي رهيو.

[محمد بن قاسم جو] محمد عِلافيءَ کي امان ڏيڻ(3)

پوءِ محمد بن قاسم هن کي امان ڏيئي، ڪيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي ڏنو، ۽ هندستان ڏانهن وڃي اتي جي بادشاهن کي اسلام سان مشرف ٿيڻ يا ڏِل پرڻ جي ترغيب ڏيندو هو، ڇڪَن واعدن سان کين اميدوار ڪندو هو، ۽ [161] هو سندس [محمد بن قاسم جي] تابعداري ۽ بيعت ۾ ايندا هئا، ۽ جيڪي پروانا گهرندا هئا تن لاءِ خدمت ۾ عرض ڪندو هو. جنهن ڪري سڀيئي سندس اطاعت ۾ آيا. سيني کان اڳ ۾ طاطرس بن بجر بيلمان، ڪيرج (1) جو راجا سر بند(2) ڪنبہ يا ڪشہ(3) جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو(4) ۽ گيان پٽ ٽاهر(5) اسلام جو شرف حاصل ڪري ڏن-پرو ٿيا.

محمد بن قاسم جڏهن ملتان ڏانهن ويو، تڏهن [محمد علافي] وفات ڪئي.

ڏاهر جي عِلافيءَ سان صلاح ڪرڻ

محمد [بن] حسن کان روايت ڪئي اٿن، جنهن بيان ڪيو تہ: پهرئين ڏينهن جڏهن عِلافي جنگ کان معافي گهري ۽ مسلمانن سان لڙڻ کان پاسو ڪيو، تڏهن ڏاهر چيس: ”جيڪڏهن عربن جي جنگ کان معافي ٿو گهرين تہ بہ اسان سان رهي جاسوسي ڪندو رهہ، جيئن اسان کي هنن جي رڻن کان واقف ڪندو رهين، ۽ سندن اٽڪلن جي دفع ڪرڻ جو صلاحون ڏيندو رهين.“ پوءِ عِلافي، ڏاهر سان گڏجي هنن جي حال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس ٿي ويو. جڏهن عربن جي لشکر کي ويجهو ويو، تڏهن عربن طعنا هنيا ۽ عِلافي پڄي موٽي آيو.

(1) هن نالي جون اصل پڑهٽيون هن طرح آهن. ر،م،ن،ب،س: قرتي: پ،فوقي. فارسي ڇاپي ۾ "قوفي"پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا نه فقط قياس ويجهو آهي، بلڪ اسان جي خيال ۾ صحيح آهي. علم اللغت موجب، مَعَرَب ۽ دَخيل لفظن جي صورتخطين جي لحاظ سان "قوفي" صاف طور"گوپي" معلوم ٿئي ٿو ۽ اسان ترجمي ۾ انهيءَ اصلي نالي کي ترجيح ڏني آهي. بشڪريه، محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.(ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ "عطيه ثعلبي" آهي. ر جي پڙهڻي "تغلي" يا "تقلي" جا پڻ م جي پڙهڻي آهي. انهن پڙهڻين جي آڏار تي"تغلبي" صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ "ثعلبي" ان جي تصنيف آهي. ان کان سواءِ انساب ۾ پڻ"ثعلبي" نقسبت عام ڪانهي.(ن-ب)

(2) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي. ن جي پڻ اهائي پڙهڻي آهي، پ،ڪ: كندراهه، ر،م:كند اد همه.

(3) مختلف نسخن جون اصل پڙهڻيون هي آهن: پ،مندينه: ر: مقدمنيه، م،س، مقدونيه: ن،مقديته: ڪ،مقديفه: فقط پ جي پڙهڻي جي صورت علحده آهي ۽ ان جي لحاظ سان اصل نالو "مَندِيڏَ" يا "ماندَنَ" ٿي سگهي ٿو. مگر ٻين سيني نسخن جي قراعتن ۾ هن نالي جي شروع ۾ "مق" آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان پ جي پڙهڻي بہ غالباً "مقدينه" "مقدنيه" جي بگڙيل صورت ٿي سگهي ٿي. فارسي ڇاپي ۾ "مقدنيه" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. ٻئي صورت م،س جي قراٌت آهي جنهن ۾ "و" اضافي آهي: ۽ ٽين صورت ن جي قراٌت آهي جنهن جي پوئين حصي ۾ ت آهي ۽ اها پڙهڻي "مقدتيه" بہ ٿي سگهي ٿي، م،س جي قرٌت بہ "ن" جي بدران جيڪڏهن "ت" پڙهجي تہ اها پڙهڻي "مقدوتيه" ٿي سگهي ٿي. انهيءَ لحاظ سان مقدنيه، مقدوتيه ۽ مقدتيهپڙهڻيون ٿي سگهن ٿيون، جي ميگهڏَنِيه، ميگهدُوتيه ۽ ميكهدَتيه جهڙن اصلي نالن ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون. جيئن تہ سنڌ ۾ ڏٽي، ڏڻ، ڏنو وغيره لفظ عام آهن، تنهنڪري اسان متن ۾ ميگهڏنيه پڙهڻي رکي آهي.(ن-ب)

(4) اصل ۾ "مصعب بن عبدالرحمان". ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيه ص [101].(ن - ب)

(1) ٻيٽ واري ايراضي لاءِ اصل عبارت "جزيره بيت" آهي.(ن-ب)

(2) اصل ۾: "زحر جعفي" حقيقت ۾ محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ زَحر نہ بلڪ سندس پٽ جهم بن زحرالجعفي شامل هو. ڏسو مٿي ص [101 ۽ 102] (ن - ب)

(1) هيءَ عبارت نسخي ر تان وڌايل آهي. اصل ۾ سجو فقرو هن طرح آهي: "و از آب مهران بتفاريق مي گذشتند."(ن-ب)

(1) هن عنوان جو اهو مطلب ناهي تہ ٻيهر پل ٻڌائون. مگر پل ٻڌڻ ۽ لشڪر جي لنگهڻ بابت ڪي واقعا بيان ڪيل آهن ۽ انهيءَ ڪري هي عنوان ۽ ان کان پوءِ ٻيو عنوان ٻيهر لکيو ويو آهي.(ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ "جيپور" پڙهڻي متن ۾ رکي وئي آهي جا س جهڙي غير معتبر نسخي جي پڙهڻي آهي. معتبر نسخن مان ر، ن، ب، جي متفقہ پڙهڻي "جيور" آهي، پ جي پڙهڻي "چيور" آهي جا جيور سان موافق آهي. هي نالو مٿي ص[133] تي اچي چڪو آهي ۽ اتي سيني نسخن مطابق "جيور" آهي. هي نالو وري ص [167] تي آيو آهي، جتي هن نالي جي لفظي معنيٰ "موضع ظفر" ڄاڻايل آهي ۽ فاضل ايڊيٽر (ڊاڪٽر دائود پوتي) آخر ۾ ص[133] جو حاشيو لکندي لفظ "جيور" کي انهيءَ معنيٰ سان هن طرح تطبيق ڏني آهي: "جي=ظفر --- ور (مشق از وَرُو) = محيط بہ،

يعني موضعي محيط بظفر" (ڏسو فارسي چاپو ص 263). ص[167] تي به پ ۽ ر جهڙن جهونن نسخن جي پڙهڻي "جيور" آهي، انهيءَ ڪري هن صفحي تي توڙي ص [167] تي اسان "جيور"پڙهڻي اختيار ڪئي آهي.(ن-ب).

(2) سيني نسخن مطابق هت "قيسي" مگر ص [171] تي "الدمشقي".

(1) شايد علاقيءَ جو بيت "لاتقِيمن بدَار-الخ" جو مٿي صفحي [138] ۾ لکيو ويو آهي، سو هن موقعي تي چيل ٺو ڏسجي. چاڪاڻ ته هن موقعي سان اهو بيت مناسب آهي ۽ جتي لکيو ويو آهي، انهيءَ جاءِ سان ڪا به مناسبت نٿو رکي.(مترجم)

(1) اصل عبارت: "ممالک بيلمان". بيلمان راجا جي نالي طور آيو آهي. هت پ جي پڙهڻي "چلمان" آهي.(ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ هيءُ نالو "بتابر بن الحر" ڪري لکيو ويو آهي، جو پ، ن، ب، م نسخن مطابق آهي. ر جي پڙهڻي "نيابر بن الحر" آهي، هيٺ ص [162] تي "طاطرس بن بجر بيلمان" جو نالو آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هت به "الحر" جي بدران صحيح "بجر" آهي. (ن-ب)

(3) هيءُ عنوان صرف علاقيءَ جي سلسلي ۾ هتي اچي ويو آهي ۽ "پوءِ محمد بن قاسم-الخ" مان "پوءِ". جي معنيٰ ته "هن واقعي بعد" ۽ نه ته "هن کان يڪدم پوءِ". علاقي پوءِ به جيسينه سان گڏ رهيو ۽ غالباً ان بعد محمد بن قاسم ڪيس امان ڏني ته هندستان جي بادشاهن وٽ سندس ايلچي ٿي وڃي. تنهن ڪري هو ڪشمير جي راجا وٽ ويو، جنهن لاءِ ڏسو صفحو [203]. (ن-ب)

(1) ر، ن، ب، س، ڪ جي پڙهڻي "کيوج" آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته غالباً صحيح پڙهڻي "کيرج" ئي آهي. جنهن جو ذڪر هن بعد [218] ۽ [228] صفحي تي اچي ٿو. پ، م جي پڙهڻي "کنوج" آهي جا مناسب نٿي نظر اچي.(ن-ب)

(2) پ: سوبند: ڪ: سونيذ.

(3) فارسي چاپي ۾ "کنبه" جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي: مگر ر، ن، ب، س جي پڙهڻي "کته" آهي، جنهن مان"کشه" جو به گمان نڪري ٿو. وڌيڪ توضيع لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه صفحو [162].(ن-ب)

(4) فارسي چاپي جي پڙهڻي "کهوڪ بن موڪ" آهي جا غالباً م مطابق آهي. ٻين نسخن ۾ هي سڄو نالو ڏنل ڪونهي: پ ۾ فقه "ک" آهي ۽ ن ۾ "بن موک" (ن-ب)

(5) فارسي چاپي جي پڙهڻي "قبايض بن طاهر" آهي جا غالباً ب مطابق آهي. ن جي پڙهڻي به اهائي آهي، مگر ر،م جي پڙهڻي "قيان بن طاهر" آهي ۽ اسان انهيءَ جي مدار تي ئي "گيان بن ٽاهر" ڪري لکيو آهي.(ن-ب)

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکيو موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم سمورو احوال خط ۾ لکي حجاج ڏانهن موڪليو، ۽ ٻڌايائينس تہ اسلام جو لشکر مهراڻ ٽپيو آهي، ۽ ڏاهر کافر سان هک دفعو سامهون ٿيا آهيون، جنهن ۾ کافر پڄي ويا- والسلام. [162]

حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهچڻ

”پيارا فرزند عمادالدين محمد بن قاسم! تو جيکي لکيو آهي سو معلوم ٿيو. هيءُ نمونو جيکو لکيو اٿيئي سو اصل نڪي آهي. اللہ تعاليٰ جي حکم ۽ خدائي توفيق سان موافق هيءُ ڪم (هيئن) ٿو ڏسجي تہ خدا عزوجل جي بيمثال درگاهہ ۾ پنج وقت نماز ادا ڪرڻ سيني ضروري ڪمن کان مقدم رکين، تکبير، قرات، قيام، رکوع، سجدي ۽ قعود وقت عاجزي ۽ زاري سان امداد گهرين، ۽ زبان کي الاهي ذکر سان تر رکين، تہ جيئن تنهنجا سيئي ڪم انتظام سان رهن، چاکاڻ تہ خدا تعاليٰ جي عنايت کان سواءِ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ڏيڏيو ۽ طاقت حاصل نٿي ٿئي. تون جڏهن سمورو پروسو ۽ ٽيڪ بادشاهہ عزوجل جي فضل ۽ ڪرم تي رکندين، تڏهن تنهنجون سڀ اميدون پوريون ٿيندیون، ۽ فتح ۽ نصرت تو سان شامل ۽ مددگار ٿيندي. انشاءَ اللہ تعاليٰ“-- حُمران جو لکيل.

ڏاهر جو جيسِنہ کي جنگ ڪرڻ جي مقدمہ طور موڪلڻ

خبرن جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن محمد عِلافي جاسوسيءَ کان موٽي آيو، تڏهن راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسِنہ کي ڪجهہ لشکر ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي موڪليو. جيسِنہ هاٿيءَ تي ويهي اسلامي لشکر جي سامهون اچي جنگ جوٽي. گهڻي لڙائيءَ کان پوءِ، جنهن ۾ کافر ڪٽا ۽ پڳا، جيسينہ کي هٿياربندن ۽ بادي گاردن جي جماعت سوڌو چوڌاري گهيرو ڪري ورتائون، ۽ [کيس چئني] طرفن کان ڦري آيا. جڏهن عربن جي لشکر جيسِنہ تي حملو ڪري، سندس لشکر جي گهڻي پاڳي کي دوزخ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. تڏهن فيلبان جيسِنہ جي دل جو احوال معلوم ڪرڻ چاهيو، تہ جنگ تي [163] ضد اٽس يا موٽڻ جو خيال رکي هن مصيبت کان نڪرڻ ٿو گهري. (فيلبان جو اشارو:) فيلبان هاٿيءَ کي چيو تہ: ”اي هاٿي! مرڻ ٿو گهرين يا ڇوٽڪارو؟ چاکاڻ تہ راجا ڏاهر تہ جيسِنہ جي حياتي ٿو چاهي: تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟

موت تہ چوٽڪارو مليئي." (جيسِينہ جو فيلبان کي جواب:) جيسِينہ چيو: "اسان ڪيئن ڇٽي سگھنداسين؟ ڇاڪاڻ تہ دشمن جي سامھون ٽيا آھيون ۽ تنگ آھيون، نڪري وڃڻ جو رستو اسان لاءِ ڏکيو آھي ۽ چارئي طرف بند." فيلبان سمجھيو تہ جيسِينہ جو جنگ مان ڀڄي نڪرڻ جو پڪو ارادو آھي. ھو حياتي گھري ٿو. ۽ جنگ کان پشيمان ٿيو آھي، سو ھاٿيءَ کي تکو ڪري حملو ڪيائين. عرب پيادا خواھ سوار ھاٿيءَ جو مقابلو نہ ڪري سگھيا، ۽ ڇڙوڇڙ ٿي ويا، جنھن ڪري جيسِينہ لاءِ ڀڄڻ جو رستو خالي ٿي ڏيو. ھو منھن ڦيرائي ڀڄڻ جو رستو اختيار ڪري اڇي پيءُ وٽ پھتو. ۽ سندس سارو لشڪر ڪُسي ويو. راجا ڏاھر انھيءَ آبگير (چچ) جي ايرندي پاسي کان لٿل ھو. جيسِينہ کي ڏسي شڪر ڪيائين، پنھنجي معبود جو سجدو واجب ڄاتائين، ۽ پنھنجي پٽ جي سلامتيءَ سان موٽي اچڻ تي (ان معبود جي) تعريف ۽ ساراھ ڪيائين.
انھيءَ ڏينھن حجاج جو خط پھتو، جنھن ۾ حڪم ھو تہ جتي ڏاھر آھي، اتي وڃي ساڻس مقابلو ڪج، ڇاڪاڻ تہ فتح تنھنجي ٿيندي ۽ ڪافر خوار خراب ٿي ڀڄي ويندا.

ڏاھر لعين سان پھرئين ڏينھن لڙائي ڪرڻ

[۽ راسل جي بيعت ڪرڻ]

محمد بن ابي الحسن مدني (1) کان روايت ڪئي اٿن تہ: جڏھن جيسينہ بن ڏاھر شڪست کائي موٽيو، ۽ سندس لشڪر کسي ويو، تڏھن راسل [164]، محمد بن قاسم ڏانھن بيعت ڪرڻ لاءِ قاصد موڪليو . وزير کيس چيو تہ: "راجا ڏاھر جو سمورو پروسو تنھنجي موافقت تي آھي، ۽ تو تي پورو اعتماد اٿس. تون جيڪڏھن ھن وقت ساڻس مخالفت ڪندين تہ اھو تنھنجي اولاد لاءِ عار ٿيندو. اھو پڻ معلوم نہ آھي تہ عربن کي فتح ٿيندي يا نہ؟ تنھنجو پاڻ موڪو (اڳيئي) ڏاھر جو مخالف ھو. تنھن ڪري وڃي اسلامي لشڪر سان مليو. ۽ تو کي ڪنھن بہ بھاني جي مجال نہ آھي" [پر] راسل وزير جي ڄاڻ کان سواءِ قاصد موڪلي چيو: "ھيءُ قول منھنجي زبان مان نڪتو آھي، ۽ محمد جي خدمت جو طعنو (پڻ) لڳي چڪو آھي. پر آءٌ پنھنجي عزت بہ ڇاھيان ٿو. جيئن مخالفن جي شرمائڻ کان بچاءُ ۾ رھان. (تنھن ڪري صلاح ڪئي اٿم تہ) مان فيصلو ڪندس تہ فلاڻي رستي کان راجا ڏاھر جي خدمت ۾ وڃان ٿو. تون پنھنجن سوارن جي ھڪ فوج موڪل، جيڪي انھيءَ وقت تي رستو جھلي، مون کي گرفتار ڪن تہ جيئن طعني کان بچي وڃان، ۽ اسان جو مطلب بہ حاصل ٿي وڃي." انھيءَ انجام تي راسل ٻيٽ جي قلعي مان نڪتو ، ۽ وسايي کي (پنھنجي بجاءِ) مقرر ڪري ھدايت ڪيائينس: "جيڪڏھن عربن جو لشڪر اچي تہ

انهن سان جنگ نہ ڪج، ۽ سندن خدمت ۾ حاضر ٿي حتي الامڪان سندن راضي ڪرڻ جي حد ڪان وڌيڪ ڪوشش ڪج، چاڪاڻ ته ائين ٿو سمجهجي ته هيءُ ملڪ عرب جي لشڪر جي حوالي ٿيندو." آخر راسل اهو ارادو ڪري اتان روانو ٿيو. هوڏانهن محمد بن قاسم [پڻ] پنج سؤ تيز سوار مقرر ڪري، انهيءَ انجام واري جاءِ ڏانهن موڪليا. نيٺ راسل به اچي پهتو ۽ (پنهنجي) انهيءَ قول موجب بيهي رهيو. هن جي لشڪر سمجهيو ته جنگ لاءِ بيهڪ ڪئي اٿس. سو جنگ ۾ جنبي ويا. (هي واقعو) ڪنبہ (1) جي قلعي کان پنجن فرلانگن جي پنڌ تي انهيءَ جاءِ تي (ٿيو) جنهن کي نيطري واهہ (2) چون ٿا. راسل کي پڇڻ کان شرم ٿي آيو. ۽ جنگ کان پڻ پاسو ٿي ڪيائين، تنهن ڪري سندس ڳچپل لشڪر ڪُسي ويو. [165] جيئن ته محمد بن قاسم سندس گرفتار جي پارت ڪئي هئي، ۽ حڪم ڪيو هئائين ته ڪيس ڪهجو نہ، تنهنڪري ڪيس ڪوبہ گهاڻ نہ ڪيائون، ۽ هن کي سندس هڪ لشڪر جي فوج سميت گرفتار ڪري، محمد بن قاسم وٽ وٺي آيا. محمد بن قاسم هن کي سڏي چيو ته:"اي راسل! تون چاهين ٿو ته تو کي تنهنجي ياڻ موڪي جي مهابي بخشان؟ ۽ هن کان اڳي تو کي استدعا ڪيم (پر نہ مڙئين ۽) نيٺ اسان سان مقابلي جو خيال ڪيئي، ۽ گرفتار ٿي آئين. هاڻيءَ انهيءَ عار کان آزاد آهين، جنهن جو تو کي فڪر هو. تنهن ڪري اسان سان موافق ٿيءُ ته توتي سچيون مهربانيون ڪريون، ۽ جنهن ولايت جو عرض ڪرين، سان تو کي عطا ڪريون." راسل خدمت بجا آڻي رضامنديءَ جو شرف حاصل ڪيو.

راسل جو محمد بن قاسم سان عهدنامو ڪرڻ

راسل خدمت جو شرط بجا آندو ۽ پڪو انجام ڪري چيو ته: خدا تعاليٰ جي حڪم کي ڪو به روڪيندڙ يا دفع ڪندڙ نہ آهي. جڏهن تو مون کي پنهنجي احسان جو گرويدو ڪيو، تڏهن هن کان پوءِ تنهنجي خدمت ۾ رهندس ۽ تنهنجي رضا کان ٻاهر نہ ويندس، ۽ جيڪو تنهنجو فرمان ٿيندو، انهيءَ جي تابعداري ڪندس. انهيءَ کان ٻوروپوءِ راسل مري ويو، ۽ ولايت جو سڄو ڪاروبار موڪي جي حوالي رهيو.

جڏهن راسل ۽ موڪي اتفاق ڪري، محمد بن قاسم کي منزل ڪٽڻ جي ترغيب ڏني، تڏهن اتان منزل پٽي وڃي انهيءَ جاءِ ۾ لٽا جنهن کي نارائي (1) چوندا آهن. ڏاهر قاجيجاق (2) ۾ (لٽل) هو. اتي ڏنائون ته اسلام جي لشڪر ۽ ڏاهر جي وچ ۾ هڪ وڏي ڇڇ (3) هئي، جنهن جو لنگهڻ ڏکيو هو: جنهن تي راسل چيو ته: "شال امير عادل عمادالدين سلامت رهي! هيءَ ڇڇ ٽپڻ

گهرجي. " آخر راسل ٻيڙيون هٿ ڪري ٽيهه-ٽيهه مرد لنگهايا، ۽ نيٺ پورو لشڪر [166] ٽپي ويو. ۽ وچ ۾ فقط هڪ خليج وڃي رهي. (اتي) راسل [محمد بن قاسم کي] چيو ته: "توکي هڪ منزل مٿي وڃي جيوَر(4) ۽ ددهاواهه(5) تي، جو راؤڙ جو هڪ ڳوٺ آهي، ڪئمپ ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس (ڏاهر جي) اڳيان پنڌيان اڃي سگهين، ۽ ساٿس جنگ ۾ پڃي پورو پوين، ۽ سندس سازو سامان تي ڪامياب ٿي قبضي ۾ آڻين." محمد بن قاسم انهيءَ صلاح تي پروسو ڪري، وڃي جيوَر ۾ ددها واهه جي ڪناري تي منزل ڪئي.

محمد بن قاسم جو جيوَر جي منزل تي لهڻ

پوءِ راجا ڏاهر کي خبر ملي ته محمد بن قاسم، عرب جي لشڪر سان، جيوَر ۾ منزل ڪئي آهي. وزير سياکر ٻڌي چيو ته: "هاءِ ! برو (سوڻ) ٿيو. انهيءَ جاءِ کي جيوَر چون ٿا يعني "فتح جي جاءِ" (1)، ۽ جڏهن لشڪر وڃي انهيءَ جاءِ تي پهتو ته فتح ۽ ڪاميابي ساڻن همراهه رهندي." راجا ڏاهر هن حقيقت کان تنگ ٿيو. ۽ سندس دماغ تي غيرت جي باهه غالب ٿي، ۽ ڪاوڙجي چيائين ته: "هڏباريءَ (2) ۾ لٿو آهي، جا اها جاءِ آهي جتي (رڳو) هڏا پهچندا آهن." ڏاهر اُتان اٿيو. ۽ پڃي وڃي پاڻ کي راوڙ جي قلعي ۾ ستياڻين، ۽ سندس پوئلڳ، ۽ سازو سامان به انهيءَ قلعي ۾ رهيا. [هاڻي هو] اهڙي جاءِ تي اچي ويٺو جتان عربن ۽ ڏاهر جي لشڪر ۾ (فقط) ٽي ميل (مفاصلو) هو. اتي ڏاهر هڪ نجومي کان پڇيو ته: "اڄ مون کي لڙائي ڪرڻ گهرجي يا نه؟ ۽ زُهرو ڪٿي آهي؟ هنن ٻنهي لشڪرن جي غالب ۽ مغلوب جو حساب ڪري نتيجو معلوم ڪر ته آخر ڇا ٿيندو." (نجوميءَ جا فيصلا)، نجوم جي نتيجي معلوم ڪرڻ کان پوءِ [167]، نجومي جواب ڏنو ته: "حساب جي نقطه نظر کان غلبو عربن جي لشڪر جو آهي، ڇاڪاڻ ته زهرو هنن جي پنڌيان آهي ۽ تنهنجي سامهون." هيءُ ڳالهه ٻڌي راجا ڏاهر ڪاوڙيو. نجوميءَ چيو: "راجا کي ڪاوڙجڻ نه گهرجي: حڪم ڪر ته زهري جي سوني تصوير ناهين، جيئن زهره تنهنجي پنڌيان رهي ۽ تنهنجي فتح ٿئي." پوءِ (زهري جي) صورت ناهي سندس ڪنڌ سان ٻڌائون. محمد بن قاسم (اڃا به) ويجهو آيو ۽ (هاڻي) ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ اڌ فرلانگ جو مفاصلو رهيو.

ٻئي ڏينهن جنگ ڪرڻ

ٻئي ڏينهن اتان به منزل پٽي اچي ٻن سڏن پنڌ تي لٿو. جڏهن عربن جو لشڪر ويجهو اچي لٿو، تڏهن ڏاهر پنهنجن راڻن مان هڪ ٺڪر کي گهرايو، جنهن کي "جهاپو اڳواڻ" (1) ڪري سڏيندا هئا، ۽ چيائينس ته توکي محمد بن قاسم جي سامهون وڃڻ گهرجي. حڪم جي اشاري تي،

ڪاٽو اڇواڻ پنهنجو لشڪر وٺي ٻاهر نڪتو. ۽ اسلام جي لشڪرکي سامهون ٿي جنگ جوٽيائين. صبح جي شروع کان وٺي شام جي گذرڻ تائين دلير بهادرن ۽ مردن ٻنهي طرفن کان جهڙپون ڏنيون: نيٺ جڏهن ٿڪا تڏهن موٽي ويا.

ٽئين ڏينهن ڏاهر جي عربن سان جنگ ڪرڻ

ٻئي ڏينهن ڏاهر لعين، جاهين کي حڪم ڪيو. هو بهادر مرد هو، ٻاهر نڪري لڙائي شروع ڪيائين، تان جو ڪُسي ويو. آخر جڏهن [اها حالت ٿي جو] جيڪا ٻ فوج [168] ٿي موڪليائين سا اسلام جي (لشڪر جي) خونخوار ترار جو لقمو ٿِي، تڏهن سياڪر وزير، اڇيان اڇي خدمت بجا آڻي عرض ڪيو: "اي راجا! هيءَ رَوَش جنهن سان تون جنگ ٿو ڪرين، غلطي آهي. توکان ڪئين دفعا غلطيون ٿيون آهن، پر اجا ٻ تجربو نٿو پرائين. جيتوڻيڪ انساني تدبير خدائي تدبير سان برابر نہ ٿيندي، تاهم وقت جي بادشاهن جي بلند راءِ جي آڏو ڪو چوٽڪاري جو رستو تيار ڪر. پهربائين تہ جڏهن هي عربن جو لشڪر مهراڻ پار ڪري رهيو هو، ۽ ڇُلنگيون ڇُلنگيون ٿي پئي لنگهيا، تڏهن توکي هنن جي سامهون ٿيڻ گهربو هو، جيئن کين هيءَ جنگ کان ڊپ ٿئي ها. هاڻي جڏهن گڏ ٿي مقابلي لاءِ آيا آهن، ۽ جنهن ٻ ٽڪُر کي موڪلين ٿو، سو مات ٿو ٿئي، تڏهن اها ڳالهہ چگي نہ آهي. (هاڻي) تو لاءِ چگو ائين ٿيندو تہ ساري لشڪر ۽ نوڪرن، پيادن خواه سوارن سان هاٿيءَ تي (چڙهي) مٿن حملو ڪر. جيڪڏهن توکي فتح نصيب ٿي تہ پوءِ تہ تنهنجي مراد حاصل ٿي ۽ تنهنجو دشمن دفع ٿي ويندو. ٻيءَ صورت ۾ هو غالب ٿيندا ۽ تون پاڙيسري بادشاهن جي شرم کان معذور رهندين، ۽ تنهنجي پٽن ۽ پوين کي ٻ ڪوبہ طعنو نہ لڳندو." ڏاهر هيءَ ڳالهہ قبول ڪئي.

چوٽين ڏينهن جي جنگ

ٻئي ڏينهن سندس حڪم تي جنگ جو نغارو وڄائي، جهنڊو کڙو ڪيائون، ۽ اٽڪل پنج هزار ناليرا سوار ۽ چالاڪ جنگي جوان ۽ شهزادا، سٽ [169] مست هاٿي، کي چون ٿا تہ جنگي هاٿي هڪ سؤ هئا، ۽ ويهہ هزار زرهن ۽ ڍالن سميت پيادا جنگ لاءِ سندس اڇيان روانا ٿيا پاڻ هڪ مست هاٿيءَ تي پالکي ٻڌي، لوهو برگستوان وجهي، زرهہ ڍڪي، ۽ ڪمان تي زهہ چاڙهي وينو. ساٺس گڏ پالکيءَ ۾ ٻ ٻانهيون هيون: هڪڙيءَ کيس هڪٻئي پويان تير ٿي ڏنا ۽ ٻيءَ پان ٿي پهچايو.

ڏاهر جو محمد عِلاقيءَ کي پنهنجي پٽ سان گڏ موڪلڻ

پوءِ (هڪ پاسي) پاڻ لشڪر وٺي هليو. ۽ (ٻئي پاسي) پٽ کي ڏار ڪري چيائين تہ: ”محمد عِلاقيءَ کي تو سان گڏ روانو ٿو ڪريان. عربن جي جنگ کي هو بهتر ٿو ڄاڻي. هو جيئن ٻہ اڳتي وڌڻ يا پٺتي هٽڻ جو حڪم ڪري، تون سندس حڪم ۽ اشاري جو پابند رهج.“ اهو ڏينهن نائين رمضان، سن ٽيانوي هجري هو.

ڏاهر جي پهچڻ وقت، محمد بن قاسم مسلمانن جي دلين کي تقويت ۽ جنگ جي ترغيب ڏيئي رهيو هو. ۽ چيائين ٿي: ”اي عربو! اڄ ڪوشش جو ڏينهن آهي. اسلام خاطر ڪوشش ڪريو. جدوجهد بجا آڻيو. ۽ خدا جي پروسي تي آسرو ۽ قوت رکو تہ جيئن مشرڪن کي دفع ڪري سگهو. ۽ سندن ملڪ خواه ملڪيت توهان جي ورثي ۾ اچي ۽ مال خواهہ ملڪ تي توهان قبضو ڪريو. [پر] جيڪڏهن توهان مضبوط نہ هوندا، بلڪ پريشان ۽ دل شڪستا ٿيندا، ۽ عاجزيءَ ۽ ضعف کي پاڻ وٽ اچڻ ڏيندا تہ پوءِ هو (توهان تي) غالب ٿيندا، ۽ سيني کي کهي چڏيندا. ميدان انهن جي هٿن ۾ رهندو. توهان کي پنهنجو سامان ڏيڻو پوندو.[170] ۽ توهان مان هڪڙي کي ٻہ جيئرو نہ چڏيندا. جيڪڏهن ڪافرن کان منهن ڦيرائيندا تہ پوءِ توهان جي جاءِ جهنم ٿيندي ۽ توهان جي وڏن لاءِ داغ ٿيندو.“

هاڻي مُحرِز بن ثابت الدمشقي(1) ۽ اويس بن قيس کي ڇهن هزارن سوارن سان مقدمي (لشڪر جي اڳ) تي مقرر ڪري، آبگير (ڇڇ) ٽپڻ جو حڪم ڏنائين. هو اها جوئي [يعني وهندي يا گهاري يا واهہ] ٽپي ويا جيڪا ڏاهر ۽ اسلام جي لشڪر جي وچ ۾ هئي. پوءِ عطاءَ بن مالڪ القيسي ۽ ذَکوان بن عدوان البڪري کي پڻ لشڪر جي مقدمہ (مهڙ) جي واهر ڪرڻ جي اجازت ڏنائين. اهي پڻ لنگهي ويا. (اتي) محمد عِلاقيءَ ڏاهر کي چيو:”اي هند ۽ سنڌ جا راجا! هيءَ فوج جيڪا تنهنجي سامهون آئي آهي، لشڪر جي پشت پناهہ ۽ بهادر شينهن آهن، حرفتي جانباز، ڪارائتا بهادر، ۽ هوشيار سوار اهي ئي آهن. جيڪڏهن [تنهنجا سپاهي] هن فوج کي دفع ڪري سگهيا تہ پوءِ تنهنجو مقصد پورو ٿيندو، ۽ جيڪڏهن دفع نہ ڪري سگهندا تہ پوءِ توکي شڪست ڏيئي چڏيندا. (وڏيڪ) تنهنجي راءِ بلند هجي!“

چوٽين ڏينهن ڏاهر جي عربن جي لشڪر سان

جنگ کرڻ

اها ڳالهه ٻڌي ڏاهر پوري لشکر سان هلان ڪئي. ڪي هاڻي مقدمه ۾ روانا ڪري، قلب (لشکر جي وچ) کي پنهنجي چئني طرفن کان گڏ ڪيائين. هٿيار ڪٽندڙ پيادا، تير انداز، بڙچيون ۽ نيمچا، لوهو دستو جنهن کي (فارسيءَ ۾) سيل ۽ چوندا آهن، ڪٽندڙ اڳيان (ڪيائين): تير انداز ساڄي، ۽ هٿيار بند قابل سوار کاٻي (بيهاريائين). هن طريقي سان جنگ جوٽيائون

ته [171] عُبيد بن عقِاب، جو انهيءَ ڏينهن محمد عِلاقي کان ڦري محمد بن قاسم وٽ آيو هو، خبر ڏني ته: محمد عِلاقي ڏاهر کي چيو آهي ته عرب جي هيءُ فوج وارا، جي پاڻي ٽپي آيا آهن، سي اسلامي لشکر جا اڳواڻ ۽ هوشيار سوار آهن، جنهن تي ڏاهر پنهنجي لشکر کي وڏڻ جو حڪم ڏنو آهي، ۽ سندس سيني هٿيار بندن ۽ تلوار بازن وڏڻ جو ارادو ڪيو آهي. (هيءُ ٻڌي) محمد بن قاسم چونڊ لشکر کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو، جنهن تي سيني جنگي سوارن ۽ جنگجو بهادرن (گهوڙا) اڳتي تڙيا. محمد (بن قاسم) سان فقط قلب (لشکر جو وچ) ۽ کي خاص ماڻهو وڃي رهيا. موڪي [پٺ] وسايي کي پڻ پنهنجي فوج ۾ بيهاري، لڙائي ڏانهن رخ ڪيائين. هاڻي سيني پاڻي لنگهي وڃي جنگ جوٽي . محمد بن قاسم، مُحرِز بن ثابت سان گڏ، قلب (وچ لشکر) ۾ وڃي بيٺو. جهم بن زُحر الجعفِي کي ميمنه (لشکر جي ساڄي) تي، ذَکوان بن عدوان اَلبکري کي ميسرَه (لشکر جي کاٻي) تي، عطاءَ بن مالک القيسيءَ کي مقدمه (لشکر جي مهڙ) تي مقرر ڪري، نُباته بن حنظله کي ساقه (لشکر جي پڇاڙي) تي بيهاريائين. تنهن کان پوءِ محمد بن قاسم چيو ته: "اي عربو! جيڪڏهن مون سان ڪو حادثو پيش اچي ته پوءِ توهان جو امير مُحرز بن ثابِت آهي، ۽ جيڪڏهن اهو به شهيد ٿي وڃي ته پوءِ اوهان جو امير سعِيد ٿيندو."

---

(1) فارسي ڇاپي ۾ "محمد بن ابي الحسن المدائني" لکيو ويو آهي مگر پ، ر، م، ن، ب، س، ک جملي نسخن جي متفق پڙهڻي "مدني" آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان متن ۾ "مدني" رکيو آهي. ر، م جي پڙهڻي "محمد بن الحسن مدني" آهي. وڌيڪ توضيع لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [164].(ن-ب)

(1) ب: کهنبه، س: کينهه، ک: کنبه

(2) فارسي متن ۾: "جوي نيطري" پ: بيطري، م،س: بنطري، ر: نبطزي.

(1) ر،م: ناراني، ک: نارامني.

(2) ر،م قاجيجات.

(3) اصل عبارت: آبگيري بزرگ.

(4) فارسي ايڊيشن ۾ "جيپور": ڪيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [160]

(5) هي پڙهڻي فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل آهي جا شايد م جي آهي. پ: دهاؤر، ن: ودهاراهہ، ب: دهاداہ، س:دهاوه.(ن-ب)

(1) اصل عبارت: موضع- ظفر.

(2) اصل ۾ : هدباري

(1) اصل الفاظ "دبيرڪور" جنهن جي لفظي معنيٰ ٽيندي "انڊو دبير" مگر هيٺ هلي ان کي "دبير آعور" يعني ڪاڻو دبير سڏيو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ ته انڊو ڪونہ هو، مگر جهاپو هو. "دبير" جي عام معنيٰ "منشي" يا سيڪريٽري، مگر اهو درجو وزير يا صلاحڪار جي برابر هو. هت اسان هن بيان جي سلسلي ۾ عام مفهوم کي مدنظر رکي، هن لفظ جو ترجمو "اڳواڻ" ڪيو آهي.(ن-ب)

(1) هت جملي نسخن مطابق "الدمشقي" يا "دمشقي" آهي، مگر مٿي ص [160] تي جملي نسخن مطابق"قيسي" آهي.(ن-ب)

خميس جي ڏينهن جنگ ڪرڻ

پهريائين مُحرز حملو ڪيو ۽ بيهي جنگ ڪيائين، تان جو شهيد ٿي ويو. پوءِ سعِيد لشڪر کي همٿ ڏياري لڙائي ڳنڍي. حسن بن محبة(1) البڪريءَ جو آڳوڻو جنگ هلندي ترار جي ڏڪ سان لهي پيو. جڏهن مست هاٿي چُريا، تڏهن مسلمان مضبوطيءَ سان، ٽولا ٽولا ٿي هاٿين جي پويان ڦري آيا، ۽ نوَ هاٿي [172] واپس ورائي چڏيائون. اسلامي لشڪر حملو ڪري، ڪافرن کي تڙي اتي پهچايو جتي سندن صف هئي. (اتي) ڏينهن پورو ٿيو ۽ بيئي لشڪر موٽي ويا.

تاريخ ڏهين ماهه رمضان سن ٽيانوي

هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگاريندڙن هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح (پنهنجو) جهان کي سينگاريندڙ ۽ دل کي وٺندڙ حسن، مشرق جي طرف کان دنيا کي ڏيکاريو، ۽ اهو خميس جو ڏينهن هو، تڏهن راجا ڏاهر ٻاهر نڪري، پٽ جيسِينہ کي ڏهن هزارن لوهہ [جي زرهن] ۾ غرق جنگي سوارن سان، جن مان ڪن جا وار ڪليل ۽ تراريون اڳهاڙيون ۽ ڪن جا وار ٻڌل ۽ تراريون ۽ ڍالون هٿن ۾ [هيون، لشڪر جي] قلب ۾ (بيهاري) اڇي مسلمانن جي صف جي سامهون بيٺو. ڏاهر سفيد هاٿيءَ تي ويٺل هو، ۽ سندس چوڌاري ٻيا هاٿي پويان [بيٺل هئا]: ساڄي پاسي جيسِينہ، ابي پٽ ارجن،(2) ننڍي ڪوار جو ڏاڏو وڏوڪوار ۽ ڏاهر جو سؤٽ جبين(3)، کاٻي پاسي کان بشر پٽ ڍول(1)، گيهہ(2)پٽ بشر، ڏهرسِينہ پٽ ڏاهر، ڪنبہ جي حاڪم جو پٽ بيل (يا بيان)(3)، نائلو(4)، جوٽو(5)۽ مشبد (يا مشيبد) (6) [بيٺل هئا]. سنڌ جا سپ مڪيہ ماڻهو جهڙوڪ بجهاري(7)، اسرهيل(1)، سنج(2)، اسيار(3) لقيا امار(4) ۽ مشرق طرف جا سپ جت گڏ ڪري پنهنجي پويان بيهاريا هئائين. تلوار جا ڌڻي ۽ بي خوف بهادر [173] قلب (لشڪر جي وچ) جي اڳيان رکيائين. جنگي هاٿين مان ٻہ ميمنہ (لشڪر جي ڪاٻي ڀاڱي) ۾ ۽ ٻہ ميسره (لشڪر جي ساڄي ڀاڱي) ۾ مقرر ڪري باقي ٻيا سوار هاٿي جاهين جي هٿ هيٺ اسلامي لشڪر جي سامهون روانا ڪيائين.

اسلامي لشڪر جو ميمنہ، ميسره ۽ قلب کي تيار ڪرڻ

محمد بن قاسم انهن کي ڏسي ٻاهر نڪتو. ۽ [نُباته] حنظلہ ڪلابيءَ (5) کي ميمنہ تي، ذڪوان بن علوان البڪري کي ميسره تي مقرر ڪري، ابو صابر همداني کي جهنڊا هٿ ۾ ڏيئي،

هاٿين جي سامهون بيهاريائين. هُذيل بن سليمان ازدي، زياد بن حواري ازدي(1) ۽ ٻين سوارن جهڙوڪ نُميلة، مسعود بن الشعريُ الكلبي ۽ مخارق بن كعب الراسيءَ(2) كي قلب ۾ آڏو (ڪڙو ڪيائين). هاڻي مقدمہ جنگ شروع ڪئي. هڪ طرف كان محمد بن زياد العبدي ۽ بشر بن عطيه پنهنجن سنگتين سميت، ۽ ٻئي طرف كان [محمد بن] مصعب بن عبدالرحمان اَلثقفي ۽ خريم بن عُرَوَه مدني، ڏاهر جي سامهون ٿيا. جڏهن سڀ گهوڙا ۽ لشكر جا ماڻهو گڏ ٿيا، تڏهن محمد بن قاسم پنهنجن چونڊ سوارن كي ٽي پتيون ڪري، هڪ پتي قلب ۾، هڪ ميمنہ ۾، هڪ پتي ميسره ۾ (بيهاري)، باقي ٻيا وڃي لشكر جي پويان بيٺا. نفط اندازن(3) كي حكم ڏنائين تہ پنهنجو سامان ۽ هٿيار تيار ركن، ۽ پنهنجامشعل ٻاري باهہ تيار ڪن. هنن نون سون نفط اندازن كي بہ ٽن پاڳن ۾ ورهايائين: ٽي سؤ ماڻهو قلب ۾، ٽي سؤ ميمنہ ۾ ۽ ٽي سؤ ميسره ۾ ركيائين. سڀني نفط جا تير ڪمانن تي چاڙهيا. پوءِ جڏهن فجر جي نماز پڙهي صفون سڌيون ڪيائون، تڏهن پنجن صفن تيار ٿي. جهنڊا هٿن ۾ كڻي، [174] گهوڙن تي سوار ٿي، فرض ادا ڪيو. عاليہ قبيلي وارا هڪ صف، بنو تميم ٻي صف، بكر [بن] وائل [قبيلي وارا] ٽين صف، عبدالقيس وارا پنهنجي قبيلي سميت چوٿين صف، ۽ ازرد [قبيلي جا] پنجين صف. پنجئي قبيلا صفون ٻڌي، محمد بن قاسم ڏانهن متوجهہ ٿيا، تہ ڇا ٿو حكم فرمائي.

محمد بن قاسم جو خطاب ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم چيو تہ: "اي عرب وارؤ! ڪافرن جي هن فوج جنگ لاءِ اسان ڏانهن رخ ڪيو آهي. توهان همت ڪجو، ڇاڪاڻ تہ اهي پنهنجي اهل، عيال، مال، گهرن، زمينن ۽ سامان خاطر چتي جنگ ڪندا. توهان اللّٰه تعاليُ جي مدد سان انهن تي حملو ڪريو. الاهي طاقت ۽ سهاري سان سيني كي خونخوار ترار جو كاڇ بڻائي، ذليل ۽ خوار خراب ڪنداسون، ۽ سندن مال ۽ عيال كي هٿ ڪري، ڪافي غنيمتون هٿ ڪنداسون. توهان كي ثابت قدم رهڻ گهرجي، پريشان نہ ٿجو. خاموشيءَ كي پنهنجو زيور بنائجو، ۽ پنهنجي جاءِ تي مضبوط رهي پنهنجي جاءِ جي حفاظت ڪجو. ڪوبہ ماڻهو قلب كان ميمنہ ۽ ميمنہ كان ميسره طرف (وڏي) ڪنهن جي بہ مدد ۾ مشغول نہ ٿئي. هرڪو پنهنجي مركز ۽ جڳهہ تي بيٺو رهي، ڇاڪاڻ تہ خدا عزوجل (هميشہ) متقين جي عاقبت موچاري ڪندو آهي. سدائين ڪلام مجيد زبان تي جاري ركجو ۽ لاَحولَ وَلاَ قوة الا بِاللّٰهِ العلِيَ العظيم چوندا رهجو." پوءِ پخالين كي سڏائي چيائين تہ: "مشكون پاڻيءَ سان پري هر صف ۾ گشت ڪندا پاڻيءَ ڏيندا رهجو، جيئن ڪوبہ ماڻهو پاڻيءَ جي طلب

۾ پنهنجي جاءِ کان [175] نہ چري. " ايتري ۾ بکر بن وائل ۽ بنو تميم قبيلي وارن اچي چيو تہ: "کافرن جو لشکر هک وڏي مصيبت آهي، ۽ هو پنهنجا هٿيار ۽ سامان ناهي جنگ جي تياري ڪري خوشي ڪري رهيا آهن، ۽ توهان جي سامهون ٽيڻ ۽ توجهہ ڪرڻ جي تکڙي طلب ڪئي اٿن."

محمد بن قاسر جو جنگي جوانن کي تاکيد

محمد بن قاسر هنن ڏانهن منهن ڪري چيو تہ: "اي بني تميم! اي عزيزو!(1) دشمن توهان جي سامهون اچي ظاهر ٿيو آهي، ۽ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو ٿو اچي. توهان کي پڻ پوري طاقت ۽ ساري ڪوشش سان جدوجهد ڪرڻ گهرجي، جيئن توهان جي ڪاروبار جو نظام ٺيڪ رهي."پوءِ محمد بن قاسر سيني کي همت ڏياري ۽ سيئي آماده ۽ تيار ٿيا. هر طرف کان مقابلو ڪندڙن لاءِ دلاورن ۽ جنگي پهلوانن جي پنجن ئي صفن هڪٻئي کي سڏيو، ۽ جنگ لاءِ ٻاهر نڪتيون.

محمد بن قاسر جو يارن کي خطاب ڪرڻ

خبرن جي مصنفن فرقد کان هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: محمد بن قاسر انهيءَ ڏينهن ماڻهن کي خطاب ڪيو تہ: "اي مسلمانو! استغفار گهڻو ڪريو. خداوند عزوجل امت محمدي ﷺ ۾ ٻہ چيزون موڪليون آهن: هڪ، مصطفيٰ ﷺ تي صلواة، ٻيو،گناهن کان استغفار سان توهان کي دليون مضبوط ڪرڻ گهرجن، تہ خدا عزوجل توهان کي انهيءَ تي غالب ڪري." [176]

روايتن ۾ آيل آهي تہ جڏهن محمد بن قاسر جنگ شروع ڪئي، تہ [سليمان بن] نُبهان ۽ ابو فُضيٹہ قُشيري (؟) ڪِندِي (قبيلي جي) آزاد ڪيل غلام کي ٻہ سؤ چونڊ سوار ساڻ ڏيئي لشکر جي مقدمہ ۾ مقرر ڪيو، ۽ [هو وڃي] ڏاهر، سندس ٽُڪُرن ۽ جنگي جوڏن جي سامهون ٿيو، ۽ کافرن جي هڪ فوج سان، جا هن سان وڙهڻ لاءِ ٻاهر نڪتي هئي، جنگ جوٽيائين. نيٺ انهن مان گهڻن کي دوزخ ۾ موڪليائين، ۽ ٻيا پڃي وڃي ڏاهر کي گڏيا. پوءِ ڏاهر انهن جي مقابلي ۾ٻي فوج موڪلي. اَبوفِضيٹہ خدا جو نالو وٺي حملو ڪري، انهن کي پڻ خوار خراب ڪيو. [ڏاهر] ٽيون دفعو کي ٽُڪُر موڪليا. اَبوفِضيٹہ استغفار پڙهي جنگ شروع ڪئي، ۽ انهن کي پڻ ڏاهر جي ڪئمپ تائين ڏکيندو ۽ ماريندو ويو.

ڪن ماڻهن جو امان گهرڻ لاءِ اچڻ

خبرن جا راوي بيان ٿا ڪن تہ (جڏهن) محمد بن قاسم صف جي اڳيان آيو تہ اوچتو مشرڪن مان ڪن ماڻهن اچي امان گهري. محمد بن قاسم انهن کي امان ڏني. پوءِ چيائون: "اي عادل اميرا! اسان پنهنجي طريقي کان ڦري اسلام جي عزت هيٺ آيا آهيون. پنهنجي چوندڙ سوارن مان هڪ فوج اسان سان ڏي تہ وجون، جو هو غافل آهن، ۽ لشڪر جي پٺيان ڦري اچون، جيئن انهيءَ پاسي کان سندن دل پريشان ٿئي ۽ ٻِڇِتا ٿي پون. جڏهن پريشان ٿين تہ پوءِ اسلامي لشڪر کي چوطرف حملي ڪرڻ جو حڪم ڏي. اسان جي دل شاهدي ٿي ڏئي تہ تنهنجي ترار کان هنن ڪافرن تي هڪ مصيبت اچي ڪڙڪندي ۽ برباد ٿي ويندا." [177]

محمد بن قاسم جو همراهہ چوندڙ

پوءِ محمد بن قاسم بهادر سوارن جي هڪ فوج چونڊي، مروان بن اَشحمَ يمنِي ۽ تميم بن زيد قيسِي(1) کي ٻن جهنڊن سان انهن جي مٿان مقرر ڪيو. جيڪي هنن جي پٺيان ڦري آيا. مشرڪ هن حال کان بيخبر هئا تہ (اوچتو) اسلامي لشڪر تڪبير هڻي مارا ماري ۽ جهاد شروع ڪيو. [اهو حال ڏسي] ڪن ڪافرن جي دل پوين کي سنيالڻ لڳي ۽ وڃي پڳا. ڏاهر جي لشڪر ۾ هُل ۽ غلغلو پئجي ويو، جنهن ڪري پريشان ٿيا، ۽ مٿن ڊپ غالب ٿيو.

عرب جي لشڪر جو ڪافرن تي حملو ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم نعرو هڻي چيو تہ: "هوشيارا! اي عرب جا لشڪرا! ڪافر ٻن حصن ۾ ورهائجي چڪا آهن، توهان حملو ڪريو". اسلامي لشڪر سندن اڳيان، ساڄي، کاٻي ۽ پٺيان ڦري آيو. محمد بن قاسم کين لڙائي جو جوش ڏيارينديِ چئي رهيو هو تہ: "اڄ توهان جو ڏينهن آهي." آخر ڪنلن ڪافرن جا ڊير لڳي ويا. اتي ڏاهر ڊال ڪٽي سفيد هاٿيءَ تي ٽي وينو ۽ چار سؤ مرد لوهي هٿيارن ۾ ٻڌل، گڇين ۾ تراريون ۽ هٿن ۾(2) نيمچا، لوهہ جا دستا(2) جنهن کي هندو "سيل" چوندا آهن، ڪٽي اهڙيءَ حالت ۾ ٻاهر نڪتا ۽ جنگ ڪرڻ لڳا. انهيءَ حد تائين جو سندن هٿن جون ڪلون لهي ويون. ڏاهر جي هٿ ۾ آئيني جهڙو تکين ڪاتين سان هڪ گول چڪرو هو. جڏهن ٻہ هاٿيءَ حملو ٿي ڪيو، تڏهن جيڪو ٻہ هاٿيءَ جي ويجهو ٿي آيو تہ اهو چڪرو ڪمند وانگيان وجهي ڪيس پاڻ ڏانهن چڪي پيادي خواه سوار جي سسي ڏڙ کان ڌار ڪري ٿي ڇڏيائين. ٻہ ٻانهيون جيڪي ساٺس گڏ [178] پالڪيءَ ۾ ويٺل هيون، تن مان هڪڙيءَ کيس پان ٿي ڏنو ۽ ٻيءَ تير ٿي ڏنا. اهڙيءَ طرح جنگ لاڳيتي هلندي رهي، ۽ شام جي نماز تائين گهٽا مشرڪ ڪُسجي ويا.

شجاع حبشيءَ جو شهيد ٿيڻ

ڳالهه جي راوين رام سيه برهمڻ کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: مسلمانن ۾ هڪ ماڻهو هو جنهن کي شجاع حبشي ڪري ٿي سڏيائون. هو بهادريءَ ۽ همت جي حد ٽپي ويو هو ۽ لڙائيءَ جي صف ۾ وڃڻ کارناما ڏيکاريائين. (هن) محمد بن قاسم جي اڳيان سخت قسم کنيو ته: ”جيستائين ڏاهر جي سامهون ٿي سندس هاٿيءَ کي زخم نه رسائيندس، تيستائين ماني پاڻي نه کائيندس، ۽ جيستائين منهنجي بدن ۾ جان هوندي، وڙهندو رهندس، نه ته شهيد ٿيندس. (ڏاهر جي [شجاع] حبشيءَ سان جنگ ڪرڻ:) خميس جو ڏينهن، تاريخ ڏهين رمضان ، سن ٽيانوي هو. ڏاهر سفيد هاٿيءَ تي چڙهي ٻاهر نڪري اچي بيٺو. حبشي مشڪي گهوڙي تي سوار هو. اڳتي وڌي لڙائي شروع ڪيائين. ڏاهر کي ٻڌايائون ته: توسان جنگ ڪرڻ ٿو اچي. راجا ڏاهر ساڻس سامهون ٿيو، ۽ هاٿي مٿس هڪليائين. حبشيءَ پٺ گهوڙو تڙي هاٿيءَ جي اڳيان آندو. حبشيءَ جو گهوڙو هاٿيءَ کان ٿهي پاسو ڪري رهيو هو. هڪدم مٿي تان پڳ لاهي، گهوڙي جون اکيون ٻڌي، هاٿيءَ تي ڪاهيائين، ۽ هاٿيءَ جي سونڊ تي زخم رسايائين. (هوڏانهن) راجا ڏاهر به ڪُنڇيءَ جهڙو به شاخو تير،ڪمان تي رکي، پنهنجي مخصوص استاديءَ ۽ ڏاهپ سان ڇڪي هنيو. ۽ هن جو سر ڪلهن کان اڏائي ڇڏيائين، باقي هن جو ڏڙ گهوڙي تي رهجي ويو. اتي ڏاهر چيو: ”هيءَ ڏڪ اثرائتو ٿيو آهي. ڏسو ته هن حبشيءَ کي ڪيئن قتل ڪيو اٿم.“ بهادرن اڳتي وڌي (ڏٺو ته) سندس جسم هني تي [179] رکيل هو. اتي مشرڪن حملو ڪري، پير کوڙي، جنگ ڪئي، ۽ پاسن کان ڦري آيا. جنهن ڪري اسلامي لشکر [ٿورو] لڏي ويو. ۽ صفون هيٺ مٿي ٿي ويون،جنهن تي ڪافرن سمجهيو ته لشڪر ڀڄي ويو. ماڻهو دهشت ۽ حيرت ۾ پئجي ويا. محمد بن قاسم اهڙو مدهوش ٿي ويو جو ساقي غلام کي چيائين: ”اَطعِمني الماءَ“ (مون کي پاڻي کاراءِ). پاڻي پِي، ساهه پٽي، پڙهو ڏياريائين ته: ”اي عربو! توهان جو امير محمد بن قاسم اجهو آءٌ آهيان. ڪيڏانهن ٿا ڀڄو؟ ڍالون کڻو، صبر ڪريو، ڇاڪاڻ ته ڪافر شڪست کائي چڪا آهن، ۽ فتح اسان جي آهي.“ انهيءَ تي سمورو لشڪر اچي گڏ ٿيو. موڪو [پٽ] وسايو [پڻ] سامهون اچي پنهنجي ساري لشڪر سميت پيادو ٿيو.

محمد بن قاسم جو ساٿين کي سڏڻ

پوءِ محمد بن قاسم پڪاريو ته: ”خبَرَيم [بن] عمرو مدني ڪٿي آهي؟ ڪحلي ذُهلي، [محمد بن] مُصعب بن عبدالرحمان، ۽ نُباته بن حنظله ڪِلابي ڪٿي آهن؟ دارس بن اَيوب ڪيڏانهن ويو؟

اَبُوفِضة، محمد بن زِياد العبدي (1) ۽ تميم بن زِيد قينِي(2) ڪٽي آهن؟ دوستو! قرابت وارؤ! هٿيار بندو! تلوار! پهريدارو! ۽ نيزا بازو! اسلام جي ٽيڪ توهان آهيو. سڄو لشڪر ٿهي ٿڪي تيار ٿي پنهنجي جاءِ تي بيهو. پريشان نہ ٿيو. بلڪ پنهنجي فوج جي همت افزائي ڪريو.[180]

---

(1) فارسي چاپي جي پڙهڻي مطابق "محبت"،پ: محبته، (ن-ب)

(2) ر، م:"ارجن"، مگر پ، ن، ب، ح، س جي پڙهڻي "احسن" آهي جا غالباً "احسن" جي غلط صورتخطي آهي. (ن-ب)

(3) فارسي چاپي ۾ "جبين" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ ر،ن جي به اها ساڳي پڙهڻي آهي. پ، حسين (جسين؟)، ڪ، جيسي.(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ غالباً پ مطابق "هول" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، ن جي پڙهڻي به "هول" آهي. ر، م جي پڙهڻي "هول" جي بدران "دهول" آهي جا غالباً سنڌي جي آڳاٽي نالي "ڊول" جي عربي صورت آهي: ۽ اسان انهيءَ کي وڌيڪ قياس ويجهو سمجهي ترجمي ۾ ڊول رکيو آهي.(ن- ب)

(2) فارسي چاپي ۾ "قنيبه بن بشر"، مگر "قتيبه" هڪ ٽ خالص عربي نالو آهي ۽ ٻيو ٽ اها پڙهڻي ڪنهن به معتبر نسخي ۾ ڏنل ڪانهي ۽ غالباً ايڊيٽر جو پنهنجو قياس آهي. ر، م، ن، ح جي متفق پڙهڻي "قيه" آهي ۽ پ جي پڙهڻي "قبه" آهي، جا پڻ غالباً اصل ۾ "قبه" هئي. معرب ۽ دخيل لفظن جي لحاظ سان، "قبه" صاف طور "گيه" جي عربي صورت آهي. (ن-ب)

(3) فارسي چاپي مطابق "بيل صاحب- كنبه" جنهن جو ترجمو ٿيندو "كنبه جو حاكم بيل". مگر هن کان اڳ ڪٽي، ڪنبه جي حڪم جو نالو "بيل" ڏنل ڪونهي، مٿي ص [162] تي ڪنبه جي حاڪم جو نالو "كوكو پٹ موكو" ڏنل آهي جو ڏاڍو جو حامي هو. انهيءَ لحاظ سان قديم نسخن پ ۽ ر جون پڙهڻيون زياده قرين قياس آهن. پ: بيان بن صاحب كنبه، ر: "بيل صاحب كنبه" يعني ڪنبه جي حاڪم جو پٽ بيل يا بيان. (ن-ب)

(4) ڪ: نايل، مگر ٻين جملي نسخن مطابق "نائله" يا "نايله".اسان سنڌي اُچار جي لحاظ سان "نائلو" ڪري لکيو آهي. (ن-ب)

(5) جملي نسخن مطابق "جونيه". اسان سنڌيءِ جي اُچار مطابق "جوٽو" ڪري لکيو آهي.

(6) فارسي چاپي ۾ ايڊيٽر هي نالو "جتهل" ڪري لکيو آهي جنهن لاءِ، سندس قول مطابق، ڪابہ سند موجود ڪانهي (ڏسو فارسي چاپي، حاشيہ 14 ،ص 173). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ، ڪ: مشيد، ن، ح: مشيبد، م: مستهل، ر: مستهيل. اسان پ، ڪ، ن، ح جي پڙهڻين کي وزن ڏنو آهي، ن جي پڙهڻي صاف طرح "مشيبد" آهي ۽ ان جي آخر ۾ "بد" اڪثر هندستان جي معرب نالن ۾ آيل آهي مثلاً : جاربد، ارجبد وغيره. غالباً پ جي پڙهڻي اصل ۾ "مشبد" آهي. انهيءَ لحاظ سان اسان هن نالي جون ٻئي صورتون يعني مشبد ۽ مشيبد ڏنيون آهن. "بد" غالباً پٽ جي عربي صورت آهي.(ن- ب)

(7) هيءَ پڙهڻي فارسي چاپي ۾ غالباً م مطابق آهي ۽ زياده قرين قياس آهي. پ: بحباري، ر: بخهياري، ن، ب، ح: بخاري، س، ڪ: بختياري، هي جملي پڙهڻيون "بجهاري" جي بگڙيل صورتخطي معلوم ٿين ٿيون. (ن- ب)

(1) فارسي چاپي ۾ "استيراهل" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا شايد ر مطابق آهي. ٻين نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ: اسرهيل، ن، ب، ح: اسراهيل، س، ڪ: سراهيل. ر: استراهيل جيئن ته نالي جي اصليت جو پتو نٿو پئجي سگهي، اسان قديم نسخي پ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. (ن- ب)

(2) ن، ب، ح، س، ڪ جي متفقہ پڙهڻي اها آهي ۽ فارسي چاپي ۾ به اهائي پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. پ ("سنح") ر،م ("سپنح") جون پڙهڻيون بعيد از قياس آهن. (ن- ب)

(3) فارسي چاپي ۾ "اسيار" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، جا غالباً م، ڪ مطابق آهي. ر جي پڙهڻي "اسيهار"آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي. ن، ب، ح: اسبار. پ: اسباب (ن- ب)

(4) فارسي چاپي ۾ اها پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا غالباً م مطابق آهي. ر جي اها ساڳي پڙهڻي آهي. پ، ن: لقيالبا، ب، ح: تعيالبا، ڪ: لقيالها. (ن- ب)

(5) اصل ۾ "حنظله ڪلابي" جو صحيح نہ آهي. محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ حنظله نہ، مگر سندس پٽ نباته بن حنظله ڪلابي شامل هو، جنهن جو هن کان اڳ بار بار ذڪر اچي چڪو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي چاپي ۾ "زياد بن جلبدي ازدي" ڏنل آهي، ن ۽ ر جي پڙهڻي "زياد بن جليدي و ازدي" آهي. "جليدي"نالو عربن ۾ غير معروف آهي، مگر "جلنديُ" نالو رائج آهي. اسان جي خيال ۾ "جليديُ"، "جلنديُ" جي تصحيف آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان "جلنديُ" لکيو آهي. (ن-ب)

(2) جملي نسخن مطابق "مخارق بن كعب"، فارسي چاپي ۾ به اهائي پڙهڻي ڏنل آهي، مگر صحيح نالو غالباًكعب بن مخارق الراسي يا الراسبي آهي. جنهن جو ذڪر هيٺ [ص ص 188، 192، 193 ۽ 195] تي اچي ٿو.(ن-ب)

(3) نفط انداز "جي معنيُ Steingass" پنهنجي انگريزي فارسي ڊڪشنري ۾ "Maker of fire works" لکي ٿو. (مترجم)

(1) فارسي چاپي ۾ "اي بني عزيزا" جا غالباً م جي پڙهڻي آهي، مگر ان وقت ۾ بنو عزيز قبيلو غير معلوم آهي. ر جي پڙهڻي "اي بني عزيز" [عزَيز] آهي. مگر پ جهڙي قديم نسخي ۾ توڙي ن، ب ۾ "اي عزيزا" آهي يعني "اي عزيزو". جيئن ته بنو تميم قبيلي وارا واقعي محمد بن قاسم جا عزيز هئا ۽ شادي به ان قبيلي مان ڪئي هئائين، تنهن ڪري اسان ترجمي ۾ "اي عزيزوا" کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) هتي اصل متن ۾ "قيسي" آهي، ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [178].

(2) — (2) هن جاءِ تي متن ۾ "نيم نيزه و دسته آهن" آهي. اهو "و" غلط آهي، ڇاڪاڻ ته "دسته آهن الخ" نيم نيزه جي شرح آهي.(مترجم)

(1) اصل متن ۾ "عبدي": مگر جيئن ته مٿي [160] ۽ [174]صفحن تي اها ساڳي نسبت "ال" سان "العبدي"طور اچي چڪو آهي، اسان به هت انهيءَ ساڳيءَ صورت کي قائم رکيو آهي .(ن-ب)

(2) فارسي چاپي خواه جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت "قيسي" ڄاڻايل آهي. ڪيل ترميم لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [178]. (ن-ب)

محمد بن قاسم جو حملو ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم خدا تعاليٰ جو نالو وٺي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ڪافر پڻ بيهي ويا ۽ چتي جنگ لڳي. ترارين جي ٽڪرائجڻ کان هوا ۾ باهه جا شعلا اڀامڻ لڳا. نيزا ۽ حربا هڪٻئي سان ٽڪرائيندا رهيا. نيٺ هٿيار پڄي پيا، ۽ [جوان] هڪٻئي سان ڪشتيءَ ۾ ڳنڍجي ويا. صبح صادق اپرڻ کان وٺي شام جي گذرڻ تائين ڏاڍا ڪافر قتل ٿيا. راجا ڏاهر، راجڪمارن جي (باقي) هڪ هزار سوارن سان وڃي بچيو هو تہ سج زرد ٿي ويو.

ڏاهر لعِين جي ڪسجڻ جي خبر

هنن ٻوٽن جي باغبانن ۽ هنن قيمتي ذخيرن جي مصنفن، راوين کان هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: راجا ڏاهر، خميس جي ڏينهن، ڏهين رمضان المبارڪ، سن ٽيانوي ۾، راوڙ جي قلعي وٽ سج لهڻ وقت قتل ٿيو. ابوالحسن روايت ڪئي ابواللیث هنديءَ کان، جنهن پنهنجي پيءُ کان (پڌل) ڳالهہ ڪئي تہ: جڏهن اسلامي لشڪر حملو ڪيو ۽ گهٽا ڪافر قتل ٿي ويا، تڏهن اوچتو ڪاپي طرف کان گوڙ ۽ هلُ بلند ٿيو. ڏاهر انهن کي پنهنجو لشڪر سمجهي(1)نعرو هنيو "نسي من نسي من" يعني تہ: "مان هتي آهيان. مون ڏانهن اچو!"(1)

زالن جا آواز ظاهر ٿيڻ

پوءِ انهن (زالن) چيو تہ: "اي راڻا! اسان اوهان جون زالون آهيون، جيڪي عرب لشڪر هٿان[181] گرفتار ٿي قيد ٿيون آهيون." ڏاهر چيو: "اڃا مان زندهہ آهيان. توهان کي ڪنهن گرفتار ڪيو آهي؟" (اهو حال ڏسي،) ڏاهر اسلامي لشڪر تي هاڻي هڪليو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم، نفط اندازن کي چيو تہ: "هاڻي هيءَ وقت توهان جو آهي." هڪ سِڏي هٿ وارو نفط انداز هو، جنهن ٻولائي نفط جو تير راجا ڏاهر جي پالکيءَ تي هنيو ۽ پالکيءَ کي باهہ لڳي ويئي.

ڏاهر جو پوئتي ورڻ

اتي ڏاهر فيلبان کي چيو تہ: "هاٿي موتاءِ، ڇاڪاڻ تہ اڄ لڳي اٿس." هوڏانهن پالکيءَ کي بہ باهہ لڳي چڪي هئي، تنهن ڪري هاٿي فيلبان جي وس ۾ نہ آيو ۽ پاڻ کي وڃي پاڻيءَ ۾ ستياٸين. فيلبان گهڻي ڪوشش ڪئي پر ڪجهہ بہ نہ ٿي سگهيو. [هاٿي] ڪين موتيو. ۽ فيلبان ۽ ڏاهر کي وڃي تار پاڻيءَ ۾ ستياٸين. ڪافرن مان کي ساٺس گڏ پاڻيءَ ۾ گهڙي پيا ۽ کي پاڻيءَ جي ڪناري تي بيهي رهيا. ايتري ۾ عرب سوار بہ اچي پهتا، جن کان ڪافر پڄي ويا. هاٿي

پاڻي پِي، موتي قلعي ۾ وڃڻ گهريو. مسلمان تير اندازن تير کوليا ۽ هوا مان تير مينهن وانگيان وسڻ لڳا. هڪ عرب، جنهن جو هٿ سڏو هو، تنهن تير کشي ڏاهر جي دل تي هنيو. جنهن [جي لڳڻ] کان [هو] هاٿيءَ جي مٿان پالکيءَ ۾ منهن پر ڪِري پيو. هاٿي پاڻيءَ مان نڪري حملو ڪيو ۽ باقي بچيل ڪافرن کي پيرن هيٺ لتاڙڻ لڳو. جنهن ڪري هو مڙيئي ٽڙي پکڙي ويا.
ڏاهر هاٿيءَ تان لهي هڪ عرب سان مقابلو ڪيو. بهادر عرب سندس مٿي تي ترار هڻي، سندس سسي کلهن تائين ٻه اڌ ڪري ڇڏي. هوڏانهن اسلامي لشکر کافرن سان [182] جنبي ويو. ۽ کين ماريندا وڃي راوڙ جي قلعي وٽ پهتا. هيڏانهن جيڪي برهمڻ پاڻيءَ ۾ لڪا هئا، [تن جڏهن ڏٺو] ته جتي ڏاهر کي قتل ڪيو ويو هو، اها جاءِ خالي پيئي آهي، سو پاڻيءَ مان ٻاهر نڪري، ڏاهر کي گپ هيٺان لکائي ڇڏيائون. [ايتري ۾] سفيد هاٿي ڪافرن جي لشکر ڏانهن منهن ڪيو. ۽ [هو اهڙو ته پئي ڀڳا جو] سندن ڪو نالو نشان ئي ڪونہ رهيو.
ڳالهہ ٿا ڪن ته قابل بن هاشم (1) ڏاهر لعنتي ۽ ڪافرن جي مارجڻ واري ڏينهن سورهن زخم کاڌا ۽ حملو ڪندو ۽ هي [رجز] چوندو رهيو:

اَلاَ فاصبحانِي قبــلَ وَقعة دَاهِرٍ
وَ قبل منايا (2) قــد غــدَونَ بسواكِرِ
وَ قبلَ غدٍ يا لهفَ نفسِي عليٰ غدٍ
اِذا ما غدَا صحبِي و لــستُ بِبــاكِرِ

[دوستو! ڏاهر جي جنگ کان اڳ پري ڏيو مونکي جام،
ڏيو پيالو مــوت کان اڳ، جــو ثــو اڄ ڏسجي تيار،
دوستو سڀ موجود هونـدا مئي جي محفل ۾ سيان،
پر ڪجو نــا پــائـروا! مـــون لـئہ سياڻي، انتظار.]

چون ٿا ته جڏهن (ڏاهر) مئو تڏهن ڪافرن سندس بدن تان هٿيار لاهڻ گهريا پر لاهي نہ سگهيا، ۽ اتيئي گپ هيٺ دفن ڪيائونس.

محمد بن قاسم جو پڙهو ڏيارڻ

پوءِ محمد بن قاسم نظر ڪئي ته حُبيش بن اخي عامِر بن عبدالقيس [کي ڏنائين جو]سندس سامهون بينو هو. چيائينس ته: "اي اخي عامر بن عبدالقيس جا پٽ! عامرين
کي(1)پڙهو [183] ڏيئي چئو ته راجا ڏاهر غائب آهي، متان ڪنهن ڪنڊ مان نڪري حملو ڪري،

(تنهن ڪري) هوشيار رهجو." حبيش چيو تہ: "اميرا! منهنجي دل شاهدي ٿي ڏيئي تہ ڏاهر ڪسي ويو." محمد بن قاسم فڪر ۾ رهيو. ۽ هر هڪ کان ٿي پڇيائين تہ: "ڏاهر جي ڪا خبر اٿيئي، جو هو گم آهي." نيٺ هڪ برهمڻ آيو ۽ امان گهري چيائين تہ: "اي امير عادل! مون کي، منهنجن تابعدارن ۽ فرزندن کي امان ڏي تہ مان توکي ڏاهر ڏيکاريان، جو ڪُسي ويو آهي." (انهيءَ تي) اعتماد جوڳا ساڻي ويا ۽ وڃي هن کي گپ جي هيٺان ڪڍيائون: ايا تائين منجهائنس عطر ۽ مشڪ جي خوشبوءِ پئي آئي. سندس سسي لاهي، هٿيار بدن کان ڌار ڪري، محمد بن قاسم وٽ آندائون. محمد بن قاسم چيو تہ: "اهڙو ڪو ماڻهو آهي جو هن کي سجاڻي؟" نيٺ سندس حڪم تي انهن ۾ بانهِينِ کي آندائون جيڪي پالڪيءَ ۾ ساڻس گڏ هيون، ۽ گرفتار ٿيون هيون. هنن سر سجاتو. (جنهن تي) انهيءَ برهمڻ جي وڌن، تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن مان ٽي سؤ ماڻهو آزاد ڪيائين. محمد بن قاسم ڏاهر جي سسي ڏسي خدا تعاليٰ عزَاسمة جي تعريف ڪئي، ۽ شڪرانا بجا آڻڻ خاطر ۾ رڪعتون نفل پڙهيائين. جنگ ۾ جيڪي ماڻهو گرفتار ٿيا هئا، تن سينيءَ کي خونخوار ترار جو ڪاڄ بنائڻ جو حڪم ڏنائين. باقي ڪاريگرن ۽ واپارين جي ٽولي کي امان ڏيئي اصلوڪين جاين تي رهايائين.

(روايت:) عمرَو بن مُعِيرَه ڪِلابِيءَ کان روايت ڪن ٿا تہ: جنهن وقت حجاج جي سامهون لشڪر ناهي بيهاريو هئائون، تنهن وقت حجاج بن يوسف صفن اڳيان اچي هر هڪ صف کي ڏڍ ڏيئي رهيو هو. ائين ڪندي اچي عمرَو بن خالد وٽ پهتو. چيائينس: "اي عمرَوا! محمد بن قاسم ۽ (سندس) همراهن جي شاهديءَ سان ٻڌاءِ تہ تون ڪافرن سان ڪهڙو ڪم ڪندين؟"(وڌيڪ) چيائينس: "توکان ڪو ٽيڪ ڪم ۽ ٿيندو يانہ" (1)؟ [184] پوءِ راوي چيو تہ: "(عمرَو) جنهن ڏينهن ڏاهر سان سامهون ٿيو،(تنهن ڏينهن) محمد بن قاسم کي شاهد ڪري، هاتيءَ کي ڏڪ هنيائين، ۽ ڏاهر جو سر پٽ هن ئي ۽ اڏ ڪيو." هو (عمرَو) جڏهن عراق موٽي ويو. ۽ ڏاهر جي سسي حجاج جي خدمت ۾ پيش ڪيائين، تڏهن چيائين: "امير عادل شال باقي رهي! سندس حڪومت سدائين غالب رهي! امير محمد بن قاسم کي مون تي گواهہ ڪيو هو"(حجاج) چيو تہ: "ظاهر ڪر (ڏسان) تہ تو چا ڪيو هوندو؟" اتي عمرَو هيءُ شعر چيو:

اَلخَيلُ تَشهدُ يـومَ دَاهـرَ وَالقَنا
وَ مُحمدُ بنُ القاسِـمِ بـنِ مُحمد.
اِني فرجتُ الجَمعَ غـيـرَ مـعـرَدِ

حتيٰ عملوتُ عظِيمهُم بِمُهنّد.
فتترَ كفّته تحتِ العجَاج مُجَدَ لا
متَعفِرَ الخَدينِ عَيرَ مُوَسد.
[شاهد آ ابن قاسم، گهوڙا ۽ نيزا پڻ
ڏاهر جي جنگ ۾ مون ڏيکاري بهادري.
بيڏڙڪ کافرن کي کيو هو مون چڙوچڙ،
سرسي کري کپي هئي مون راجا سندي سري.
مون ئي دسي انهيءَ کي هو ليٽايو ڏوڙ ۾،
ويئي هئي منهن مٽي تي انهيءَ جي مٽي وري.]

ابو محمد هنديءَ کان روايت ٿا ڪن (جو هن چيو) تہ، ابو مسهر عابي(1) کان ٻڌم، جنهن هند وارن کان روايت ڪئي تہ: جڏهن ڏاهر جي قتل کان پوءِ ڏاهر جي زال لاڏي (2) گرفتار ٿي، تڏهن محمد بن قاسم انهن (جنگي قيدين) مان لاڏيءَ کي خريد ڪرڻ گهريو. هن حقيقت جو خط حجاج ڏانهن لکي ڪانئس اجازت گهريائين. حجاج هيءَ حقيقت خليفي وليد جي خدمت ۾ عرض ڪري، لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي فرمان جي خواهش ڏيکاري. دارالخلافت کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. جنهن کان پوءِ محمد بن قاسم هن کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو.(1) [185]

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جي خبر ٻڌائڻ تہ هوءَ ڪيئن گرفتار ٿي

ڳالهہ ٿا ڪن تہ: عقِيل بن عمرَو روايت ڪئي تہ: جڏهن لاڏي اُم ولد ٿي(2) تڏهن محمد بن قاسم ڪانئس پڇيو: تون ڪيئن ڏاهر جي پوئلڳن سان گڏ گرفتار ٿينءَ؟ ۽ ڏاهر کان ڪهڙي سبب ڌار ٿينءَ؟ لاڏيءَ جواب ڏنو تہ: جڏهن اسلامي لشکر راجا ڏاهر جي سامهون ٿيو، تڏهن هن هر هڪ زال جي مٿان سخت نگران ڇڏي ڇيو تہ جيڪڏهن اسلامي لشکر غالب ٿئي ۽ ڪافر شڪست کائين تہ هنن زالن کي ڪهي ڇڏجو. متان مسلمانن جي هٿان گرفتار ٿين. پوءِ انهيءَ (نگران) چوبدار، راڻيءَ لاڏيءَ ڏانهن ڏسي پئي چيو تہ "تنهنجي منهن جو بشرو اهڙو ڪليل آهي جو (معلوم ٿو ٿئي تہ) تنهنجي دل عرب جي بادشاهہ ڏانهن مائل آهي، ۽ تون ضرور انهيءَ جي راڻيءَ ٿيندينءَ." آخر جڏهن اسلام جي لشکر حملو ڪيو ۽ مشرڪ پڇي ويا، تڏهن هر هڪ نگران سندس حوالي ڪيل راڻيءَ کي ڪُٽيو. [اهو حال ڏسي] مون پاڻ کي اٽ تان هيٺ ڦٽو ڪيو،

۽ وڃي جنگ جي [ميدان جي] وچ ۾ پيس. منهنجو نگران منهنجي کهڻ جو خيال ڇڏي ونڊي پڳو. پوءِ مسلمانن اچي مون کي گرفتار کيو ۽ امير محمد بن قاسم مون کي خريد ڪري پنهنجي نڪاح ۾ آندو.

(آسماني فتح ۽ ڪافرن جي مغلوب ٿيڻ جي خبر:) سنڌ جا مشائخ خبرون ٿا ڪن تہ، جڏهن آسماني مدد ۽ خدائي تائيد عربن جي حال جي موافق ٿي، ۽ ڪافر پڄي ويا، تڏهن محمد بن قاسم انهيءَ احوال جي فتح جو خط حجاج بن يوسف ڏانهن لکي موڪليو. [186]

محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن ڏاهر جي کسڻ ۽ حڪومت تي قبضي ڪرڻ جو فتحنامو لکڻ

”محمد بن قاسم بي انداز خدمتن ۽ گهڻن سلامن کان پوءِ عراق ۽ هند جي امير حجاج بن يوسف جي راءِ اڳيان عرض ٿو ڪري تہ: بادشاهه (اللّٰه) سُبحانهٗ وَ تعالىٰ وَتقدست اَسمائهٗ (جو پاڪ ۽ سر بلند آهي ۽ سندس نالا پاڪ آهن) پنهنجي عام فضل ۽ سڳوري لطف سان، ٻنهي طرفن کان دلير جنگي جوانن ۽ دلير بهادرن جي پاڻ کي آبدار ترارين تان قربان ڪرڻ کان پوءِ، اسلامي لشڪر ڪافرن کي، جنهن ۾ مست هاٿي ۽ هٿيارن ۾ ٻڌل ڪافر سوار هئا، شڪست ڪاڏل ۽ ذليل ڪيو. هنن جا هاٿي، گهوڙا، سامان، ڪپڙا، ٻانها ۽ چوپايو مال سمورا اسان جي قبضي ۾ آيا، جن جو پنجون حصو دارالخلافت جي خزاني جي حوالي ڪيو ويو. اللّٰهتعالىٰ جي ڪرم مان اها اميد آهي تہ جيئن هن ڪم جي ابتدا ٿيڪ ٿي آهي، تيئن هند ۽ سنڌ جا سارا ملڪ اسان جي اقتدار ۽ حڪومت هيٺ ايندا ۽ حوالي ٿيندا. اِنشاءَ اللّٰهُ العزِيزُ.

ڏاهر جو سر عراق ڏانهن موڪلڻ

پوءِ [محمد بن قاسم] ڏاهر جو سِرُ، صارِم بن اَبِي صارِم جي حوالي ڪري، [ساڻس گڏ]بني قيس قبيلي مان اَبوقيس مقرر ڪيائين. [تنهن کان سواءِ] ذَکوان بن عدوان البڪري، يزيد بن مُجالد(1) همداني، زياد بن الحوارِي العتِڪِي(2) ۽ ٻيا پڻ هڪٻئي جا ساٿي بنائي روانا ڪيائين [187] (خط ۾) سندن ساراهه ڪولي بيان ڪيائين، ۽ چيائين تہ: ”هي فتح هنن جي قوت، دٻدٻي، امداد ۽ همراهي سان ٿي آهي.“ هند [يعني سنڌ] جي جن رئيسن لڙائيءَ ۾ خوشي ڏيکاري هئي، تن جا سر پڻ عراق موڪليا ويا، ۽ خط ۾ نالیوار داخل ڪيا ويا.

(1) فارسي چاپي جي متن ۾ عبارت هن طرح ڏنل آهي: "نعره بزد كه من منب آئيد، من اينجا ام" مگر پ: توڙي ن جي عبارتن ۾ ڏاهر جي اصلي لفظن جو اضافو ٿيل آهي. پ: "نعره بزد، نسي من نسي يعني من اينجا ام"، ن:"نعره بزد كه نسي من نسي من آيند من اينجا ام". اسان ڏاهر جا پنهنجا لفظ ن مطابق "نسي من نسي من" طور ڏنا آهن.(ن-ب)

(1) هن نالي جي پڙهڻي پ مطابق آهي. فارسي چاپي ۾ بين نسخن مطابق "قابل بن هاشم" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. مگر عربن ۾ قايل نالو بنسبت قابل جي، وڌيڪ قياس ويجهو آهي. پانئجي ٿو ته اصل ۾ صحيح عبارت شايد "قايل من بني هاشم" هجي. والله اعلم.(ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ "قبل المنايا" آهي مگر وزن جي خيال كان "قبل منايا" صحيح آهي. (ن-ب)

(1) اصل عبارت "عامريان را" يعني بنو عامر قبيلي وارن كي، ر، م جي پڙهڻي "ياران را" (يعني يارن كي) آهي. (ن-ب)

(1) هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو مونجهارو آهي. اصل فارسي عبارت هن طرح آهي. "گفت اي عمرو! من قاسم و ياران را گواه ميكنم تا بكفارچه كار خواهي كرد؟ گفت: از تو عمل درست آيد يا نه؟" اسان جي خيال ۾ ٻيءَ "گفت" كان اڳ "ديگر" لفظ هئڻ گهرجي جو شايد ڪاتب كان ڇڏجي ويل ٿو ڏسجي. ديگر نه هجڻ ڪري ائين پيو معلوم ٿئي ته اهو پويون "گفت" جڻ عمرو جو جواب آهي. حالانڪ ائين نه آهي، اهو به حجاج بن يوسف جو قول آهي. (مترجم)

(1) پ: تسقر عابي، ن: اي شتعي عابي، ب: شتعي عابي، ر، م تسقر عالي، س: مشتعر عالي، ڪ: مشعفرعابي، ڏنل پڙهڻي فارسي چاپي مطابق آهي ۽ محض قياسي آهي. "عابي" شايد "غساني" جي تصحيف هجي. فلتامل. (ن-ب)

(2) اصل پڙهڻي هت توڙي اڳتي هر جڳهه تي "لادي" آهي، جنهن كي اسان سنڌي نالي جي اصليت جي لحاظ سان هر جاءِ تي "لاڏي" ڪري لكيو آهي. (ن-ب)

(1) هيءَ روايت نهايت مشكوك ۽ ضعيف آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [185]. (ن-ب)

(2) شرعي اصطلاح ۾ "اُم ولد" انهيءَ ٻانهيءَ كي چئبو آهي جنهن مان سردار كي ڪو ٻار پيدا ٿئي. هتي "اُم ولد ٿي" مان مراد ته "محمد بن قاسم جي نكاح ۾ آئي". (مترجم)

(1) پ: "مخالف" بين جملي نسخن ۾ "مخالد" جا پڙهڻي فارسي چاپي ۾ به اختيار ڪيل آهي. مگر "مخالد" حقيقت ۾ "مجالد" جي تصحيف آهي، جنهن ڪري اسان متن ۾ "مجالد" لكيو آهي. بشكريه عبدالعزيز الميمني. (ن - ب)

(2) اصل ۾ "العبدي"، جو غالباً صحيح نه آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [188].(ن-ب)

دهليلہ جي راجا جو پڇي وڃڻ

جڏهن صبح صادق انڌاريءَ رات جي پردي مان ٻاهر نڪتو. تڏهن محمد بن قاسم کي انهن ماڻهن جي نڪري وڃڻ جو حال معلوم ٿيو. پنهنجو ڪجهہ لشڪر سندن پويان روانو ڪيائين. جن انهن مان ڪن کي نهر(2) ٽپندي وجي پڪڙيو. ۽ سيني کي خونخوار تلوار جو ڪاڇ بنايو. جيڪي اڳ ۾ ٽپي ويا هئا. سي جيسلمير ۽ ريگستان جي رستن کان هندستان جي سير(3) ملڪ ڏانهن هليا ويا. انهن جي بادشاهہ جو نالو ديوراج(4) هو. جو ڏاهر جو سؤٽ هو.

دهليلہ جي فتح ۽ خزاني جو پنجون حصو دارالخلافت ڏانهن موڪلڻ

محمد بن قاسم جڏهن دهليلہ جي لڙائيءَ کان واندو ٿي ان کي فتح ڪيو. تڏهن مال جو پنجون حصو دارالخلافت جي خزاني جي حوالي ڪري بهرور ۽ دهليلہ جو فتحنامو حجاج ڏانهن لکي (ڪيس) پورو احوال ٻڌايائين.

سياڪر وزير جو اڇڻ ۽ امانَ گهرڻ

پوءِ محمد بن قاسم هندستان جي بادشاهن ڏانهن چؤطرف خط لکي ڪائنس اسلام ۽ فرمانبرداريءَ جي گهر ڪئي. ڏاهر جي وزير سياڪر هن حقيقت ٻڌڻ تي پنهنجا پروسي جوڳا ماڻهو موڪلي امانَ گهري. ۽ اهي مسلمان زالون. جيڪي قيد هيون. سي پاڻ سان آندیون [۽چيو] تہ: هي اهي مسلمان عورتون آهن جن حجاج جو نالو ونڊي ٿي دانهون ڪيون [199]

سياڪر جو وزير ٿيڻ

محمد بن قاسم انهيءَ جي عزت افزائيءَ لاءِ سندس آڏو وڏا ماڻهو استقبال لاءِ روانا ڪيا. ۽ عزت ۽ تعظيم سان مٿس ڏاڍيون مهربانيون ڪري. وزارت جو ڪم سندس حوالي ڪيو. ۽ هو (پڻ) مسلمانن جو خيرخواهہ رهندو آيو. ۽ امير محمد بن قاسم کي جيڪا بہ صلاح يا راز جي ڳالهہ ڪرڻي هوندي هئي. سا ساڻس ڪندو هو. ۽ ڪائنس صلاح ونڊندو هو. بادشاهيءَ جون سڀ ڳالهيون. صلاحون ۽ ضروري ڪاروبار جو انتظام يا بادشاهيءَ جي سلامتيءَ (جو احوال) ڪيس ٻڌائيندو هو. هو محمد بن قاسم کي چوندو هو تہ: "هيءَ صلاح ۽ راءِ. جا امير عادل چوي ٿو. سا هند جي سيني ملڪن کي قبضي ۾ آڻيندي. بادشاهيءَ جي قاعدن جا آداب ۽ حڪومت جي قانون جو انتظام. جو انهيءَ ۾ سمايل آهي. سو سيني دشمنن کي مغلوب ۽ ذليل ڪندو. رعيت ۽ دل پريندڙن جي دلجوئي ٿيندي." [۽ پڻ هو چوندو هو تہ:]"ديواني مال جي قانون کي

قديمي دستور موجب قائم ۽ مقدم رکيو وڃي، ۽ جنهن صورت ۾ انهيءَ ۾ کابہ زيادتي کانہ آهي، تنهنکري کنهن بہ ماڻهوءَ کي ايذاءُ نہ رسندو ۽ اها صلاح کامورن ۽ دوستن جي تربيت ڪندي."

نوبة بن هارُون کي دهليلہ جي حڪومت عطا ڪرڻ

کي ماڻهو روايت ڪن ٿا تہ: جڏهن دهليلہ فتح ٿيو تہ محمد بن قاسم نوبت بن هارون کي سڏي کانئس بيعت ورتي، ۽ اُتان کان وڃاتيہ (1) تائين ملڪ سندس انتظام هيٺ ڏيئي، ڪناري جي ٻيڙين جو ڪم سندس حوالي ڪيو. پڻ انهيءَ قلعي جي اپرندي ۽ الهندي ڪناري جو پورو ڪاروبار سندس هٿ ۾ ڏنائين. اتان کان برهمڻ آباد ڏي ميل هو. ۽ جيسينہ [پٽ] ڏاهر کي پڻ خبر پهتي تہ اسلامي لشکر پهچي رهيو آهي. [200]

عرب جي لشکر جو جلوالي(2) ڏوري (يا ڏنڊ)(3) جي ڪناري تي لهڻ، ۽ اسلام ڏانهن دعوت ڏيڻ لاءِ قاصد موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم دهليلہ کان منزل پٽي، برهمڻ آباد جي اپرندي طرف "نهر جلوالِي" جي ڪناري تي وڃي لٿو ۽ پنهنجو اعتماد جوڳو قاصد برهمڻ آباد موڪلي، (انهن کي) تابعداري ڪرڻ ۽ ايمان آڻڻ جي دعوت ڏنائين، ۽ کين اسلام ۽ جزيي جي آڇ ڪيائين. (اهو بہ چيائين) تہ جيڪڏهن فرمانبرداري قبول نہ ڪندا تہ پوءِ لڙائي لاءِ تيار رهو. جيسِينہ[پٽ] ڏاهر، قاصد جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي چنيسر(1) طرف ويل هو. [برهمڻ آباد جي]قلعي کي چار دروازا هئا. تنهن ڪري [جيسِينہ] شهر جي رئيسن مان سورهن ماڻهو چونڊي، هرهڪ دروازي تي چار ماڻهو اڳواڻ ڪري، پنهنجي فوج سميت مقرر ڪري ويو هو. انهن دروازن مان هڪ دروازي کي جريطي(2) چوندا هئا. چار رئيس ماڻهو انهيءَ دروازي لاءِ بہ جوابدار ٺهرايا هئائين، هڪ کي بهارند، ٻئي کي ساتيا، ٽئين کي بنوره(3) ۽ چوٿين کي سالها [ٽي سڏيائون].

رجب مهيني جي پهرين تاريخ تي محمد بن قاسم جو اچي لهڻ

محمد بن قاسم اتي پهچڻ تي کاهي کوٽڻ جو حڪم ڏنو.سومر ڏينهن(4) پهرين رجب تي لڙائي شروع ڪيائون. مشرکن ڍاڙي ٻاهر نڪري لڙائي ٿي ڪئي ۽ نغارا ٿي وڄايا. اٽڪل چاليهہ هزار

جنگي جوان هئا. صبح جي شروع ٿيڻ کان شام جي پوري ٿيڻ تائين، ٻنهي طرفن وارا سخت لڙائي ڪندا هئا، ۽ جڏهن [201] تارن جو بادشاهه (سج) لهڻ جو ارادو ڪندو هو، تڏهن موتي ويندا هئا. مسلمان ڪاهيءَ جي اندر ايندا هئا ۽ ڪافر قلعي ۾ ويندا هئا. اهڙي دستور ۾ ڇهه مهينا پورا ٿيا. جڏهن [محمد بن قاسم] قلعي هٿ ڪرڻ کان نا اميد ٿيو، تڏهن ڳٽتيءَ ۾ پئجي ويو. [اهو وقت] ذوالحج مهيني جي پڇاڙي ۽ آڇر جو ڏينهن سن ٽيانوي(1) [هو].

جيسِينہ، رمل جي بادشاهه ڏاهن موتي ويو هو، جنهن کي پاٽيہ ۾ چوندا هئا، اتان وري وري موتي، رستا ڦري اسلام جي لشڪر کي تڪليفون پئي ڏنائين.

موڪي ڏاهن معتمد ماڻهو موڪلڻ

محمد بن قاسم، موڪي [پٽ] وسايي(2) ڏاهن هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي، (ڪيس) هن حال کان واقف ڪيو تہ: "اسان کي جيسِينہ جي طرفان وقت ۽ وقت تڪليف ٿي پهچي، ڇاڪاڻ تہ لشڪر جي گاهه کي نقصان ٿو رسائي، تنگ ٿو ڪري. هن لاءِ ڪهڙي رٿ آهي؟"(روايت): موڪي چوائي موڪليو تہ: "هن جي رهڻ جي جاءِ ويجهي آهي. هن کي اتان نڪري ڪيڏانہ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ بهتر حيلو ڪونہ آهي. [توهان کي] پنهنجي لشڪر مان کي اعتماد جوڳا بزرگ موڪلڻ گهرجن تہ سندن پاڻ اتان پٽي ڪڍون."

جيسِينہ جو چترور (1) وڃڻ

پوءِ نٻاته (2) بن حنظله ڪِلابي، عطِيہَ تغلبي (3)، صارِم بن اَبي صارم همداني، عبدالملڪ مدني پنهنجن پنهنجن سوارن سميت [موڪليائين]. موڪي پٽ وسايي کي سندن ساز و سامان تيار ڪري روانو ڪيائين ۽ خريم بن عمرو المدني (4) کي انهن جو سپهه سالار بنايائين. جيسِينہ کي (جڏهن) عرب جي لشڪر جي ٻاهر نڪرڻ جي خبر پيئي تہ اتان مال ۽ عيال سوڏو هليو ويو ۽ ريگستان جي رستن کان وڃي چترور جي ملڪ ۾ انهيءَ جاءِ تي پهتو جنهن کي [202] جنڪن و عورا اوڪايا (5) چون ٿا ۽ اتي ترسي پيو. علاقي کانئس جدا ٿي طاڪِيہ جي شهرن(6) تائين ويو (7)، ۽ رويم جي سرحد تي روستان جي آسپاس ڪشمير جي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو ارادو ڪيائين(7). اهو ملڪ رڻ پٽ آهي.(1) پوءِ اتان راجئري طرف خط لکيائون(1)، اهو تختگاهه جيل ۾ آهي، ۽ [خط ۾] چيائينس تہ:"[آءٌ پنهنجي] رضا ۽ دل جي خوشيءَ سان خدمت ۾ آيو آهيان."

[عِلاقيءَ] جو ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ (2)

ڪشمير جي راجا خط پڙهي، حڪم ڪيو، جنهن تي ڪشمير جي ضلعن مان هڪ ڏيهه، جنهن کي شاڪلهار چون ٿا، [علاقي] (2) کي جاگير طور ڏنائون.

ڪشمير جي راجا جي [علاقيءَ] کي عزت ڏيڻ (1)

جنهن ڏينهن ملاقات ڪيائون [انهيءَ ڏينهن ئي، ڪشمير جو راجا] پنجاهه سنجيل گهوڙا ۽ ٻه سؤ قيمتي خلعتون سندس [علاقيءَ جي] رفيقن کي ڏنا[علاقي] جهم بن سامة الشاميءَ کي شاڪلهار جي جاگيرن تي موڪليو. جڏهن ڪشمير جي راجا جي خدمت ۾ پيو دفعو ويو، تڏهن [پڻ] هو اعزاز ۽ اڪرام سان پيش آيس، ۽ ڪيس ڇت، ڪرسي، ڪمر بند ۽ ڏولي عطا فرمايائين. اهو شرف خاص وڏن بادشاهن لاءِ هوندو آهي. پوءِ عزت ۽ عظمت سان ڪيس سڏي سوليءَ راهه سان سندس جاگيرن تي واپس موڪليائين. ڪجهه وقت کان پوءِ [علاقي] نيٺ شاڪلهار ۾ مري ويو. ۽ جهم بن سامت سندس جاءِ نشين ٿيو. سندس نسل اڄ ڏينهن تائين موجود آهي. هن مسجدون ٺهرايون ۽ ڏاڍي [203] عزت ۽ درجو حاصل ڪيو. ڪشمير جو بادشاهه (هميشه) ڪيس عزت سان پيش ايندو هو.

[جيسِينه جو چترور ڏانهن وڃڻ] (2)

پوءِ جيسِينه وڃي چترور (3) جي ملڪ ۾ رهيو، ۽ اتان گوپي [پٽ] ڏاهر(1) ڏانهن اروڙ خط لکي پنهنجي نڪري وڃڻ جي خبر کان واقف ڪري، اروڙ جي قلعي بچائڻ جي پارت ڪيائينس. گوپي [پٽ] ڏاهر(1) اهو خط پڙهي، جيسِينه جي چترور وڃڻ تي (پنهنجي) دل مضبوط ڪئي. جڏهن محمد بن قاسم برهمڻ آباد جي لڙائيءَ ۾ ڇهه مهينا رهيو، ۽ جنگ اينگهه ڪئي، ۽ هوڏانهن جيسينه جي چنيسر(2) مان [نڪري وڃڻ جي] خبر پهتي، تڏهن چار وڏا واپاري، جيڪي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ انهيءَ دروازي وٽ هئا، جنهن کي جريطري(3) چوندا هئا، تن پاڻ ۾ صلاح ڪري چيو تہ: عرب جو لشڪر سيني شهرن تي غالب آهي ۽ راجا ڏاهر ڪسي ويو. ڇهن مهينن جو عرصو گذري چڪو آهي تہ هيءُ قلعو گهيري هيٺ آهي، نہ اسان ۾ ايتري طاقت ۽ همت آهي جو لڙائيءَ ۾ هن سان سامهون ٿي سگهون، ۽ نہ صلح ڪرڻ لاءِ ڪو طريقو آهي. ڪٽي ڪي ٻہ ٽي ڏينهن ٻيا ٻہ بيهي سگهجي پر آخر (قلعو) فتح ٿي ويندو. اسان کي ڪنهن ٻہ طرف کان ڪوبہ واهرو ڪونهي جو اسان جي واهر ڪري، يا مدد جا اميدوار ٿي سگهون. راجا موجود

ڪونهي. جنهن وٽ اسان کي پناهه ملي، ۽ هن کان وڌيڪ هن لشکر سان لڙائيءَ ۾ مقابلو نٿا ڪري سگهون. هاڻي جيڪڏهن يڪراءِ ٽيو ته ٻاهر نڪري ڪسي وڃڻ تائين لڙائي جي ڪوشش ڪريون. ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ صلح ٿيندو ته به سپيئي هٿياربند خونخوار ترار جو ڪاڄ ٿيندا ۽ عام ماڻهن، جهڙوڪ: واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين کي امان ڏيندا. پر جيڪڏهن اسان کي اعتماد ٿئي ته پوءِ ته بهتر ائين ٿيندو ته جيڪڏهن ڪو معاهدو وچ ۾ ٿئي ته قلعو سندس [محمد بن قاسم جي] حوالي ڪريون، (۽ هو) اسان کي[204] پنهنجو فرمانبردار سمجهي، مُعرب بنائي، ۽ اسان پڻ ساڻس لاڳاپا پيدا ڪري خدمت جا شرط بجا آڻيون. انهيءَ ٺهراءُ تي متفق ٿي قاصد موڪلياٿون، ۽ پنهنجي لاءِ عيال ۽ ٻارن سميت امانَ گهرياٿون.

پڪي انجام ڪرڻ تي امانَ ڏيڻ

محمد بن قاسم انهيءَ پڪي انجام تي انهن کي امان ڏني. باقي ٻين سپني هٿيارن ڪٽندڙن کي قتل ڪري ڇڏياٿون، ۽ سندن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن کي قيد ڪرايائون. اٽڪل ٽيهه هزار غلام قيد ۽ قبضي ۾ آيا، ۽ انهن (امان ونڊڻ) تي دل مقرر ڪيائون.

(روايت:) انهيءَ پيغام اچڻ کان پوءِ حجاج سپني اميرن ۾ مڪيه ماڻهن کي سڏي انهن کي هيءُ پيغام پڙهي ٻڌايو ۽ فرمايائين ته: برهمڻ آباد کان قاصد آيا آهن، تن جون گالهيون ٻڌو، ۽ فڪر ڪري چگو جواب ڏيو. (موڪي [پٽ] وسايي جي تدبير:) پوءِ موڪي [پٽ]وسايي چيو ته: "اي اميرا هيءُ قلعو هند ۽ سنڌ جي سپني قلعن جو سردار ۽ تختگاهه آهي. جيڪو به هيءَ جڳهه فتح ڪندو سڄي سنڌ انهيءَ جي هٿ هيٺ ٿيندي، ۽ مضبوط قلعا سندس اقتدار ۽ اختيار هيٺ ايندا. آسپاس جا ماڻهو ڏاهر جي اولاد کان دل برداشته ٿي، ڪي پڄي ويندا ۽ ڪي فرمانبرداريءَ جو طوق پنهنجين ڳچين ۾ وجهندا."

(محمد بن قاسم جو حجاج جي خدمت ۾ عرضداشت موڪلڻ)

پوءِ محمد بن قاسم حجاج کي هن حال کان واقف ڪيو. (هوڏانهن) انهيءَ جماعت ڏانهن پروانو موڪلي ساڻن وقت مقرر ڪيو. انهن چيوته: فلاڻي ڏينهن جريطي (1) واري دروازي وٽ اچجئو ته اسان جنگ لاءِ ٻاهر نڪرنداسون، [205] ۽ جڏهن سامهون ٿينداسون ته وچ جنگ ۾ جڏهن عربن جو لشکر حملو ڪندو، تڏهن اسين پڄي قلعي ۾ ويندا سون، ۽ دروازو کليل ڇڏي ڏينداسون.

(جواب اڇڻ:) جڏهن لکئي جو جواب حجاج وٽان پهتو. ته انهن کي امان ڏيئي ساڻن ڪيل واعدو پورو ڪريو. تڏهن قلعي وارن ماڻهن. ساڻن ٽوري ساعت جنگ ڪئي. جڏهن عرب جو لشڪر حملو ڪري وجي ساڻن ڳنڍيو. تڏهن قلعي وارن پڇي وجي پاڻ کي قلعي اندر ستيو. ۽ دروازو کليل ڇڏي ويا. جنهن ڪري عربن دروازو هٿ ڪيو ۽ لشڪر سندن پويان اچي قلعي جي پتين تي چڙهيو. ۽ مسلمانن تڪبير هنئي. قلعي وارن ڏٺو ته عرب جو لشڪر غالب ٿي ويو سو اپرندي وارو دروازو کولي شڪست کائي ٻاهر نڪتا. محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته جنگ ڪندڙ ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به قتل نه ڪيو. جنهن کي هٿيار ڏنائون تنهن کي گرفتار ڪري هٿيارن. تابعدارن. ۽ عيال سميت محمد بن قاسم جي اڳيان آندائون. جنهن ماڻهو ڪنڌ هيٺ ڪري امانَ گهري تنهن کي ڇڏيائون ۽ کين موڪلائي گهرن ۾ ويهاريائون.

---

(2) اصل لفظ "جوي"، جنهن جو ترجمو "نهر" ڪيو ويو آهي.

(3) پ: ببلا هند. وسيؤ. ن. ب. ح: سيفر.

(4) پ: ديوارا. ن: ديوار. ب. ح. س. ڪ: ديوار.

(1) س: ودهاته.

(2) فارسي ڇاپي ۾ هن لفظ جي صورتخطي "جلواني" ڏنل آهي. مگر هنن ٻنهي جاين تي پ. ر. م جهڙن متعبر نسخن جي متفقه پڙهڻي "جلوالي" آهي. ۽ ن ب ح ڪ جي "حلوالي". جا پڻ غالباً "جلوالي" جي تصحيف آهي. وري هيٺ ص[216] تي به پ جهڙي قديم نسخي جي قراءت "جلوالي" آهي. انهيءَ ڪري اسان اها ئي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [201] . (ن-ب)

(3) اصل لفظ: "آ بگير" جنهن جي لفظي معنيٰ "تلاءُ" مگر ڪناري جي مفهوم جي نقطه نظر سان ڇڇ. ڏنڊ يا ڏوري جي معنيٰ به نڪري سگهي ٿي. مثي
ص [160] تي "آبگير" ڇڻ"خليج" جي مترادف ڪم آندو ويو آهي. جيئن ته هت هيٺ وري "نهر جلوالي" استعمال ٿيو آهي. انهيءَ ڪري اسان هت "آبگير" جي معنيٰ ۾ "ڏوري" کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) هيءَ پڙهڻي م ر مطابق آهي. پ جي پڙهڻي "جنيسر" آهي. جا پڻ ان جي مشابهه آهي. ن: جسيرا. ب ح: جيسر. س: چنير. ڪ: جهنيسر. (ن-ب)

(2) هي فارسي ڇاپي جي پڙهڻي آهي جا غالباً پ مطابق آهي، ر: جوبطري يا جوبطري، م: بوبطري، ن ب س: جريطري، ح: حريط.

(3) "بنوره" قديم نسخي پ جي پڙهڻي آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏيئي ترجمي ۾ رکيو آهي. ن ب ۾ "منوده" ۽ س ڪ ۾ "منوره" آهي، ۽ انهن پڙهڻين جو پويون حصوبه تقريباً پ جي پڙهڻي مطابق آهي. فارسي ڇاپي ۾ "هاليه" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي جا غالباً فقط نسخي م مطابق آهي.(ن-ب)

(4) پ جي پڙهڻي "دوشنبه" يعني "سومر ڏينهن" آهي، مگر ٻين جملي نسخن، ر م ن ب ڪ س، مطابق "روزشنبه" يعني "آچر ڏينهن" آهي. (ن-ب)

(1) هن سن ۾ غلطي آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [202] .(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي "موکه پسايه" آهي.

(1) "چترور" پڙهڻي ب مطابق آهي، ر م: جترور. فارسي ڇاپي ۾ "چتور" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. وڌيڪ لاءِ ڏسو متي حاشيه ص 36. (ن-ب)

(2) اصل ۾: بنانه.

(3) فارسي متن ۾ "عطيه ثعلبي" غالباً صحيح "تغلبي" آهي، جنهن لاءِ ڏسو متي حاشيه (1) ص 223. (ن-ب)

(4) فارسي ڇاپي ۾ هيءَ نسبت "الديهي" طور ڏنل آهي ۽ جملي نسخن جون پڙهڻيون به بالڪل مبهم آهن. غالباً صحيح "المدني" آهي جيئن ته متي ص [180] تي هي نالو صاف طور "خريم بن عمرو مدني" ڄاڻايل آهي. (ن-ب)

(5) ر: جنكن وعورا وكايا، س: جيكن وعورا اولجا.(ن-ب)

(6) اصل متن ۾: بيلاد طاكيه.

(7) -(7) فارسي ڇاپي جي عبارت: "وقصد نمود بخدمت ملک کشمير، در حوالي روستان بر سرحد رويم". مختلف نسخن ۾ "روستان" (جو ن ب مطابق آهي) جون پڙهڻيون هن طرح آهن: پ م ڪ: روستا، ر: روستا، ح: روسنان. ن ب ڪ ح ۾ "رويم" جي بدلي "روم" آهي. ر م ۾ متئين جملي جو پويون حصو هن طرح آهي. "ڪ در حوالي روستا (5) بر سرحد رويم است". روستا جي معنيٰ هڪ ڳوٺ يا شهر يا آباد علاقو به ٿي سگهي ٿي - والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

(1) - (1) فارسي چاپي جي عبارت: " پس از آنجا بر راي جيتري بنبشتند". ن ب ح ۾ به "راي جيتري" آهي، انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي، "پوءِ اتان جيتري جي راجا ڏانهن خط لکيائون". مگر هيٺ صاف طور ظاهر آهي ته خط ڪشمير جي راجا ڏانهن لکيا ويا هئا ۽ انهيءَ ڪري هن جاءِ تي "راي ڪشمير" جي بدران "راي جيتري" ۾ معنيٰ ٿو نظر اچي. ٻين نسخن ۾ "جيتري"جي بدلي ٻيون مبهم پڙهڻيون آهن. مثلاً: پ: چنسر، ر م: خبري، ڪ: چتري، س: چيزي. اسان جي خيال ۾ "راي جيتري" "راي خبري" "ري چتري" وغيره در اصل غالباً "راجيئري" يا "را جئري"جون بگڙيل صورتون آهن، ۽ راجئري ساڳيو ڪشمير جو مکيه شهر "راجا وري" آهي جنهن جو ذڪر البيروني پنهنجي "ڪتاب الهند" ۾ ڪيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص[203]. (ن- ب)

(2) جملي معتبر نسخن ، پ م ر ن ب س ڪ، مطابق هيءُ عنوان هن طرح آهي: رفتن جيسينه بر رانه ڪشمير(يعني جيسينه جو ڪشمير جي راڻي ڏانهن وڃڻ). ان بعد هن عنوان هيٺ به علاقيءَ جي نالي جي بدران جيسينه جو نالو آهي. جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته پوءِ غالباً هن کان اڳ واري عبارت ۾ ڪو خلل آهي، ۽ جيسينه جوڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو فقره حذف ٿي ويو آهي. مٿين عبارت ۾ "راجئري طرف لکيائون (بتبشتند)" ۾ جمع جو صيغو آهي ۽ قدري گمان نڪري ٿو ته علاقي اڪيلو نه هو، پر شايد ٻيو به ڪو ساٿس گڏ هو. مگر جيئن هن عنوان ۽ هن کان بعد واري عنوان هيٺ سڄي عبارت جو متن بينل آهي، ان مان علاقي جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو. فارسي چاپي جي فاضل ايڊيٽر به هتي متن ۾ "جيسينه" جي بدران "علاقي" رکيو آهي ۽ اسان به انهيءَ ترميم کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) هي عنوان پ ن ب ڪ ۾ ڪونهي مگر م ر ۾ ڏنل آهي ۽ انهن ٻنهي نسخن ۾ "علاقي" جي بدران "جيسينه" جو نالو آهي. (ن-ب)

(2) هيءُ عنوان جملي نسخن ۾ ڏنل ڪونهي ڇاڪاڻ ته سيني نسخن ۾ مٿان کان وٺي جيسينه جو ذڪر هلندڙ آهي. جيئن ته اسان ترميم ڪري، هر جڳهه "جيسينه" جي بدران"علاقي" جو نالو لکيو آهي، انهيءَ ڪري هن عنوان کي فارسي چاپي مطابق قائم رکيو ويو آهي، انهيءَ لاءِ مٿي علاقي ۽ هيٺ جيسينه جي حالات ۾ تميز ٿي سگهي. (ن-ب)

(3) اها پڙهڻي پ م مطابق آهي، ر: جترور، ن ب: جتور.

(1) اصل عبارت: قوفيٍ داهر.

(2) پ ن ح: چنيسر.

(3) ر: جويطري.

(1) ر: جويطري.

جيسِينہ ۽ راجا ڏاهر [بن] چچ جي زال جو (مقابلي لاءِ) بيهڻ جي خبر

برهمڻ آباد جي مکيہ ماڻهن کان ڏند ڪٽائن ۾ آڻين ٿا(1) تہ: جڏهن برهمڻ آباد جو قلعو هٿ آيو، تڏهن ڏاهر جي زال لاڏي(2)، جا ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ڏاهر جي پٽ سان برهمڻ آباد ۾ (جنگ لاءِ تيار ٿي) بيٺي هئي، چيو تہ: ”هيءُ مضبوط قلعو ۽ عيال ڪيئن ڇڏيندا سون؟ اسان کي لاچار هٿي رهڻ گهرجي، جيئن دشمن تي غلبو حاصل ڪريون ۽ اسان جو ملڪ ۽ گهر سلامت رهي. پر جيڪڏهن عرب جو لشڪر غالب ٿيو تہ پوءِ ڪا بي تدبير ڪنداسون.“ ائين چئي مال خزانو ٻاهر ڪڍي لشڪر جي بهادرن کي پئي ڏنائين، ۽ جوڌن کي دلجاءِ پئي ڏنائين، ۽ اهي ٻئي دروازي تي جنگ ڪندا ٿي رهيا. لاڏيءَ جي هيءَ تجويز هئي تہ: ”جيڪڏهن قلعو فتح ٿيو تہ مان پاڻ کي ٻارن ۽ پوئلڳن سميت ساڙيندڙ باهہ جي خوراڪ بنائيندس.“ مگر اوچتو قلعو [206] فتح ٿي ويو. ۽ معتبر ماڻهن ڏاهر جي [حمايت واري]دروازي تي پهچي راجا ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي (هڪدم) ٻاهر ڪڍيو. تہ جيئن پاڻ کي هلاڪ نہ ڪن. ۽ لاڏي گرفتار ٿئي.

ڏاهر جي زال لاڏي ۽ ٻن ڪنوارين ڏيئن کي گرفتار ڪرڻ

پوءِ جڏهن غنيمتون ۽ غلام، محمد بن قاسم جي اڳيان آندائون، ۽ هر هڪ جو احوال معلوم ڪيائين، تڏهن معلوم ٿيو تہ ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي. ڏاهر جون ٻہ ڏيئون (پٽ) ٻين زالن جي وچ ۾ منهن ڏيکيون (بينيون) هيون، جن کي خادم جي حوالي ڪري جدا ويهاريائين.

غنيمت جي مال جو انداز ۽ پنجون حصو

پوءِ ٻانهن چونڊيائون ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍيائون. اٽڪل ويهہ هزار ٻانهن چونڊيائين ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍي باقي لشڪر کي ڏنائين.

واپارين ۽ ڪاريگرن کي امانَ ڏيڻ

پوءِ واپارين، ڪاريگرن ۽ عام ماڻهن کي امانَ ڏيئي،سندن قيدين کي آزاد ڪيائين، ۽ پاڻ عدالتگاهہ ۾ ويهي لڙائي ڪندڙ جماعت کي ترار سان قتل ڪيائين، ۽ اهڙيءَ طرح، جون ٿا تہ اٽڪل ڇهہ هزار جنگي جوان قتل ڪيا ويا، ڪي جون ٿا تہ سورهن هزار مرد ڪٽا ويا. ٻين کي معافي ڏنائين.

ڏاهر جي لاڳاپيدارن برهمڻن جي خبر

کي ماڻهو روايت ڪن ٿا تہ: جڏهن ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي ٻانهنِ ۾ نہ ڏسي شهر جي رئيسن کان پڇا ڪيائون، تڏهن ڪنهن بہ ماڻهو انهن جو پتو نہ ٻڌايو. نيٺ ٻئي ڏينهن برهمڻن مان اٽڪل هڪ هزار ماڻهو، مٿا ۽ ڏاڙهيون ڪوڙائي [207] امير محمد بن قاسم جي دربار ۾ حاضر ٿيا.

برهمڻن جو محمد بن قاسم وٽ اچڻ

محمد بن قاسم هنن کي ڏسي پڇيو تہ: "هن ٽولي وارا ڪهڙيءَ فوج مان آهن، جو هن شڪل ۾ پهتا آهن؟" چيائون: "اي وفادار اميرا! اسان جو راجا برهمڻ هو، جڏهن انهيءَ کي ڪنائون ۽ هيءُ ملڪ ڪانئس نڪري ويو، تڏهن هن جي وفاداريءَ ۾ ڪن پاڻ کي ماري ڇڏيو، ۽ باقين سندس سوءِ ۾ زرد ڪپڑا پائي ڏاڙهيون ۽ مٿا ڪوڙايا. هاڻي جڏهن الله تعاليٰ عزوجلَ هيءَ بادشاهي توهان جي حوالي ڪئي آهي، تڏهن عادل امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيا آهيون تہ باقي بچيلن لاءِ ڪهڙو حڪم ٿو ڪري. محمد بن قاسم ويچار ڪري چيو تہ: "منهنجي جان ۽ سر جو قسم تہ هيءُ ڏاڍا وفادار آهن. انهن کي هن شرط تي امانَ ڏنيسين تہ ڏاهر جا لاڳاپيدار جتي بہ هجن انهن کي هٿ ڪندا."

محمد بن قاسم جو برهمڻن سان واعدو ڪرڻ ۽ امانَ ڏيڻ

پوءِ برهمڻن هن مضبوط عهدنامي جي بنياد تي ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي پهري مان ٻاهر ڪڍيو، ۽ باقي ماڻهن تي رَسُول الله ، الصلواة وَالسلام عليہ، جي طريقي موجب ڊل مقرر ڪيائون. جيڪي اسلام جي شرف سان مشرف ٿيا، انهن کي ٻانهپ، مال ۽ چوندِ (1) کان معافي ڏنائون. جن ايمان نہ آندو تن کي تن حصن ۾ (ورهائي) مٿن ڊل مقرر ڪيائون. پهريون، سردارن جي ٽولي مان هر هڪ تي 48 درهم تور چاندي. ٻئي ٽولي تي 24 درهم تور چاندي، ۽ هينياهين درجي واري ٽولي تي 12 درهم تور (چاندي) مقرر ڪيائون. [208] ۽[محمد بن قاسم] فرمايو تہ : "اڄ وڃو، جيڪي مسلمان ٿي اسلام ۾ ايندا تن تان ڊل معاف ڪئي ويندي، ۽ جيڪي پنهنجي طريقي تي حريص رهندا، سي چوندِ (1) ۽ جزيو قبول ڪري، پنهنجي ابن ڏاڏن جي طريقي تي رهندا. " پوءِ انهن مان ڪن (اسلام تي) رهڻ اختيار ڪيو ۽ ڪي جزيو قبول ڪري، پنهنجن وڏن جي طريقي تي هلڻ لڳا. سندن زمينون ۽ گهوڙا انهن کان نہ ورتا ويا.

برهمڻن ۽ ملڪ جي امينن کي مقرر ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم انهن مان هر هڪ تي، سندس درجي ۽ لياقت موجب ڏِل مقرر ڪئي. قلعي جي چئني درن مان هر هڪ دروازي تي فوج مقرر ڪري، انهيءَ جي جوابداري انهن ماڻهن جي انتظام ۾ ڏني، ۽ رضامندي جي خِلعتَ، سنجيل گهوڙن سميت (عطا ڪري) هندستان جا شاهاڻا زيور سندن هٿن ۽ پيرن ۾ وڌائين، ۽ هر هڪ لاءِ محفل جي منڌ ۾ ويهڻ جي جاءِ مقرر ڪيائين.

ڪاريگرن، واپارين ۽ ڪڙمين کي لکڻ

پوءِ سوداگرن، ڪاريگرن ۽ ڪڙمين جو (تعداد) لکيائون. عام ماڻهو ڳڻپ ۾ جملي ڏهه هزار ٿيا. پوءِ محمد بن قاسم جي فرمائڻ تي هر هڪ تي (فقط) ٻارهن درهم تور چاندي مقرر ڪيائون، چاکاڻ تہ سندن مال لتجي ويو هو.

مقرر ڏِل جي وصول ڪرڻ لاءِ نائب مقرر ڪرڻ

پوءِ وڏيرن ۽ رئيسن کي مقرر ڏِل جي وصول ڪرڻ تي مقرر فرمايائين، جيئن هرهڪ شهر ۽ واهڻ مان مال وصول ڪندا رهن،۽ کين [پڻ حڪومت جي] تائيد ۽ طاقت هجي. [209]

برهمڻن جو عرض ڪرڻ

برهمڻن هيءَ حقيقت ڏسي عرض ڪيو ۽ شهر جي مکيہ ۽ چونڊ ماڻهن سندن حال بابت شاهدي ڏني تہ اهي برابر رسوخ وارا هئا.

برهمڻن لاءِ حڪم

پوءِ محمد بن قاسم برهمڻن کي عزت ڏني، ۽ سندن اثر ۽ رسوخ (قائم رکڻ) لاءِ پروانو جاري ڪيائين. هر حالت ۾ کين (کنهن بہ قسم جي) روڪ ٽوڪ نہ هوندي هئي. ۽ انهن مان هر هڪ کي کنهن نہ کنهن ڪم تي ڇڏيائين، ۽ سچ پچ معلوم ٿيس تہ انهن کان خيانت ڪڏهن بہ نہ ٿيندي.

ڪمن تي مقرر ڪرڻ

پوءِ راجا چچ جي دستور موجب، جنهن هر هڪ برهمڻ کي کنهن نہ کنهن ڪم تي مقرر ڪيو هو، هر هڪ تي ڪوبہ ڪو ڪم مقرر ڪري، حڪم ڪيائين. جنهن تي سيني برهمڻن کي آڻي حاضر ڪيائون. (پوءِ) چيائين: ”ڏاهر توهان کي وڏن ڪمن تي مقرر ڪيو هو، تنهن ڪري توهان

شهر ۾ آسپاس جا واقف هوندا. جنهن بہ مشهور معروف ماڻهوءَ کي تربيت ۽ نوازش جو لائق سمجهو تہ اسان کي ڇاڻ ڪريو. جيئن سندس حق ۾ مهرباني ڪئي وڃي، ۽ ڪيس وڏي انعام سان سرفراز ڪيو وڃي. جنهن صورت ۾ توهان جي ايمانداري ۽ سچائي تي اسان کي پورو اعتماد ۽ پروسو آهي، تنهن ڪري توهان پنهنجن ڪمن تي بحال آهيو. ملڪ جو سارو ڪاروبار توهان جي معاملي فهميءَ تي ڇڏيو ويندو. ۽ هيءُ ڪم توهان جي اولاد ۽ پيڙهين جي حوالي ڪيو وڃي ٿو. ۽ ڪڏهن بہ نہ ڦرندو.

برهمڻن جو زور وڌي واهڻن ۾ وڃڻ

پوءِ برهمڻ ۽ ڪامورا ملڪ ۾ گهڙي پيا ۽ وڃي چيائون: ”اي ڏسڻا وائسڻا ۽ مشهور (ماڻهوءَ) توهان کي معلوم آهي تہ ڏاهر مارجي ويو ۽ ڪافرن جو ڪم پورو (210) ۽ ختم ٿيو. هند ۽ سنڌ جي چئني طرفن ۾ عربن جو حڪم جاري ٿيو. جنهن ڪري ملڪ جا ننڍا خواهہ وڏا هڪجهڙا ٿيا. اسان جا ڪم ڪار، عزت واري بادشاه [محمد بن قاسم] جي طرف کان سمجهڻ گهرجن. اسان کي توهان ڏانهن موڪليو اٿن ۽ چگّن واعدن سان اميدوار ڪيو اٿن. جيڪڏهن عربن جو حڪم نہ مڃيندا سون تہ نہ مال رهندو، ۽ نہ گذران جو ذريعو. اسان پاڻ، (انهن) سردارن جي مهرباني ۽ احسان ڏانهن نيازمند ٿي پيا آهيون. ۽ ممڪن آهي تہ (انهيءَ ڪري) اسان جو درجو وڏو ٿي سگهي. في الحال پنهنجي وطن کان ٽڙجي برباد نہ ٿيون. جيڪڏهن هيءُ دل، جيڪا توهان تي رکي اٿن، برداشت نہ ٿي سگهندي ۽ انهيءَ جي ادا ڪرڻ ۾ وڏو بار سمجهندؤ، تہ پوءِ فرصت وقت هند ۽ سنڌ جي ڪنهن ٻيءَ زمين ڏانهن، جتي توهان جي دلين کي اطمينان هجي، هليا وڃجوءِ. ڇاڪاڻ تہ آدمزاد واسطي جان جي سلامتي کان بهتر ٻي ڪابہ شيءِ ڪانهي. اسان کي جڏهن هن خطرناڪ مصيبت کان ڇوٽڪارو ملندو ۽ لشڪر جي تڪليف کان بيپرواهہ ٿينداسون، تڏهن اسان جو مال ۽ عيال محفوظ ٿيندو.

واهڻن ۽ شهر تي دل مقرر ڪرڻ

پوءِ سيني ڳوٺاڻن ۽ شهرين حاضر ٿي پاڻ تي دل مقرر ڪرائي، ۽ پنهنجي دل جي رقم محمد بن قاسم کان پڇيائون، جن برهمڻن کي امير محمد بن قاسم دل (جي وصوليءَ) تي مقرر ڪيو هو، تن بابت [پڻ پڇيائون، جنهن تي انهن برهمڻ آفيسرن کي] فرمايائين تہ: ”حڪومت ۽ خلق جي وچ ۾ سچائيءَ جو خيال رکجو، جيڪڏهن ڪا شيءِ ورهايو تہ برابر ورهائجو، هر هڪ تي دل سندس

برداشت موجب رکجو. ۽ هڪئي سان ٻهي هلجو ۽ پريشان نہ ٿجو. جيئن ملڪ ويران نہ ٿئي." [211]

محمد بن قاسم جي خلق سان مهرباني ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم هرهڪ سان خاص مهرباني ڪئي ۽ فرمايائين تہ: "هر طرح دل خوش رکجوءَ. ڪابہ ڳڻتي نہ ڪريو تہ ڪا توهان تي وڻ پکڙ ٿيندي. آئون توهان کان ڪوبہ ڪاغذ يا دستاويز (لکائي) نٿو وٺان. جيڪو حصو اڳيئي مقرر ۽ معلوم آهي، سو ادا ڪندا رهجو. بلڪ توهان تي مهرباني ۽ درگذر واجب سمجهيو ويندو. جنهن کي ڪا درخواست هجي تہ پيش ڪري، اها ٻڌي ويندي ۽ (ان جو) پورو جواب ڏنو ويندو. ۽ هر هڪ جي مراد پوري ڪئي ويندي."

محمد بن قاسم جو برهمڻ آباد وارن کي پروانو ڏيڻ

هاڻي برهمڻن جي اها رسم جا هلندي ٿي آئي، جو واپاري، ڪافر ۽ ٻڪر برهمڻن کي خيراتون ڏيندا هئا. بتن جي پوڄا ۽ خوشيون ڪندا هئا ۽ مندر جي پوڄارين کي اهڙو پروانو هو. سا بند ٿي ويئي، ۽ لشڪر جي ڊپ کان اها خيرات ۽ ماني کين دستور موجب نٿي پهتي، جنهن ڪري برباد ۽ سُڄا ٿي ويا هئا. سو سيني [برهمڻن، محمد بن قاسم جي] جڳهہ جي در تي اچي دعا لاءِ هٿ کنيا، ۽ پيغام موڪليائون تہ: "شل عادل امير سلامت رهي! اسان راهب آهيون ۽ اسان جو گذران ۽ ترقي بُت(1) جي مجاوريءَ تي آهي. جنهن صورت ۾ واپارين ۽ ڪافرن تي رحمت ڪئي اٿوَ ۽ هو پاڻ تي دِل مقرر ڪري ذِميِ ٿيا آهن، تنهنڪري (اسان) بندن کي بہ صاحب جن جي ڪرم ۾ اميد آهي تہ انهن کي اشارو فرمائيندا. جيئن هو پنهنجي معبود کي پوڄين ۽ بتخانو(2) آباد ڪن."

محمد بن قاسم جو جواب ڏيڻ

محمد بن قاسم جواب ڏنو تہ: "ملڪ جو تختگاهہ اروڙ آهي، ۽ هيءُ سڀ پاسا [212] آسپاس آهن." اتي هندن چيو تہ: "هن ملڪ جي آبادي برهمڻ آهن. اهي اسان جا عالم ۽ حڪيم (داناءُ) آهن. اسان جي شادي خواہ غمي جو ڪاروبار سندن وسيلي پورو ٿيندو آهي. اسان دِل يا جزيہ انهيءَ ڪري قبول ڪيو آهي تہ هرڪو پنهنجي طريقي جي پيروي ڪري. هيءُ اسان جي بت جو بتخانو(1) ويران ٿي ويو آهي ۽ اسان بُتن(2) جي خدمت نٿا ڪري سگهون. امير عادل اسان کي

اجازت فرمائي ته اسان (ان کي) آباد ڪري، پنهنجي معبود جي عبادت ۾ مشغول رهون ۽ اسان جي برهمڻن کي (پڻ) اسان مان گذر جو ذريعو ٿي سگهندو."

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکڻ ۽ جواب جو پهچڻ

پوءِ محمد بن قاسم هيءَ حقيقت حجاج ڏانهن لکي موڪلي ۽ ٿوري وقت کان پوءِ جواب پهتو ته: "سؤٽ محمد بن قاسم جو پيارو خط پهتو. جيڪي احوال لکيا هئائين سي معلوم ٿيا، جن مان هڪ هيءُ به هو ته برهمڻ آباد جا مکيه ماڻهو(3) بتخاني جي آبادي(3) ۽ پنهنجي مذهب لاءِ عرض ڪري رهيا آهن. جنهن صورت ۾ (اسان جي) فرمانبرداريءَ جي سلسلي ۾ داخل ٿي، دارالخلافت جي ڊل پنهنجي مٿان مقرر ڪيائون، تنهن صورت ۾ ڊل کان وڌيڪ [اسان جو] هنن تي ڪو به حق ۽ واسطو نه آهي، چاڪاڻ ته جڏهن ذمِي ٿي چڪا ، تڏهن سندن مال يا خون ۾اسان جي دست اندازي مطلقاً نه ٿيندي. کين پنهنجي معبود جي عبادت ڪرڻ جي اجازت ڏني وجي .توهان کنهن به ماڻهوءَ کي پنهنجي طريقي کان روڪ ٽوڪ نه ڪندا، جيئن هو پنهنجن گهرن ۾ پنهنجي مرضي موجب زندگي گذارينداا رهن."

حجاج جو لکيو پهچڻ

حجاج جي لِکئي پهچڻ وقت، محمد بن قاسم شهر کان ٻاهر نڪري منزل ڪئي هئي. پوءِ وڏيرن، اڳواڻن ۽ برهمڻن کي اجازت ڏنائين ته: "بيشڪ پنهنجي معبود [213] کي آباد ڪريو. مسلمانن سان ڏيتي ليتي ڪريو. اطمينان سان پنهنجي سڏاري جي ڪوشش ڪريو. برهمڻن فقيرن جي احسان ۽ سنيال سان تيمارداري ڪريو. پنهنجون عيدون، رسمون پنهنجن ابن ڏاڏن جي دستور موجب بجا آڻيندا رهو. هن کان اڳ برهمڻن کي جيڪي خيراتون ڏيندا هئا، سي پراڻي دستور موجب ڏيندا رهو.(1) سئو درهمن اصل مال مان ٿي درهم [ڪڍي انمان] جيڪو انهن (برهمڻن) جو حق هجي، سو انهن کي پهچائجي(1)، باقي خزاني لاءِ، خزاني وارن جي قلم ۽ نائبن جي سامهون حفاظت ۾ رهي، ۽ آفيسرن ۽ ڪم وارن لاءِ پگهارون مقرر ڪيون وڃن." انهن شرطن تي تميم بن زَيدِ القينِي(2) ۽ حڪم بن عوَانة ڪلبِيءَ کي وچ ۾ آندائون، ۽ برهمڻن لاءِ فيصلو ٿيو ته تامي جي ٽالهي هٽ ۾ ڪٽي، گهرن جي دروازن تي گدائيءَ لاءِ وڃي اناج وغيره جيڪي به ملي سگهين سو حاصل ڪن، جيئن تباهه نه ٿين. ۽ [هاڻي] هيءَ رسم ڪافرن ۾ مروج ٿي ويئي آهي.

محمد بن قاسم جو برهمڻ آباد وارن کي امانَ ۽ پروانو ڏيڻ

هاڻي محمد بن قاسم برهمڻاباد جي پسگردائيءَ کان فارغ ٿيو. ۽ ماڻهن جي جيڪا درخواست هئي، سا پوري ڪيائين. عراق ۽ شام جي يهودين، نصارن،گبرن ۽ مجوسين جي نموني تي هر هڪ کي پنهنجي طور طريقي تي رهڻ لاءِ اجازت ڏيئي واپس ڪيائين .انهن جي اڳواڻن کي ”راڻا“ جو خطاب ڏنائين.

محمد بن قاسم جو سياڪر وزير کي سڏڻ

پوءِ سياڪر وزير ۽ موڪي [پٽ] وسايي کي سڏي پڇيائين: ”لوهاڻي جي جتن جو ڪاروبار، ڇڇ ۽ ڏاهر سان ڪيئن هو؟ ۽ سندن معاملو ڪهڙي دستور تي ٿي هليو؟“

(سياڪر جو جواب:) وزير، موڪي [پٽ] وسايي جي روبرو چيو: ”راجا ڇڇ جي حڪومت ۾[1]لوهاڻي يعني لاڪ ۽ سمه [واري ايراضي جي جتن] کي[1] نرم ڪپڙن پهرڻ [214] ۽ مخمل مٿي تي ڪرڻ جي اجازت نه هوندي هئي. بلڪ هيٺ مٿي ڪاري گودڙي پهريندا هئا، ڪهري چادر ڪلهن تي وجهندا هئا، ۽ مٿو ۽ پير اگهاڙا رکندا هئا، جيڪو به نرم ڪپڙو پهريندو هو، تہ انهيءَ تي ڏنڊ رکيو ويندو هو. گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت ڪتو پاڻ سان کڻندا هئا، جنهن ڪري سندن سڃاڻپ ظاهر ٿيندي هئي. سندن ڪنهن به وڏيري کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت نه هئي. جتي به بادشاهن کي ٻهراڙيءَ ۾ سونهي جي ضرورت ٿيندي هئي تہ اهي رستو ڏيکاريندا هئا. رستن جي سونهپ سندن نظرداريءَ هيٺ هوندي هئي، ۽ [ويندڙ کي]هڪڙي قبيلي کان ٻئي قبيلي تائين پهچائيندا هئا. انهيءَ قوم جو ڪوبه اڳواڻ يا راڻو گهوڙي تي ويهندو هو تہ [سندس گهوڙو] هني، لغام ۽ نٿتي کان سواءِ هوندو هو ۽ گهوڙي جي پٺيءَ تي رلي وجهي چڙهندو هو. رستي ۾ ڪنهن کي ڪو حادثو پيش ايندو هو تہ انهن جي قبيلن کان پڇاڻو ڪندا هئا، جو اها سندن وڏيرن جي جوابداري هوندي هئي، ايستائين جو جيڪڏهن منجهائن ڪو چور ٿيندو هو تہ انهيءَ کي ٻارن ٻچن سميت باهه جو ڪاڄ ڪندا هئا. قافلا رات ڏينهن سندن رهبري هيٺ هلندا هئا. انهن ۾ نندي وڏي (جو فرق) ڪونہ هوندو آهي. هو وحشي طبيعت جا آهن ۽ حاڪم جي فرمانبرداريءَ کان هميشہ سرڪشي ڪندا ۽ رستا ڦرندا رهندا آهن. ديبل ۾ پڻ اتي

جي ماڻهن سان قرلٽ ۾ همراهه هوندا آهن. بورچيخاني جون ڪاڻيون، خدمت جو ۽ سمر، بادشاهه جي نگراني سندن ذمي هئي."

(روايت) انهيءَ تي محمد بن قاسم چيو تہ "ڪهڙا نہ برا ماڻهو آهن! اهڙا جهڙا فارس ۽ ڪوه پايہ ۾ جهنگلي ماڻهو هوندا آهن. سندن ڪم بہ اهو ئي آهي." محمد بن قاسم هنن کي انهيءَ دستور ۽ طريقي سان ٻڌل رکيو، جهڙي طرح اميرالمؤمنين عمر بن الخطاب[215] رضي الله عنہ شام جي رهاڪن تي مقرر ڪيو هو تہ، جيڪو مهمان ايندو، تنهن کي هڪ ڏينهن ۽ رات ماني کارائيندا، ۽ جيڪڏهن بيمار ٿي پوندو تہ ٽي ڏينهن مهماني ڪندا.

---

(1) اصل لفظ، "در أقاويل مي أرند"

(2) اصل صورتخطي: لادي.

(1) -(1) چوند لاءِ اصل لفظ "گزيد" آيل آهي.اسلام جي قانون موجب وقت جي خليفي کي غنيمت جي مال مان ڪابہ هڪ شيءِ چونڊي ڪڍڻ جو اختيار آهي. انهيءَ کي عربيءَ ۾ "اصطفہ" چوندا آهن. ام المؤمنين صفيہ کي بہ رسول ڪريم اهڙيءَ طرح چونڊيو هو ۽ پوءِ آزاد ڪري ساڻس شادي ڪئي هئائون. (مترجم)

(1) اصل لفظ: بده

(2) اصل لفظ: خانۀ بده

(1) اصل لفظ: بتخانہ بده

(2) اصل لفظ: اصنام

(3) -(3) اصل الفاظ: عمارت بده.

(1) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي ۽ ان ۾ البت مونجهارو آهي: "و از صد درم سۀ درم سنگ بر اصل مال- بنگرند ڪہ چند واجب باشد بديشان رسانند" (مترجم)

(2) اصل ۾ جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت "القيسي" جاڻايل آهي جا صحيح نہ آهي، ڪيل ترميم لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [178]. (ن-ب)

(1) -(1) اصل عبارت "لوهانه يعني لاكه وسمه را" جنهن جي شروع ۾ لفظ "جتان" غلطيءَ سبب حذف ٿيل آهي، صحيح عبارت "جتانِ لوهانہ يعني لاكه وسمه را" ٿيندي، جو تہ محمد بن قاسم لوهاڻي جي جتن بابت پڇيو آهي ۽ هيٺ سياڪر وزير جو بيان تقريباً ساڳيو آهي جو مٿي ص [47] تي "لوهاڻي" جي جتن بابت چڄ جي پاليسي طور بيان ٿيل آهي. هت "لوهاڻو" هڪ علاقي جو نالو آهي جو لاڙ، سمہ ۽ سهتہ قومن جي ايراضين تي مشتمل هو. مٿي ڏسو ص [40] (ن-ب)

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن خط موڪلڻ

محمد بن قاسم برهمڻ آباد ۾ لوهاڻي جي ڪاروبار کان فارغ ٿيڻ ۾ جتن تي دل مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج بن يوسف کي انهيءَ حال کان واقف ڪيو. تہ: برهمڻ آباد جي جلوالي ڏوري(1) کان مٿي(2) هيءَ خدمت لاڳو ڪئي ويئي[1]. ڪيس سنڌ جي زمين کي قبضي ۾ آڻڻ جو [پڻ] ڄاڻ ڏنو ويو ۽ تفصيل سان ٻڌايو ويو.

حجاج جو جواب

پوءِ حجاج جواب لکيو تہ: "اي سؤٽ محمد بن قاسم! تون جيڪا سپاهداري، رعيت نوازي، رعيت جي حال تي پرورش ۽ ڪاروبار جي انتظام ۾ ڪوشش ڪري رهيو آهين، سا گهڻي ساراهه (جي لائق) آهي، ۽ جنهن نموني هر جڳهه تي دل مقرر ڪئي وئي آهي ۽ رعيت جي هر قسم کي شريعت جي دستور ۽ معاملي موجب سرفراز ڪيو اٿيئي، سو حڪومت جي مضبوطي ۽ بادشاهي جي انتظام جو باعث ٿيو آهي. هاڻي انهيءَ جاءِ تي ترسڻ نہ گهرجي. هند ۽ سنڌ جي بادشاهيءَ جا ٽنيا اروڙ ۽ ملتان آهن. جي بادشاهن جا تختگاهه آهن. بادشاهن جا خزانا ۽ دفينا (پڻ) انهن ۾ جاين ۾ مدفون هوندا. جيڪڏهن رهڻو اٿيئي تہ ڪنهن اهڙي جاءِ تي رهہ، جا پُرفضا هجي، جيئن سجي سنڌ ۽ هند هٿ هيٺ اچي وڃي. جيڪو اسلام جي تابعداريءَ کان انڪار ڪري تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو. الله تعاليٰ توهان جي مدد ڪندو. هند جي شهرن کي [216] ويندي چين جي حد تائين فتح ڪرڻ تو تي لازمي آهي(1) امير قتيبہ بن مسلم قريشي(2) کي [پڻ چين فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر ڪيو ويو آهي. سڀ [عراقي] غلام انهيءَ ڏانهن منتقل ڪريو ۽ [جهم بن زحربن قيس کي بہ هن ڏانهن موڪليو وڃي، ۽] مقرر ڪيل [عراقي] لشڪر ساڻس گڏ وڃي(3) . اي سؤٽ! تون [پڻ] اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن[تنهنجي پيءُ] قاسم جو نالو روشن ٿئي، ۽ دشمن عاجز ۽ پريشان ٿين. اِنشاءَ الله تعاليٰ!

حجاج بن يوسف جا خط پهچڻ

جڏهن حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهتو تہ پڙهيائين. چيل هو تہ: "اي محمد! لکپڙهہ ۾ اسان سان مشورو ڪندو رهہ، چاڪاڻ تہ اهو هوشياريءَ جو سرمايو آهي. مفاصلي جي دوريءَ سبب اسان جي آڏو پردو ٿو رهي. تون ڪوشش ڪر جيئن شهر جا چارئي اڳواڻ ماڻهو شوق سان فرمانبرداري ڪن، ۽ (سندن) دلجوئي ڪندو رهہ.

شهر جي اڳواڻن مان چئن ماڻهن کي ملڪ جي سڌاري لاءِ آزاد پروانو (عطا ڪرڻ)

پوءِ شهر برهمڻ آباد، يعني ٻانيڙاهه(1) جي ڪاروبار واسطي وَداع بن حُميد البحري(2) کي سڏي، رئيس ۽ ڪامورا مقرر ڪيائين. مالي ڪاروبار شهر جي چئن واپارين جي حوالي ڪيائين، ۽ انهن کي ڪليو پروانو عطا ڪيائين ته: سڀ ڪلي ۽ جزي ڪر سندس حضور ۾ پيش ڪيا وڃن، ۽ ڪوبہ معاملو وغيره سندس صلاح کان سواءِ پورو نہ ڪيو وڃي. نوبتبن دارس کي راوڙ جي قلعي تي مقرر ڪيائين، جيئن انهيءَ جاءِ تي رهي ٻيڙيون تيار رکي. جيڪا بہ ٻيڙي مٿان يا هيٺان اچي، خواهہ وڃي، ۽ جيڪڏهن انهيءَ ۾ جنگي سامان هجي تہ جهلي [217] راوڙ جي قلعي ۾ ڪٽي وڃي. انهيءَ (راوڙ) کان مٿي وارن ٻيڙين جو حڪم ابن زِياد العبدي(1) کي ڏنائين. ڪچ واري طرف جو ڪيرج جي بادشاهہ دروهر جي هٿ ۾ هو، سو هُذَيل بن سليمان الأَزدِي کي ڏنائين. حنظله بن اَخي نَباته(2) کِلابيءَ [يعني نَباته کِلابيءَ جي ياءُ جي پٺ حنظله] کي دهليلہ جو حاڪم ڪيائين. پوءِ [سينيءَ کي]حڪم ڏنائين تہ هر مهيني جاچ جوچ، واقفيت ۽ آزمائش بعد ملڪ جي حالتن جي خبر ڏيندا رهن. انهن سينيءَ کي هڪئي جي مدد ڪرڻ جي پارت ڪيائين تہ: جيڪڏهن مخالف جي لشڪر يا رعيت جي مخالفت سب ڪو فتنو پيدا ٿئي تہ انهيءَ [پارت] تي عمل ڪجو. ۽ فسادين جي ڪن مهٽ ڪجو. ۽ قيس بن عبدالملڪ بن قيس الدمني،(3)خالد انصاري ۽ هزار پيادن کي سيوستان (سيوهڻ) ۾ رکيائين(4). مسعود تميمي، ابن شيبہَ جُدَيدِي[4] فراس عتِڪِي(1) صابر يشڪُري، عبدالملڪ بن عبدالله الخزَاعِي، مُهنيُ(2) بن عڪه، ۽ الوَقاءَ بن عبدالرحمان کي ديبل ۽ نيرون ڪوٽ جي عملدارِيءَ تي روانو ڪيائين، جيئن اهي حدون محفوظ رهن. ملِيح نالي، بڪر بن رائِل جي هڪ آزاد ڪيل غلام کي اشبهار(3) جو گورنر مقرر ڪيائين، ۽ [ابن] علوان بڪري(4) ۽ قيس بن ثعلبة ، ٽن هزارن غلامن سان اتي ئي رهجي پيا، ڪين زالون [هيون] ۽ اولاد ٽيو ۽ جتن جي ساري ملڪ کي قبضي ۾ ڪري رهندا آيا.

محمد بن قاسم جي رواني ٿيڻ جي خبر

ساؤندي سمه جي والي، امير محمد، هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم[218] برهمڻ آباد جي بندوبست، ۽ اپرندي، الهندي، ڳوٺن ۽ پسگردائيءَ جي معاملن

مضبوط ڪرڻ کان فارغ ٿيو. تڏهن خميس جو ڏينهن، 3- محرم سنہ چورانوي هجري، منزل پٽي وڃي، ساؤنديءَ جي پسگردائيءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي لٿو، جنهن کي "منهل" (1) چون ٿا. (اتي) هڪ فرحت افزا ڏنڊ ۽ سرسبز چراگاهه (هو)، جنهن کي ڏنڊ وڪر بهار(2) چوندا هئا، انهيءَ ڏنڊ جي ڪناري تي منزل ڪيائين. انهيءَ پاسي جا سپ ماڻهو(3)، شمني ۽ ٻڌڙ وارا(3)، واپاري هئا. [اهي] سپ فرمانبرداريءَ سان پيش آيا، محمد بن قاسم حجاج جي فرمان موجب سپني کي امانَ ڏيئي فرمايو تہ: "پنهنجي وطن ۾ آرام سان آسودا رهو. ۽ پنهنجي ڏل وقت تي خزاني ۾ پهچائيندا رهو." پوءِ مٿن ڏل مقرر ڪري انهن مان بن ماڻهن کي مٿن رئيس مقرر ڪيائين: هڪ بواد شمني(4)، ٻيو ٻڌيٽي پٽ پمن ڏول(1). انهيءَ پاسي جا ٻهراڙي وارا جت هئا، جن سپني فرمانبرداري قبول ڪئي. سپنيءَ کي حجاج جي پرواني جي حڪم موجب، خوف کان امانَ ڏيئي، اها حقيقت [حجاج ڏانهن] لکي موڪليائين.

جڏهن اها سڃي حقيقت حجاج کي معلوم ٿي، تڏهن جواب ڏنائين تہ: "حڪم ظاهر آهي تہ جيڪو بہ لڙائي ڪري تنهن کي قتل ڪريو، ٻيءَ صورت ۾ سندن پٽ ۽ ڏيئرون ضمانت طور قيد ڪري بند رکو. جيڪي ماڻهو فرمانبرداري لائق آهن ۽ سندن دل صاف آهي، تن کي امان ڏيئي سندن ذمي مال مقرر ڪريو. ڪاريگرن ۽ واپارين تي تمام هلڪو بار رکجوّ. جنهن بابت معلوم ٿئي تہ آبادي ۽ ڪيتيءَ ۾ گهٽي ڪوشش ڪري ٿو، تنهن سان قانوني ڏل ۾ رعايت ۽ همدردي ڪئي وڃي. جيڪو اسلام جي عزت سان مشرف ٿئي، تنهن جي مال ۽ ڪيتيءَ مان عشره (ڏهون حصو) روتو وڃي، جيڪو پنهنجي ڏرم تي قائم رهي، تنهن جي[219] ڪارخاني ۽ ڪيتيءَ مان ملڪ جي قانون موجب ديواني ڏل جو حصو وصول ڪري ڪامورن جي حوالي ڪيو وڃي."

پوءِ [محمد بن قاسم] اتان منزل پٽي وڃي بهراور(2) ۾ لٿو. اتي پڻ سليمان بن نبهان ۽[قبيلي] ڪِندَه جي آزاد ڪيل غلام اَبُوفضه القشيري کي سڏي، خداءِ عزَ وَ جلَ، ۽ وڏيڪ تاڪيد لاءِ ڪندَه جي اولاد جا قسم ڏيئي(1) ڪين جنيد بن عمرَو ۽ بني تميم منجهان جماعت سان محبت ڪرائي، گڏي، اهل بهراور جي [علاقي جي] دنگ ڏانهن موڪليائين،[1]جتي هو وڃي مقيم ٿيا. عمرَو بن مُختار الاڪبر الحنفي کي نائب مقرر ڪري، نالين مردن جي هڪ جماعت سندس فوج ۾ رکيائين.

سمن جو استقبال تي اچڻ

پوءِ سمن جي قبيلن ڏانهن رخ رکيائين. ويجهو پهچڻ تي هنن دهل ۽ شرنايون وڄائي، ناچ ڪندي، استقبال ڪيو. محمد بن قاسم پڇيو تہ: "هيءُ لڙ ڇا جو آهي؟" ٻڌايائون تہ: "سندن رسم آهي تہ جڏهن ڪو بادشاهہ يا حاڪم نئون ٿيندو آهي، تڏهن خوشي ڪري راندين ۽ راڳن سان پيش ايندا آهن." پوءِ خُريم بن عمروَ محمد بن قاسم وٽ آيو ۽ چيائين تہ: "خدا تعاليٰ جي تعريف ۽ تهِليل(1) چوڻ اسان تي واجب آهي، جنهن هيءَ جماعت اسان جي تابعدار ۽ حڪم هيٺ ڪئي آهي، ۽ اسان جو حڪم هن ملڪ ۾ جاري ٿيو آهي." خريم هڪ [220] داناءُ ۽ هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ ديندار ۽ امانت وارو هو. محمد بن قاسم سندس بيان تي ڪلي چيو تہ: "انهن جي حڪومت توکي عطا ڪئي ويئي". ۽ پوءِ[انهن سمن کي] سندس آڏو ناچ ۽ تماشي ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. (انهيءَ تي) خريم، مغربي سون جا ويهہ دينار ڪين انعام ڏنا ۽ چيائين تہ: "هيءَ بادشاهي رسم آهي، جو جڏهن ڪنهن حاڪم جي اچڻ ڪري خوشي ڪن ٿا ۽ الاهي شڪر بجا آئين ٿا تہ هيءَ نعمت انهن وٽ سدائين قائم رهندي."

محمد بن قاسم جي لوهاڻي مان سهتہ (علاقہ) ڏانهن منزل ڪڍڻ(2)

(3) ڳالهين جي راوي، علي بن محمد ڪان [۽ ان] عبدالرحمان بن عبدربد السليطيءَ ڪان هن طرح روايت ڪئي آهي[2] تہ: جڏهن محمد بن قاسم لوهاڻي [پرڳڻي] جي ڪم ڪان واندا ٿي، سهتہ [قوم جي پرڳڻي] جي منزل تي آيو تہ سندن رئيسن ۽ مڪيہ ماڻهن مٿا ۽ پير اڳهاڙا ڪري سندس استقبال ڪيو ۽ امان گهري. انهن کي پڻ امانَ ڏيئي، (مٿن) دِل مقرر ڪري ضامن ورتائين، ۽ رستي جون منزلون طئي ڪري اروڙ پهچڻ گهرياٿين. هنن جي سونهن کي اڳ ۾ ڪري اروڙ تائين آيا، جو شهر هند جو تختگاهہ ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي، ۽ اتي جا رهاڪو اڪثر ڪري واپاري، هنرمند ۽ هاري آهن. راجا ڏاهر جو پٽ گوپي(3) انهيءَ قلعي تي قبضو ڪيو ويٺو هو، ۽ ڪوبہ ماڻهو راجا ڏاهر جي ڪسي وڃڻ جي خبر سندس اڳيان بيان ڪري نٿي سگهيو. هو چوندو ٿي رهيو تہ: "راجا ڏاهر ايجان جيئرو آهي، ۽ هند جي لشڪر وٽي اچڻ لاءِ ويل آهي، جيئن انهن جي قوت ۽ مدد سان عرب جي لشڪر جي سامهون ٿئي." [محمد بن قاسم] هڪ مهينو انهيءَ قلعي جي سامهون هڪ ميل پنڌ تي چانوٽي هڻي ويٺو. (اتي) هڪ مسجد جو بنياد رکيائين، ۽ جمعي جي ڏينهن اتي خطبو پڙهياٿين.

اروڙ وارن سان جنگ ڪرڻ

پوءِ اروڙ وارن سان جنگ شروع ڪيائون. انهن (اروڙ وارن) کي اميد هئي ته ڏاهر کا مدد[221] آڻيندو. سو قلعي جي مٿان نعرا ٿي هنيائون ته: "توهان کي جان ۽ مال جي معافي ڪانہ ملندي، جو ڏاهر مدد وٺيو ٿو اچي. هاٿين، سوارن ۽ پيادن جو بي انداز زبردست لشڪر توهان جي پويان ايندو. ۽ اسين قلعي کان ٻاهر نڪري توهان جي لشڪر کي شڪست ڏينداسون. هينئر توهان پنهنجو مال ۽ اسباب [خوامخواه] برباد ٿا ڪريو. پنهنجي جان تي رحم ڪري پڇي وڃو، متان برباد ٿيو. [هيءُ] نصيحت ڪن ڪريو."

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جو اروڙ جي قلعي وارن سان ڳالهائڻ لاءِ وڃڻ

محمد بن قاسم جڏهن لڙائيءَ ۾ سندن جانفشاني ڏٺي، ۽ سندن مقابلو نظر مان ڪيائين ته هو [ڪنهن به طرح] ڏاهر جو ڪسي وڃڻ قبول نٿا ڪن، تڏهن ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي، جا غنيمت جي مال مان خريد ڪري، پنهنجي نڪاح هيٺ آندي هئائين، انهيءَ ڪاري اُٺ تي، جنهن تي ڏاهر جي زال [گرفتار ٿيڻ وقت] سوار هئي، سوار ڪري پنهنجن اعتماد جو ڳڻ ماڻهن سان قلعي جي اڳيان موڪليائين، تان جو ان [ويجهو وڃي] بلند آواز سان چيو ته: "اي قلعي وارؤ! توهان کي ڇڳائي چوٽي اٿم، سامهون اچي بيهو ته چوان." [هيءُ ٻڌي] مڪيہ ماڻهن جو هڪ ٽولو قلعي جي مٿان چڙهيو. پوءِ لاڏي منهن کولي چيو: "مان آهيان ڏاهر جي زال لاڏي. اسان جو راجا ڪسي ويو، ۽ سندس سِر جهنڊن سان گڏ عراق ڏانهن ۽ ڇت دارالخلافت ڏانهن موڪليائون. توهان پاڻ کي بربادي ۾ نہ اڇلايو". (قوله تعالىٰ) وَلاَ تلقُوا بِاَيدِ يكم اِلىٰ التهلكَةِ (1) (پاڻ کي بربادي ۾ نہ اڇلايو). پوءِ دانهن ڪري زار زار روئڻ ۽ پار ڪيڻ لڳي. هو قلعي مٿان چڙي رهيا هئا ته: "ڪوڙ ٿي ڳالهائين، تون پڻ هنن چنڊالن ۽ ڍڳي کائيندڙن سان ملي هڪ ٿي ويئي آهين. اسان جو راجا اڃا جيئرو آهي. وڏو لشڪر، زبردست ڪٽڪ ۽ مست هاٿي ساڻ ڪري دشمنن کي دفع ڪرڻ ايندو. تو پاڻ کي عربن سان خراب [222] ۽ ڪنو ڪيو آهي، ۽ سندن حڪومت کي اسان جي ملڪ تي ترجيح ٿي ڏين." [اهڙيءَ طرح] هو گاريون ڏيندا ٿي رهيا. هيءَ خبر وڃي محمد بن قاسم کي پهتي، جنهن ڪري لاڏيءَ کي واپس گهرائي، محمد بن قاسم چيو ته: "سيلائج جي گهراڻي کان بخت بيزار ٿي چڪو آهي."

هڪ جادوگرياڻي جو ڏاهر جي موت بابت جاچ ڪرڻ.

هن ڳالهہ جي سنواريندڙن هن طرح بيان ڪيو آهي ته: اروڙ جي قلعي ۾ هڪ جادوگرڻ رهندي هئي(2) جنهن کي هنديءَ ۾ "جوڳٽي" چوندا آهن[2]. گوپي [پٽ] ڏاهر(3) ۽ شهر جي مڪيہ ماڻهن

انهيءَ وٽ وڃي عرض ڪيو تہ: تنهنجي علم مان اميد آهي تہ اسان کي راجا ڏاهر جي خبر ملندي تہ ڪٿي آهي؟" جادوگرياڻيءَ چيو تہ: "مون کي اڃوڪو ڏينهن مهلت ڏيو تہ مان جاچ جوچ ڪري پوري خبر ونڊي توهان کي واقف ڪريان." پوءِ گهر ويئي ۽ ٽن پهرن کان پوءِ سراندیپ جي ٻيٽ مان مرچن ۽ جافر جي وڻ جي تازي ۽ سائي شاخ مکڙين، گلن، ۽ ڦر سميت هٿ ۾ کڻي موٽي آئي ۽ چيائين: قاف کان قاف تائين ساري دنيا جو سير ڪيم، پر سنڌ ۽ هند ۾ ڪنهن بہ جاءِ تي سندس نشان بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ آيم، ۽ نہ ڪا سندس خبر ٻڌم. وڃي پنهنجي ڪا تدبير ڪريو. جيڪڏهن جيئرو هجي ها تہ مون کان ڳجهو پاسيرو نہ رهي ها. هن خبر جي تصديق لاءِ سراندیپ مان سايون ٽاريون توهان وٽ کڻي آئي آهيان، جيئن توهان کي مون ۾ بدگماني نہ ٿئي. مون کي پڪ ٿي ويئي آهي تہ توهان جو راجا روءِ زمين تي جيئرو ڪونہ آهي.

---

(1) فارسي ڇاپي جي متن ۾: "جوئي جلواني"، ڪيل ترميم ۽ ترجمي لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [201] ن-ب)

(2)-(2) اصل الفاظ "اين خدمت تحرير افتاد".

(1) اصل فارسي عبارت بالڪل ناقص آهي، جنهن جي ٻين عربي تاريخن جي مدد سان تصحيح ڪئي وئي آهي. تفصيل لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [217]. (ن-ب)

(2) ر، م، ن، ب، ڪ، ح، س انهن سڀني نسخن جي پڙهٽي "القريشي" (صحيح: القرشي) آهي، پ جي پڙهٽي "الراشي" پڻ القرشي" جي تصحيف آهي. مطلب سڀني نسخن جي متفقہ پڙهٽي مطابق هيءَ نسبت "القريشي" ٿيندي، لهذا اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي. مگر قتيبہ بن مسلم عام طرح "الباهلي" جي نسبت سان مشهور آهي ۽ انهيءَ ڪري فارسي ايڊيشن جي فاضل ايڊيٽر "الباهلي" جي نسبت کي صحيح سمجهي متن ۾ رکيو آهي. مگر "القرشي" نسبت بالڪل صحيح ۽ هن جاءِ تي وڌيڪ موزون آهي. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص[217]. (ن-ب)

(3) اصل فارسي عبارت بالڪل ناقص آهي، جنهن جي ٻين عربي تاريخن جي مدد سان تصحيح ڪئي وئي آهي. تفصيل لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [217]. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي جي پڙهٽي "بابن واه" آهي جا غالباً پ مطابق آهي، ر: پاين وام م: پرين واه ن ب: بابراه س: ابو بن واهه اسان ن، ب جي پڙهٽي "بابراه" کي ترجيح ڏني آهي ۽ غالباً پ ر، م جي قرائتن ۾ تصحيف آهي، ۽ اهي پڙهٽيون بہ اصل ۾ غالباً "بانب راه" جي بگڙيل صورتخطي آهن. "بابراه" يا "بانب راه"، برهمٽاباد جي مقامي سنڌي نالي "ٻانبڙاه" (يا ٻانيڙاه) جي فارسي صورتخطي معلوم ٿين ٿيون، تنهن ڪري اسان هن لفظ کي، انهيءَ مقامي نالي مطابق لکيو آهي. پڻ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [217]. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ هيءَ نسبت هن صفحي تي توڙي مٿي [109] ۽ [124] صفحن تي "النجدي" لکيل آهي، ۽ هن صفحي توڙي مٿي ص [124] تي حاشيي ۾ مختلف نسخن جون پڙهٽيون ڏنل ڪين آهن، جنهن جي معنيٰ تہ انهن ٻنهي صفحن تي جملي نسخن جي متفقہ پڙهٽي "النجدي" آهي. ن ۽ ر جي انهن ٻنهي صفحن تي اها ساڳي پڙهٽي

آهي. البتہ ص[109] تي فارسي چاپي جي حاشيہ ۾ فقط بن نسخن جون مختلف پڑھڻيون هن طرح ڏنل آهن- ب: التحدي، س: اينحدي. "النجدي" حقيقت ۾ "البحري" جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ صحيح نسبہ "البحري" آهي ۽ نہ "النجدي"- جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [217]. (ن-ب)

(1) يعني محمد بن زياد العبدي. (ن-ب)

(2) فارسي چاپي ۾ "بنانہ"، جو صحيح نہ آهي.

(3) فارسي چاپي ۾ "الدمني" آهي مگر هي نسبت نهايت مشڪوڪ آهي (ڏسو مٿي حاشيہ (1) ص (151)، اسان هت، نسخن جي مختلف قرئتن مطابق هن لفظ جي عاري صورت ڏني آهي. (ن-ب)

(4) - (4) اصل عبارت: "مسعود تميمي بن شيبة جديدي"، مگر صحيح عبارت غالباً "مسعود تميمي و ابن شيبة جديدي" ٿيڻ گهرجي، (چاڪاڻ) تہ تميمي" "جديدي" بالڪل ٻہ الڳ نسبتون آهن. جن جو هڪئي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. "تميمي" جي نسبت بنو تميم ڏانهن آهي جي عدنائي عرب آهن، ۽ "جديدي" جي نسبت بنو جديد ڏانهن آهي جو قبيلو بنو جديد من بني اسد بن شريک بن مالک بن عمرو بن مالک بن فهم (اشتقاق ابن دريد) ص (294) بن غنم بن دوس بن عدثان بن عبدالله بن زهران بن كعب بن الحارث بن كعب بن عبدالله بن مالک بن نصر بن الازد(جمهرهِ ابن حزم، ص 58-356] الازد مان آهي يعني قحطائي عرب آهي. ان كان سواءِ تميم ۽ ازد پاڻ ۾ جڻ چاندیا مگسي هئا. (ن-ب)

(1) اصل ۾: فراستي عنكي. "عتكي" جي نسبت بنوالعتيک قبيلي ڏانهن آهي جو "ازد" مان آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص (187). "فراستي" نالو عربن ۾ ڪٿي بہ نظر نٿو اچي ۽ غالباً اهو"فراس" جي تصحيف آهي. (ن-ب)

(2) اصل متن ۾ "مهني"، ڏنل تلفظ کي اسان خود صحت جي لحاظ کان سموهيو آهي. (ن-ب)

(3) هت فارسي چاپي خواه ر، ن ۾ "اجتهاد" آهي جو غالباً "اشبهار" جي تصحيف آهي. مٿي ص [132] تي اشبهار جي قلعي ۽ پسگردائي جي جتن جو ذڪر ڪيل آهي. هت بہ هيٺ جتن جي ملڪ جو ذڪر آهي، جنهن مان پائنجي ٿو تہ صحيح نالو اشبهار هئڻ گهرجي. والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

(4) اصل متن ۾ "علوان بحري"، مگر محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ علوان نہ، پر سندس پٽ ذكوان شامل هو. ڏسو مٿي ص، [107، 155، 171، 172، 174، 187، ۽ 192]. (ن-ب)

(1) پ، م، ر مطابق، ن، ب، ح: مسهل، س، ڪ: مستهل.

(2) فارسي چاپي جي پڙهڻي "دنده و كربها" آهي جا غالباً م، ب مطابق آهي، پ: ديده دكربها"، ر: دنده و كربهار، ن: دنده وكربّها"، ح: وكربها، اسان ر جي پڙهڻي "دنده و كربهار" (ڏنڊ وكربهار) اختيار ڪئي آهي، چاڪاڻ تہ هن حصي جي شمنين ۽ ٻڌ وارن رهاڪن مان گمان نكري ٿو تہ "وكربهار" ڪو هن ايراضي جو ٻڌ جو مندر هو جنهن جي پويان ڏنڊ تي بہ نالو پئجي ويو. ٻڌ جي مندرن جي نالن جون پچاڙيون عموماً "بهار" هوندیون آهن. (ن-ب)

(3) -(3) فارسي ايڊيشن ۾ اصل الفاظ: "سمنيان ويدگان". پ، ن، ب، ح، ڪ ۾ "بدگان" جي بدلي "بهزمان" آهي، س: بهزنان، ر: اركان، م: لدكان.

(4) اصل متن مطابق "سمني بوادُ"، ر، ن ۾ پٽ "بواد" پڙهڻي آهي، پ: بران، ڪ: بوار. (ن-ب)

(1) فارسي چاپي ۾ هن نالي جي پڙهڻي "بديهي بمن دهول"، ڏنل آهي جا م، ن، ب، مطابق آهي، ر: "بديهني بمن دهول"، پ: مائي زن داهر، ک: بدهي. اسان ر جي پڙهڻي جي مناسبت سان، سنڌي نالي ۽ اُچار مطابق "بڌيٽي [پٽ] يمن ڊول" ڪري لکيو آهي. [ن-ب]

(2) فارسي چاپي جي عبارت: "وبه هراور نزول کرد"، ۽ ان لحاظ سان هي نالو "هرور" ٿي سگهي ٿو. ر، ن جي عبارت: "و بهراور نزول کرد" يعني "بهراور" هڪ گڏيل لفظ آهي ۽ اسان جي خيال ۾ اهو مفرد نالو آهي ۽ نه "به+ هراور" جو مرڪب. ممڪن آهي ته اصل نسخي جي عبارت "وبه بهراور نزول کرد" هجي ۽ ڪاتبن پهرئين "به" کي زائد سمجهي نه لکيو هجي. اسان جي هن گمان جو پهريون سبب هن نالي جي پ ۾ ڏنل پڙهڻي ("تهراو") آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن نالي جي اصل عاري صورت "تهراو" يا "تهراور" آهي، يعني ته هن نالي جي شروع ۾ "ه" کان اڳ هڪ گهر يا دندان آهي. ٻيو سبب هيٺ ڏنل، غالباً ساڳئي نالي "بهراور" جي، جملي قلمي نسخن ۾ "بهرج" پڙهڻي آهي، جنهن جي شروع وارو اڌ حصو "بهر" آهي. (ن-ب)

(1) -(1) فارسي چاپي جي عبارت هن طرح آهي: "وايشانرا و اَنجماعة رابه جنيد بن عمرو و بني تميم داد وبحد اهل بهرج فرستاد" مگر هڪ نه، سيني نسخن ۾ پهرين "به" جي بدران "از" آهي ۽ ٻيو ته سيني نسخن ۾ "بني تميم" بعد هيٺيان ٻ-ٽي الفاظ آهن، جي ايڊيٽر مبهم سمجهي ڇڏي ڏنا آهن. پ: محبت، ن، ب، ح: منجست سبه، س: محبت بسته، ک: سنجت سبه. غالباً "محبت بسته" يعني "محبت ڪرائي" صحيح آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [220])، ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءَ فارسي عبارت هن طرح بيهندي: "وايشانرا و ان جماعت را از جنيد بن عمرو وبني تميم محبت بسته، داد و بحد اهل بهرج فرستاد". ترجمو ٻه انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. مگر "بهرج" غالباً "بهراور" جي تصحيف آهي، ڇاڪاڻ ته بهرج جو شهر، جنهن جو ذڪر مٿي [76] ۽ [82] صفحن تي اچي چڪو آهي، ان وقت جي سنڌ جي حدن کان ٻاهر ۽ مڪران کان ٻه الهندي غالباً سيستان جي حدن ۾ هو ۽ هت انهيءَ جو ذڪر بي موقعي آهي. محمد بن قاسم "بهراور" ۾ اچي لٿو ۽ انهيءَ بهراور علاقي جو انتظام ئي سندس پيش نظر هو. (ن-ب)

(1) يعني ذڪر لا اِله اِلا الله چوڻ. (مترجم)

(2) اصل عنوان "منزل کردن محمد بن قاسم بطرف لوهانه وسهته" يعني محمد بن قاسم جو لوهاڻو ۽ سهتهعلاقن طرف منزل ڪرڻ، مگر هيٺ ڏنل بيان مان واضح آهي ته محمد بن قاسم، لوهاڻه جي علاقي جو انتظام مڪمل ڪري چڪو هو ۽ هاڻي سهته يا سهتن جي علاقي واري ايراضي ڏانهن منزل ڪيائين. (ن-ب)

(3) - (2) اصل عبارت: راوي احاديث از علي بن محمد بن عبدالرحمان بن عبدالله السليطي چنان روايت کرد". حقيقت ۾ علي بن محمد (المدائني) ۽ عبدالرحمان ٻه جدا نالا آهن. محمد ۽ عبدالرحمان جي وچ ۾ "بن" غلط آهي ۽ غالبا= "عن" (يعني کان) جي بگڙيل صورتخطي آهي. عبدالرحمان بن عبدالله ٻه غلط آهي، صحيح نالو عبدالرحمان بن عبد ربه السليطي آهي جنهن جو ذڪر مٿي 81، 93، ۽ 99الله صفحن تي اچي چڪو آهي. (ن-ب)

(3) اصل صورتخطي: "قوني" ڪيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيه-1 ص 175. (ن-ب)

(1) سورهِ البقرهِ: رڪوع 24 (ن-ب)

(2) -(2) اصل عبارت: که به هندوي جوگني گويند

(3) اصل ۾، قوفي داهر.

پڪو انجام ونڻي، اروڙ جو قلعو حوالي ڪرڻ

هن خبر معلوم ٿيڻ تي شهر جي عام خاص ماڻهن چيو تہ: "اسان محمد بن قاسم جي دينداري ۽ پرهيزگاري، انصاف ڏيڻ ۽ انصاف ونڻ، عدل ۽ فضل، انجام جي پورائي، ۽ قول جي سچائي [223] ٻڌي چڪا آهيون، ۽ هاڻي [خود اکين سان] ڏٺوسون. اسان کي گهرجي تہ ڪنهن اعتماد جوگي ماڻهوءَ جي معرفت پيغام موڪلي، امانَ گهري، قلعو سندس حوالي ڪريون."
(هوڏانهن) گوپيءَ(1) کي جڏهن ڏاهر جي ڪسڻ ۽ رعيت جي پريشان ٿيڻ جي خبر پيئي، تڏهن جيئن ستارن جو بادشاهه (سج) ڪاريءَ رات جي پردي ۾ گهڙي ويو(1) تہ پنهنجو ڪٽنب ۽ پوئلڳ ونڻي، قلعي کان نڪري چترور(2) هليو ويو. سندس پائر(3) جيسِينہ ۽ وڪيو[3] ڏاهر جا پٽ، [پڻ] اتي هئا، جي نزوالہ صندل(4) نالي هڪ جڳهہ تي رهيل هئا. پوءِ علاقين مان هڪ ماڻهو جو گوپي(5) جي موافقت ۾ اروڙ ۾ رهيل هو، تنهن گوپي[5] جي پڄڻ ۽ لکي وڃڻ جي خبر لکي تير سان ٻڌي اچلائي تہ: گوپي [پٽ] ڏاهر اروڙ جي حڪومت ڇڏي ڪنهن پاسي لکي ويو.
(روايت): محمد بن قاسم لشڪر کي جنگ تي موڪليو: جنگي جوڌا ۽ دلير بهادر قلعي جي پٽ تي چڙهي ويا ۽ وڃي جنگ جوٽيائون.

رعيت ۽ ڪاسبين جي امانَ گهرڻ

پوءِ واپارين، ڪاريگرن، ۽ ڪاسبين ماڻهن پيغام موڪليو تہ: "(اسان) برهمڻن جي بيعت ڪان باز آياسون، جو راجا ڏاهر اسان کان ويو ۽ سندس پٽ (گوپي) بہ منهن موڙيو. اسان تہ هيءُ ڏينهن نٿي گهريو، پر جڏهن هن سڃي ڀَالهہ لاءِ حڪم الاهي ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪنهن مخلوق کي انهيءَ تقدير سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت نہ آهي، ۽ (اها) جنگ يا حيلي سان ٽري ڪين سگهندي. دنيا جون بادشاهيون ڪنهن ماڻهوءَ جي ملڪيت نہ آهن. جيئن تہ قضا جي لشڪر غيب جي پردي مان حملو ڪري، ڪن راجائن کان ڪنهن بهاني [224] سان تخت ۽ تاج کسيو، ۽ ڪن کي زماني جي گذرڻ، حادثن ۽ مصيبتن سان شڪست خورده ۽ زير بار ڪيو، تنهن ڪري نہ قديم بادشاهيءَ تي پروسو رهيو، نہ نئينءَ حڪومت تي. [بلڪ حڪومت] جنهن جي هٿ ۾ اچي انهيءَ جي ئي قبضي ۾ رهڻ گهرجي، تنهن ڪري اسان تنهنجي خدمت ڏانهن رخ ڪريون ٿا ۽ تنهنجي عدل ۽ انصاف جي وسيلي تنهنجي تابعداريءَ جو هار پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهندي، قلعو امير عادل جي امينن جي حوالي ڪريون ٿا. اسان کي امان ڏيئي لشڪر جي خوف کان بيخوف فرماءِ هيءَ قديم بادشاهت ۽ وڏي امانت راجا ڏاهر اسان جي حوالي ڪئي هئي، جيستائين حيات هو.

تيستائين سندس نمڪ جو حق بجا آڻيندا رهياسون، پر جڏهن ڏاهر ڪسي ويو، ۽ سندس پٽ گوپي پڻ هليو ويو، تڏهن تنهنجي خدمت ڪرڻ اسان لاءِ وڌيڪ مناسب آهي."

(جواب): محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: "مون اوهان ڏانهن پيغام ڪونہ موڪليو هو، ۽ نہ ڪو قاصد روانو ڪيو هو. توهان پاڻ ۾ اتفاق ڪري امانَ گهرو ٿا ۽ پڪو انجام ڪريو ٿا. جيڪڏهن توهان جو اسان جي خدمت ڏانهن لاڙو ۽ رضامندو سچو آهي، ته جنگ کان هٿ جهليو ۽ پڪي انجام ۽ پوري اعتماد سان لهي اچو، جيڪڏهن نہ، ته پوءِ توهان ۽ اسان جي وچ ۾ دشمني آهي. هن کان پوءِ توهان جو ڪوبہ عذر نہ ٻڌنداسون، ۽ نڪي قبول ڪنداسون، نڪي معاف ڪنداسون. توهان کي اسان جي لشکر جي خوف کان بيخوف نہ رهڻ گهرجي."

قلعي وارن جو انجام

[انهيءَ تي قلعي وارا] پٽين تان لهي آيا ۽ هڪبئي سان عهد اقرار ڪري چيائون ته: "هن قول تي در کولي تيستائين بيهون ٿا، جيستائين محمد بن قاسم اچي، [پوءِ] جيڪڏهن پنهنجي انجام تي هليو ته فرمانبرداري ڪنداسون ۽ خدمت جي طريقي تي هلنداسون، جيئن مهرباني ڪري [225] اسان کي قبول ڪري ۽ امانَ ڏئي. ٻيءَ صورت ۾ نڪيءَ جو خيال ڪجو." پوءِ قلعي جون ڪنجيون هٿن ۾ ڪٽي دروازي وٽ آيا. حجاج جا جيڪي امين وچ ۾ هئا، سي ذريعو بنيا، ۽ قلعي وارا در کولي سنپري بيٺا.

محمد بن قاسم جو قلعي ۾ اچڻ

پوءِ محمد بن قاسم دروازي کان اندر آيو. [سندس اچڻ جو ٻڌي] سڀ شهري نوبهار بتخاني وٽ گڏ ٿي، بت کي سجدو ڪرڻ ۽ پوجڻ لڳا.

(روايت): محمد بن قاسم پڇيو ته: "هيءُ ڪنهن جو گهر آهي، جو سڀ ننڍا وڏا ماڻهو گوڏا کوڙي خدمت ۾ حاضر ٿي سجدو ڪري رهيا آهن؟" چيائون ته: "بتخانو آهي جنهن کي نوبهار چوندا آهن." محمد بن قاسم جي چوڻ تي بتخانو کوليائون ۽ هو پنهنجي امينن سان گڏ اندر ويو. هڪ سنگمرمر جي ٺهيل مورتي گهوڙي تي چڙهيل ڏٺائين، جنهن جي ٻانهن ۾ جواهرن ۽ ياقوتن جي جڙاءُ سان سونا ڪنگڻ پيل هئا. محمد بن قاسم هٿ ڊگهو ڪري، بت جي هٿ مان ڪنگڻ لاهي ورتو. پوءِ نوبهار بت جي مجاور کي سڏي چيائين ته: "توهان جو بت هيءُ آهي؟" چيائين: "هائو! پر ڪيس ٻہ ڪنگڻ هئا جن مان هڪ نٽو ڏيکارجي." محمد بن قاسم چيو ته: آخر توهان جي

معبود کي ايتري خبر بہ نٿي پوي تہ سندس کنگڙ کنهن وٽ آهي؟" مجاور کنڌ کڻي هيٺ کيو. محمد بن قاسم مرکي کنگڙ کيس واپس ڏنو. جو وري بت جي ٻانهن ۾ وڌائون.

محمد بن قاسم جو لڙائي کندڙن کي قتل کرڻ

پوءِ محمد بن قاسم حکم کيو تہ: لڙائي کندڙ ماڻهو جيتوڻيڪ فرمانبرداري لاءِ کنڌ جهڪائين تہ بہ کين نہ ڇڏيو وڃي." جنهن تي لاڏيءَ چيو تہ: "هن ملڪ جا ماڻهو رازا آهن، ۽ کي واپاري آهن. هيءُ شهر انهن جي کري ئي آباد ۽ سرسبز آهي. سندن ئي کمائي ۽ کيتيءَ [226] کري خزاني ۾ مال موجود ٿو رهي. جيکڏهن (انهن کي) قتل کندين تہ تنهنجو مال هليو ويندو." محمد بن قاسم چيو: "راڻي لاڏيءَ هيءُ فيصلو کيو. تہ انهن سيني کي (جڻ) امانَ ڏنائين."

هڪ شخص جو ٻاهر نڪري امانَ گهرڻ

هن ڳالهہ جا راوي ۽ هن تاريخ جا بيان کندڙ هن طرح ٻڌائين ٿا تہ: جيکي ماڻهو قتل لاءِ جلادن جي حوالي کيا ويا هئا، تن مان هڪ شخص ٻاهر نڪري چيو تہ: "مون وٽ هڪ عجيب (شرکت)(1) آهي." جلاد چيو تہ"مون کي ڏيکار." هن چيو تہ: "امير کان سواءِ توکي نہ ڏيکاريندس." پوءِ محمد بن قاسم کي خبر ٻڌايائون. جنهن چيو تہ: "هن کي وٺي اچو." اڇڻ تي چيائينس تہ: "تو وٽ کهڙي عجيب شرکت آهي؟" هن چيو تہ: "اهڙي شيءِ جا کنهن بہ نہ ڏٺي آهي." محمد بن قاسم چيو تہ: "ڏيکار." برهمڻ چيو تہ: "انهيءَ شرط سان، تہ مون کي منهنجن تابعدارن، عيال ۽ ٻارن، سينيءَ کي امانَ ڏيندين؟" محمد بن قاسم چيو تہ: "امانَ ڏنم." (برهمڻ) چيو تہ: "پنهنجي نشان مبارک سان صحي ٽيل پروانو عطا کر. محمد بن قاسم سمجهيو تہ شايد قيمتي جواهر يا قيمتي زيور وٽس آهن. سي پيش کندو[۽ انهيءَ کري پکو پروانو صحي کيائين]. جڏهن پکو انجام ٿي چکو ۽ دستاويز لکيو. تڏهن ڏاڙهيءَ جون ڳنڍيون کولي کنڊيريائين، ۽ سندس (ڏاڙهي جي) چوٽي پير جي آڱوٺي سان ويڙهي اٽي ٻيهي نچڻ لڳو. ۽ هن طرح چوڻ لڳو:

کس نديدست اين عجب کہ مـــراست
موئي ريشـــم همي کشان تا پاست
[هي عجب منهنجي جهڙو کنهن نہ ڏٺو
ڏاڙهي منهنجي رسي ٽي پيرن تي]

محمد بن قاسم کي تعجب ٿيو. جيڪي ماڻهو حاضر هئا تن چيو تہ: ”هيءُ ڪهڙو عجائب آهي، جنهن جي وسيلي امانَ گهري اٿس؟ هن اسان کي نڱيو آهي.“ [پر] محمد بن قاسم[227] چيو تہ: ”قول، قول آهي ۽ انجام، انجام، پنهنجي انجام کان ڪنڌ بزرگن جو ڪم نہ آهي“.

منگر تو بدان کہ ذوفنون آید مــرد
در عهد وفا نگر، کہ چون آید مــرد
در عهدهٍّ عهد اگر برون آید مـــرد
از هرچہ گمان بري، فزون آید مـرد.

[هر گز نہ ڏسج تہ با ڪمال آهي مرد
پر ڏس تہ وفا سان با جمال آهي مرد
انجـام جو اڳپابنـد هـــو ٿو رهـي
وڏوَهم و گمان کان خوش خصال آهي مرد].

[آخر] امير محمد بن قاسم چيو تہ: ”هن کي قتل نٿو ڪريان پر قيد ۾ ٿو رکان، ۽ هيءَ حقيقت حجاج بن يوسف جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪريان تہ چاٿو فرمائي.“ پوءِ ڪيس سندس ٻہ سؤ قربين ۽ لاڳاپيدارن ماڻهن سميت بند ڪري، سندس ذڪر حجاج ڏانهن خط ۾ لکيائين. حجاج هيءُ معاملو بصري ۽ ڪوفي جي عالمن کان پڇيو، ۽ وقت جي خليفي وليد بن عبدالملڪ کي (پڻ) خبر ڏني. خليفي ۽ علمائن جو جواب پهتو تہ: (هن کان اڳ) رسول ڪريم عليہ الصلواة والسلام جي اصحابن جي درميان پڻ اهڙيون دعوائون (فيصل) ٿي چڪيون آهن. (ڏسو) الله جو قول (1) رَجال صدَقُوا ماعاهدُوا الما عليہِ (اهي مرد، جن اهو واعدو سچو ڪيو جو الله سان ڪيو هئائون).

اهو جواب جڏهن حجاج جي خط ۾ پهتو، تڏهن انهيءَ کي سينيءَ تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سميت آزاد ڪيائين.

جيسِينٹ جو ڪيرج ڏانهن وڃڻ

وڏن ۽ مڪيہ ماڻهن کان (ٻڌل) گالهيون ڪن ٿا تہ: جيسِينٹ ست سؤ پيادا ۽ سوار ساڻ ڪري ڪيرج جي قلعي ۾ پهتو، تڏهن ڪيرج جي راجا (سندس) استقبال ڪيو ۽ ڏاڍي مهرباني ڪري، خوب واعدن سان دلداري ڏيئي چيائين تہ: ”توکي اسلامي لشڪر جي (خلاف) جنگ ۾ مدد ڪندس.“ دروهر راءَ [228] جي رسم هئي تہ: سيڪنهن ڇهين مهيني هڪ ڏينهن واندو ٿي، زالن

سان شراب پيئندو ۽ راڳ ناچ ڪندو هو. ۽ ڪنهن بہ اجنبيءَ کي سندس خلوت واريءَ مجلس ۾ اندر وڃڻ جي اجازت نہ ڏيندا هئا. قضا الاهي جو جڏهن جيسِينہ [بن] ڏاهر اتي پهتو، تڏهن راجا دروهرا راءَ جي جشن جو ڏينهن هو. جيسِينہ ڏانهن ماڻهو موڪلي چيائين تہ: "اڄ اسان جي خلوت آهي، ۽ جيتوڻيڪ ڪوبہ نامحرم اسان جي خلوتسراءِ ۾ اچي نٿو سگهي، پر تون اسان جو پيارو مهمان ۽ فرزند جي بجاءِ آهين، تنهن ڪري قدم رنج ڪري هليو اچ." [انهيءَ اَڄ تي] جيسِينہ اچي راجا جي زالن جي وچ ۾ مجلس ۾ وينو. جيسِينہ ڪنڌ هيٺ ڪري زمين تي ليڪا پئي ڪڍيا، ۽ انهن زالن ڏانهن نٿي نهاريائين. اتي دروهر چيو تہ: "هيءُ ٽولو تنهنجون مائرون پينرون آهن، بيشڪ ڪنڌ مٿي ڪٽي نظارو ڏس."

(جيسِينہ جو انڪار ڪرڻ): جيسِينہ چيو تہ: "اسان بنيادي راهب آهيون، تنهن ڪري نا محرم عورتن ڏانهن نہ ڏسندا آهيون." پوءِ راجا دورهر هن کي (زالن ڏانهن) ڏسڻ کان معافي ڏيئي، سندس پرهيزگاري ۽ حياءُ جي تعريف ڪئي.

ڳالهہ ٽا ڪن تہ: جڏهن زالون اچي گڏ ٿيون تہ (انهن ۾) دُروهر جي پيٽ، چگّي، يعني حسين ۽ جميلہ، (پٽ) هئي. جيسِينہ پٽ بادشاهاڻو ٻار هو، جنهن جو حسن ڪامل هو: قد صنوبر جهڙو، صورت نازڪ، سيرت سهڻي، سندس لفظ موتين جهڙا، آواز مٺو، اکيون نظاريدار، ۽ ڳل لعلن ۽ موتين جي مٽ هئا. دروهر جي پيٽ هن کي ڏٺو، ۽ (ڏسڻ سان) جيسِينہ جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪري ويئي. [229] هر گهڙي [ڪيس] ڏسندي ۽ ناز و ادا سان چاپلوسي ڪندي رهي.

جيسِينہ جڏهن اوطاق ۾ موٽي آيو، تڏهن دروهر جي پيٽ اتي پنهنجي گهر ويئي، ۽ [وڃڻ سان]هڪ مُحفو (مافو) تيار ڪرائي انهيءَ ۾ ٽي وينِي، جو ٻانِهينُ کان ڪٽائي، جيسِينہ جي رهڻ واري جاءِ تي آئي. پوءِ محفي مان لهي اندر ويئي. جيسِينہ کي ننڊ اچي ويئي هئي، چگّيءَ مان شراب جي بوءِ سندس دماغ ۾ پهتي تہ سجاڳ ٿيو، ۽ چگّيءَ کي پنهنجي پاسي ۾ ويندل ڏسي ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ چيائين: "شهزاديءَ جو ڪهڙي ڪم سان اچڻ ٿيو آهي؟ هن طرح ڪيئن آيا آهيو؟" عورت چيو تہ: "اي بيوقوف! هن حقيقت پڇڻ جو ڪهڙو ضرور آهي. هڪ سهڻي ۽ جوان عورت عين انڌيري رات ۾ تو جهڙي شهزادي جي ديدار لاءِ اچي منيءَ ننڊ مان جاڳائي، تو سان همبستر ٿيڻ چاهي، خصوصاً مون جهڙي محبوب، جنهن جي ناز ۽ نخري تي ساري دنيا مفتون آهي، ۽ سندس وصال لاءِ سارو جهان ديوانو. شهزادي کان هيءَ ڳالهہ مخفي رهڻ نہ گهربي هئي، ۽ حقيقت کي چگّيءَ طرح سمجهي وڃڻ گهربو هو. ۽ هن ڪاميابيءَ کي صبح تائين غنيمت سمجهڻ گهربو هو." جيسِينہ

وراڻيو تہ: ”اي راجا جي نياڻي! اسان کي پنهنجي نڪاح ۾ڏي حلال عورت کان سواءِ ڪنهن بہ نامحرم عورت سان ميل ميلاپ رکڻ جي مجال نہ آهي. هيءَ ڪم اسان کان نہ ٿي سگهندو. چاکاڻ تہ اسين برهمڻ راهب ۽ پرهيزگار آهيون. بزرگن، پرهيزگارن ۽ آزاد عالمن کي اهڙا ڪم ڪرڻ نہ جڳائين. خبردار! متان اسان کي هن وڏي گناهہ ۾ قاسايو اٿيئي.“ هن (چگّي) گهٽيون ئي نيزاريون ڪيون، پر (جيسينہ) بہ توجهہ ڪونہ ڪيو. ۽ ڪيس ٽي ترين هٿي ڇڏيائين.

چگّيءَ جو جيسِينہ کان ناامید ٿيڻ

نا اميد ٿيڻ تي چگّيءَ چيو: ”اي جيسِينہ! مون کي هن دلي ارادي، [230] نفساني لذت ۽ روحاني خواهش کان محروم سو ڪيو اٿيئي. باقي مان بہ پاڻ تي واجب ٿي سمجهان تي پهريائين توکي برباد ڪنديس، تنهن کان پوءِ پاڻ کي باهہ جي خوراڪ بنائيندیس.“ پوءِ پنهنجي جاءِ تي موٽي آئي، ۽ نند جا ڪپڑا پهري بستري تي ليٽي پيئي. هوءَ شام کان صبح تائين (برهہ) جي باهہ ۾ پچي ۽ پچري رهي هئي، ۽ هيءُ بيت (1) ٽي پڙهيائين:

رباعي

”تا عشق و جمال تو شده دل سوزم،
وين شمع جمال تُست جان افروزم.
انصافم ده، و گرنہ فرياد کنـم،
خود را و ترا و شهر درهم سوزم.“

[دلدار تنهنجي عشق منهنجي دل کي آ ساڙيو،
آ، سونهن تنهنجي شمع مثل جان کي ڳاريو.
آءٌ دانهن ڪنديس جلندو جنهن ۾ شهر ۽ تون مان،
نہ تہ منهنجا سڄڻ مون کي اڇي جلد جياريو.]

ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهہ (سج) آسمانن جي برجن مان نڪتو ۽ سُرمائي پردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين(1) تڏهن بہ چگّي سُتي رهي. شراب جو نشو جدائيءَ جي نشي سان شامل ٿيل هو ۽ منجهند تائين ڪپڑو پايو پيئي هئي. هوڏانهن راجا دروهر جي هيءَ حالت هوندي هئي جو جيستائين سندس پيٽ چگّي نہ ايندي هئي ۽ سندس منهن نہ ڏسندو هو. تيستائين کاڌو پيتو نہ کائيندو هو. سندس ڏاڍي عزت ۽ تعظيم ڪندو هو. سو اٿي پيٽ جي جاءِ تي ويو. هن کي غمگين ۽ پريشان ڏسي چيائين تہ: ”اي پيٽ! راجا جي ڏيءَ! توکي چا ٿيو آهي جو تنهنجو لالي

جهڙو منهن ميرو ۽ هيڏو ٿي پيو آهي؟" (جواب): چگّيءَ چيو تہ: "اي راءَ زادا! هن کان وڌيڪ ٻيو ڇا ٿيندو جو هن بيوقوف سنڌيءَ جيئن تہ مون کي عيش عشرت جي محفل ۾ ڏٺو آهي، سو ڪالهہ رات حرمسراءِ ۾ لنگهي اچي مون کي پاڻ ڏانهن ڪوٺڻ لڳو. ۽ منهنجي نيڪ بختي ۽ پاڪ دامنيءَ جي دامن کي جو ڪڏهن بہ پليديءَ جي غبار سان ميرو نہ ٿيو هو. ۽ منهنجي پرهيزگار نفس ۽ صاف عزت کي، پنهنجي گناهہ جي گندگيءَ سان گندو ڪرڻ ۽ منهنجي پاڪائي جي پردي کي چاڪ ڪرڻ چاهيائين. راجا کي هن کان منهنجو بدلو وٺڻ گهرجي، جيئن هن کان پوءِ ڪوبہ نالائق هن قسم جي خيانت ۽ دست درازي جي جرات نہ ڪري سگهي." دروهر جي غضب جي باهہ پڙڪي ۽ پيٽ کي چيائين: "هو اسان جو مهمان آهي،
۽ [پڻ] راهب ۽ [231] برهمڻ، پڻ اسان کي وسيلو ورتو اٿس. ۽ اسان کان مدد گهري رهيو آهي. اڪيلو هڪ هزار جنگي جوان ساڻ اٿس، تنهن ڪري کيس ڪُهي نہ سگهبو. جو اسان جي طرف جا ٻيڙا ٽيڙا ماڻهو کسي ويندا. پر سندس ڪهڻ لاءِ رڌ ڪريان ٿو. تون اڃي ڪاڏو ڪاءُ جنهن صورت ۾ ڪابہ حرڪت ڪانہ ٿي آهي، تنهنڪري کوبہ دڙڪو داب ڪري نٿو سگهجي.

دروهر جي جيسِينہ سان بيوفائي رڻڻ، ۽ سندس پيٽ چگّيءَ جو جيسِينہ سان مڪر

پوءِ دروهر گهر ۾ اچي ٻن هٿيار بند جلادن، هر هڪ ڪبير پدر(1) ۽ پهئو(2) نالي، کي گهرائي چيو تہ: "مان اڄ منجهند کان بعد جيسِينہ کي گهرائي مهماني ڪندس ڪاڏي ڪائڻ کان پوءِ شراب جي مجلس ۾ خلوت ڪري جيسِينہ سان شطرنج کيڏندس. توهان ٻيئي ڄڻا هٿيارن سميت تيار رهجوءِ. جڏهن آءٌ چوان، شاه مات شد، (بادشاهہ مات ٿي ويو)، تڏهن توهان تراريون ڪڍي جيسِينہ کي قتل ڪري ڇڏجو."
هن حال جي هڪ سنڌيءَ کي خبر پئجي ويئي، جو ڏاهر جو خدمتگار هو ۽ دروهر جي خاص ماڻهن سان دوستي هئس. هن هيءَ حقيقت جيسِينہ کي ٻڌائي. راجا دروهر جي ڪَڇيءَ کان (کيس) واقف ڪيو. ڪاڏي وقت جڏهن دروهر جو معتمد جيسِينہ کي سڏڻ آيو. تنهن وقت پنهنجن جانبازن جي سردارن مان (ٻن) ڪُرن کي گهرائي چيائين تہ: "اي ڪُورسِينہ ۽ سُور سينہ!(1) مان راجا دروهر جي مهمانيءَ تي وڃان ٿو. توهان هٿيارن سميت تيار ٿي مون سان گڏ هلو. آءٌ دروهر سان شطرنج کيڏندس، ۽ توهان هوشيار ٿِي دروهر جي مٿان بيهي رهجو. جيئن هو نہ ڪا لچائي يا ڪَجي ڪري سگهي، ۽ نہ رڻي سگهي." [232]

جيسِينہ جو بن هٿيار بندن سان اڇڻ

اهڙي نموني سان بادشاهہ جي دربار ۾ ويا. هوڏانهن دروهر ڪنهن کي ب اهڙو حڪم نہ ڏنو هو تہ جيسينہ سان گڏ ٻئي ڪنهن کي اندر نہ ڇڏجو. تنهن ڪري ٻيئي بهادر اندر هليا آيا، ۽ اوچتو ئي اوچتو اڇي دروهر جي مٿان بينا. شطرنج پوري ٿيڻ تي دروهر هنن [پنهنجن ماڻهن] کي اشاري ڪرڻ لاءِ ڪنڌ مٿي ڪنيو پر ب ماڻهو هٿيارن سان تيار ۽ هوشيار بينل ڏسي پشيمان ٿيو. ۽ چيائين "شه مات نشد. اَن گوسفند را نمي بايد ڪشت" (شاهہ مات نہ ٿيو. تنهن ڪري انهيءَ گهيٽي کي ڪهڻ نہ گهرجي). جيسِينہ سمجهيو تہ اهو اشارو آهي. پوءِ هو اتان اٿي پنهنجي اوطاق ۾ آيو. ۽ گهوڙن سنجڻ جو حڪم ڪيائين. ايتري ۾ جيسِينہ غسل ڪري هٿيار پهري پنهنجي لشکر کي تيار ڪري [گهوڙن] مٿي ويهڻ جو حڪم ڪيو. [هوڏانهن] دروهر هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو انهيءَ جاچ لاءِ موڪليو هو تہ جيسِينہ چا ٿو ڪري. انهيءَ ماڻهو موٽي اچي چيو تہ: "خدا جي رحمت هجي انهيءَ ماڻهوءَ تي، جنهن جي ذات پرهيزگاريءَ جي زيور سان سينگاريل هئي. سندس بنياد سڳورو هو. سندس ڪم برا نہ هئا. هميشہ خوف ۽ اميد ۾ رهي طهارت ۽ پاڪيزگي جي ڪوشش ڪندو رهيو."

(خبر): چون ٿا تہ جيسِينہ غسل کان فارغ ٿي، ڪاڏو ڪائي، هٿيار پهري، (گهوڙي) مٿي ويهي، وهٽن تي سامان لڏارائي، راجا دروهر جي سراءِ جي آڏو آيو. ۽ ملاقات کان سواءِ ڪيس الوداع چئي، پنهنجي وڃڻ جو ڄاڻ ڪري، دوستن ۽ تابعدارن سميت روانو ٿي ويو. سڏو وڃي جالنڌر جي حد کان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهہ جو نالو بلهرا (1) هو. (۽) (2) شاهہ جي آستان (گادي جو هنڌ؟) کي اسه ڪسه چوندا هئا،[2] جتي هو (جيسينہ) وڃي رهيو. تان جو عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ٿي، ۽ دارالخلافت جي حڪم موجب عمرَو بن مُسلم الباهلي (1) وڃي اهو ملڪ فتح ڪيو. [233]

---

(1) هن ۽ ايندڙ صفحي تي پ، ن، ب، ڪ جي متفق پڙهڻي "فوفي" آهي، ر جي "قوفي" يا "قوني"، م: "قوفي"، جا پڙهڻي فارسي ڇاپي جي متن ۾ رکيل آهي، ڪيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ -1 ص 175. (ن-ب)

(1) يعني راتو واهہ

(2) هي پڙهڻي پ مطابق آهي. ن، ر، جتور، ب، س، چتور.

(3) فارسي چاپي جي عبارت، "جيسيه ودكيه" جا شايد پ مطابق آهي. ر، م، جيسه دوكيه، ن، ب، ح، جيسيهووكيه. اسان هن آخري پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته "وكيه" يعني "وڪيو" قديم سنڌي نالو آهي. (ن-ب)

(4) هن نالي جي پڙهڻي ن، ب، ح مطابق ڏني وئي آهي ۽ فارسي چاپي ۾ پڻ اها پڙهڻي قائم رکيل آهي، ر، م، نزول صندل، پ، ک، نزوانه هدل، س، بزواله صدل (ن-ب)

(5) هن ۽ ايندڙ صفحي تي پ، ن، ب، ک جي متفق پڙهڻي "فوفي" آهي، ر جي "قوفي" يا "قوني"، م: "قوفي"، جا پڙهڻي فارسي چاپي جي متن ۾ رکيل آهي، کيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيه -1 ص 175. (ن-ب)

(1) هت لفظ "عجبي" آهي ۽ هيٺ "عجب" يعني عجيب شيءِ. ٻهراڙيءَ جي زبان ۾ "عجيب شيءِ کي "شرکت" چوندا آهن، ۽ اسان به اهو لفظ ترجمي ۾ رکيو آهي (مترجم)

(1) سورهِ الأحزاب: رکوع-3. (ن-ب)

(1) چگي فارسي دان کانه هئي، غالبا=، مراد ته هن رباعي واري معنيٰ ۾ کو بيت پئي پڙهيائين. حقيقت ۾ هيءُ افسانوي رنگ، فارسي مترجم جي ايجاد آهي. (ن-ب)

(1) يعني سج کني کڏي ۽ صبح ٿيو. (مترجم)

(1) اصل ۾ "کبير بهدر" جا پڙهڻي ر، م مطابق آهي، ن، ب، ح، ک ۾ فقط "سهل"، پ: بهل روز س: سهيل

(2) "پهئو" پڙهڻي ر، م مطابق آهي، پ: لهؤ، ن، ب، ح، ک: بهو، س: مسهو.

(1) اصل متن توڙي نسخن ۾ هنن نالن جي پڙهڻي "تورسيه و سورسيه" آهي. "سيه" در اصل "سينه" (يعني شينهن) آهي ۽ انهيءَ کري اسان ٻنهي نالن ۾ "ن" وڌايو آهي. ر م، جي پڙهڻي "تورسيه" جي بدران "کورسيه" آهي، مگر "توريسنه" وڌيڪ صحيح آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۾ بعضي بهادري جو داد ڏيندي چوندا: "واه تورسنگ". چوندا آهن مڙس ته "مڙس تورسنگ آهي" يعني بهادر ۽ پهلوان آهي. "سنگ ساڳيو سينه يا شينهن جي معنيٰ ۾ آهي. (ن-ب)

(1) فارسي چاپي مطابق "بلهرا"، جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي، ن، م: بلهر، ر: بمهر. (ن-ب)

(2)-(2) اصل فارسي عبارت: "اسه کسه اَستان شاه گفتندي" جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي. "اسه کسه" جي بدران ر، م: انسه کسه، ن، ب، ح: سه کسه، س: اسر کسر. (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ "عمرو بن سلم اعليٰ" ن جي پڻ اهائي پڙهڻي آهي، ر: "عمرو بن مسلم"، جو صحيح آهي، اعليٰ، در اصل "الباهلي" جي تصحيف آهي، سجو صحيح نالو عمرو بن مسلم الباهلي آهي، ڇاڪاڻ ته عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ۾ اهوئي سنڌ جو گورنر هو. ڏسو آخر ۾ حاشيه [233]. (ن-ب)

جيسِينہ جي بهادري ۽ سندس نالي جو سبب

اروڙ جي ڪن برهمڻن کان روايت آهي تہ: جيسِينہ [پٽ] ڏاهر مردانگي ۽ دانائيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس جمڙ جو قصو هن طرح هو تہ: هڪ ڏينهن راجا ڏاهر شڪار جي سامان ۽ هٿيار سان شڪار گاهہ ۾ آيو. جڏهن شهر جي آسپاس (هڪ طرف) ڪتا، چيتا ۽ بگهڙ هرڻن تي ڇڏيائين، ۽ (ٻئي طرف) شاهين، باز ۽ شڪرا هوا ۾ اڏامڻ لڳا، تہ (اوچتو) هڪ گجندڙ شينهن پيدا ٿي ماڻهن جو رستو روڪي ڇڏيو. (جنهن ڪري) شڪارين جي لشڪر ۾ هيبت ۽ دانهوڙ مچي ويئي. ڏاهر گهوڙي تان لهي پيادو ئي شينهن جي سامهون ٿيو ۽ شينهن پڻ جنگ جو ارادو ڪيو. راجا ڏاهر چادر هٿ تي ويڙهي شينهن جي وات ۾ وجهي تلوار هٿي سندس ٻيئي تنگون قلم ڪري ڇڏيون. تنهن کان پوءِ هٿ ڪيڙي ترار هٿي سندس پيٽ ڦاڙي وڏو ۽ شينهن ڪِري پيو. هو ڏانهن جيڪي ماڻهو انهيءَ شينهن جي ڊپ کان ڀڄي ويا هئا، تن گهر اچي راڻيءَ کي راجا ڏاهر جي شينهن سان ڳڙجڻ جي خبر ڪئي. راجا ڏاهر جي زال پيٽ سان هئي، ۽ هن خبر ٻڌڻ تي، مڙس سان نهايت محبت سبب، بيهوش ٿي ڪِري پيئي. جيستائين راجا ڏاهر شڪار گاهہ مان موٽي آيو، تيستائين ڊپ کان عورت جو ساهہ جسم کان جدا ٿي چڪو هو. ڏاهر اچي ڏٺو تہ زال مئي پيئي آهي ۽ سندس پيٽ ۾ ٻار ڦٽڪي رهيو آهي سندس پيٽ ڦاڙڻ جو حڪم ڏنائين، ٻار جيئرو نڪري آيو جنهن کي دائي جي حوالي ڪيائون ۽ "جيسِينہ" نالو رکيائون، جنهن جي معنيٰ [عربيءَ ۾] "اَلمُظفر بِالاسدَ" (فاتح شير) ۽ پارسيءَ ۾ "شيرِ فيروز".

احنف بن قيس جي ڏوهٽي رَوَاح بن اَسدَ جو اروڙ تي مقرر ٿيڻ

هنن ڪنوارين [حڪايتن] جي سنواريندڙن ۽ هنن چڪِيئِن جي باغبانن،(1) علي بن محمد[ڪان جنهن] مسلمة بن مُحارِب(1) ۽ عبدالرحمان بن عبدَ ربہ السليطي کان هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن [234] محمد بن قاسم، تختگاهہ اروڙ- بغرور (2) کي پنهنجي اقتدار ۽ تابعداري هيٺ آندو، ۽ سڀيئي [ماڻهو] سندس فرمانبردار ۽ حڪم جا بندا ٿيا، تڏهن اَحنفَ بن قيس جي ڏوهٽي رَواح بن اَسد کي اروڙ جي گورنري تي مقرر ڪيائين. شرعي ڪاروبار، دارالقضاءَ جو ڪم ۽ خطابت جو عهدو، صدر الامام الأجلّ العالمِ (مڪيہ امام وڏي عالم)، برهان الملة وَالِدين (دين ۽ قوم جي روشن دليل)، سيف اُلسنة وَنجم الشرِعة (سنت جي ترار ۽ شريعت جي ستاري)، موسيٰ بن يعقوب بن طائي بن محمد (بن موسيٰ) بن شيبان بن عثمان الثقفي(1) رحمة الله عليهم

اجمعين، جي حوالي ڪري حڪم ڪيائين تہ: رعيت جي دلجوئي واجب سمجهي وڃي ۽ يامرُونَ بِالمعر وَف وَ ينهوَنَ عن المنكرِ (يعني نيڪيءَ لاءِ تاڪيد ۽ بديءَ کان منع) جو حڪم (پڻ) مهمل نہ رهي، ۽ بنهيءَ کي خلق ۽ رعيت سان رعايت ڪرڻ جي پارت ڪري آزاد پروانو عطا ڪيائين. پوءِ منزل ڪنيائين، ۽ هلندو ويو. تان جو پاٽيه(2) جي قلعي [وٽ پهتو]، جو بياس نديءَ جي ڏکڻ ۾ هڪ قديم قلعو هو. ۽ اتي جو حاڪم(3) ڏاهر پٽ چچ جو سڏڻ، ڪڪسو(4) پٽ چندر بن سيلائج هو[3].

محمد بن قاسم وٽ (1)تي فتح حاصل ڪرڻ ۽ هن جو[1]ڪڪسي اچڻ

هو (ڪڪسو) ڏاهر بن چچ جي لڙائي ۾ [مددگار ۽ موجود] هو. ۽ اتان شڪست کائي ڀڄي اچي انهيءَ قلعي ۾ وينو هو. اسلامي لشڪر جي قريب اچڻ تي دل ۽ ضمانت خدمت ۾ موڪلياٸين. وڏيرن ۽ مڪيہ ماڻهن (پڻ) حاضر ٿي خدمت جو شرف حاصل ڪيو. محمد بن قاسم انهن سان مهرباني‌ءَ سان پيش آيو. ۽ ڏاڍيون نوازشون ڪري پڇياٸين تہ: "هيءُ ڪڪسو. اروڙ جو رهاڪو آهي؟ اتان جا سڀ ماڻهو داناءُ عقلمند ۽ سچا هئا. ۽ [پڻ] امانت ۽ پرهيزگاريءَ سان موصوف. تنهن ڪري ڪيس امان ٿي ڏجي تہ جيئن هو [اسان وٽ] دل جي قوت ۽ اميد جي روح سان حاضر ٿئي. [235] هن کي ننڍي وڏي ڳالهہ ۾ پنهنجو صلاحڪار بنايو وڃي. آءٌ ساڻس سچائي ۽ وزارت جو رستو وچ ۾ قائم ڪريان ٿو."

ڪڪسي جي صلاحڪاري

ڪڪسو هڪ ڄاڻو شخص ۽ هند جو داناءُ مرد هو. (تنهنڪري) خدمت ۾ حاضر ٿيڻ تي[محمد بن قاسم] ڪيس وقت نا وقت پنهنجي تخت جي سامهون رکندو هو. ۽ ساڻس صلاح مشورو ڪندو هو-

شعر

لا تستشِر غير ندب حازمِ يقِظِ

قدِ استوَيٰ مِنه اِســرَارُ وَ اِعــلاَنَ

ترجمو: صلاح رکِو تجربيڪار، هوشيار ۽ دور انديش سان ڪر، جنهن جي آڏو ڳجهه ۽ ظاهر برابر هجي.

ـــ ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندو هو. هو سيني اميرن ۽ سپهه سالارن جو اڳواڻ هو. دلون ۽ آسپاس [جو ملڪ] سندس انتظام هيٺ هوندو هو. خزانو سندس مهر هيٺ ڏنو ويو هو. انهيءَ کان پوءِ هو هر لڙائيءَ ۾ محمد بن قاسم سان مددگار هو. ۽ سندس نالو "مبارڪ مشير" رکيو هئائين.

محمد بن قاسم جي هٿان[1] سِڪه ۽ ملتان(1) جي فتح ٿيڻ جو احوال

ڪڪسي کي درست ڪرڻ بعد، [محمد بن قاسم] انهيءَ قلعي کان ڪوچ ڪري، بياس ندي ٽپي اسڪلنده (2) جي قلعي تي ويو. انهيءَ قلعي وارن کي خبر پيئي ته عرب جو لشڪر آيو آهي، سو جنگ لاءِ نڪري آيا. زائدهِ بن عميير الطائي(3) ۽ ڪڪسو (لشڪر جا) اڳواڻ هئا. لڙائي شروع ڪيائون ۽ اهڙا سخت مقابلا ٿيا جو ٻنهي طرفن کان رت جون ندیون وهي اٿي هليون. عربن اڳين نماز وقت تڪبير جو نعرو هڻي، هٿو هٽ حملو ڪيو. مشرڪ شڪست کائي وڃي قلعي ۾ پيا، [236] ۽ قلعي جي مٿان تير ۽ منجنيق جا پٿر اڇلائڻ لڳا ۽ ست ڏينهن جنگ جاري رکيائون. ملتان جي حاڪم جي پائڻي، جو ملتان جي قلعي ۾ هو، پڻ کي لڙائيون ڪيون، تان جو لشڪر جو اناج کٽي ويو. ۽ (1) اسڪلنده جو (حاڪم) سيهراراتو واهه نڪري وڃي سڪه جي قلعي ۾ پهتو. سڪه، راوي ندیءَ جي ڏاڪڻي ڪناري تي هڪ عاليشان قلعو هو. حاڪم جي وڃڻ تي رعيت، ڪاريگرن ۽ واپارين [محمد بن قاسم ڏانهن] پيغام موڪليو ته: "اسان رعيت آهيون. هاڻي جيئن ته والي هليو ويو، تنهنڪري اسان کي امان ڏي." محمد بن قاسم، واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين کي امان ڏيئي قلعي ۾ آيو ۽ ڇئن هزارن هٿياربند مردن کي خونخوار ترار جو ڪاڇ بنائي، سندن پوئلڳن کي غلام ڪيائين. پوءِ عتبه بن سلمه تميميءَ (2) کي اتي مقرر ڪري پاڻ (3) سڪه ۽ ملتان[3] ڏانهن رخ ڪيائين. اهو راوي ندي جي ڏاڪڻي ڪناري تي هڪ قلعو هو. بجهرا طاڪيءَ (4) جو ڏهتو بجهرا[4] انهيءَ قلعي ۾ رهندو هو. جڏهن ان کي خبر پئي تڏهن جنگ شروع ڪيائون. هر روز جڏهن عرب جو لشڪر قلعي جي اڳيان ايندو هو ته قلعي وارا ٻاهر نڪري جنگ ڪندا هئا. سترهن ڏينهن

تائين سخت لڙائيون ڪيائون. (هن لڙائي ۾) مشهور معروف همراهن مان ويهه ڇٽا(1) شهيد ٿيا ۽ شامي لشڪر مان جملي ۾ سئو پندرهن ماڻهو قتل ٿيا. بجهرا(2) راوي ندي ٽپي پار ويو. محمد بن قاسم دوستن جي شهيد ٿيڻ ڪري قسم کنيو هو تہ: "هن [سڪهجي] قلعي کي ڀاهي ڇڏيندس." پوءِ سندس حڪم ڏيڻ تي ساري شهر کي ويران ڪيائون، ۽ ملتان ڏانهن (درياءُ) ٽپيا(3). ملتان جو راجا ڪندا(4) ۽ بجهرا جنگ لاءِ نڪري آيا. [237]

محمد بن قاسم جي راجا ڪندا(3) سان جنگ ڪرڻ

انهيءَ ڏينهن صبح ٿيڻ کان شام جي ختم ٿيڻ تائين سخت لڙائي هلي. جڏهن دنيا مصيبت زدن جهڙي ڪاري رلي اوڀي، ۽ ستارن جو بادشاهه غروب جي پردي ۾ هليو ويو(1) ، تڏهن ٻئي (لشڪر) پنهنجن گهرن ڏانهن موٽيا. ٻئي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداهي پردي مان نڪتو ۽ دنيا روشن ٿي، تڏهن ٻيو دفعو جنگ شروع ڪيائون. ٻنهي طرفن کان ڏاڍا ماڻهو قتل ٿيا. اها جنگ بدستور قائم رهي، ۽ ٻن مهينن تائين [قلعي وارا]قلعي مٿان منجنيق، غدرَڪ (2)پٿر ۽ تير وسائيندا رهيا، تان جو لشڪر ۾ اناج جي ڏاڍي تنگي اچي پيدا ٿي. اهڙيءَ حد تائين جو گڏهه جي مُنڊي وڃي پنج سؤ درهمن کي لڳي. ڏاهر جي سؤٽ، امير ڪورسينه (3)پٽ چندر، ڏٺو تہ، عرب جي لشڪر ۾ ڪابہ سستي نہ آئي آهي، ۽ مضبوط آهن. اسان کي ڪنهن ٻہ طرف کان مدد ڪانہ آهي، سو (4)ڪشمير جي راجا [4]جي خدمت ۾ هليو ويو.

ٻئي ڏينهن جڏهن عرب جي لشڪر پهچي لڙائي شروع ڪئي، ۽ ڪنهن ٻہ حيلي سان (قلعي کي) کاٽ نٿي لڳي سگهيو، تہ (اوچتو) قلعي جي اندران هڪ ماڻهو ٻاهر نڪري آيو ۽ [اچي] امان گهريائين. محمد بن قاسم کيس امان ڏني، پوءِ انهيءَ جي ڏس ڏيڻ تي، ندييءَ جي ڪناري لڳ اتر طرف کان کاٽ هنيائون، ۽ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ انهيءَ جڳهه کان قلعي جي پٽ اچي پٽ تي پيئي ۽ قلعو فتح ٿيو. ڇهہ هزار جنگي سپاهين کي قتل ڪيائون ۽ سندن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن کي ٻانهن بنايائون. باقي واپارين، ڪاريگرن، ۽ هارين کي امان جو پروانو عطا ڪري، کين چيائين تہ: "هاڻي جڏهن قلعو فتح ٿي چڪو آهي، تڏهن واجب آهي تہ پنهنجي مال مان دارالخلافت جي خزاني جي ڊل ۽ فوجن جو حصو ڏيو. جيڪي هيڏي تڪليف ڪاٽي، سختي سهي جان جي بازي لڳائي، ڪيڏو عرصو کاٽ ۽ لڙاين ۾ مشغول رهيا آهن." [238]

روکڙ جي تقسيم ڪرڻ

پوءِ شهر جي وڏيرن ۽ مکيه ماڻهن جمع ٿي، ست هزار درهم تور چاندي تقسيم ڪئي. هر هڪ سوار کي خاص طرح چار سؤ درهم تور چاندي ملي. پوءِ [محمد بن قاسم] چيو تہ:"هاڻي دارالخلافت جي خزاني جي مال واسطي دائمي طريقا سوچڻ گهرجن." انهن ويچارن ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا تہ، اوچتو هڪ برهمڻ آيو ۽ چيائين تہ: جڏهن ڪافرن جو دؤر پورو ٿيو، بتخانو ڍهي ويو، دنيا اسلام جي نُور سان روشن ٿي، ۽ بتخانن جي جڳهہ تي مسجدون ۽ منبرن ٺهي رهيا آهن، [تڏهن آءٌ توهان کي هڪ سچي ڳالهہ ٿو ٻڌايان] تہ ملتان جي پيرمردن کان هن طرح ٻڌو ويو آهي تہ: آڳاٽي سمي ۾ هن شهر جو هڪ راجا جوبن (1)نالي،ڪشمير جي راجا جي اولاد مان هو. هو هڪ برهمڻ ۽ راهب ماڻهو هو ۽ پنهنجي طريقي ۾ پڪو هو. هميشہ بتن جي عبادت ۾ مشغول رهندو هو. سندس خزانو جڏهن ڳٽپ کان وڌي ويو، تڏهن ملتان جي ايرندي پاسي کان سؤ گز همچورس هڪ حوض ٺهرائي، انهيءَ جي وچّ ۾ پنجاهہ همچورس گز هڪ بتخانو ٺهرايائين، [۽ انهي بتخاني اندر] هڪ دڪان ٺهرايائين، ۽ انهيءَ دڪان ۾ ٽامي جا چاليهہ مٽ ترتيب سان رکايائين.(1) هر هڪ مٽ ۾ مغربي سون جي ڪاتر جا ٽي سؤ ٽيهہ مڻ پوريل خزاني طور رکايائين(1). انهيءَ جي مٿان بتخانو آهي، جنهن ۾ ڳاڙهي سون جو بت ويهاريل آهي، ۽ انهيءَ حوض جي چوڌاري وڻ رکايل آهن."

مصنّفِ [بتخانو](2)

ڳالهين جي مصنفن ۽ ڪهاڻين جي راوين، علي بن محمد [مدائني] کان هن طرح روايت ڪئي آهي، جنهن چيو تہ ابو محمد هنديءَ کان ٻڌو اٿم تہ: محمد بن قاسم وزيرن، تائين (گورنرن) ۽ خاص ماڻهن سان اٿي انهيءَ بتخاني ۾ آيو. سون جو ٺهيل بت ڏٺائين، جنهن جون اکيون ڳاڙهي ياقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون.[239]

محمد بن قاسم جو پُلجڻ

محمد بن قاسم سمجهيو تہ هيءُ ڪو ماڻهو آهي. سو ڪيس ڏڪ هڻڻ لاءِ ترار ڪڍيائين. اتي بُتبان(1) برهمڻ چيو تہ: "اي عادل اميرا هيءُ اهو بت آهي جو ملتان جي راجا جوبن(2) ٺاهيو هو،

جو مال دفن ڪري گذاري ويو." پوءِ محمد بن قاسم انهيءَ بت کٽڻ جو حڪم ڏنو. ان جي هيٺان ٻہ سو ٽيهہ مڻ سون ۽ چاليهہ مٽ سون جي ڪاتر سان پريل نڪتا. جملي تيرهن هزار ٻہ سؤ مڻ تور سون دفن ٿيل نڪتو. اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون. [تنهن کان سواءِ]جواهر ۽ موتي، جيڪي ملتان جي شهر جي لٽ مان هٿ آيا، سي ۽ ٻيا خزانا ۽ دفينا ٻہ هٿ ڪيائون.

بتخانو کولڻ ۽ خزانو کٽڻ

ابوالحسن مدائِني، خرَيم بن عمرَو کان روايت ڪئي آهي تہ: جنهن ڏينهن بتخانو کولي خزانو کنيائون، انهيءَ ڏينهن حجاج جو خط پهتو تہ: "اي سؤٽ! تنهنجي لشکر جي چڙهائي وقت مان ضامن هئس تہ لشکر وڃڻ جي تياريءَ ۾ ان جي سامان ۽ بندوبست تي دارالخلافت جي خزاني مان جيڪي ٻہ خرچ ٿيندو [تنهن جي جوابداري خليفي] وليد بن عبدالملڪ بن مروان جي پاران مون کي قبول آهي. بلڪ انهيءَ کان ٻيٽو ٽيٽو واپس پهچائڻ منهنجي ذمي آهي. هينئر دارالخلافت جي خزاني مان حقيقت حال جي جاچ ڪئي ويئي تہ معلوم ٿيو تہ محمد بن قاسم جي تياريءَ ۾ ست هزار درهم تور خالص چاندي خرچ ٿي آهي، ۽ [ايستائين تنهنجي طرفان] جيڪا روکڙ، جنس ۽ ڪپڙا واپس ادا ڪيا ويا آهن، تن جو تاريخوار مجمل ۽ مفصل حساب ڪيو ويو تہ [باقي تنهنجي ذمي](1) هڪ سؤ ويهہ هزار[1] درهم تور چاندي ٿي سگهي ٿي، جا توکي موڪلڻي آهي. جتي ٻہ ڪا پراڻي جاءِ يا ڪو نالي وارو ڳوٺ يا شهر هجي، اتي مسجدون ۽ منبر ٺاهيا وڃن، ۽ خطبو ۽ سڪو دارالخلافت جي نالي جاري ڪيو وڃي. [240] تون سولي ستاري ۽ موافق گهڙيءَ ۾ هيءُ لشکر وٺي نڪتو آهين، انهيءَ ڪري ان ۾ ڪو ٻہ شڪ ڪونهي. تہ ڪافرن جي ولايت مان جنهن طرف ٻہ رخ رکندين، سو تنهنجي هٿ هيٺ ايندو."

محمد بن قاسم جو ملتان شهر جي رعيت کي پابند ڪرڻ

پوءِ ملتان جي مکيہ ۽ چوند ماڻهن کي پڪيءَ طرح پابند ڪري جامع مسجد ۽ منارو ٺهرايائين. امير دائود بن نصر بن وليد عمانِي کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيائين. خرَيم بن عبدالملڪ تميمي کي برهمپور(2) جي قلعي تي، جو جهيلم(3) نديءَ جي ڪناري تي آهي، جنهن کي سوپور(4) سڏيندا آهن، مقرر ڪيائين. عِڪرمہ بن رَيحان شاميءَ کي ملتان جي پسگردائيءَ جو حاڪم بنايائين. احمد بن خزَيمة(1) بن عتبہ مدنيءَ کي اشهار ۽ ڪرور(2) جي قلعي جو والي مقرر

ڪيائين. ٻيڙين رستي مال روانا ڪيائين، جيئن ديبل کان ٻيڙين ۾ چاڙهي، دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچايا وڃن. پاڻ ملتان ۾ رهيو، جتي اٽڪل پنجاهه هزار چونڊ سوار هٿيارن پنوهارن ۽ جنگي سامانن سان تيار ٿيا.

ابو حڪيم(3) ڏهن هزارن سوارن جي لشڪر سان قنوج موڪلڻ

پوءِ ابو حڪيم(6) شيباني‌ءَ کي ڏهن هزارن سوارن سان قنوج [جي راجا] تي چاڙهي موڪليائين، ته جيئن دارالخلافت جو خط، اسلام جي دعوت ۽ بيت المال جي خزاني جي ڏيل ادا ڪرڻ متعلق ڪيس ڏيکاري، ۽ ڪانئس بيعت وٺي. پاڻ (محمد بن قاسم) لشڪر وٺي ڪشمير جي سرحد تي انهيءَ هنڌ پهتو، جنهن کي پنج ماهيات(4) چوندا آهن ۽ هن جاءِ تي ڏاهر جي پيءُ چچ [پٽ]سيلائج، صنوبر ۽ سپيدار يعني بيد جا وڻ پوکي [سرحد جو] نشان ڪيو هو. ۽ اها حد نئين سر مقرر ڪيائين. [241]

لشڪر جو اوڏاپر(1) پهچڻ،(2) ۽ اَبو حڪيم جو زَيد کي راجا[هر چندر ڏانهن] موڪلڻ (2)

قنوج جو راجا انهن ڏينهن ۾ جهنل (يا جهشل) راءِ(3) جو پٽ هو. جڏهن لشڪر اوڏاپر(1) پهتو، تڏهن اَبوحڪيم شيباني جي حڪم ڪرڻ تي زَيد بن عمرَوالڪلابي‌ءَ کي حاضر ڪيائون. پوءِ چيائينس ته: "اي زيدا! توکي پيغام ڪٽي راءَ هرچندر [پٽ] جهتل(4)ڏانهن وڃڻ ۽ اسلام جي تابعداري‌ءَ جو حڪم پهچائي چوڻ گهرجي ته: "سمنڊ کان وٺي ڪشمير تائين جيڪي بادشاهه ۽ راجا آهن سي سڀ اسلام جي اقتدار هيٺ اچي چڪا آهن، ۽ امير عمادالدين (محمد بن قاسم)، جو عربن جو سپهه سالار ۽ ڪافرن کي مغلوب ڪندڙ آهي، جي تابعداري ڪري چڪا آهن. ڪي اسلام جي لڙائي‌ءَ ۾ پوئجي چڪا آهن ته ڪن وري پاڻ تي ڏل مقرر ڪئي آهي، جا دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائيندا رهندا."

---

(1) -(1) اصل متن ۾: "از علي بن محمد بن سلمه بن محارب". حقيقت ۾ هي به ڏار ڏار نالا آهن. علي بن محمد (المدائني) ۽ مسلمه بن محارب. محمد ۽ سلمه جي وچ ۾ "بن" حقيقت ۾ "عن" (کان) جي بگڙيل صورتخطي

آهي. "سلمه" ۾ غلط آهي ۽ صحيح نالو مسلمه بن محارب بن زياد آهي، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ص [78] تي ۽ هن کان پوءِ ص [224] تي اچي ٿو. (ن-ب)

(2) پ ۾ "اروڙ بغرور" ۽ ٻين جملي نسخن ۾ "الور بغرور" آهي، مگر حقيقت ۾ اهي ٻن شهرن جا نالا آهن جئن ته بلاذري (ص 439) چوي ٿو ته "سار محمد يريد الرور و بغرور". انهيءَ ڪري اسان ترجمي ۾ "اروڙ ۽ بغرور" لکيو آهي (ن-ب)

(1) ڏنگين ۾ (بن موسيٰ)، متي ص [9] تي پ جي پڙهڻي "طائي بن محمد بن موسيٰ" جي آڏار تي وڌايل آهي، هن صفحي تي جملي نسخن جي متفق پڙهڻي "طائي بن محمد" آهي، البت ص [9] تي سواءِ پ جي ٻين جملي نسخن جي پڙهڻي "طائي بن موسيٰ بن محمد" آهي. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ "باتيه" آهي جنهن کي اسان "پاتيه" ڪري لکيو آهي. "باتيه" غالباً پ جي پڙهڻي آهي. ر: بابينه، ن: بابينه، م، س: يابيبه ب: باسه، ڪ: بابيه، ح: بنبه. (ن-ب)

(3) -(3) هي عبارت فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ ۽ ب تي آهي. ن ۾ ٻه اها عبارت انهيءَ طرح آهي.

(4) - (4) اصل ۾: ككسه

(1) -(1) هي عنوان ر، م مطابق آهي ۽ پ، ب، ن ۾ موجود ڪونهي. ر ۾ هي عنوان هن طرح آهي "فتح كردن ككسه و آمدن سيلائج بن محمد بن قاسم." عنوان بعد عبارت هن طرح شروع ٿئي ٿي: "سيلائج عمزاده داهر بود و در جنگ داهر چچ بود-الخ"- سواءِ پ، ن، ب جي ٻين نسخن ۾ ٻه انهيءَ طرح آهي. (ن-ب)

(1)-(1) اصل ۾ "سكه ملتان". وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه، ص [236]

(2) ر، م: عكسلنده، ن، ب، ح، س، ڪ: علكنده، پ: عد كيده

(3) نسخن جي مختلف پڙهڻين جي بناءَ تي فارسي ڇاپي ۾ "رانده بن عميرهِ الطائي" پڙهڻي قائم ڪئي ويئي آهي. مگر صحيح نالو "زائدهِ بن عمير الطائي" آهي، جيئن ته بلاذري (فتوح، ص 439) محمد بن قاسم جي ملتان واري فتح جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: "قطع (محمد) نهر بياس الي الملتان، فقاتله اهل الملتان، فابلي زائدهِ بن عمير الطائي." (ن-ب)

(1) -(1) ترجمو فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جي عبارت "سيهرا اسكلنده" آهي جنهن ۾ ترڪيب اضافي سمايل آهي. مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. ر، م: سهيرا سكلنده، ن، ب س: سيهرا عدكنده، پ: سيهرا عيدكننده. (ن-ب)

(2) ر: عتبه بن مسلمه تميمي.

(3) -(3) اصل فارسي عبارت "سكه ملتان". وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص ص [236-237] (ن-ب)

(4) -(4) فارسي ڇاپي ۾ هنن ٻن جاين تي "بچهرا طاكي" ۽ "بچهرا" پڙهڻيون ڏنيون ويون آهن، مگر ان بعد هيٺ "بجهرا" پڙهڻي ڏني ويئي آهي، جنهن مان ٿئي ٿو پ ۽ م نسخن ۾ (جن تي فارسي ايڊيشن جو مدار آهي) "بچهرا"، توڙي "بجهرا"

ٻئي پڙهڻيون آهن. ٻين نسخن مان ر جي پڙهڻي "بچهرا" ن جي "بجيّهرا" يا "بجهيرا"، ب جي "بجهيرا" س ک جي "بجهرا" آهي، لهٰذا بجهرا، بچهرا، بجيهرا يا بجيهرا مان ڪابه پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. اسان ترجمي ۾ "بجهرا" پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. (ن-ب)

(1) ر، م: بيست و پنج (پنجويهه ڇڻا).

(2) ن، ب: بجهيرا، س، ک، م: بجهرا.

(3) -(3) اصل ۾ "ڪندا راي ملتان": فارسي ڇاپي ۾ پڻ اها اختيار ڪيل پڙهڻي آهي. پ، ب، ک: ڪذاراي، م: ڪذاري، گذري، ن: ڪذاراي، ر: ڪذاري، ح: گذا راي، س: گذا راي. ڪند راي انهن پڙهڻين ۾ "ڪذا راي" عام پڙهڻي نظر اچي ٿي جا غالباً "ڪندا راي" جي بگڙيل صورتخطي آهي. انهيءَ ڪري اسان فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي "ڪندا راي" کي ترجيح ڏني آهي. (ن- ب)

(4) يعني سج لهي اونداهي ٿي. (مترجم)

(1) يعني سج لهي اونداهي ٿي. (مترجم)

(2) غدرک = جنگ جو هڪ اوزار (Staingass) A warlike instrument

(3) ن ب ۾ "ڪراسيد"، باقي نسخن ۾ ڪورسيه". فارسي ڇاپي ۾ پوئين پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ اسان به ان کي ترجيح ڏني آهي، مگر "ڪورسيه" جي بدلي "ڪورسينه" (گهور شينهن؟) ڪري لکيو آهي. (ن-ب)

(4) -(4) پ، ر، م، س، ک: شاه ڪشمير، ن، ب: راي ڪشمير.

(1) پ: جسوبن، س: جوبن، ح: جوبن، ن ب: جسوبن، ر م: جسور. انهن مختلف پڙهڻين ۾ صحيح جو پتو لڳائڻ مشڪل آهي. جيڪڏهن پ جي پڙهڻيءَ کي "جوبن" جي غلط صورت قرار ڏجي ته پوءِ س ح ن ب ۾ به "جوبن" لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. جيڪڏهن ن ب جي پڙهڻي صحيح قرار ڏجي ته پڻ پ س ح جي پڙهڻين ۾ انهيءَ لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. ر م جي پڙهڻي انهن ٻنهي صورتن کان الڳ آهي. انهيءَ لحاظ سان جوبن، جسوين ۽ جسور مان ڪابه پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. اسان پ جي بنياد تي "جوبن" پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [239]. (ن-ب).

(1) - (1) هي جملو ن ب ک ۾ ڏنل ڪونهي.(ن-ب)

(2) جملي نسخن ۾ هي عنوان جدا طور ڏنل ڪونهي، مگر هيٺين ست جي شروع ۾ نندي عنوان طور ڏنگين ۾ ڏنل آهي. فارسي ڇاپي جي عبارت مطابق هن طرح آهي: (مستروي) مصنفان احاديث روايان اقاويل چنان روايت کرده اند - الخ. لفظ "مستروي"، ر م ن ب ک س نسخن جي پڙهڻي مطابق آهي، مگر قديم نسخي پ جي پڙهڻي هن جاءِ تي "متروي" آهي. مٿي ص [37] تي به هي نالو اچي چڪو آهي ۽ اتي پ جي پڙهڻي "منروي" جا متن ۾ پڻ رکي وئي آهي. انهيءَ ڪري هن صفحي تي به پ جي پڙهڻي ساڳئي لفظ "منروي" جي بگڙيل صورت آهي. صحيح لفظ به "منروي" آهي جو ملتان واري بتخاني يا مندر جو نالو هو. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص[239].(ن-ب)

(1) بتبان= بت بان يعني بت جو راکو يا نگهبان.(مترجم)

(2) ر: جيوين، م:جيبوين يا جيسبوتن، پ: جسوير، ن ب: جسوين. اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص 356 ۽ پڻ آخر ۾ حاشيہ ص [249]. (ن-ب)

(1) - (1) هيءُ انگ فارسي ڇاپي ۾ ڏنل عبارت "صد و بيست هزار" مطابق آهي جا شايد پ جي عبارت آهي. ر م ن س: صد هزار و بيست من بيست هزار، ب: صد هزار و بيست من هزار، ڪ: صد هزار و بيست و بيست هزار.

(2) ر ن: برمهپور. (ن-ب)

(3) ر ن: جيلم.

(4) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي. پ: سور برا، ر م: سوبور، ن ب ح: سوربرر، ڪ: سوربدر. فارسي عبارت."در حصار برهمپور بر ساحل آب جهليم كه سو پور خوانند". ۾ ب اشتباه آهي. آيا سوپور جو ضمير "كه" برهمپور يا جهيلم سان لاڳو آهي؟ (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ خزيمة آهي مگر پ س جي پڙهڻي "جريمہ" ۽ ر ن جي پڙهڻي "خريمہ" آهي.

(2) پ ر م ن ب ڪ: اجتهاد و كرور. متي 23 ۽ 51 صفحن تي هنن شهرن جي نالن جي پڙهڻي متفق طور "اشهار و كرور" آهي ۽ هت ب اهائي پڙهڻي قائم ركي وئي آهي. (ن-ب)

(3) - (6) جملي نسخن ۾ "ابوحليم"، اسان فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر جي گماني پڙهڻي "ابو حكيم" قائم ركي آهي. (ن-ب)

(4) هيءَ پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي. ر م ن: پنج ناهيات. (ن-ب)

(1) - (1) پ ن ب س ڪ: اوردهاپر، ر م: اود هافر. هيءَ پڙهڻي فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي "اودهاپر"مطابق آهي. (ن-ب)

(2) - (2) فارسي ڇاپي جي عبارت: "وفرستادن با حكيم مرزيد [رابراي هرچندر]." هن فقره ۾ "مرزيد-الخ" قياسي پڙهڻي آهي، جنهن جي بدران پ ن ۾ "مرزلل" ۽ ر م ب س ڪ ح ۾ "مرزيل" آهي "باحكيم" (يعني ابو حكيم) جي بدلي، هن جاءِ تي توڙي هيٺ، سيني نسخن ۾ "باحليم" آهي. (ن- ب)

(3) "جهتل" پڙهڻي فارسي ڇاپي ۾ قائم ڪيل آهي جا غالباً م مطابق آهي. هن جاءِ تي پ ن ب ح ڪ: جي متفق پڙهڻي "جهشل راي" آهي، ۽ ر جي "چهتل". جيئن تہ هن جاءِ تي قديم پ جي پڙهڻي ب "جهشل" آهي، انهيءَ ڪري، نسخن جي لحاظ سان، "جهتل" ۽ "جهشل" ٻئي پڙهڻيون هڪ جهڙيون وزندار آهن. (ن-ب)

(4) ن ب ح س ڪ: جهشل، ر: چهتل.(ن-ب)

قنوج جي راءُ هر چندر جو جواب

راءُ هرچندر جواب ڏنو تہ: ”اٽڪل هڪ هزار ڇهہ سؤ سالن کان هيءُ ملڪ اسان جي قبضي، انتظام ۽ حڪمراني هيٺ آهي. ڪنهن بہ مخالف کي اسان جي حدن کي لتاڙڻ ، يا اسان سان جهڳڙي ڪرڻ ۽ اسان جي بادشاهيءَ ۾ مداخلت ۽ قبضي جي طاقت نہ ٿي آهي. اسان کي توهان جي ڪهڙي پرواهہ آهي جو هن قسم جا گفتا ۽ ناممڪن خيال دل ۾ آڻي رهيا آهيو! جيڪڏهن قاصد کي قيد يا بند ڪرڻ جائز هجي ها تہ هن گفتگو ۽ ناممڪن دعويٰ تي اهڙو حڪم ڪيو وڃي ها، جيئن ٻين مخالفن ۽ سردارن لاءِ نصيحت ٿئي ها. هاڻي تون موٽي وڃ ۽ وڃي پنهنجي امير کي چئو تہ هڪٻئي جي قوت ۽ شان شوڪت جي اندازي لڳائڻ لاءِ هڪٻئي سان مقابلو ڪرڻ ضروري آهي، جيئن يا تہ توهان جي هيبت اسان تي ويهي وڃي، يا اسان جو غلبو توهان تي ٿئي. [242] ٻنهي ڏرين جي لڙائي ۽ بهادريءَ ۾ همت جي مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ ئي صلح يا جنگ جو فيصلو ٿيندو.“

جڏهن راجا هرچندر جو پيغام محمد بن قاسم کي پهتو تہ وڏيرن، مکيہ ماڻهن، اميرن، سپهہ سالارن، سولجرن، بهادرن ۽ نائبن کي سڏي چيائين: ”هن وقت تائين هندستان جي راجائن کي اللہ تعاليٰ جي فضل ۽ آسماني مدد سان مغلوب ۽ خوار خراب ڪيو ويو آهي. اڄ جڏهن هن هنيلي لعنتيءَ جي سامهون ٿيا آهيون، جنهن کي پنهنجي لشڪر ۽ هاٿين تي غرور آهي، تڏهن اللہ تعاليٰ جي مدد تي پروسو رکي اسان کي کوشش ڪرڻ گهرجي تہ هن کي برباد ڪري فتحمند ۽ ڪامياب ٿيون.“ [اهو ٻڌي] سيئي راجا هرچندر جي خلاف لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا، ۽ بيعت ڪري انهيءَ لڙائي ۽ جنگ تي هڪٻئي کي ترغيب ڏيارڻ لڳا.

محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ(1)

ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهہ (سج) رات جي پردي مان ظاهر ٿيو، تڏهن هڪ شتر سوار دارالخلافت جو پروانو کڻي پهتو(2). محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني(2)، هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرمسراءِ مان هن جون بہ ڪنواريون ڏيئرون گرفتار ٿي آيون هيون، جي محمد بن قاسم حبشي غلامن هٿان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاهہ ۾ موڪلي ڏنيون هيون. وقت جي خليفي غمخواريءَ خاطر کين حرمسراءِ جي حوالي ڪيو، تہ بہ ٽي ڏينهن آرام ونيو خلوت جي لائق ٿين. ڪن ڏينهن کان پوءِ سندن ياد خليفي جي مبارڪ دل تي آئي، ۽ رات جو ٻنهيءَ کي حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنائين. خيلفي وليد بن عبدالملڪ ترجمان کان پڇيو تہ:

معلوم ڪر تہ هنن مان وڏي ڪير آهي تہ انهيءَ کي روڪيو وڃي ۽ سندس ٻيءَ ڀيٽ کي ڪنهن ٻئي وقت گهرايو وڃي. ترجمان خدمتگار پهريائين تہ انهن کان نالا پڇيا. وڏيءَ چيو تہ: [243] منهنجو نالو "سريادیو" آهي. وڏيءَ کي گهرائي ننديءَ ڏانهن اشارو ڪيائين تہ هن کي وڃي سنياليو. جيئن هن کي ويهاري، منهن کولي، خليفي ڏانهس نهاريو تہ سندس ڪمال ۽ جمال تي چربو ٿي پيو. ۽ سندس خونخوار ناز و ادا هن جي دل کان صبر کسي ورتو. "سريادیو" کي هٿ وجهي پاڻ ڏانهن ڇڪيائين تہ "سريادیو" اٿي ڪڙي ٿي ۽ چيائين: "بادشاهہ سلامت رهي! آءٌ غلام بادشاهہ جي خلوت جي لائق نٿي ٿي سگهان. ڇاڪاڻ تہ امير عادل عمادالدين محمد بن قاسم اسان کي ٿي ڏينهن پاڻ وٽ رکي پوءِ دارالخلافت جي خدمت ۾ موڪليو آهي. شايد توهان جو دستور ائين آهي؟ بادشاهن لاءِ هيءَ خواري جائز نہ آهي." خليفي تي انهيءَ وقت عشق مڪمل طور غالب ٿي چڪو هو. ۽ صبر جي مهار سندس هٿ مان نڪري چڪي هئي،[تنهن ڪري] انهيءَ غيرت کان ڪيس تحقيق ۽ جاچ جوچ جي طاقت نہ رهي. ۽ هڪدم ڪاغذ ۽ قلم گهرائي پنهنجي هٿ سان پروانو لکيائين تہ: "محمد بن قاسم جتي بہ پهتو هجي تہ ڪيس گهرجي تہ پاڻ کي ڪچيءَ کل ۾ بند ڪري دارالخلافت ڏانهن واپس ٿئي."

محمد بن قاسم جو اوڏاپر(1) ۾ پهچڻ ۽ دارالخلافت جي پرواني جو وارد ٿيڻ

محمد بن قاسم کي جڏهن هيءُ فرمان اوڏاپر(1) جي شهر ۾ پهتو. تڏهن سندس چوڻ تي ڪيس ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪري صندوق ۾ رکي واپس موٽيا. محمد بن قاسم جان خدا پاڪ جي حوالي ڪئي، ۽ امراءُ جن جاين تي مقرر ٿيل هئا. سي پنهنجين ولايتن تي مستقيم رهيا. هن کي صندوق ۾ بند ڪري، وقت جي خليفي جي خدمت ۾ حاضر ڪيائون. خاص دربان کي چيائون تہ: وليد بن عبدالملڪ بن مروان کي اطلاع ڪر تہ محمد بن قاسم ثقفي[244] کي وٺي آيا آهن. خليفي پڇيو تہ: "جيئرو آهي يا مئل؟" چيائون: "شال خليفي جي عمر دائمي عزت ۽ دائمي بقا ۾ هجي! جڏهن حڪم اوڏاپر(1) جي شهر ۾ پهتو. تڏهن حڪم موجب پاڻ کي هڪدم ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪرايائين، ۽ بن ڏينهن کان پوءِ ساهہ حق پاڪ جي حوالي ڪري دارالبقا ڏانهن رحلت ڪري ويو. امير ۽ بادشاهن کي جن جن جاين تي مقرر ڪيو هئائين، تن اهي ولايتون پنهنجي قبضي ۾ ڪري، منبرن تي خطبو دارالخلافت جي لقبن سان جاري رکيو آهي، ۽ پنهنجي حڪومت جي پيرويءَ ۾ وڏي ڪوشش ڪري رهيا آهن."

خليفي جو صندوق کي کولڻ

پوءِ خليفي صندوق جو پڙ کولي، انهيءَ پرده نشين عورت کي حاضر ڪرايو. (ان وقت) (2)مورڙئي جي سائي ٽاري[2] سندس (خليفي جي) هٿ ۾ هئي، جا هن (محمد بن قاسم) جي ڏنڊن تي گهمائي پئي چيائين تہ: ”اي راجا جون ڏيئرون! اسان جو حڪم پنهنجن ڪامورن تي اجهو هن طرح جاري آهي، انهيءَ لاءِ تہ سيئي منتظر ۽ تابعدار رهندا اچن. جيئن ئي قنوج ۾ اسان جو هيءُ حڪم ڪيس پهتو تہ پنهنجي پياري جان اسان جي حڪم تي فدا ڪيائين.

ڏاهر جي ڏيءَ چگّيءَ جي خليفي وليد بن عبدالملڪ سان گفتگو

اتي پرده نشين چگّيءَ منهن تان گهنڊ لاهي، زمين تي سر رکي چيو: ”شال خليفو گهڻن سالن تائين وڌندڙ بخت ۽ وڏي نظام سان باقي رهي! داناءُ بادشاهہ تي لازم آهي تہ جيڪي بہ دوست يا دشمن کان ٻڌي [245] سو عقل جي ڪسوٽيءَ تي دل جي صلاحڪار سان پرکي ۽ پيٽي ڏسي، جڏهن صحيح ۽ بنا شبهي ثابت ٿئي، تڏهن عدالت جي رستي تي حڪم فرمائي، تہ جيئن خدائي غضب ۾ گرفتار ۽ انساني طعنن جو شڪار نہ ٿئي. توهان جو حڪم برابر هلي ٿو، پر دل مبارڪ حڪمت ۽ سمجهہ کان خالي آهي. پاڪدامنيءَ جي خيال کان محمد بن قاسم اسان جي لاءِ پيءُ ۽ پاءُ جي بجاءِ هو. سندس هٿ چراند اسان غلامن تي ڪابہ ڪانہ هئي. پر جنهن صورت ۾ هند ۽ سنڌ جي بادشاهہ کي برباد ڪري، اسان جي ابن ڏاڏن جي بادشاهي ويران ۽ ضايع ڪيائين، ۽ اسان بندن کي بادشاهيءَ تان (ڪيرائي) غلاميءَ جي درجي تي پهچايائين، تنهن ڪري انتقام خاطر ڪيس مناسب بدلي ڏيڻ لاءِ، ۽ سندس بربادي‌ءَ ۽ دفع ڪرڻ واسطي، خليفي جي خدمت ۾ ڪوڙ ظاهر ڪيوسين. اسان جو مطلب پورو ٿيو ۽ هن ڪوڙ ۽ ملاوت ذريعي اسان کي هيڏو انتقام حاصل ٿيو. ۽ خليفي قطعي حڪم جاري ڪيو. جيڪڏهن خليفي جو عقل شهوت جي پردي ۾ ڏڪجي نہ وڃي ها، ۽ (پهريائين) جاچ ڪرڻ واجب سمجهي ها، تہ هن پشيماني ۽ ملامت سان نہ پرجي ها. جيڪڏهن محمد بن قاسم کي بہ عقل ۽ حڪمت يا وري ڪري ها، تہ باقي هڪ ڏينهن جي پنڌ تائين اڳتي وڌي اچي ها ۽ اتي پاڻ کي ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪرائي ها، جڏهن جاچ ٿئي ها تہ آزاد ٿي وڃي ها، ۽ برباد نہ ٿئي ها.“ خليفي کي [هي ٻڌي] افسوس ٿيو. ۽ نهايت افسوس وچان هٿ جي پنيءَ کي چڪ وجهڻ لڳو.

چگّيءَ جي ٻيو پيرو گفتگو

پرده نشين چگيءَ وري ٻيو دفعو زبان کولي خليفي ڏانهن نهاريو ته معلوم ڪيائين ته خليفي جي ڪاوڙ چوٽ چڙهيل آهي. (اتي) چيائين ته: "بادشاهه وڏي غلطي ڪئي آهي، جو ٻن ٻانهين خاطر اهڙي ماڻهوءَ کي [برباد ڪيائين] جنهن اسان جهڙيون لکين پرده نشين قيد ڪيون. [246] هند ۾ سنڌ جي ستر بادشاهن کي تخت تان جنازي جي تختي تي ليٽايو. بتخانن جي بجاءِ مسجدون ۾ منبر اڏايا ۽ منارا ٺهرايا. جيڪڏهن هن کان ڪا ٿوري بي ادبي يا ڪا اٽوٽندڙ حرڪت ٿي ٻه هئي، ته ٻه هڪ مطلبي ماڻهوءَ جي چوڻ تي محمد بن قاسم کي برباد ڪرڻ نه گهربو هو." [اتي] خليفي حڪم ڏنو ۽ ٻنهي ٻينرن کي پٽ ۾ لنبي ڇڏيائون.

انهيءَ وقت کان اڄ تائين اسلام جو جهنڊو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سربلند ۽ ترقي پذير آهي.

دعا

شال اللّٰه تعاليٰ، جلت قُدرتهَ و تَقدَست اَسمائه، اسلام جي گذريل بادشاهن کي رحمت ۾ ٻڌل رکي، ۽ وقت جي بادشاهن کي، جيڪي هن زماني جو قوام ۽ وقت جو نظام آهن، انساني دور جي ختم ٿيڻ تائين، ملڪ جي تخت تي دائم ۽ قائم رکي، ۽ سندن هيبت سان اسلام جي جهنڊي کي حادثن ۽ مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين آفتن کان محفوظ رکي. بِعونِهَ وَتَوفِيقه.

(1)مخلص ڪتاب: مِنهاج الدِينِ وَالمُلکِ، اَلحضرَهِ الصدرُ الاجَلّ العالِمُ عينَ المُلکَ(1)

پوءِ هيءُ ڪتاب، جنهن جو لقب "مِنهاجُ الدينِ وَ المُلکِ الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملک" آهي، جو هند ۽ سنڌ جي فتح بابت ۽ عرب جي عالمن ۽ ادب وارن حڪيمن جي تصنيف [247] ۽ فڪر جي صنعتن، فطرت جي عجائبات، عقل، فضيلت ۽ ضمير جي غرائبات سان سينگاريل آهي. جو دوست جي دلين جي حياتي ۽ انسانن خواه جنن لاءِ باغيچو آهي. عرب وارن جي دانائيءَ جي تعريف بيان جي حد کان ٻاهر ۽ لشڪر جي مردانگيءَ جي توصيف ڳاڻاڻي کان وڌيڪ آهي. تنهن جو بنياد حڪومت جي قاعدن جي بنياد رکڻ ۽ سياست جي ڳنڍين کي مضبوط ڪرڻ لاءِ رکيو ويو آهي. جنهن جي ضمن ۾ دين ۽ دولت جون نصيحتون آهن، ۽ جو ملڪ ۽ ملت جي طريقن جو ضامن آهي. جيتوڻيڪ عربي زبان ۽ حجازي لئي ۾ وڏو درجو هئس، ۽ عرب جي بادشاهن کي هن جي پڙهڻ ڏانهن نهايت توجه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو، پر جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (ڊڪيل) ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهن ڪري عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو. ايران جي ڪنهن ٻه سينگاريندڙ، نه هن فتحنامي جي ڪنوار

كي سينگاريو هو. ۽ نڪي زبان جي سينگارخاني ۽ حڪمتن جي ٻُجڪي (بغچي) مان هن کي ڪو وڳو ڏيڪايو هو. نہ عقل جي خزاني مان ڪو زيور پهرايو هو. ۽ نہ وري فصاحت جي ميدان ۽ بلاغت جي باغيچن مان هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو. پر جنهن صورت ۾ زماني جي سخت حادثن هن شڪسته [حال مصنف] ڏانهن [رخ رکيو] ۽ زماني جون فوجون ۽ حادثن جون مصيبتون اچي سيني جي سفيني ۾ گڏ ٿيون، پريشانيءَ جا سيءِ قسم موجود ۽ دلداريءَ جا دروازا بند [ٿي چڪا] ۽قسمين قسمين خطرن ۽ نڪين جا اسباب ظاهر [ٿيا] تہ انهيءَ حال سان هيءُ ڪتاب هن بنده جي اڌپوري ذهن پورو ڪيو- وَالحمدُ للّٰه رَب العالمِين [248]

---

(1) هن عنوان کان وٺي ڪتاب جي آخر تائين، جملي احوال ڇڻ هڪ ڏند ڪٿا آهي. جنهن لاءِ ڪابہ تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن-ب)

(2) -(2) هيءَ پڙهٽي فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي. ن، ر: محمد بن علي ابوالحسن همداني. م، ب، ح، س، ڪ ۾ بہ "مدائني" جي بدلي "همداني" آهي. (ن-ب)

(1) - (1) پ، س: اودهاپور، ن: اردهاپور، ر، م: اود هافر.

(1) ر، م: اودهاپور، ن: اودهاپر.

(2) - (2) اصل عبارت: "شاخ مورد سبز". "مورد" جو لفظي ترجمو "مورڙئو" ڪيو ويو آهي. مورد هڪ چمڪندڙ پنن سان، سدا سائو، خوشبودار، ۽ اڇڙن گلن سان هڪ ٻوٽو آهي جنهن کي انگريزيءَ ۾ Myrtle ۽ يوناني ٻوليءَ ۾ Murtus چئجي ٿو. (ن-ب)

(1)-(1) ن ۾ هيءَ عبارت هوبهو ائين عنوان طور آيل آهي ۽ اسان بہ ان مطابق عنوان طور ڏني آهي، سواءِ ان جي تہ اصل عبارت ۾ زيرون زبرون ڪين آهن، ۽ "منهاج الدين" جي بدران "سماءُ الدين" آهي. بين جملي نسخن ۾ بہ"منهاج الدين" جي بدران "سماءُ الدين" آهي (ڏسو فارسي ڇاپو ص 247): مگر جيئن تہ هيٺ پيهر ڪتاب جي ڏنل نالي ۾ "منهاج الدين" آهي، انهيءَ ڪري اسان بہ عنوان ۾ "سماءُ الدين" جي بدران "منهاج الدين" رکيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [247]. (ن-ب)

اشارا ۽ واڌارا*

8/[6] قباجة السلاطين: يعني ناصر الدين قباچه. لفظ "قباچه" فارسي زبان ۾ "قبا" جي تصغير آهي، يعني نندڙي قبا يا ڪُڙتڙو. پر غالباً هيءُ لفظ ترڪي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "وڏو ۽ عاليشان". انهيءَ لحاظ سان "قباجة السلاطين" جي معنيٰ ٿيندي "وڏي ۾ وڏو بادشاهه". ناصر الدين قباچه جي وڌيڪ حالات لاءِ ڏسو "طبقات ناصري" ص ص 142، 144، 172، 174 (ع.م)

53/[6] سلطان ابوالمظفر محمد بن سام: يعني سلطان معزالدين محمد بن سام غوري، جو هندستان جي تاريخ ۾ شهاب الدين غوري (599- 602هـ) جي نالي سان مشهور آهي (ع.م)

54/[7] قيم اميرالمؤمنين ابوالفتح قباجة السلاطين: يعني ناصرالدين قباچه، جنهن کي انهن لقبن سان لکيو ويو آهي. عوفي پڻ قاضي تنوخي جي "ڪتاب الفرج بعد الشدة" جي سندس ڪيل فارسي ترجمي جي مهاڳ ۾ ناصرالدين قباچه کي "ابوالفتح قباجة السلاطين قسيم اميرالمؤمنين" جي القاب سان لکيو آهي- ڏسو مقدمة جوامع الحڪايات، مطبوعه لندن 1939ع، صفحه 15. (ن - ب) - غوري بادشاهه "قسيم اميرالمؤمنين" جي لقب سان سڏبا هئا. ۽ پڻ غوري غلامن کي، جن ڪئين سال هندستان تي حڪومت ڪئي، هن لقب سان سڏيندا هئا. جيئن ته ناصرالدين قباچه، سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي غلامن مان هو. ۽ پڻ سلطان قطب الدين ايبڪ جون ٻه نياڻيون هڪٻئي پويان نڪاح ۾ آنديون هئائين، تنهن ڪري فتحنامي جي مصنف کيس انهيءَ لقب سان لکيو آهي. غوري بادشاهن کي هي لقب ڇو ڏنو ويو؟ تنهن لاءِ ڏسو "طبقات ناصري" ص ص. 37-38.(ع.م)

56/[9] اميرعماد الدولة والدين: فتحنامي ۾ هن صفحي توڙي [3]،[106]،[141]،[163] ۽[244] صفحن تي محمد بن قاسم کي"ماداالدين" جي لقب سان ياد ڪيو ويو جو ظاهراًفتحنامي جي فارسي مترجم علي ڪوفي طرفان اضافو آهي، جنهن کي فرشته (برگس،4.3x4) پڻ استعمال ڪيو آهي. فارسي مترجم ٻيءَ جاءِ تي [فتحنامي ص 127] محمد بن قاسم کي "ڪريم الدين" جي لقب سان سڏي ٿو. مترجم جي وقت ۾ اهڙن لقبن جو عام رواج هو. جنهن کان متاثر ٿي هن محمد بن قاسم جي لاءِ پڻ اهي لقب پنهنجي طرفان استعمال ڪيا. درحقيقت محمد بن قاسم واري زماني (پهرين صدي هجري جي آخر) ۾ اهڙا لقب ناپيد هئا، ۽ ڪنهن ٻه عربي تاريخ ۾ محمد بن قاسم لاءِ اهڙا لقب استعمال ڪيل نه آهن. البت محمد بن قاسم جو عربي رواج موجب، هڪ خاص ڪُنيه "اَبوالَبهار" هو. عربي لغت "تاج

العروس" جو مصنف، مشهور عرب عالم مرزباني جي حوالي سان لکي ٿو ته: محمد بن قاسم کي "بهار" نالي هڪ ٻوٽي سان خاص انس هو. جنهن ڪري "ابوالبهار" (بهار جو پيءُ) جي ڪنيه سان سڏجڻ لڳو. تاج جومصنف، الجوهري جي حوالي سان لکي ٿو ته: "بهار"هڪ ٻوٽو آهي جو بهار جي موسم ۾ ايرندو آهي، جنهن کي عرب العرار، العرارة عينَ البقر توڙي بهارالبر جي نالن سان سڏيندا آهن، ا.هـ. محمد بن قاسم جي ڪنيه متعلق تاج العروس جو هي حوالو نهايت نايابَ ۽ قيمتي آهي، جنهن جي بنياد تي فارسي مترجم جي ايجاد ڪيل لقبن "عمادالدين" ۽ "ڪريم الدين" جي لقبن جي ترديد ٿئي ٿي، ۽ محقق مؤرخن لاءِ محمد بن قاسم جي سڃي نالي "ابوالبهار محمد بن قاسم الثقفي" جي تصديق. (ن-ب)

57/[9] اروڙ: اسان متن ۾ صفحي جي حاشيه تي ڄاڻائي چڪا آهيون ته فتحنامي جي نسبتاً قديم نسخي پ جي پڙهٽي "ارور" آهي باقي ٻين جملي نسخن جي پڙهٽي "الور"آهي. بلا ذري (فتوح البلدان، مطبوعه يورپ ص ص 41-439، 445)، يعقوبي (مطبوعه يورپ 346x2)، ابن لاثير (مطبوعه مصر ص ص 258x4، 282)، ابن حوقل (مطبوعه يورپ ص 230)، ياقوت [معجم البلدان (الرور)] وغيرهم عرب مؤرخن توڙي جاگرافيدانن هن شهر جو نالو "الرور" ڪري لکيو آهي، جنهن ۾ شروع واري "ال" غالباً معرفه جي آهي. گمان غالب آهي ته اسلام کان اڳ هن مقام جو نالو "رود" هو جنهن جي معنيٰ آهي نهر يا درياءَ. ياقوت، حمزه اصفهاني جو قول نقل ڪندي لکي ٿو ته: سنڌونديءَ جو قديم ايراني نالو "مهراڻ رود"هو [معجم البلدان (مهران)]. جيئن ته هن مقام وٽ مهراڻ ڦٽي ٻه شاخون ٿي پيو انهيءَ ڪري درياءَ جي رخ جي اهميت جي لحاظ،يا شايد انهن ٻن شاخن مان ايرندين شاخ جي نالي جي لحاظ سان هن مقام جو نالو ئي "رود" يا نهر پئجي ويو. محب الله بکري پنهنجي هڪ مختصر تاريخي تصنيف (قلمي) جي ٻئي باب "در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات سنده و وجه تسمية و لغة آنها" هيٺ لکي ٿو ته: هن شهر کي ڪسري نوشيروان جي دؤر ۾ هڪ تاجر نالي "مهماس بن اروخ بن هيلاج ارمني" آباد ڪيو. هيءَ روايت ٻه هن شهر جي بنياد کي ايراني اقتدار واري دؤر سان وابسته ڪري ٿي ۽ انهيءَ لحاظ سان هن شهر جو ابتدائي فارسي الاصل نالو "رود" قدري قرين قياس نظر اچي ٿو. جو غالباً مقامي لهجي موجب ڦري "رور" ٿيو. عربن ان کي "الرور" سڏيو. جنهن جا مقامي لهجي جي لحاظ سان پوءِ ڦري ٻه اچار ٿيا: "ارور" (عربي اصول مطابق "ل" جي حذف سان) ۽ "الور" (بيقاعدي، "ل" جي قائم رکڻ ۽ "ر" جي حذف سان). اهي ٻيئي اچار گهٽ وڌ ويندي هن پوئين وقت تائين رائج رهيا. تعجب آهي

جو سنڌي مورخن مثلاً مير معصوم، مير علي شير قانع وغيرها "الور"تلفظ اختيار ڪيو آهي، حالانڪ "ارور" نسبتاً زياده صحيح آهي. محقق بيروني ڪتاب الهند (متن ص 100، انگريزي ترجمو 1 x250) ۾ هن شهر جو نالو صاف طور "ارور" لکيو آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ جا ماڻهو ب انهيءَ تلفظ جي مناسبت سان هن شهر کي "اروڙ" سڏين ٿا. هن قديم شهر جا آثار روهڙيءَ کان اٽڪل 3 ميل ڪن ڏکڻ - اوپر طرف، اپرندي ناري جي پراڻي پيٽ جي اولهه ۽ موجوده نئين واهه جي اتر طرف ٽڪر تي موجود آهن، جتي اڄ تائين"اروڙ" نالي ڳوٺ آباد آهي. ٽڪر جي هيٺان اتر - اولهه طرفان درياءَ جي قديم وهڪري وارو پيٽ صاف طور تي نظر اچي ٿو. هي شهر اسلام کان اڳ راءُ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي دؤر کان وٺي ويندي عربن جي حڪومت جي اوائل دؤر ۾ تقريباً سن 125 هـ تائين سنڌ جو تختگاهه رهيو. جنهن بعد منصوره تختگاهه ٿيو. (ن-ب)

57/ [9] اسماعيل بن علي.... بن شيبان الثقفي: هتي ڇاپي ۾ غلطي ٿي آهي- سڄو صحيح نالو هن طرح سمجهڻ گهرجي: "اسماعيل بن علي بن محمد بن موسي بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان الثقفي." فقط پ جي پڙهڻي مطابق ئي "يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان" ٿيندو، مگر ٻين جملي نسخن ۾ "يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن شيبان" آهي. اسان پ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ص [235] تي ب پ توڙي ٻين سيني نسخن جي متفق پڙهڻي"يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان" آهي. فارسي ايڊيشن ۾ پ جي پڙهڻي کي نظر انداز ڪري، ٻين نسخن جي پڙهڻي "يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن‌شيبان" اختيار ڪئي وئي آهي، جنهن کي ص [235] تي سيني نسخن جي متفق پڙهڻيءَ سان مطابقت ڏيئي نٿي سگهجي. (ن-ب)

57/[9] بکر: شهر بکر جو هيءُ حوالو تقريباً 613 هـ جو آهي. جڏهن فتحنامي جومؤلف علي ڪوفي، عربي تاريخ جو مواد گڏ ڪرڻ لاءِ اُچ مان هلي اروڙ ۽ بکر ۾ آيو. ان وقت تائين اتي جا امام عربن جي ثقفي خاندان مان هئا، جي غالباً محمد بن قاسم جي فتح وقت اتي سڪونت پذير ٿيا. جنهن جي معنيٰ اروڙ سان گڏ بکر جو قديم شهر ب محمد بن قاسم جي وقت ۾ موجود هو. محمد بن قاسم جي فتحن جي سلسلي ۾، مؤرخ بلاذريءَ (فتوح البلدان، مطبوعہ يورپ ص ص 440-441) پڻ بن شهرن "الرور و بغرور" جا نالا گڏوگڏ آندا آهن، جن مان مراد "اروڙ ۽ بکر" ئي سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

58/[11] شرف الملک رضي الدولة والدين: مٿي عبارت ظاهر آهي تہ وزير شرف الملک رضي الدين، فتحنامي جي مؤلف علي ڪوفي جو مربي هو. هيٺ صفحي 16 تي ڇاڙايل آهي تہ هو حضرت ابوموسيٰ الاشعري جي اولاد مان هو ۽ سندس پٽ وزير عين الملک جي ڏنل سڃي نالي مان ثابت آهي تہ سندس نالو ابوبڪر هو. "نورالله مفجعه و طيب ثراه" جي دعائيہ فقرن مان ظاهر آهي تہ فتحنامي جي انتساب وقت (سن 613 هـ) وزير شرف الملک فوت ٿي چڪو هو. (ن-ب)

شرف الملک رضي الدين ابوبڪر، ناصر الدين قباچہ (602-625 هـ) جو وزير هو. مصنف عوفي پنهنجي تاريخي ڪتاب "لباب الالباب" ۾ هيٺين رباعي سندس مدح ۾ قلمبند ڪئي آهي:

اي صدر بفر ملک عجم چون تو نيافت
شہ صاحب فرخنده قدم چون تو نيافت
بسيار بگشت روز و شب دست بدست
تيغ و قلم و عدل و کرم چون تو نيافت

(ع.م)

59/[12] ملک جي ڏئل (چونڊيل..... حسين بن ابي بکر الاشعري): اصل القاب (سنڌي ترجمي هيٺ آيل) سميت سڃو نالو هن طرح آهي: "عين الملک فخر الدولة والدين، نظام الاقاليم، جلال الوزراء حسين بن ابي بکر بن محمد الاشعري". هيءُ وزير عين الملک فخرالدين حسين، مٿئين وزير شرف الملک رضي الدين ابوبڪر جو پٽ آهي ۽ علي ڪوفي فتحنامي ڏانهنس منسوب ڪيو آهي. غالباً سندس والد وزير شرف الملک جي وفات بعد ئي عين الملک، ناصر الدين قباچہ جو وزير بنيو. هو عالمن جو وڏو قدردان ۽ مربي هو. ۽ سندس هن وزارت جي دؤر ۾ ئي مصنف عوفي پنهنجو ڪتاب "لباب الالباب" سن 18-1222/617ع ڌاري شهر اُچ ۾ لکي. سندس نالي منسوب ڪيو- ڏسومقدمہ جوامع الحڪايات، لنڊن، 1929ع، ص 12.(ن-ب) سن 625 هـ ۾ جڏهن التمش جي وزير نظام الملک جنيدي اچي ناصرالدين قباچہ کي سنڌ ۾ بکر جي قلعي اندر گهيريو. ۽ قباچہ ذلت جي موت کان مهراڻ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي ختم ڪيو. تڏهن سندس باقي رهيل خدمتگار، جن مان وزير عين الملک، سندس پاءُ بهاوالدين حسن، "لباب الالباب" جو مصنف عوفي ۽ "طبقات ناصري" جو مصنف منهاج سراج بہ هئا، وڃي التمش جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. (ع.م)

ساڳئي سال (سن 625 هـ) سلطان التمش پنهنجي شهزادي رڪن الدين فيروز کي بدايون جو گورنر مقرر ڪيو ۽ عين الملک کي پٽ نوازي هن شهزادي جو ديوان يا وزير مقرر ڪيو. ڏسو طبقات

ناصري ص. 73-172 ۽ 82-181: ۽ تاريخ ايليٽ ڊائوسن، جلد 2، ص 325 ۽ 330.(هوڙي والا ص 80)

[15]/62 ديبل : ديبل جي قدامت متعلق فتحنامي جي هن حوالي مان گمان نڪري ٿو ته ديبل راءَ گهراڻي جي وقت (6 صدي عيسوي) ۾ موجود هو. ديبل متعلق پهريون تاريخي حوالو بلاذريءَ جي "فتوح البلدان" ۾ ملي ٿو، جنهن مطابق سن 15هـ (37- 636 ع) ۾، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي پنهنجي پائرن، مغيره ۽ حڪم جي هٿ هيٺ سمنڊ ذريعي هڪ مهم موڪلي، جنهن هندستان جي الهندي ڪناري جي ٿن بندرن ديبل، پروچ ۽ ٿاڻي تي فتحون حاصل ڪيون. ان بعد مسلم ڪمانڊرن عبيدالله بن بنهان ۽ بديل بن طهفة البجلي جي ديبل تي 711 ع ڪان اڳ جي حملن، محمد بن قاسم جي 712 ع ۾ ديبل جي فتح، ۽ سنڌ ۾ عرب حڪومت جي دؤر ۾ ديبل جا مسلسل حوالا ملن ٿا. عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن مان مسعودي (43 - 942 ع)، اصطخري (51- 950 ع) ابن حوقل (68 - 943 ع)، ۽ آخر ۾ مقدسي (86 - 985 ع) خود ديبل ۾ آيا ۽ پنهنجا اکين ڏٺا واقعا قلمبند ڪيائون. ان کان سواءِ، غالباً ٻڌل بيانن جي بنياد تي، ديبل متعلق هيٺيان حوالا ملن ٿا. سفرنامو مسعر بن مهلهل (43 - 942 ع) ، حدودالعالم (تِصنيف 982)، بيروني‌ءَ ڪتاب الهند (11 صدي عيسويءَ جو اوائل)، ادريسي (51 - 1150 ع)، سمعاني (1229 - 1179 ع)، ۽ ياقوت: معجم البلدان (28 - 1224 ع). هندستان جي اسلامي تاريخ ۾ سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي فتح ديبل (83 - 1182 ع) ۽ سلطان جلال الدين خوارزم شاهه جي فتح ديبل (1254 ع) جا حوالا موجود آهن.

اهي جملي حوالا سنڌ جي انهيءَ ساڃڻي قديم تاريخي بندر ديبل سان تعلق رکن ٿا، جنهن جو هن ڪتاب فتحنامي ۾ بار بار ذڪر آيو آهي ۽ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو. انهيءَ ڪري تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڪافي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته تقريباً 6 صدي عيسويءَ کان وٺي تقريباً 13 صديءَ جي نصف (1253 ع) تائين ديبل بندر بهتر يا زبون حالت ۾ قائم رهيو(1). گمان غالب آهي ته ڏهين صديءَ ۾ جيئن سنڌ ۾ عربي حڪومت جو زور ٽٽو. تيئن سندن طاقت ۽ واپار جي مرڪز ديبل جي اهميت ۽ حفاظت بہ گهٽجڻ لڳي. ٻئي طرف مقامي حالتن جي تبديلي ۽ سنڌونديءَ جي ڇوڙ وارين شاخن ۾ ڦير گهير سبب، خود نديءَ جي هڪ شاخ تي هڪ نئين بندر لاءِ سهوليت پيدا ٿي، جنهن تي "لوهاراني" نالو پيو. يارهين صديءَ جي شروع ڌاري محقق بيروني ديبل سان گڏ هن ٻئي بندر "لوهاراني"جو ذڪر ڪيو آهي. غالباً هن نئين بندر جي سهوليت، ديبل

جي اهميت کي آهستي آهستي ختم ڪري ڇڏيو ۽ ايندڙ ٻن سؤ سالن اندر ديبل بالڪل ئي ڦٽي ويو. تنهن ڪري سن 1334ع ۾ جڏهن ابن بطوطہ، سنڌوندي رستي هيٺ سمنڊ طرف ويو تہ اتي "لاهري بندر" کي ئي اوج تي ڏٺائين. البت هن نئين بندر کان 6-7 ميل پري، هن هڪ ڦٽل شهر جا آثار پڻ ڏٺا، جي شايد جهوني ديبل جا هئا.

بهر حال ديبل بندر تقريباً ڇهہ سؤ ورهيہ سنڌ جو هڪ مکيہ بندر ٿي رهيو ۽ هن عرصي واري سنڌ جي سياسي خواہ اقتصادي تاريخ ۾ ديبل سان وابستہ هئي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ ديبل بندر ڦٽي ويو، مگر سنڌ وارن ان جي جاءِ نشين بندر کي وري بہ ديبل سڏيو. ڇاڪاڻ تہ گذريل ڇهہ سؤ سالن جي عرصي ۾ "بندر" ۽ نالو "ديبل" لازم ملزوم جو بنجي چڪا هئا. پوئين زماني جي تاريخ هن عام رواج جي تصديق ڪري ٿي، 160 صدي عيسوي ۾ پورچو گيزن هن ساڳئي لاهري بندر کي "لاهري بندر، دِيئوئل ۽ سنڌي دِيئوئلسند" ڪري لکيو آهي، ۽ ان بعد انگريزن بہ ان کي "ستي ديوئل" خواہ "لاڙي بندر" ڪري سڏيو(1): ساڳئي وقت ٺٽي بہ هڪ دريائي بندر جي اهميت حاصل ڪئي ۽ ان کي بہ ديبل جو نالو ڏنو ويو. تنهن ڪري ابوالفضل "آئين اڪبري" ۾ ٺٽي کي ديبل سڏيو آهي، ۽ ساڳئي وقت مير معصوم لکي ٿو تہ سندس وقت ۾ لاهري بندر توڙي ٺٽي، ٻنهيءَ کي "ديول بندر" چيو وڃي ٿو (تاريخ معصومي فارسي ص 6). جيئن تہ آڳاٽي وقت کان لاهري بندر تي بہ ديبل جو نالو پئجي چڪو هو. انهيءَ ڪري اسان جي پوئين مؤرخ مير علي شير قانع لاهري بندر کي "پراڻو ديبل"ڪري پانيو (تحفة الڪرام 3 54x - 253). ساڳيءَ طرح پير پٺو، جو بگهاڙ شاخ جو هڪ بندر هو، تنهن کي بہ مقامي طرح ديبل سڏيو ويو. جيئن تہ مير علي شير، تحفة الڪرام (3x247-252) ۾ اتي دفن ٿيل بزرگ شيخ حسين عرف پير پٺي کي "ييلي" ڪري لکيو آهي.

مٿئين وضاحت مان معلوم ٿي چڪو تہ جيتوڻيڪ اصل "ديبل" جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو، سو زماني جي انقلاب سبب ڦٽي ويو،تاهم يادگار طور ان جو نالو هلندو آيو ۽ بعد ۾ لوهاراني يا لاهري لاهوري بندر ۽ توڙي ٺٽو، ٻيئي ديبل سڏجڻ لڳا. انهيءَ ڪري انهن ٻنهيءَ مان ڪنهن بہ هڪ کي اصلي قديم ديبل بندر سمجهڻ غلط ٿيندو. محقق بيروني، جنهن پهريائين پهريائين لوهاراني بندر جو ذڪر ڪيو آهي، تنهن صاف لکيو آهي تہ ديبل هڪ ساحلي بندر هو ۽ لوهاراني ان کان جدا اپرندي ڏانهن سنڌوندي‌ءَ جي هڪ شاخ جو بندر هو (ڪتاب الهند، عربي متن، ص 102). ٺٽي جو تہ بنياد ئي گهٽو پوءِ، سومرن جي حڪومت جي بالڪل آخر ۽ سمن جي اوائلي دؤر ۾ تقريباً 37- 1333ع ڌاري پيو. انهيءَ ڪري پاٽنجر ۽ ڪنيگهام جو لاهوري بندر کي اصلي

ڊيبل بندر سمجهڻ، يا رچرڊ برٽش، ڪئپٽن مڪمرڊو، ڊلا روشي، رينيل، ڊبليو هئملٽن، (توڙي پاٽنجر ۽ برنس جو سندن ٻيءَ راءِ موجب) ۽ آخر ۾ هينري ڪزنس جو نٽي کي قديم ڊيبل سان متعين ڪرڻ ظاهراً غلط آهي. ايليٽ، ڪراچي کي ڊيبل نهرائي ٿو، جو صحيح نه آهي، چاڪاڻ ته سن 1725ع کان اڳ ڪراچي جو وجود ئي ڪونه هو ۽ بندر طور ڪراچي پهريائين سن 1729ع ۾ استعمال ٿي. ميجر راورٽي، عرب مؤرخن ۽ جاگرافيدانن جي حوالن کي نظر انداز ڪري، محض ڪئپٽن نيو پورٽ جي بيان (سن 1666ع) جي آڌار تي (جنهن ۾ پير پٽي کي "ديوئل" سڏيو ويو آهي) پير پٽي کي ڊيبل قرار ڏئي ٿو. اسان اڳ چئي آيا آهيون ته ڊيبل جي زوال بعد جهڙيءَ طرح لاهريءَ بندر ۽ نٽي کي ڊيبل سڏيو ويو، اهڙيءَ طرح پير پٽي کي به ڊيبل سڏيو ويو.

ڊيبل جي جڳهه متعين ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته ان وقت جي عرب مؤرخن ۽ جاگرافيدانن جي بيانن مان ڪن پڪن دليلن جو سهارو ورتو وڃي، ڇوته مشڪوڪ ۽ وضاحت طلب حوالا ڪنهن به خاطر خواه نتيجي تي نه پهچائيندا. مثلاً عرب جاگرافيدانن ڊيبل جا طول ۽ عريض (ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ) ڏنا آهن، مگر اهي خود وضاحت طلب آهن: اول ته هر هڪ مصنف طول ۽ عريض جا مختلف درجا ڏنا آهن، ۽ ٻيو ته يقين سان چئي نٿو سگهجي ته هنن مان هر هڪ ڊگهائي ڦاڪ ڪٿان ڳڻڻ شروع ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح عرب جاگرافي نويس ڊيبل جا مفاصلا ڏنا آهن، پر اهي به جملي وضاحت طلب آهن: اول ته جن شهرن کان ڊيبل جا مفاصلا ڏنا اٿن، خود انهن شهرن جون جڳهيون معلوم نه آهن، ۽ ٻيو ته اهي مفاصلا ڏينهن جي پنڌن، يا منزلن ۽ مرحلن جي عدد، يا فرسخن ۽ ميلن ۾ ڏنل آهن. مگر ڪيئن چئي سگهجي ته هڪ ڏينهن جي پنڌ مان ڇا مراد آهي، يا هڪ منزل يا مرحلي جو ڪيترو مفاصلو سمجهڻ گهرجي، يا ان وقت جو فرسخ يا ميل ۾ ڪيترو مفاصلو قرار ڏجي. انهن مشڪوڪ اندازن جو نتيجو آهي جو ٻن محققن، ايليٽ ۽ هيگ، ٻنهي ڊيبل کي متعين ڪرڻ لاءِ پنهنجي دليلن جو مدار عرب مصنفن جي ڏنل مفاصلن تي رکيو آهي. مگر تنهن هوندي به ايليٽ ڪراچي کي ڊيبل نهرايو آهي ته هيگ وري ڪراچي کان اٽڪل 50 ميل اوپر ڏکڻ طرف، ڪڇ بکيرا يا بيگ ڇڳيو (نٽي کان ويهه ميل ڪن ڏکڻ - اولهه) جي ڦٽل ڏڻ کي ڊيبل قرار ڏنو آهي.

اسان جي خيال ۾ ڊيبل جي ماڳ کي متعين ڪرڻ ۾، اصولي سوال هيءُ آهي ته آيا ڊيبل خود مهراڻ جي ڪناري تي، يا ان جي ڪنهن شاخ جي ڪپ تي، يا سمنڊ جي ساحل تي، يا سمنڊ جي ڪنهن ڪاريءَ جي ڪنڊيءَ تي هو؟ ان سلسلي ۾ هينيان حوالا غور طلب آهن: بقول ابن خرداذبه،

ديبل مهراڻ جي ڪناري تي نہ هو بلڪ مهراڻ جي ڇوڙ کان ٻہ فرسنگ پري هو. اصطخري صاف طور ڄاڻائي ٿو تہ، ديبل مهراڻ کان اولهہ طرف سمنڊ تي هو. مسعودي چوي ٿو تہ مهراڻ جو ڇوڙ ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي پري هو. ابن حوقل لکي ٿو تہ، ديبل جو شهر مهراڻ کان اولهہ طرف سمنڊ تي هو. بقول مقدسي، ديبل هڪ ساحلي شهر هو. ياقوت، مسعر بن مهلهل جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو تہ، ديبل سمنڊ جي ڪناري تي هو. بيروني جي تحقيق موجب، ديبل ساموندي ساحل تي هو ۽ لوهاراني بندر ان کان ايرندي طرف مهراڻ جي ڇوڙ وٽ هو. الخوارزمي (ڪتاب صورت الارض ۾) لکي ٿو تہ ديبل سمنڊ تي هو. قلقشندي هڪ آڳاٽي ڪتاب "اللباب" جي حوالي سان لکي ٿو تہ "تحقيق ديبل هندي سمنڊ جي ساحل تي آهي."

مٿين حوالن مان اصطخري، مسعودي، ابن حوقل ۽ مقدسي جا بيان اکين ڏٺا آهن. انهن بيانن مان هيٺيان پڪا پختا نتيجا نڪرن ٿا تہ: (1) ديبل، مهراڻ يا ان جي ڪنهن ٻہ شاخ جي ڪناري تي ڪوٺہ هو. (2) ديبل مهراڻ کان ڪُڇ پنڌ پري الهندي طرف هو. ۽ (3) ديبل ساموندي ساحل جوبندر هو. انهن يقيني نتيجن جي بنياد تي ٻہ ٽٽي، پيرپٽي يا لاهري بندر کي ديبل سمجهڻ غلط ٺيندو. ديبل کي لازمي طور مٿين مصنفن جي وقت واري مهراڻ جي ڇوڙ کان اولهہ طرف سمنڊ جي ساحل تي تلاش ڪرڻ گهرجي.

---

*هيٺين صفحن ۾ ڪتاب جي ڪن خاص حوالن کي ڪولي سمجهايو ويو آهي ۽ ڪن مونجهارن کي سلجهايو ويو آهي. هر اشاري جي آڏو ڏنل شروع وارا انگ هن ترجمي جا صفحا ڏيکارين ٿا. ۽ چورس ڏنگين وارا عدد اصل فارسي چاپي جا صفحا ڏيکارين ٿا. جي ترجمي جي متن ۾ پڻ ٽلهن ڪارن انگن ذريعي ڏيکاريل آهن: شمس العلماءٌ ڊاڪٽر دائود پوٽي جي فارسي چاپي تان ورتل وضاحتن پويان (ع.م) نشان ڏنو ويو آهي. هوڙي والا جي ڪتاب Studies in indo - Muslim History تان ورتل حاشيا سندس نالي منسوب ڪيا ويا آهن. ۽ هن ترجمي جي ايڊيٽر (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) جي ڏنل سمجهاڻين ۽ اضافن پويان (ن - ب) جو نشان قائم ڪيو ويو آهي.

(1) سن 1951ع ۾، مجلس علميہ ڪراچي جي هڪ اجلاس ۾ ديبل جي محل وقوع جي موضوع تي بنده هڪ مقالو پڙهيو هو. ان موقعي تي شمس العلماءٌ دائود پوٽي بندي جو ڏيان سيوطي جي ڪتاب "تاريخ الخلفاءٌ" ۾ ديبل جي تباهي بابت هڪ حوالي ڏانهن ڇڪايو: جنهن موجب ديبل سن 280 هـ ۾ خوفناڪ زلزلي ۾ تباهہ ٿي ويو. اسان انهيءَ حوالي کي مقالي ۾ درج ڪيو. مگر ان کي ضعيف ۽ غير معتبر قرار ڏنو ۽ ان تي تنقيد ڪئي (ڏسو "ديبل جو ممڪن محل وقوع" جي موضوع تي اسان جو انگريزي مقالو- مطبوعہ "اسلامڪ ڪلچر" حيدرآباد دکن، ماهہ جولاءِ 1952ع ، صفحو 37). ان بعد مزيد تحقيق مان معلوم ٿيو تہ درحقيقت سيوطي جي "تاريخ الخلفاء" (مطبع منيريہ، مصر، 1351 هـ) غالباً ڪنهن غلط

قلمي نسخي تان ڇاپي وئي آهي، جنهن ۾ شهر "اردبيل" جي بدران "ديبل" ڇپجي ويو آهي. انهيءَ جو پڪو دليل هيءُ آهي تہ سيوطي، زلزلن تي هڪ خاص ڪتاب "كشف الصلصلہ عن وصف الزلزلہ" جي نالي سان لکيو. جنهن جو لب لباب. فاضل مستشرق اي- سپرينگر (A Sprenger) پنهنجي انگريزي ترجمي ۾ ڏنو آهي. جو ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي جرنل. سال 1843ع ۾ (ص 49 - 741ع) ڇپجي چڪو آهي. هن ترجمي جي صفحي 743 تي صاف طور لکيل آهي تہ سن 280 هجريءَ وارو زلزلو اردبيل ۾ آيو. انهيءَ کري ديبل سان هن حادثي جو ڪو بہ تعلق ڪونہ آهي. (ن - ب)

(1) تصديق لاءِ ڈسو هيگ (Haig) جو ڪتاب "The Indus Delta Country"، مطبوع لنڊن، 1894ع، ص 46، 64 ۽ 79.

هاڻي سوال آهي تہ انهيءَ عربي دؤر حڪومت واري عرصي ۾ مهراڻ جو ڇوڙ ڪٽي هو؟ انهيءَ سلسلي ۾ هڪ خاطر خواه حوالو موجود آهي: محمد بن قاسم جڏهن ديبل فتح ڪيو (1712ع) ۾، تڏهن پاڻ خشڪي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو ۽ حڪم ڏنائين تہ منجنيقون وغيره جنگي سامان ٻيڙين ذريعي اچي. "اهي ٻيڙيون پوءِ اتان هاڪاري انهيءَ پاڻيءَ رستي آندائون جنهن کي "ساڪرونارو" ٿي سڏيائون" (فتحنامو ص 115). ساڪري واهڙ مان غالباً مراد قديم بگهياڙ ڦاٽ آهي، جو ساڪري جي پرڀڪٽي مان وهندو رهيو آهي. ان وقت اهو ايجان نندڙو واهڙ هو، جو غالباً ٽي سؤ سال پوءِ، يعني يارهين صديءَ جي اوائل ۾، ٻيو نمبر نندو دريا □ِ بنجي پيو. ڇوتہ ان وقت ئي محقق بيروني، سمنڊ وٽ سنڌونديءَ جي ٻن مکيہ ڇوڙ وارين شاخن جو ذڪر ڪيو آهي، هڪ "منهن صغريٰ"(نندو منهن) ۽ ٻيو اڳتي ڏکڻ - اپرندي طرف "منهن ڪبريٰ" (وڏو منهن) [ڪتاب الهند، عربي متن ص 102]. لوهاراني بندر انهيءَ نندي منهن تي هو، جنهن کي موجوده تحقيق موجب بگهياڙ تسليم ڪيو ويو آهي. عرب جاگرافي نويسن جا مهراڻ ۽ ديبل متعلق بيان، بيروني کان 50 - 60 سال اڳ واري عرصي جا آهن، جنهن وقت پڻ بگهياڙ، مهراڻ جي ٻئي نمبر مکيہ ڇوڙ جي حيثيت ۾ يقيني طور موجود هوندو. ديبل، انهن جاگرافي نويسن ۽ سياحن جي اکين ڏٺي بيانن موجب مهراڻ جي ڇوڙ کان ٻهرحال پري اولهہ طرف هو. انهيءَ ڪري، ديبل جي تلاش بگهياڙ جي پيٽ کان اولهہ طرف ساموندي ساحل تي ڪرڻ گهرجي.

بگهياڙ جو قديم پيٽ ميرپور ساڪري تعلقي ۾ نمايان طور موجود آهي، جو هيٺ ميرپور ساڪري ۽ ٻُهارن جي شهر وچان اولهہ طرف هلي، ٻهارن جي شهر کان اٽڪل 3 - 4 ميل اولهہ طرف ور کائي ڏکڻ طرف وهي سڏو وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. ڪافي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ديبل بگهياڙ جي انهيءَ قديم پيٽ کان اولهہ طرف ساحل تي، ويندي ڪراچي تائين، ڪنهن جاءِ تي هو. ديبل جي تلاش ۽ تحقيق متعلق هيءُ نتيجو فيصلائتو سمجهڻ گهرجي.

هاڻي ڪراچي کان وڃي هيٺ ڏکڻ - اوپر طرف بگهياڙ جي پراڻي پيٽ تائين، نيون يا قديم بستيون، جي بندر جي حيثيت رکي سگهن ٿيون، سي هيءَ آهن: ڪراچي، ڪلفٽن، گسري، واگهو در يا ابراهيم حيدري، پنهور، رتو ڪوٽ، ماڑي مورڙو ۽ ٽنبي واري مسجد، ڏاراجا ۽ جاکي بندر، ۽ راڻي جو ڪوٽ.

انهن مان ڪراچي، جيئن اڳي بيان ٿي چڪو آهي، سڀ کان آخر ۾ بندر گاهہ بنيو ۽ 1725ع کان اڳ هن جاءِ تي ڪوبہ بندر ڪونہ هو. ساڳيءَ طرح ڪلفٽن ۽ گسري ٻيئي نيون آباد ٿيل بستيون

آهن، جتي ڪي به خاص قديم آثار موجود ڪين آهن. البت ڪلفٽن تي عبدالله شاهه جي مزار آهي، جنهن بابت ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب جو خيال آهي ته بقول بلاذري (فتوح البلدان،طبع يورپ ص ص 36 - 35 ع)، عبيدالله بن نبهان جنهن کي حجاج، بديل بن طهفت البجلي کان اڳ، ديبل تي چاڙهي موڪليو هو، اها مزار انهيءَ جي ئي آهي (ڏسو فتحنامو فارسي چاپي، ص 255). حقيقت ۾ هيءُ دليل ايترو وزندار نه آهي، ڇاڪاڻ ته خود بلاذريءَ جي لکيي موجب، تقريباً خود سندس ڏينهن ڌاري (235 - 229 هـ)، ديبل ۾ بديل بن طهفت جي قبر سا موجود هئي (فتوح، ص 438)۾ نه عبيدالله بن نبهان جي. ٻيو ته ڪلفٽن واري موجوده مزار عبدالله شاهه بخاري طرف منسوب آهي، ۽ سنڌ اندر بخاري سيدن جي آمد جو زمانو ڪافي پوءِ جو آهي.

واگهودر يا ابراهيم حيدري تي قٽل بستيءَ جا ڪجهه نشان موجود آهن ۽ ٽي سگهي ٽو ته اهو ديبل هجي. پنپور يقيني طور هڪ قديم بستي آهي ۽ ٽي سگهي ٽو ته اهو ديبل هجي.

رتو ڪوٽ، ابراهيم حيدري کان ڏکڻ - اوپر طرف هاٽوڪي ساموندي ايراضيءَ ۾ بينل هڪ قسم جو قلعو آهي جنهن جي سرن ۽ آثارن مان معلوم ٿئي ٽو ته اهو پوئين زماني جو آهي.

پنپور کان اٽڪل 10 - 11 ميل ڏکڻ - اولهه طرف، تعلقي ميرپور ساڪري جي ديهه ڪيراڻي واري سمنڊ جي پاڇي هيٺ آيل الهندي ايراضيءَ ۾ پڻ قٽل ڪندرات آهن، جنهن کي مقامي طور "ماڙي مورڙو" چون ٿا. شايد اهيئي آثار آهن، جن کي مسٽر ڪارٽر (Carter) "ٽنپ واري مسجد" سڏيو آهي ۽ ديبل ڪري سمجهيو آهي (ڏسو هينري ڪزنس جو ڪتاب "سنڌ جا قديم آثار" ص 27 - 126).

1944ع ۾ بندي راقم انهن آثارن جو معائنو ڪيو. مگر اتي جيڪي پٿر جون قبرون ۽ مقام آهي، اهو مڪلي جي قبرستان واري عرصي يا ايا به پوءِ جو معلوم ٿئي ٿو. تقريباً ڏيڍ سؤ سال ڪن اڳ هي ايراضي آباد هئي، جا پوءِ ڪاري هيٺ اچي ويئي. بهرحال هن ايراضيءَ ۾ به ديبل جو هئڻ قياس ويجهو آهي.

ڏاراجا، جاکي بندر ۽ راڻي جي ڪوٽ جا آثار، ٻهارن جي شهر کان اٽڪل 5-6 ميل ڪن اولهه طرف ۽ بگهياڙ جي قديم مجرا جي اتر - اولهه طرف آهن، جن جو اسان سن 1952ع ۾ معائنو ڪيو. راڻي جو ڪوٽ حقيقت ۾ راڻي ارجن جو ڪوٽ آهي، جنهن کي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي بجار جوکيي هٿان مارايو. ڪوٽ جي اولهه طرف راڻي جي پٽ "علي بن ارجن"، جو اسلام ۾ داخل ٿيو ۽ مسلمان ٿي وفات ڪيائين، جي قبر موجود آهي ۽ جيتري قدر بندي کي ياد آهي ته ان تي سن 1102 هـ لکيل آهي، بهر حال اهو ڪوٽ پوئين زماني جو آهي.

جاکي بندر ۾ ڏاراجا بندر جا آثار دريا ﻟ جي هڪ قديم شاخ (ڦٽي پئٽياڻي؟) جي ايرندين ڪنڊيءَ تي (راڻي ڪوٽ کان ميل ڪن اولهه طرف) موجود آهن. اهي ٻيئي مقامي نالا آهن، جنهن جو آڳاٽي تاريخ ۾ ڪوبه ذڪر ڪونهي. جاکي بندر ڏکڻ طرف ۽ ڏاراجا لڳو لڳ اتر طرف، انهن ٻن جدا نالن سان مگر غالباً هڪ ساڳي قديم بستي جا ڦٽل نشان آهن. ۽ گمان غالب آهي ته اهي آثار مشهور تاريخي بندر لاهري جا آهن. ڪئپٽن پوسٽنس (Postans) 1834ع کان 1845ع واري عرصي اندر لکندي چوي ٿو ته "ڏاراجا اڳ ڏٽي (جي واپار) جو مکيه بندر ۽ هڪ مشهور شهر هو، مگر دريا ﻟ جي ڦير گهير سبب هن بندر جي اهميت هاڻي گهٽجي وئي آهي.... هن وقت ڏاراجا يا لاهري بندر جي بدران ڪراچيءَ کي ئي بندر طور استعمال ڪيو وڃي ٿو"(1)

مٿئين وضاحت جي بنياد تي واگهو در، پنيور، ۽ ماڙي مورڙو - ٽنب واري مسجد مان ڪنهن به هڪ کي ديبل قرار ڏيئي سگهجي ٿو. انهن مان هر هڪ جڳهه تي محڪم آثار قديم طرفان پوري طرح کوٽائي ڪري وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ ان کان سواءِ پنيور کان وڌي ڏاراجا تائين سڄي ساموندي پٽيءَ جي پڻ پوري تلاش ڪري باقي رهيل کنڊرات جو پتو لڳائڻو آهي. اهڙي مڪمل کوجنا بعد ئي ڪنهن يقيني نتيجي تي پهچي سگهبو. مگر تاريخي روشني توڙي آثار قديم جي هن وقت تائين ڪيل تحقيق جي بنياد تي ڇئي سگهجي ٿو ته پنيور جي کنڊرات جو ديبل هئڻ وڌيڪ ممڪن ۽ قياس ويجهو آهي. اسان جي هن نظريي جي تائيد ۾ هيٺيان دليل قابل غور آهن:

(1) عرب مؤرخن ۽ جاگرافي نويسن مان بلاذري (فتوح - ص 438) ۽ ياقوت (المشترڪ ص 102 ۽ معجم البلدان تحت "الديبل") "خورالديبل" جو ذڪر ڪيو آهي. هينري ايليٽ "خور"جي معنيٰ اپسمنڊ (bay) ورتي آهي، انهيءَ لاءِ ته سندس نظريي جي تائيد ٿئي، جنهن موجب هو ڪراچي کي، جو هڪ نندڙي اپسمنڊ تي آهي، ديبل سمجهي ٿو. مگر خود عرب مصنفن مان قلقشندي (صبح الاعشيٰ 5 x 64) ابن سعيد جي حوالي سان "خور" جي معنيٰ "خليج"لکي ٿو. "خليج" به مختلف معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو. مگر ان جي عام معنيٰ آهي"کاري" (1). جيڪڏهن "خورالديبل" جي معنيٰ "ديبل جي کاري" تسليم ڪجي ته انهيءَ مان هڪ پڪو گمان هيءُ نڪرندو ته ديبل سمنڊ جي هڪ کاري تي هو. هاڻي ڪراچي کان ويندي، ڏاراجا جي کنڊرات تائين هن وقت ٽي کاريون موجود آهن: گسري واري کاري، گڏرو کاري جنهن جي منهن تي واگهودر آهي، ۽ سڀ کان وڏي ۽ اهم گهارو کاري، جنهن جي ڪناري تي پنيور جا کنڊرات آهن. بقول مقدسي، (ويه وقت) سمنڊ جو

پاڻي ديبل جي شهر اندر مارڪيٽ تائين پهچي ويندو هو. اهو اهجاڻ صرف پنيور جي ڪنڊرات جي صورتحال سان لاڳو ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته ايا تائين پنيور جي شهر واري پڙي جي اتر طرفان گهاري جو پاڻي اڻل ڪري وهي الهندي طرف تلاءُ ۾ اچي ٿو. جو شهر جي آثارن جي حد ۾ آهي.

(2) ٻيو ته پنيور جا ڪنڊرات، واڳهودر وغيره جڳهن جي ڀيٽ ۾ وڏيڪ وڏا ۽ وسيع آهن، جن پوئين صدي کان وٺي سيني کوجنا ڪندڙن کي ڪافي متاثر ڪيو آهي. تنهن ڪري گذريل صدي ۾ ديودراس، جنهن پنيور جو معائنو ڪيو. سو لکي ٿو ته هيءُ نهايت قديم ڪنڊرات آهن." ساڳيءَ طرح پاڻنجر لکيو آهي "آڳاٽي وقت ۾ هيءُ ڪو وڏو شهر هو." ايليٽ ۽ ڪننگهام هنن ڪنڊرات جي قدامت جي بنياد تي پنيور کي سڪندر اعظم جي زماني جو"بابريڪان" بندر سڏين ٿا. هينري ڪزنس، جو هندستان جي محڪمي آثار قديمہ جو وڏو آفيسر هو. سو به مجي ٿو ته "سنڌ جا باشندا هن کي هن صوبي جو قديم بندر گاهہ سمجهن ٿا" ۽ هو پاڻ به هن کي سڪندر اعظم جي ڏينهن جو بندر تسليم ڪري ٿو. مگر تنهن هوندي به هو پنيور کي ديبل جي بدلي عربن جي ڏينهن جو، ڪاري تي بيٺل هڪ ننڍو حفاظتي قلعو ڄاڻائي ٿو. ڇاڪاڻ ته سندس خيال ۾ هي هڪ بالڪل ڇوٽڙي بستي "an insignificant site" آهي. هينري ڪزنس جو هيءُ ريمارڪ نہ فقط مٿين بيانن جي ابتڙ آهي مگر ڪنڊرات جي صورتحال جي پڻ مخالف آهي. پنيور جا ڪنڊرات درحقيقت ڪافي وسيع آهن. ذري گهٽ بلاڪ ڪن ۾ ٽڪر واري ڪوٽ جا ڪنڊرات آهن، جنهن جي ويڪري ديوار توڙي پاسن وارن برجن جا نشان ايا تائين بيٺل آهن. هن ڪوٽ جي ڏکڻ طرف ٽڪر تي به قديم آثار ذري گهٽ اڌ بلاڪ ڪن پکڙيل آهن. اتر طرف ٽڪر هيٺ لڳولڳ بلاڪ ڪن ۾ آثار موجود آهن، جن ۾ ڪمرن ۽ ڪوٺين جو بنائون ۽ هڪ قديم ڪوهہ موجود آهي. ٽڪر واري قلعي جي اتر-اولهہ طرف وڏو تلاءُ موجود آهي ۽ هن تلاءُ جي ڏکڻ - اولهہ طرف پڻ بلاڪ ڪن ۾ ڪنڊرات آهن، جن ۾ ٽڪر واري قلعي لڳ هيٺ الهندي، وڏن مٽن جون زمين دوز قطارون عبرت انگيز آهن. مطلب ته پنيور جا ڪنڊرات، ٽڪر واري مٿاهين دڙي جي ڊاڪڻي ڇيڙي کان وٺي، اتر طرف واري قديم رستي تائين پکڙيل آهن. قديم قبرستان هن رستي جي ڏکڻ طرفان لڳو لڳ آهي. انهن جملي وسيع آثارن کي "ڇوٽڙي بستي" سمجهڻ حقيقت جي خلاف آهي.

(3) فتحنامي ۾ ديبل جي ٻڌ واري مندر جو بيان ڏنل آهي، جو چاليهہ گز اوچو هو. اهو اهجاڻ به پنيور جي صورتحال سان لڳي ٿو. جنهن ۾ ٽڪر وارو اوچو دڙو ۽ انهيءَ تي قديم ديوار جا نشان ۽ هڪ اوچي ايراضي نظر اچي ٿي، جا غالباً انهيءَ مندر جي هئي. فتحنامي ۾، محمد بن قاسم

جي فتح وقت سنڌ جي ٻين ٻڌ مندرن جا نالا ملن ٿا: مثلاً: اشبار، ڪنوهار، وڪربهار، ۽ نؤبهار. انهن نالن جي پڇاڙي ۾ "بهار" يعني "وهار"، ٻڌ مندرن جي خصوصي سڃاڻپ جي نشاني آهي. اسان جي خيال ۾ پنيور درحقيقت (بن+بهور= بن + بهار) "بنبهار" يعني "وَن وهار" جي اصلي نالي جي بگڙيل صورت آهي، جو غالباً ديبل واري ٻڌ - مندر جو اصلي نالو هو. انهيءَ لحاظ سان خود پنيور جو نالو ٻه ديبل جي اصليت تي غمازي ڪري ٿو.

(4) محڪمي آثار قديمه طرفان پنيور جي بستي جي، جا کوٽائي ٿي آهي ۽ ان مان جي شيون هٿ آيون آهن، سي پڻ هن نظريي جي تصديق ڪن ٿيون ته غالباً هيءُ ديبل جي قديم بستي آهي.

اول 1920 ۽ 1930ع واري عرصي ۾ محڪمي آثار قديمه طرفان هنن کنڊرات جي، جا کوٽائي ٿي، تنهن مان ساڳيون اهڙيون شيون نڪتيون جهڙيون سنڌ جي عربي دؤر حڪومت واري گادي جي شهر منصوره مان لڌيون. تازو ٻيهر 1951ع ۾ هنن کنڊرات جي کوٽائي ٿي جنهن جي مفصل رپورٽ شايع ڪانه ٿي، مگر اخبار "ڊان" (Dawn, Karachi April 29,1951)جي هڪ پرچي ۾ هڪ بيان ڇپيو ته هتان ٻين سنهين ٽلهين شين سان گڏ عربيءَ خط نسخي ۾ لکيل تختيون ۽ عرب گورنر منصور جا انين صديءَ جي نصف آخر جا سِڪا لڌا ويا آهن. اسان جي راءِ ۾ منصور بن جمهور جا سڪا ويتر هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا ته پنيور جا کنڊرات قديم ديبل بندر جا آهن. منصور بن جمهورالڪلبي، اموي دؤر جي زوال وقت، تقريباً 130 هجريءَ جي شروعات (747ع جي آخر) ڌاري، عراق مان ڪهي اچي سنڌ تي زوريءَ قبضو ڪيو ۽ اتي پنهنجي خودمختيار حڪومت قائم ڪئي، جا تقريباً سن 134 هجريءَ جي نصف جي آخر (751ع جي پڇاڙي) تائين باقي رهي. منصور انهيءَ خودمختياري واري دؤر ۾ پنهنجي نالي سان سڪا جاري ڪيا. منصوره، جو سنڌ جي گادي هو، سو منصور جي طاقت جو مکيه مرڪز رهيو. سندس حڪومت ۽ طاقت جو ٻيو مکيه مرڪز غالباً ديبل هو. چاچڪ ته مؤرخ يعقوبي (407x2) لکي ٿو ته منصوره تي قبضي ڪرڻ بعد منصور، ديبل جي فتح لاءِ خاص طرح پنهنجي ياءُ منظور کي چاڙهي موڪليو هو. محڪمي آثار قديمه طرفان ڪيل کوٽائي مان منصوره جي کنڊرات مان اڃيئي منصور جا سڪا لڌا ويا آهن (ڏسو هينري ڪزنس جو ڪتاب "سنڌ جا آثار قديمه"). ٻيا سڪا خصوصاًسندس طاقت جي ٻيئي مرڪز ديبل ۾ ملڻ کپن، جي پنيور جي کنڊرات مان مليا آهن. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق موجب پنيور جو ديبل هئڻ وڌيڪ قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو.(1) (ن-ب)

[15]/62 چار حڪمران مقرر هئا: پڻ راءَ گهراڻي جي نظام حڪومت لاءِ ڏسو هيٺ ص 44 - 45.

[15]/62 ڪردن جي جبل ۽ ڪيڪانان تائين: ڪردن جا جبل، ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد وارا جبل سمجهڻ گهرجن. حقيقت ۾ ڪُرد قبيلا، ڪرمان کان گهڻو اتر طرف ايران ۽ عراق واري سرحد تي رهندڙ آهن، مگر ڪرد توڙي ڪفچ ۽ بلوچ قبيلا ساڳيو تاريخي پس منظر رکن ٿا، ۽ ڪفچ (قفص يا ڪوچ) ۽ بلوچ قبيلن جون بستيون ڪرمان ۽ مڪران واري سرحد تي قديم وقت کان قائم هيون. اندازاً نوشڪي پاس کان اولهه - ڏکڻ طرف وارا جبل ڪردن جا جبل سمجهڻ گهرجن.

ڪيڪانان اهو ملڪ آهي جنهن کي راءُ گهراٽي جي ايامڪاريءَ ۾ چين جي مشهور سياح شئون سنگ(Huen Tsang) "ڪي - ڪيانگ — نا" سڏيو آهي (ڏسو ڪننگهام: قديم جاگرافي، ص 100). شون سينگ جي بيان ۽ عرب جي مؤرخن جي متعدد حوالن جي بنياد تي، بندي جي راءِ ۾ ڪيڪانان جو ملڪ گومل ندي، نوشڪي پاس، قصدار ۽ قندابيل (گنداوا) جي وچ وارو ملڪ هو. هن جاءِ تي راءُ گهراٽي جي حڪومت جي سرحد جو ذڪر آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان مراد، ڪيڪانان جي سرحد آهي، يعني سليمان جبل جي قطار جو اهو حصو جو گومل ندي کان شروع ٿي نوشڪي پاس، تائين پهچي ٿو. انهي نقطه نظر کان جڏ موجوده قلات رياست توڙي سراوان ۽ جهالاوان جون رياستون به راءُ گهراٽي جي حڪومت ۾ شامل هيون. (ن-ب)

[15]/62 برهمڻ آباد: فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي "برهمناباد"آهي. بهر صورت هن نالي جي پڇاڙي "آباد" مان ظاهر آهي ته هي اصل ايراني نالو آهي. تاريخ مان به دليل نڪري ٿو ته هيءُ شهر غالباً ايران جي بادشاهه بهمن اردشير جي حڪم سان ٻڌو ويو ۽ انهي لحاظ سان ان جو اصل نالو "بهمن آباد" هو. بهمن اردشير پنهنجي وسيع بادشاهي ۾ انهيءَ نالي سان ٻي شهر جوڙايا: هڪڙو بهمن آباد خراسان ۾ جو "ري" ۽"نيشاپور" جي شهرن جي درميان هو(1)، ٻيو عراق (سواد) ۾، جنهن کي پهريائين "ابيذ اردشير" جو نالو ڏنو ويو، مگر پوءِ اهو به "بهمنيا" سڏجڻ لڳو ۽ خود مؤرخ طبري جي ڏينهن (868 - 932 ه) ۾ پڻ موجود هو (طبري ج 1 ص 87). جيئن ته سنڌ کي به اردشير فتح ڪري پنهنجي بادشاهي هيٺ آندو هو ۽ سندس حياتيءَ ۾ سنڌ تي هن جا مسلسل گورنر مقرر ٿيندا آيا (طمزه اصفهاني: سني ملوک الارض والانبياءٌ، ص ص 12 - 13)، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ پڻ سندس نالي سان شهر ٻڌو ويو هوندو. انهيءَ جي تصديق "مجمل التواريخ" مان ٿئي ٿي، جنهن جو مصنف لکي ٿو ته بهمن اردشير هن پاسي ۾ شهر ٻڌايا: هڪڙو ترڪن ۽ هندن جي سرحد نروار ڪرڻ لاءِ قندابيل (گنداوا) ۽ ٻيو ٻُڌيه جي پر ڳٽي ۾ "بهمن

آباد"جنهن نالي سان هينئر منصوره کي سڏيو وڃي ٿو (مجمل التواريخ، طبع طهران ص 117 - 118).

غالباً گهٽو پوءِ جڏهن سنڌ ۾ برهمڻن جو دخل ٿيو، تڏهن "بهمن آباد" نالي کي ڦيرائي"برهمڻ آباد" سڏيو ويو. برهمڻن جو سنڌ تي قبضو تعصب کان خالي ڪونہ هو. هندستان جي برهمڻ راجا "ڦند" پنهنجي پاءُ "ساميد" کي جڏهن سنڌ تي چاڙهي موڪليو، تڏهن هن بهمن آباد ۾ آتشڪده جي جاءِ تي بتخانو قائم ڪيو (مجمل التواريخ، ص 119). شهر جي نالي جي ڦير گهير شايد خود انهيءَ تعصب سبب يا برهمڻن جي دراز تسلط سبب يا سنڌي ٻوليءَ جي مقامي اچار سبب وجود ۾ آئي هجي. البيروني (ڪتاب الهند، عربي متن ص 130، ترجمہ 1 x 260) يارهين صديءَ جي شروعات ڌاري ٻہ هن شهر جو نالو "بهمنوا" لکيو آهي، جنهن مان پڻ هن شهر جي اصلي ايراني نالي جي تائِيد ٿئي ٿي. البيروني وڌيڪ لکي ٿو تہ برهمناباد درحقيقت "بهمنوا" آهي (ساڳيو 160x1).

فتحنامي مان ظاهر آهي تہ راءَ گهراڻي جي وقت ۾ برهمڻ آباد، لوهاڻي پرڳڻي جو مرڪزي شهر ۽ اتي جي حاڪم اڳهر جي گاديءَ جو هنڌ هو (ڏسو متن، ص 57). محمد بن قاسم جي فتح وقت (710ع) ٻہ برهمڻ آباد هن ايراضيءَ جو مکيہ قلعو هو. شهر هن مضبوط قلعي اندر هو جنهن کي چار دروازا هئا. ۽ هن شهر جي اپرندي پاسي کان "جلوالي" نالي نهر وهندڙ هئي (ڏسو متن ص 90 - 291). برهمڻ آباد جي مرڪزي حيثيت غالباً تڏهن گهٽي جڏهن محمد بن قاسم جي پٽ عمرَو، سنڌ جي گورنر الحڪم جي ايامڪاريءَ ۾ (111 - 121/22 هـ)، سندس شاندار فتحن جي يادگار ۾ منصوره جو شهر ٻڌايو (بلاذري: فتوح البلدان ص 444)، جو برهمڻ آباد کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي هو (ساڳيو، ص 439). جيتوڻيڪ هن نئين شهر جو نالو، الحڪم جي ايامڪاريءَ ۾ ڪيل فتحن سبب "المنصوره" رکيو ويو، پر جيئن تہ هيءُ نئون شهر هن ساڳي برهمڻ آباد واري ايراضي توڙي سڄي سنڌ جو تختگاهہ بنيو، انهيءَ ڪري مقامي طور سنڌ وارن هن نئين شهر کي ٻہ برهمڻ آباد سڏيو آهي. اصطخري (ص 170) ۽ ابن حوقل (ص 826) صاف طور لکيو آهي تہ سنڌيءَ ۾ منصوره کي ٻہ "برهمناباد" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري ئي عرب مؤرخن، منصوره جي هن نئين مقامي نالي برهمڻ آباد ۾ جهوني برهمڻ آباد (جو منصوره کان ٻہ فرسنگ پري هو) ۾ تعمير ڪرڻ لاءِ اصلي برهمڻ آباد کي (جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو

هو) "برهمناباد قديمتيقة" (بلاذري، فتوح البلدان ص 39ع) يا "برهمناباد قديم" (فتحنامو، متن ص137 [110]) يعني جهونو برهمڻ آباد ڪري سڏيو.

---

(1) ڈسو ڪئپٽن پوسٽنس جو ڪتاب Personal Observations on Sind مطبوعہ لنڊن، 1843ع، ص 27 ۽ 17.

(1) انگريزي ۾ Estuary يا Creek ڈسو هيگ جو ڪتاب "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" ص 44 - 43.

(1) هن تحقيق ۾ اسان پنهنجي مضمون جو خلاصو نئين معلومات جي اضافي سان پيش ڪيو آهي. مگر مفصل بحث ۽ حوالن لاءِ ڈسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون:

"The Most probable Site of Debal the Famous Historical Port of Sind" (Islamic Culture، Hyderabad Deccan، Issue of July 1952).

(1) ڈسو ابن خردازبہ ص 23: قدامت (ڪتاب الخراج) ص 201، اصطخري ص 284، حدودالعالم (طبع طهران) ص 56، ۽ تاريخ يهق ص 204.

هاڻي سوال آهي تہ اهو اصلي قديم برهمڻ آباد کهڙي جڳهہ تي هو؟ هن سلسلي ۾ مٿيان ٻہ حوالا نهايت قيمتي آهن: هڪ تہ برهمڻ آباد، نئين ٻڌايل شهر منصوره کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي هو. ۽ ٻيو تہ ان جي ايرندي طرف کان "جلوالي" ندي وهندڙ هئي. محڪمي آثار قديمہ جي طرفان 1920 - 1922ع واري عرصي ۾ جا کوٽائي ٿي، ان مان يقيني طور ثابت ٿي چڪو آهي تہ شهدادپور کان 8 ميل اوپر- ڏکڻ طرف ۽ جمڙائو واهہ جي لڳو لڳ اوپر طرف، دلور وارو مشهور ٽِڙو ۽ ان جا وسيع کنڊرات درحقيقت عربي شهر منصوره جا کنڊرات آهن. عرب گورنرن جا لڏل سڪا، ٽڪر جو سامان ۽ قديم شاهي مسجد جا آثار قديمہ وارن جي عربي تاريخ کان هن شهر جي مقامي نالي "ٻانيٽياهہ" سبب، هنن آثارن کي برهمڻ آباد ٿهرايو ويو آهي. حقيقت ۾ جهوني برهمڻ آباد کي هن شهر منصوره کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي ڳولڻ گهرجي.

هاڻي جيڪڏهن منصوره جي آثارن جي وچ کي (1) مرڪز بنائي، ٻن فرسنگن (يعني پنجن يا ڇهن ميلن) جي نيم قطر سان گول ڪيڄي تہ قديم برهمڻ آباد انهيءَ گول جي گهيري واري لائين جي لڳ ڀڳ واقع هئڻ گهرجي. منصوره جي پسگردائي جو معائنو ڏيکاري ٿو تہ ٻيا قديم ٽِڙا ۽ آثار منصوره جي کنڊرات کان ڏکڻ - اوپر، اوپر ۽ اتر - اوپر طرف پکڙيل آهن. منصوره کان اتر - اوپر طرف "ڇراري" جو ڳوٺ آهي، جنهن جو نالو قديم نهر "جلوالي" (=جرواري = جراري = ڇراري) جو هڪ يادگار آهي. انهيءَ ايراضيءَ جو اسان پوريءَ طرح گشت ڪيو آهي ۽ اسان جي خيال ۾ "ڳاڙهي ٽِڙي" (ڳوٺ پليي لغاري تعلقي سنجهوري جي لڳ اوپر طرف) جا کنڊرات يا ڏيپر گهانگهري جي ٽل (جهول جي اولهہ طرف) وارا کنڊرات، انهن ٻن مان ڪنهن ٻہ هڪ جا آثار "قديم برهمڻ آباد" جا آثار آهن. اهي ٻئي کنڊرات منصوره کان اٽڪل 5 - 6 ميلن يعني ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي آهن. (ن - ب)

62/[15] نيرون ڪوٽ: فتحنامي ۾ ص 142/[16] تي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم ديبل جي فتح بعد نيرون ڪوٽ ڏانهن ڪوچ ڪيو ۽ ڇهن ڏينهن جي پنڌ بعد ستين ڏينهن اچي نيرون ڪوٽ وٽ پهتو. جو ديبل کان پنجويهن فرسنگن جي مفاصلي تي هو. نيرون لڳ "برواري" جي جوءِ هئي جتي چراگاهہ هئا، مگر مهراڻ جو پاڻي اڃا اتي ڪونہ آيو هو. هن بيان مان ظاهر آهي تہ ديبل کان نيرون ڪوٽ ڏانهن ايندي، محمد بن قاسم مهراڻ ڪونہ ٽپيو، جنهن جي معنيٰ تہ نيرون ڪوٽ مهراڻ جي اولهہ طرف هو. ديبل کان نيرون ڪوٽ 25 فرسنگ يعني 75 ميل پري هو. جيڪڏهن پنيور وارا کنڊرات ديبل جا آهن، جيئن اسان مٿي بحث ڪري آيا آهيون، تہ پنيور (گهاري لڳ)

کان حیدرآباد تقریباً 75 میلن جي مفاصلي تي آهي. حیدرآباد جي اولهہ - ڏکڻ طرف جتان هينئر دريا ڀٽِ وهي ٿو. هڪ هيناهين ۽ آباد زمين واري ايراضي آهي ۽ غالباً اهائي "بروري" جي چراگاهن واري ايراضي هئي، جنهن ۾ محمد بن قاسم اچي منزل انداز ٿيو.

سنڌ جي مقامي روايتن موجب ۽ حيدرآباد جو شهر، نيرون ڪوٽ واري قديم بستي جي جاءِ تي اڏايل آهي (ڏسو تحفة الكرام، 3 x 177). حيدرآباد جو موجوده قلعو ميان غلام شاه ڪلهوڙي سن 1768ع ۾ تعمير ڪرايو ۽ پائنجي ٿو تہ هن جاءِ تي ان وقت کان اڳ ۽ ڪا بستي موجود هئي. محب الله بکري پنهنجي مختصر تاريخ (قلمي) جي ٻئي باب ۾ حيدرآباد بابت لکي ٿو تہ: حيدرآباد دراصل نيرون جي نالي سان مشهور آهي. شهر جو بنياد، نبوت ۽ هجرت جي وچ واري عرصي ۾ پنجين سال پيو. مغلن جي فتح بعد هيءُ شهر حيدرآباد سڏجڻ لڳو ڇاڪاڻ تہ حيدرقلي (ارغون؟) هن کي نئين سر تعمير ڪرايو. ا.هـ.(ن-ب)

62/[15] لوهاڻو، لاکہ ۽ سمہ: لوهاڻو ان وقت ۾ سنڌ جو هڪ پرڳڻو هو، جنهن جو حاڪم، راءُ گهراڻي جي زوال وقت، اگهم هو. فتحنامي ۾ لوهاڻي جي حاڪم اگهم (ص 82 - 81) ۽ لوهاڻي جي جتن (ص 86) جو ذڪر آيو آهي. لوهاڻي واري پرڳڻي ۾ لاکہ،سمه ۽ سهتہ جون ايراضيون شامل هيون (ص 55)، ۽ انهن ايراضين تي اهي نالا اتي جي رهندڙ قومن جي پٽيان پيل هئا. لوهاڻو پرڳڻو غالباً سانگهڙ ضلعي جي شهدادپور ۽ سنجهوري تعلقن ۽ حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي تي مشتمل هو. انهيءَ ايراضي ۾ ساهتي، لاکاڻ ۽ لوهاڻو نالا اڄ ڏينهن تائين انهن قومن جي قديم بستين جا يادگار آهن. شهدادپور کان هيٺ دريا ڀٽِ جو هڪ پراڻو ڏورو اڃا تائين "لوهاڻو درياء" سڏجي ٿو ڇاڪاڻ تہ دريا ڀٽِ جي اها شاخ هن لوهاڻي پرڳڻي جي مکيہ ايراضي مان وهندڙ هئي. (ن - ب)

62/[15] ٻڈيہ: هيءُ قديم سنڌ جو اتر - الهندو پرڳڻو هو، جو سيوستان يا سيوهڻ پرڳڻي جي لڳو لڳ اتر ۾ هو. ۽ جو اندازاً موجوده لاڑڪاڻي ضلعي سڄي ۽ جيڪب آباد ضلعي جي الهندي پاڳي تي مشتمل هو. اتر الهندي کان ڪيڪانان جو ترڪي پرڳڻو لاڳو هئس، فتحنامي جي صفحي [39] مان واضح آهي تہ راءُ گهراڻي جي زوال وقت "ڪاڪا راج" هن پرڳڻي جي گادي جو هنڌ هو.

بعد جي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ قندابيل (گنداوا) هن ٻڈيہ پرڳڻي جو سرحدي شهر هو، جنهن جي پريان ڪيڪانان جو ڏاکڻيون علاقو "توران" هو. قندابيل بلڪل سرحد تي هو، ايتري قدر جو ان

کي ڪنهن وقت توران جي علاقي ۾ شمار ڪيو ويندو هو [ياقوت، بلدان (قندابيل) ۽ مقدسي ص 486] حالانڪ قندابيل، پڌيہ پرڳڻي جو مکيہ تجارتي شهر هو [ابن حوقل ص 231]. (ن-ب)

62/ [15] رونجهان: هن نالي سان اڄ ڏينهن تائين ٻہ شهر، رونجهاڻ مزاري ۽ رونجهاڻ جمالي، جيڪب آباد ضلعي لڳ موجود آهن. شايد قديم رونجهاڻ علاقو انهيءَ ايراضي تي مشتمل هو. فتحنامي جي فارسي ترجمي (613 هـ) کان 32 ورهيہ پوءِ سن 645 هـ ۾ ٻہ رونجهاڻ تي مغلن جي حملي جو تاريخي حوالو ملي ٿو، جنهن ۾ "بـرج" ۽ "رنجهان"افغانستان جي سرحد اندر ٻہ شهر ڄاڻايا ويا آهن (تاريخ نامہ هرات للهروي، ڪلڪتہ 1943ع، ص 63 - 162). انهيءَ جي معنيٰ تہ آڳاتي وقت ۾ هن علاقي کي ڪافي اهميت هئي ۽ ستين صدي هجريءَ ۾ هن ايراضيءَ تي غالباً افغانستان جو قبضو هو. (ن - ب)

62/ [15] اسڪلنده: مجمل التواريخ جي مصنف هن شهر کي "عسقلند" ڪري لکيو آهي. هن شهر کي اُچ جي قديم شهر سان متعين ڪيو ويو آهي. ڏسو راورٽي جو ڪتاب "مهراڻ"، ص 244 - 255، حاشيہ نمبر 192.(ع . م)

62/ [15] باتيہ: يعني پاتيہ، جنهن کي ڪن مصنفن "بهاطيہ" ڪري لکيو آهي. فتحنامي ۾ صفحي [33] تي چچ جي فتحن جي بيان ۾ ڄاڻايل آهي تہ قلعو پاتيہ، بياس نديءَ جي ڏاڪڻي ڪناري تي هو. وري صفحي [235] تي محمد بن قاسم جي فتحن ۾ ڄاڻايل آهي تہ اروڙ فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم، اتر طرف وڌيو ۽ پهرين قلعي پاتيہ وٽ پهتو، جو بياس نديءَ جي ڏکڻ طرف هڪ قديم قلعو هو. ۽ چچ جو پائٽيو، اروڙ طرفان ان جي حاڪم هو. باتيہ فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم بياس ندي اُڪري قلعي اسڪلنده کي گهيرو ڪيو ۽ ان جي فتح ڪرڻ بعد سڪہ جي قلعي کي گهيرو ڪيائين جو راوي نديءَ جي ڏاڪڻي ڪناري تي هڪ مضبوط قلعو هو. ان قلعي جي فتح بعد راوي ندي اُڪري ملتان کي گهيرو ڪيائين [ساڳيو ص 226 — 237]. اهي حوالا غالباً فتحنامي جي اصلي عربي رکاردِ مطابق آهن ۽ انهيءَ ڪري پاتيہ جي بيهڪ متعين ڪرڻ ۾ اصولي سمجهڻ گهرجن. انهن حوالن مان ظاهر آهي تہ چچ جي ڏينهن ۾ پاتيہ جي قلعي ۽ پرڳڻي جو انتظام ملتان جي بدلي اروڙ سان وابستہ هو. ۽ پاتيہ اروڙ ۽ ملتان جي وچ تي بياس نديءَ جي ڏاڪڻي ڪناري تي هو. محمد بن قاسم جي فتحن مان ظاهر آهي تہ پاتيہ*، نسبتاً اروڙ کان ملتان کي ويجهو هو. تقريباً ٽي سؤ سال پوءِ ٻہ پاتيہ جو قلعو انهيءَ ساڳي نالي سان موجود هو ۽ محمود غزنويءَ جي فتحن ۾ ان جو ذڪر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ تاريخ يميني جو مصنف

(غزني مان) لکي ٿو ٿ: "پاٽيه، ملتان جي پريان آهي". يعني ٿ سنڌ واري طرف آهي. ٻ صديون پوءِ فتحنامي جو مترجم سن 613 هـ ۾، موجوده زير بحث صفحي 62/ [15] تي ڇاڻائي ٿو ٿ (هن وقت) پاٽيه کي "تلواڙو ۽ چچ پور ٻ چوندا آهن". (ن - ب)

62/ [15] ديوهپور: اصل فارسي متن جي ص [15] تي "ديوهنوز" ۽ ص [51] تي "ديود هنوز"لکيل آهي. پوئين پڙهٽي پ مطابق "ديوهپور" ۽ م مطابق "ديوهنوز" آهي. پ جي پڙهٽي مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ نالو اصل ۾ "ديوهپور" آهي، جنهن کي تاريخ معصومي ۾ (ص 28، 31) "ديبالپور" لکيو ويو آهي. (ن - ب)

63/ [16] نيمروز: آڳاٽي وقت ۾ نيمروز هينين ملڪن جي گڏيل ايراضيءَ جو نالو هو: فارس، اصفهان، اهواز، بست، زابل، سجستان، سنڌ، مڪران ۽ ڪرمان. بعد ۾ اهو نالو سجستان (سيستان) ۽ ان جي پسگردائيءَ واري خِطي سان مخصوص ٿيو. (ڏسو الخفاجي جو ڪتاب"شفاءَ الغليل"، ص 334). سيستان هن وقت افغانستان جو هڪ پرڳڻو آهي. (ن - ب)

76/ [26] چترور جو بادشاهه: يعني چتور جو بادشاهه. غالباً آڳاٽي وقت ۾ هن شهر جو نالو"چترور" هو. فتحنامي جي معتبر نسخن مثلاً پ، ر ۽ م جي پڙهٽي ٻ "جترور" آهي. البيروني ٻ "ڪتاب الهند" ۾ هن شهر جو نالو "جٽرور" لکيو آهي. بقوله: "بازان کان ڏکڻ طرف (ويندي) اوهين ميواڙ پهچندؤ جنهن جي گادي جتهرور آهي." (ن - ب)

39/ [28] راجا مهرٽ جو سر بدن کان ڌار ڪري ڇڏيائين: تحفة الڪرام (جلد 3، ص 7) جو مصنف چوي ٿو ته: "هيءُ واقعو نبي ﷺ جي هجرت جي پهرئين سال جي لڳ ڀڳ آهي."(ع . م)

74/ [31] وزير ٻڌيمن طاڪي: غالبا= "طاڪي" نسبت آهي "تاڪيه" ڏانهن، يعني"تاڪيه جو باشندو". تاڪيه جو ذڪر هن کان اڳ ص 63/ [15] تي اچي چڪو آهي ته راءُ سيهرس پنهنجو هڪ حڪمران ملتان ۾ مقرر ڪيو ۽ "سڪه، برهمپور، ڪرور، اشهار ۽ تاڪيه ويندي ڪشمير جي حد تائين، انهيءَ جي حڪومت هيٺ رکيائين." هن عبارت مان ظاهر آهي ته تاڪيه ملتان سان لاڳو ۽ ملتان ۽ ڪشمير جي وچ وارو ملڪ هو. اڳتي صفحي 79/ [37] تي تاڪيه ۽ ڪشمير جي حد جو ذڪر آهي ۽ ڪشمير جي حد تاڪيه کان مٿي ڇاڻايل آهي، پٺ صفحي 217/ [203] تي "بلاد طاڪيه" (طاڪيه جي شهرن) مان اهوئي گمان نڪري ٿو. وري صفحي 249/ [237] تي ملتان جي پسگردائيءَ واري شهر "سڪ" جي حاڪم بجهراءَ کي "بجهراءَ طاڪي" جو ڏوهتو ڇاڻايو ويو آهي.

عرب مؤرخن جو "طاكيه" يا"طاكيه" ساڳيو "تكاديش" آهي، جنهن جو ذكر هندستان جي تاريخ جي مقامي ماخذن ۾ ملي ٿو. (ن-ب)

76/ [33] سرحد...جا تركن سان لاڳو آهي: هن سرحد مان مراد غالباً سنڌ جي اتر طرف واريون كابلستان ۽ زابلستان جون سرحدون آهن، ڇاكاڻ جو ان وقت انهن ملكن جا باشندا ۽ حاكم ترك هئا. (ن- ب)

77/ [35] كي نالي وارا دوست شهيد ٿيا: "شهادت" جي لفظ جي استعمال مان گمان نكري ٿو ته چچ جي لشكر ۾ كي مسلمان (عرب) پڻ شامل هئا. ان گمان جي تصديق اڳتي صفحي 77 تي ٿئي ٿي، جيئن ته چچ سندن سردار امير عين الدوله ريحان كي سكه جو حاكم مقرر كيو. (ن-ب)

80/ [39] سركوندَ پٽ پندَركو پكو: سركوندَ معنيٰ بهادر، پندركو يعني پندن يا بكيارين جي ركيا ۽ پرورش كندڙ. انهيءَ ساڳيءَ تركيب سان ص83/ [42] تي ٻيو نالو "ٻڌركو"آيل آهي، يعني ٻڌ جي بت جو محافظ. پكو يعني پكشو يا پوجاري، خصوصاً ٻڌ ڌرم جو. (ن-ب)

80/ [39] كاكا راج: يعني كاكا قوم جو راج. سنڌ جي اتر الهندي پرڳڻي ٻڌيه جي گاديءَ جو هنڌ "كاكاراج" هو. تحفة الكرام (133 x3) ۾ كاكا راج جو ذكر اچي ٿو. غالباً ضلعي لاڙكاڻي (هينئر ضلعي دادو ۾ تعلقي "ككڙ" جو نالو انهيءَ قديم كاكا راج جي بگڙيل صورت جي يادگار آهي. (ن-ب)

82/ [41] ريگستان جي بادشاهه ڏانهن جنهن كي پٽي به چوندا آهن: اصل عبارت ۾ "ملك — رمل" آهي. رمل معنيٰ واري، جنهن كري ترجمي ۾ "ريگستان جو بادشاهه" لكيو ويو آهي. غالباً ان مان مراد جيسلمير ۽ ٻاهڙ مير جي ملك جو حاكم آهي ڇاكاڻ ته جيسلمير آڳاٽي وقت كان وٽي پٽين جي بستي رهي آهي. سنڌي نسبنامي جي هك آڳاٽي بيت ۾ چيل آهي ته: "سنڌ سمو، كاچي چنو، پاٽي جيسلمير." جيئن ته عربن جي فتحن ۾ "بالمد"شهر جو نالو اچي ٿو جو غالباً "ٻاهڙمير" آهي. انهيءَ لحاظ سان "ملك رمل" كي "ٻاهڙمير جو راجا" تعبير كرڻ مناسب ٿيندو- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

83/ [42] "ٻڌ نووهار": يعني نووهار نالي ٻڌ جو مندر، جنهن جو ركوال "ٻڌركو" نالي شمني پروهت هو. صفحي 86/ [46] تي هن شمني جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته نووهار جو مندر هك قديم

عبادتگاھ ھو. جو گھٽي وقت کان زماني جي گردش سبب زبون ٿي چکو ھو. جنھن کي نئين سر ٺھرائڻ لاءِ ھن شمني، چچ کي خاص تاکيد ڪيو.

83/ [42] ڪنوھار: ھن صفحي توڙي اڳتي 76 - 75 صفحن جي عبارتن مان ظاھر آھي تہ چچ جي سنڌ جي قبضي وقت ٻڌ جو ھيءُ مندر آباد ھو ۽ "ٻڌرڪو" شمني جو ھڪ وڏي اثر ۽ رسوخ وارو شمني پروھت ھو. سو ھن مندر جو راھب يا مجاور ھو. صفحي 84/ [44] تي ڇاڻايل آھي تہ برھمڻ آباد فتح ڪرڻ بعد، چچ ھن پروھت کي، جو سندس مخالف ھو. سزا ڏيڻ لاءِ "ھٿيار بند ماڻھن کي سوار ڪري ٻڌ مندر ڪنوھار ڏانھن روانو ٿيو"، ۽ رستي ۾ ھٿيار بند ماڻھن کي خاص ھدايتون ڏنائين. انھيءَ مان ظاھر آھي تہ ھيءُ مندر برھمڻ آباد جي شھر کان ٻاھر ڇچ مفاصلي تي ھو. انھيءَ جي تصديق صفحي 85/ [45] تي ڏنل چچ جي ھيٺين لفظن مان ٿئي ٿي، جي صلح بعد ھن پروھت کي چيا: "آءٌ چاھيان ٿو تہ اسان جو چوڻ وٺي برھمڻ آباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين." صفحي 85/ [46] تي مندر ڪنوھار مان چچ جي واپسي بابت جدا عنوان ڏنل آھي تہ "چچ جو برھمڻ آباد ڏانھن موٽي وڃڻ." انھن مڙني عبارتن مان ظاھر آھي تہ ڪنوھار جو مندر برھمڻ آباد جي شھر کان ڪجھ مفاصلي تي پري ھو. ٻڌ ڏرم وارن جو دستور بہ اھو ھو جو پنھنجون عبادتگاھون اڪثر شھرن کان پري سانت ۽ تنھائيءَ وارين جاين تي قائم ڪندا ھئا.

ھاڻي سوال آھي تہ ھيءُ ٻڌ مندر ڪٿي ھو؟ ڪنس جي ڪتاب "سنڌ جا آثار قديمہ" مان معلوم ٿيو تہ منصورہ کان 6 ميل اوپر طرف ديھہ دوفاني ۾ "ڏيپر گھانگھري جو ٽل" (شھر جھول، تعلقي سنجھوري، کان تقريباً 2 ميل اولھہ طرف) وارا آثار ڪنھن قديم ٻڌ ڏرم جي مندر جا آھن. سن 1952 ۾ مير الله بخش خان زميندار جھول جي مدد ۽ معاونت سان اسان ھن ٽل جو معائنو ڪيو. گھري جاچ ۽ ماپن وٺڻ بعد معلوم ٿيو تہ مندر جو ھيءُ ڊنل ٽل (Stupa)تقريباً 50 فوٽ چورس مٿاھين ٽلھي تي بيٺل ھو. ٽل جو اندريون گھيرو 10 فوٽ نيم قطر ۽ ان جي گول ديوار جي ويڪر 12 فوٽ معلوم ٿي. ٽلھي کان ھيٺ زمين تائين لھواري ماپ 30 درجن جي ڪنڌ تي، تخميماً 30 فوٽ معلوم ٿي. ھن ٽلھي جي ھيٺين بنياد کان اٽڪل 26 فوٽ پري غالباً چوڏاري ننڍيون ڪوٺيون ھيون. ڏکڻ طرفان ھنن ڪوٺين واري قطار جي پيڙھہ مان ڪوٺين جي ماپ 9 فوٽ چورس معلوم ٿي. ٽل واري ٽلھي جي چوڏاري ھنن ڪوٺين جي ٻاھرين ديوار کي مدنظر رکندي اندازو ٿيو تہ ھيءُ ٻاھران چوڏاري پناھہ واري ديوار تقريباً 210 فوٽ چورس ھئي، جا تخميماً مندر جي جملي ايراضي ھئي.

هن قديم آثارن جون اهي ماپون موجوده سطحي نشانين تي ٻڌل آهن ۽ انهيءَ کري اٽپوريون سمجهڻ گهرجن. پر مرحوم ميرالله بخش خان ۽ سندس سؤٽ مير جان محمد خان ان موقعي تي هڪ نهايت اهم واقعي جو ذکر کيو. چيائون تہ: "1932ع ۾ ٻئراج جي نئين پيچ وقت اسان هن ٽل ڏي اتر طرفان ايندڙ واٽر کورس (جو هن وقت موجود آهي) پئي کٽايو. هن واٽر کورس جي ٻن ورن مان هڪڙي ور وٽ (يعني ٽل جي اتر طرفان جتان واٽر کورس اولهہ طرف مڙي ٿو يا ٽل جي اتر- اولهہ طرف جتان هيءُ واٽر کورس وري ڏکڻ طرف وڃي ٿو) اسان جي ماڻهن واٽر کورس کوٽيندي هڪ سخت چيڪي ڳوهيل مٽي جون ٻہ ننڍيون ڪچيون سرون لڌيون، جن جي هڪ پاسي تي مهاتماٻڌ جي تصوير هئي. ماڻهن سمجهيو تہ هت شايد ڪو خزانو هجي، سو وڌيڪ کوٽيائون ۽ تقريباً اهڙين سرن جو هڪ وڏو ڍڳ کڍي ٻاهر ڇڏيائون. اسان ٻنهي اهي سرون اچي ڏٺيون. سرون جيتوڻيڪ ڪچيون هيون پر اهڙي تہ ڪنهن چيڪي مٽيءَ مان ٺهيل هيون جو نهايت مضبوط ۽ سخت پئي نظر آيون. افسوس جو اسان ان وقت انهن مان ڪابہ سر سنياليو محفوظ کري کانہ رکي."

اهو تہ ذکر 1952ع جو آهي. ميرالله بخش خان گذاري ويو. ظاهر آهي تہ ميرالله بخش خان توڙي مير جان محمد خان کي هن ٽل جي تاريخي پس منظر جي ڪابہ خبر کانہ هئي. اتفاق سان بندي کي بہ ان موقعي تي فتحنامي جو هيٺيون بيان ذهن ۾ ڪونہ هو تہ: "چچ، ٻڌ ڪنوهار ۾ پهچي هن پروهت ڏانهن هليو تہ ڪيس ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجي عبادت ۾ مشغول ڏٺائين. سندس هٿ ۾ سخت [ڳوهيل] مٽي هئي، جنهن مان بت ٺاهي مهر جهڙي هڪ شيءِ انهن بتن تي هٽندو ٿي ويو. جنهن کري انهن تي ٻڌ جي تصوير چتجي ٿي پيئي ۽ هو مڪمل ٿِي ٿي پيا. تنهن کان پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو." (فتحنامو ص 84).

---

(1) خود منصوره جا موجوده آثار بہ گهٽي ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن: اندازي طور جامع مسجد واري جاءِ شهر جي اوائلي بنياد واري ايراضي سمجهڻ گهرجي. جامع مسجد واري جڳهہ کي، هينري ڪزنس جي ڪتاب"Antiquities of Sind" ۾ هنن آثارن جي کيل کوٽائيءَ جي صورتحال واري نقشي ذريعي، آسانيءَ سان متعين کري سگهجي ٿو. اها جاءِ اوير طرف بيٺل نل جي اتر - اوير طرف آهي.

ڳٽي هن صفحي 95 تي ڇاڻايل آهي تہ هن علاقي شخص، عبدالرحمان بن اَشعث کي .....قتل کيو هو. اهو غلط آهي. علاقين درحقيقت خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ مڪران جي گورنر سعيد بن اَسلم ڪلابي کي قتل کيو هو، ڇاڪاڻ تہ هن سندن هم وطن ۽ هم قوم سفهوي بن لام الحمامي

نالي هڪ شخص کي مارايو هو- ڏسو هيٺ فتحنامو ص [85 — 86]. فتحنامي ۾، سعيد خلاف هن سازش ۾ جن علاقين حصو ورتو، تن ۾ محمد بن حارث علافي جو نالو ڇاڪاڻ ڪونهي. ڏسو ص [86]. مگر مؤرخ بلاذري، معاويي ۽ محمد بن حارث علافي ٻنهيءَ کي هن سازش جا اڳواڻ ڪري لکيو آهي (فتوح البلدان، ص 435). علاقين سعيد کي قتل ڪري مڪران تي قبضو ڄمايو - ڏسو فتحنامو ص [86]، تان جو سن 85 هجري ڏاري حجاج، مجاعت بن سعر کي مڪران طرف روانو ڪيو جنهن جي اتي پهچڻ کان اڳ علافي ڀڄي وڃي سنڌ جي راجا ڏاهر سان پيڙا ٿيا- فتحنامو ص [88]. انهيءَ لحاظ سان رمل جي راجا خلاف محمد علافي جي ڪارروائي سن 85 هجري بعد سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

104/ [71] هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر جي پهرين لڙائي رسول صلعم جي هجرت کان 15 ورهيه پوءِ اميرالمؤمنين حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ واقع ٿي: اهو صحيح آهي ۽ مؤرخ بلاذري پڻ مدائني جي سند سان اسلام جي هن اوائلي حملي جي خبر نقل ڪئي آهي تہ: حضرت عمر، سن 15 هجري ۾ عمان بن ابي العاص الثقفي کي بحرين ۽ عمان جو گورنر مقرر ڪيو، جنهن پنهنجي ياءُ الحڪم کي تانہ (ٿاڻہ، بمبئي طرف) ۽ بروص (ڀروچ، گجرات) تي حملي لاءِ موڪليو ۽ پنهنجي ٻئي ياءُ مغيره کي ديبل ڏانهن روانو ڪيو- (فتوح البلدان، ص 32- 431). البت هيٺ فتحنامي جي ص 105 تي هن روايت جو پهريون حصو صحيح نہ آهي تہ مغيره کو ديبل ۾ لڙندي شهيد ٿيو. بلاذري صاف طور لکيو آهي تہ هن دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ فتح حاصل ڪيائين (فتوح، ص 442). ٻين تاريخي حوالن مان بہ ثابت آهي تہ مغيره پوءِ زندهہ هو. هن حملي جي مڪمل تفصلي لاءِ ڏسو اسان جو مضمون"هندستان تي اوائلي عرب حملن جو سن تاريخ"، مطبوع "اسلامڪ ڪلچر" مخزن، جولاءِ 1946ع، حيدرآباد دکن.(1) (ن - ب)

106/ [73] اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ هند ۽ سنڌ جي لڙائيءَ تي لشڪر موڪلڻ گهريو: حضرت عثمان جي هن ارادي لاءِ هڪ خاص سبب هو. فتحنامي ۾ هن واقعي کان اڳ واري هڪ لڙائيءَ جا حضرت عمر جي خلافت ۾ اسلام ۽ سنڌ جي لشڪر جي وچ ۾ لڳي، تنهن جو ذڪر ڪونهي. مگر، بقول طبري (1 x2707) اسلام جو لشڪر حڪم بن عمرو التغلبي جي سپهہ سالاري هيٺ مڪران ۾ (ايران جي ساساني حڪومت جي گورنر جي فوج سان مقابلي ۾) هو، جو سنڌ جي لشڪر اوچتو نهر ٽپي اچي اسلام جي لشڪر تي حملو ڪيو. غالباً سنڌ جي راجا طرفان

هن "جنگ نهر" واري ڪيل اڳرائيءَ جي ڪري ئي حضرت عثمان رضي الله عنہ سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جو ارادو ڪيو. (ن - ب)

106/ [73] لشڪر قندابيل ۾ مڪران ۾ هو: فقط فتحنامي جو هيءُ حوالو ئي آهي جو انهيءَ وقت شهر قندابيل ۾ اسلام جي لشڪر جي موجودگي ڏيڪاري ٿو. ٻئي ڪنهن بہ تاريخ ۾ هن جو ذڪر ڪونهي. غالباً هيءُ لشڪر عبدالله بن عامر وارو هو (ڏسو - بلاذري، فتح سجستان)، يا حضرت عمر جي عهد ۾ ايران تي اسلامي لشڪر جي وسيع حملي (الانسياح يا General Invasion) واري فوج جو ڪو حصو هو. (ن - ب)

104/ [74] شعر- وَأَهلكنِي لكم في كل يوم : ابوزيد، كتاب النوادر (طبع بيروت ص 161) ۾ هي بہ بيت، جاهلي شاعر علي بن طفيل السعدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن. وري لسان العرب (جلد ب ص 254) جي مصنف اهي عامر بن الطفيل السعدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن. تاج العروس (جلد 12 ص 116) ۾ صرف ٻيو بيت شاعر جي نالي بغير ڏنل آهي- (بشكريہ استاد عبدالعزيز الميمني). سر چارلس لايال هي بہ بيت عامر بن طفيل جي ديوان (ص 158) ۾ درج ڪيا آهن، جتان درست ڪري هت ڏنا ويا آهن. اهي ٻئي هِجوَ ۾ ڪوار جا پيا لڳن ۾ تعجب آهي جو انهن کي مدح سمجهيو ويو آهي. (ع. م)

106/ [74] حضرت علي رضي الله عنہ جي تعريف ۾ شعر چيائين: يعني حڪيم بن جبلت هي شعر چيو. حڪيم، بنو الديل جي قبيلہ مان هو ۽ انهيءَ لحاظ سان سندس سڄو نالو حڪيم بن جبلت بن حصين بن اَسود بن ڪعب بن عامر بن الحارث بن الديل (جمهزت ابن حزم - جلد 2) آهي. سندس سوانح ابن خلڪان (وفيات 844) ۽ ابن حجر (اصابہ 1 x 779) تفصيل سان درج ڪئي آهي. حڪيم انهن چئن ڪماندرن مان هڪ هو جن حضرت عثمان رضي الله عنه جي شهادت ۾ حصو ورتو (العقد الفريد 2x266- 269). حڪيم حضرت علي رضي الله عنه جي طرفداري ۾ هو خارجين سان بصره جي ويجهو "زابوقه" واري جنگ ۾، جا"نهروان" واري لڙائيءَ کان اڳ لڳي، مارجي ويو. (رسالت للجاحظ في بني اميہ، ملحقة في آخر كتاب "النزاع والتخاصم" للمقريزي، طبع مصر، ص 193). حضرت علي رضي الله عنهجي منقبت ۾ سندس ارجوزه جو هيئيون مصراعون "العقد الفريد" : 2x 65 ۾ ملن ٿيون:

دَعا حڪيم دَعوَة سمِيعه - نالَ بِهِا المنزِلةَ الرفِيمه. (ن - ب)

107/ [75] حڪيم بن جبله جو قول- ماءُ ها وشل- الخ: بلاذري پڻ اها رپورٽ حڪيم ڏانهن منسوب ڪئي آهي (فتوح البلدان، ص 422)، غالباً اهو صحيح آهي. ياقوت پڻ "معجم البلدان" (4 x 613) ۾ ساڳي اها روايت نقل ڪئي آهي. البت طبري (1 x 2707) اهي لفظ صحار العبدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن، جو مڪران جي ڪماندر حڪم بن عمرو و التغلبي طرفان خمس ۽ غنائم ڪٽي قاصد طور حضرت عمر ڏانهن ويو هو (طبري 2707x1). مگر غالباً اهو صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان وقت صحار العبدي خود، بقول طبري، ٻئي هڪ ڪماندر احنف بن قيس سان گڏ هو، جنهن ڪيس ان وقت هرات ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪيو (ڏسو طبري 2682x1). ابن قتيبه پڻ "عيون الاخبار" (1x 199) ۾ اها رپورٽ ڪنهن شخص طرفان حضرت عمر جي آڏو ڪري ڇاڻائي آهي، مگر ان شخص جو نالو ڪونه ڏنو اٿس. "الاخبار الطوال" (طبع يورپ، ص 326) ۽ "محاضرات راغب اصفهاني" (طبع مصر، 2x 264) ۾ اهي لفظ، ابن القريه ڏانهن منسوب ٿيل آهن. ٻئي طرف تقي الدين حموي جي "ثمرات الاوراق" (2x 61)، ابن حامد ڪرماني جي تاريخ ڪرمان، "عقدالعلي للموقف الاعلي" (طبع طهران، ص 64)، توڙي "تاريخ گزيده" (ص 270 نالي جي غلطيءَ سان) ۾ اهي لفظ غضبان بن القبعشري نالي شخص ڏانهن منسوب آهن جي هن حجاج کي ٻڌايا. (ن - ب)

107/ [76] عبدالله کي سندّ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري ڪوبه ماڻهو نه موڪليائون: مؤرخ بلاذري پڻ هن ڳالهه جي تائيد ڪري ٿو ته حضرت عثمان حڪيم جي رپورٽ ٻڌڻ بعد ڪنهن به سپهه سالار کي انهيءَ سرحد تي جنگ لاءِ ڪونه موڪليو. " فلم يغزها احداً" (فتوح البلدان، ص 432). مگر مؤرخ طبري سن 29 هجريءَ جي واقعن هيٺ لکي ٿو ته: حضرت عثمان رضه عبيدالله بن معمر التميمي کي مڪران ڏانهن موڪليو جنهن اتي دشمن جي فوج جي پوري صفائي ڪئي ۽ وڏندو وڃي "نهر" تي پهتو.. ان بعد عبيدالله کي فارس ڏانهن بدلي ڪيو ويو ۽ سندس جڳهه تي عمير بن عثمان بن سعد کي مقرر ڪيو ويو. [ان بعد غالباً فارس ۾ عبيدالله جي شهيد ٿيڻ بعد عمير کي فارس ۾ مقرر ڪيو ويو ۽ ابن ڪندير القشيري کي سندس جاءِ تي مڪران ۾ مقرر ڪيو ويو]. حضرت عثمان جي شهادت وقت عمير بن عثمان فارس جو ڪماندر هو ۽ ابن ڪِندِير القشيري مڪران جو ڪماندر هو - ڏسو طبري 2829x1 - 2831: ابن الاثير 48x3 - 49: ۽ ابن خلدون- بقيت الجزٌ الثاني ص 33- 2131.(ن- ب)

107/ [76] تڏهن شهر وارن جو پاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پئي: ان وقت جي جهڳڙي فساد جو مرڪز بصره هو ۽ انهيءَ ڪري شايد "شهر" مان مراد شهر بصره هجي. اصل فارسي متن ۾ "اهل

شهر" آهي جو پڻ ممڪن آهي تہ اصل عربي عبارت "اهل المدينة" جو غلط ترجمو هجي. انهيءَ لحاظ سان "شهر وارن" مان مراد "مديني وارا" پڻ ٿي سگهي ٿي. (ن-ب)

107/ [76] حضرت علي رضہ ثاغر بن ذعر کي هندستان جي سرحد تي مقرر (ڪيو): ثاغر بن ذعر نالو فقط فتحنامي ۾ ڏنل آهي ۽ باقي ٻين تواريخن ۾ ان جو ذڪر ڪونهي. اڳتي هيٺ صفحي

108/ [77] تي جاڻايل آهي تہ حارث بن مُره نالي هڪ بهادر سپهہ سالار هن لشکر، يعني ثاغر بن ذعر واري لشکر ۾ هو. مؤرخ بلاذري جي قول موجب حضرت علي رضہ سن 38 هہ جي آخر يا سن 39 جي شروع ۾ هن حارث بن مُره العبدي کي هندستان جي محاذ جو سپهہ سالار ڪري موڪليو هو. جنهن "اتي فتح حاصل ڪئي ۽ ڪافي مال غنيمت ۽ قيدي هٿ ڪيائين ۽ هڪ ڏينهن ۾ هزار ٻانها تقسيم ڪيائين- ان بعد (هو اتي رهيو) تان جو سن 42 هہ ۾ هو ۽ سندس ساٿي، سواءِ ڪن ٿورن ماڻهن جي قيقان (ڪيڪانان) جي پرڳڻي ۾ (ڪنهن جنگ ۾) مارجي ويا" (فتوح البلدان: ص 432).

حارث بن مره العبدي، حضرت علي رضہ جي حامين مان هو ۽ "صفين" واري لڙائيءَ ۾ حضرت علي رضہ ڪيس پنهنجي لشکر جي ساڄي حصي جو سپهہ سالار مقرر ڪيو هو (ڈسو المنقري جو "ڪتاب الصفين"، طبع ايران، ص 107). حارث، ربيعہ قبيلي جي مشهور سخي سردارن مان هو ۽ هڪ ڏينهن ۾ هڪ هزار ٻانها تقسيم ڪيائين ۽ پنج سؤ گهوڙا بخشش طور ڏنائين. ڈسو محمد بن حبيب جو "ڪتاب المحبر"، طبع حيدرآباد دکن، ص 154. (ن - ب)

108/ [77] هذلي ڳالهہ ڪئي آهي تہ: هذلي يعني ابوبکر الهذلي. اسان جي خيال ۾ فتحنامي جي فارسي مترجم هن جاءِ تي هن ڪتاب جي مکيہ راوي ابوالحسن المدائني جو نالو، اختصار سببان، نہ لکيو آهي، ورنہ سڄي عبارت هن طرح ٿيڻ گهرجي ها تہ: "ابوالحسن چيو تہ: هذلي ڳالهہ ڪئي آهي- الخ". اسان جي هن نظريي لاءِ دليل هيءُ آهي تہ ابوبکر الهذلي درحقيقت ابوالحسن المدائني جو هڪ مکيہ ماخذ آهي، ۽ هذلي جون روايتون سنئون سڌو سندس واتان نہ مگر اڪثر سندس روايتن ذريعي ئي اسان تائين پهتيون آهن. خود هن فتحنامي جي صفحن 108/ [78] ۽ 112/ [81] تي هذلي جون ٻہ روايتون ابوالحسن (المدائني) جي وساطت سان نقل ٿيل آهن. صفحي 108/ [78] تي هذلي جي روايت مهلب ذريعي ، ۽ مهلب کان وري "تاريخ جي مصنفن" ذريعي نقل ڪيل آهي: ۽ صفحي 111[/80] تي هذلي جي روايت وري "تاريخ جي سلجهائيندڙن" جي واتان نقل ڪيل آهي. انهن ٻنهي پوين حصن تي ٻہ "تاريخ جي مصنفن" ۽ "تاريخ جي سلجهائيندڙن" مان

مراد غالباً ابوالحسن المدائني آهي، جو ئي درحقيقت هن فتحنامي جو مکيہ راوي آهي. ٻين ڪتابن ۾ پڻ ابوالحسن المدائني جون ابوبڪر الهذلي کان نقل ڪيل تاريخي روايتون ملن ٿيون، مثلاً ڏسو بلاذريءَ جو "ڪتاب انسقاب الاشراف"- مطبوع يورپ، جلد 11، صفحہ 227. ابوبڪر الهذلي تاريخ جي مکيہ راوين مان هو ۽ ان وقت جي اسلامي سلطنت جي مشرقي ملڪن، خصوصاً عراق ۽ سنڌ جي تاريخ جي ڪيس ڪافي ڄاڻ هئي. ان جو سبب غالباً اهو هو، جو هو مشرقي محاذ جي مکيہ شهر بصري جي عالمن مان هو. بقول همداني، "ابوبڪر الهذلي ڪان بصريا" (ڪتاب البلدان، ص 167). مسعودي پنهنجي ڪتاب "مروج الذهب" (طبع پئرس 122x4، 127) ۾ ڄاڻايو آهي تہ ابوبڪر الهذلي، پهرئين عباسي خليفي ابوالعباس سفاح (754-750ع) جي هم نشينن مان هو ۽ ساڻس سندس ڪچهريون هونديون هيون. (ن-ب)

109/ [78] (امير معاويہ) عبدالله بن سوار[العبدي] کي سنڌ تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين: بقول بلاذري (ص 433)، عبدالله کي بصري جي وائسراءِ عبدالله بن عامر هن محاذ تي مقرر ڪيو: مگر بلاذري وڌيڪ ڄاڻائي ٿو تہ "کي چون ٿا تہ معاويہ ڪيس مقرر ڪيو". فتحنامي جي ٻي روايت (ص 109 ۽ 110) موجب پڻ عبدالله جي مقرري سڌو سنئون امير معاويہ ڏانهن منسوب ٿيل آهي، ۽ غالباً اهو صحيح آهي. مؤرخ بلاذري ان بعد عبدالله جي "قيقان" تي حملي ۽ اوائلي فتحن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڄاڻايو آهي تہ عبدالله، امير معاويہ کي اتي گهوڙا سوکڙي طور ڏنا (ص 433). اهو بيان فتحنامي جي انهيءَ ڳالهہ جي تصديق ڪري ٿو تہ امير معاويہ، عبدالله کي ڪيڪانان جي گهوڙن موڪلڻ لاءِ تاڪيد ڪيو هو.

110/ [79] (عبدالله) ابن سوار ڪافي لڙائي کان پوءِ شهيد ٿيو: بقول بلاذري (ص 433) عبدالله بن سوار اوائلي فتحون حاصل ڪري، سوکڙين وغيره سان امير معاويہ جي ملاقات لاءِ آيو ۽ وٽس ڪجهہ وقت ترسيو. ان بعد جڏهن "قيقانان" ڏانهن واپس ويو، تڏهن اتي جي ترڪن جو لشڪر مٿس غالب پيو ۽ ڪيس شهيد ڪيائون. ياقوت، "معجم البلدان" (217x4) ۾ ساڳي بلاذري واري عبارت نقل ڪرڻ بعد لکي ٿو تہ: بقول خليفہ بن خياط، سن 47 (هجري) ۾ عبدالله "قيقانان" تي حملو ڪيو، جنهن ۾ ترڪن جو وڏو لشڪر جمع ٿيو ۽ (لڙائيءَ ۾) عبدالله ۽ ٻيو گهڻو عام اسلامي لشڪر مارجي ويو. (ن-ب)

111/ [80] أعَوَرشَنيَ: يعني شعر بِشرُ بن مُنقِذ بن عبدالقيس، جو "ابامُنقذ" جي ڪُنيہ سان پڻ سڏبو هو ۽ عربي ادب ۾ عام طرح "الاعورالشني" جي نالي سان مشهور آهي. "الشني" نسبت

آهي "بنوشن بن افصيُ بن عبدالقيس بن افصيُ" ڏانهن. جيئن ته "بنوشن" جو پاڙو "عبدالقيس" قبيلي مان هو، ۽ عبدالله بن سوار پڻ عبدالقيس قبيلي جو ئي شهسوار هو، انهيءَ ڪري اعورشني کي مٿس فخر آهي. هو اسلامي دؤر جي اعليُ شاعرن مان هو ۽ ڪيس ۾ پٽ هئا، جي پڻ شاعر هئا ۽ "جهم" سڏبا هئا (سمط اللالي، ص 827). جنگ جمل ۾ اعوَر، حضرت علي رضہ جي لشڪر ۾ شامل هو ("المؤتلف و المختلف" للامدي، تصحيح مستشرق سالم ڪرنڪوي- Kernkow، ص 38). جنگ صفين ۾ پڻ حضرت علي رضہ سان شامل هو ۽ ڪيترائي شعر سندس منقبت ۾ چيائين ("كتاب الصفين" للمِنقري، ص 6، 215، 225 ۽ 249). اعورشني جو قدري تذڪرو ابن قتيبہ جي "طبقات الشعر والشعرا" (ص 406) ۾ موجود آهي. (ن-ب)

115/ [84] پورالي جي حد ۾ وفات ڪيائين: بقول بلاذري (ص 434)، قصدار ۾ وفات ڪيائين. "فلادت النهر في و فيات اعيان الدهر" (نسخہ قلمي، ڪتبخانو پير جهنڊو) ۾ جاڻايل آهي ته منذر سن 61 هـ ۾ وفات ڪئي. (ن-ب)

115/ [84] حڪم بن منذر: حڪم پنهنجي پيءُ منذر جي وفات بعد، مڪران ۾ هندستان جي محاذ جو گورنر مقرر ٿيو. هو ڪوفہ ۽ پنهنجي قبيلي عبدالقيس جو نهايت مقدر سردار هو (المحاسن و المساوي، 74x1: المعارف لابن قتيبہ، ص 172). بعد ۾ سندس چاچي عبدالله، حجاج جي خلاف بغاوت ڪئي، پر رستقاباذ وٽ مارجي ويو (المعارف، ص 172). عزازات سبب حڪم جي ساٽس همدردي هئي، ۽ سندس موت تي مرثيو چيائين ته: اقطّا مطرِ افرَرت عينَ عدُوَنِا- وَكل الي مان صِرتَ سوف يبصِير- الخ (بلاذري، الانساب، طبع يورپ، 296x11). غالباً انهيءَ ڪري ئي نيٽ حڪم کي حجاج هميشہ لاءِ قيد ۾ رکيو، تان جو هو حجاج جي "الديماس" واري قيدخاني ۾ گذاري ويو. ڏسو بلاذري، الانساب، طبع جيروسلم، 171x5. (ن-ب)

115/ [84] عبدالله[بن] الاعور الحرمازي اٿي هي شعر پڙهيا: اصل فارسي متن ۾ "الحرمازي" جي بدلي "الخواري" آهي، مگر صحيح "الحرمازي" آهي. سندس نالو عبدالله بن الاعور آهي، مگر ڪوڙي هئٽ سبب "الكذاب الحرماري" جي نالي سان مشهور آهي (ابن قتيبہ، الشعراً ص 430). هو منذر ۽ سندس پٽ حڪَم جو خاص مداح هو. جاحظ "كتاب الحيوان" (49x1) ۾ سندس مدح جي هيءَ مصرع نقل ڪئي آهي: قال الكذاب الحرمازي:

"يا ابن المعلي نذلت احد الكبر- داهية الدهر و صماءُ الغبر"

هن مصرع ۾ "ابن المعلي" مان مراد منذر (بن جارود وهربشر بن عمرو بن حنش بن المعلي) آهي.
لغت "للسان" (ماده: غبر) ۾ به هي مصرع مختلف روايت سان الحرمازي ڏانهن منسوب آهي ۽ ممدوح جو نالو پڻ صاف ظاهر آهي: "قال الحرمازي يمدح المنذر بن الجارود: انت لها مُنذر من بَين البَشر - داهِية الدهرِ وصماءُ الغَبر"
ابن قتيبة (الشعرو الشعراءَ ص 430- 431 ۽ المعارف ص 127) هيءُ فتحنامي وارو ساڳيو شعر (قدري مختلف روايت سان) "الكذاب الحرمازي" جو ڪري ڇاڙايو آهي ۽ ان جو داد ڏنو آهي (الشعراءَ). ڪتاب المعارف ۾ اهو رجز هن طرح ڏنو اٿس:

يا حكم بن المنذر بن الجارود
سرادق المجد عليك ممدود
انت الجواد بن الجواد المحمود
نبت في الجود و في بيت الجود
والعود قد ينبت في اصل العود. (ن-ب)

---

(1) "The Probable Date of the Early Arab Expeditions to India", Islamic Culture, Hyderabad Deccan, Issue of July 1946.

120/ [89] چورن جو ٿولو جن کي نڪامره چوندا هئا: مؤرخ بلاذري (ص435) هن ٽولي کي ميدن جي هڪ قوم (قوم من ميد) ڪري ڄاڻايو آهي، جن "ٻيڙين ۾ چڙهي" حملو ڪري اچي جهاز ڦريو. ٿي سگهي ٿو ته نڪامره، ميد قوم جي هڪ شاخ هئي. خود فتحنامي جي صفحي 121/ [91] تي "ميدن جي ديبل" جو ذڪر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ ته ديبل بندر ميدن جو مرڪز هو. عرب مؤرخن جي حوالن مان گمان نڪري ٿو، ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري تي رهندڙ اهي قومون، جن جو پيشو ئي ساموندي ڏاڙا ۽ ڦريون هو. تن مڙني کي ميد جي نالي سان سڏيو ويو آهي. مؤرخ بلاذري (ص 440) صاف طور ڄاڻايو آهي ته ميد اُهي آهن جي سمنڊ ۾ ڏاڙا هڻن ٿا- "الميد الذين يقطعون البحر." وري مڪران جي محاذ جي گورنر راشد بن عمر الجديدي جي باري ۾ لکي ٿو ته: اول اتر واري پهاڙي علاقي ڪيڪانان تي حملو ڪري فتح حاصل ڪئي ۽ ان بعد ميدن سان (مڪران ۾) جنگ جوٽيائين، جنهن ۾ شهيد ٿيو (ص 433). عباسي دؤر ۾ سنڌ جي گورنر موسيٰ بن عمران، قندابيل جي فتح بعد ميدن تي حملو ڪيو (ص 445) ۽ سنڌ ۾ وري جتن جي مدد سان سمنڊ جي ڪاري ڪوٽائي، ميدن جي نشيب واري زمين پاڻيءَ سان ٻوڙائي ڪين تباهه ڪيائين (ص 446). خود مؤرخ بلاذري جي ڏينهن ۾ سورٺ (ڪاٺياواڙ) جي ميدن سان بصره وارن جي لڙائي ٿي هئي (ص 440). انهن حوالن مان ظاهر آهي ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري وارن ساموندي ڏاڙيلن کي بلاذري "ميد" سڏيو آهي. لانگ ورٿ ڊيمس پنهنجي ڪتاب "بلوچ قوم" (ص 17) ۾ لکي ٿو ته: ميد يا ميڊ، سنڌ ۽ مڪران جي (ساموندي) ڪناري جا قديم مهاڻا آهن ۽ بلوچ اهو نالو حقارتاً استعمال ڪندا آهن. سنڌو درياءَ جي نزديڪ ميد نالو درياءَ جي مهاڻن سان لاڳو آهي ۽ اڪثر "ميڊ ۽ ماڇي" ٻئي نالا گڏ استعمال ٿيندا آهن.

سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي ساموندي پٽي جا ميربحر هئا. هاڻوڪو لفظ "ميہ" شايد "ميد"جي بدليل صورت هجي. ايا تائين ڪاري طرف حقارتاً چوندا آهن ته "تون ڪو ميد آهين" يا"تون ڪو ميہ آهين" يا "تون ڪي مي آهين." ڪراچي کان ويندي ڪيٽي بندر تائين، هن وقت انهن ماڻهن ۾ "نڪامره" يا ان جي بدليل تلفظ وارو ڪنهن بہ قبيلي جو نالو نٿو ملي. البت تحفة الڪرام جي هڪ حوالي مان (جيڪڏهن اهو سچو آهي) معلوم ٿئي ٿو ته"نڪامره" قوم يارهين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ تائين موجود هئي. مير علي شير قانع لکي ٿو ته: شاهجهان بادشاهه پنهنجي شهزادگيءَ واري وقت ۾ جڏهن پنهنجي والد جهانگير بادشاهه کان ڪاوڙجي ڏٽي ۾ آيو، تڏهن نواب شريف خان (شرفا خان؟) ۽ ڪڪرالي جي ڄام سندس مخالفت ڪئي، مگر ڏاراجا جي

راڻي، "نڪامره قوم"، ۽ حمل جت سندس مدد معاونت ڪئي. انهيءَ ڪري تخت تي ويهڻ بعد شاهجهان، نواب امير خان کي سن1037 هـ ۾ ٺٽي جو نواب مقرر ڪيو. ته ساڻن سهڻو سلوڪ ڪري ۽ کين نوازي (تحفة الكرام، مطبع ناصري، دهلي، 3 x95). جيڪڏهن يارهين صدي هجريءَ ۾ بہ "نڪامره" قوم موجود هئي، ته انهيءَ حالت ۾ هن وقت ان قوم جي ماڻهن جو باقي هئڻ ڪافي ممڪن آهي، البت اهو قومي نالو غالباً متروڪ ٿي ويو آهي. سامونڊي پٽي خواه لاڙ جي ماڻهن جون اوڙڪون جي اسان کي معلوم ٿي سگهيون آهن، سي هي آهن: لاڙ، وَنگرا، دَبلا (دٻي ڏاراجا جا اصل رهاڪو)، هُولاڻي، ليلگاڻي، ماڇي، جوباڻيا، ٽانڊيا، ولهاري، هوڙائي، ڍوڪي، ڪڏائي، گجاڙيا، سوڍائي، پکيڙا، ٽيٻائي، پاٽاري، ٺوري، ڍورائي وغيره، مگر نڪامره جو نالو ڪٿان بہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. (ن-ب)

120/ [90] اها عورت بني عزيز (يا نبي عزيز) قبيلي مان هئي: هن نالي وارو قبيلو ڪنهن بہ عربي ڪتاب ۾ نظر نٿو اچي. بقول بلاذري (فتوح البلدان ص 435)، هيءَ عورت [بني يربوع] قبيلي مان هئي. مؤرخ بلاذريءَ جو قول وڌيڪ وزنائتو آهي. (ن-ب)

123/ [94] محمد بن قاسم، جو سندس چاچي جو پٽ ۽ پٽ نائي هو ۽ حجاج جي ڏيءَ سندس گهر ۾ هئي: هيءُ سڄو بيان حقيقت جي خلاف آهي. نہ محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ هو، نڪي هو حجاج جو نائي هو ۽ نڪا حجاج جي ڪا ڏيءَ ئي سندس گهر ۾ هئي.

(1) اول ته ابوعقيل جي آکيڙ جي هيٺين شجري کي ڏسڻ گهرجي:

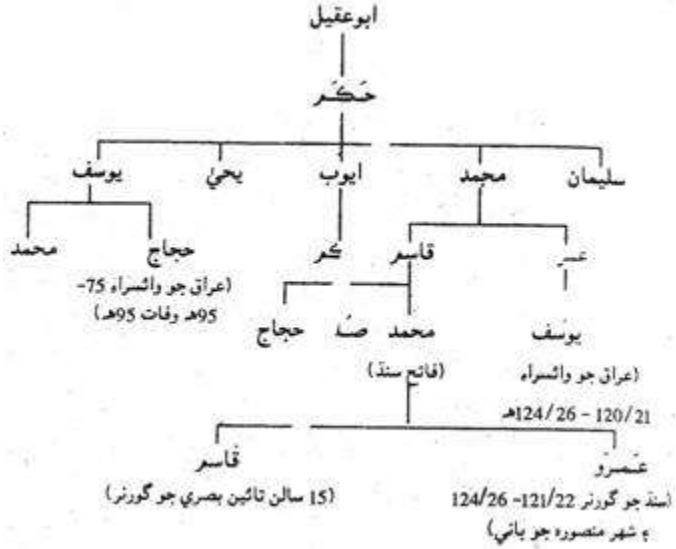

مٿيئن شجره مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي (محمد) جو پٽ ناهي، مگر حجاج جي چاچي (محمد) جي پٽ (قاسم) جو پٽ آهي.

فتحنامي جي فارسي عبارت هن طرح آهي: "محمد قاسم پسر عم اوبود." هتي "پسرعم"ترجمو آهي عربي لفظ "ابن عم" جو. عربيءَ ۾ چاچي جي پٽ خواه پوٽي يا پڙ پوٽي کي"ابن عم" چئي سگهجي ٿو. مگر ان اصطلاح جو فارسي ترجمو، پڙهندڙن لاءِ غلط فهمي پيدا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري اسان سنڌي ترجمي جي متن ۾ وضاحت لاءِ "سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ" ڪري لکيو آهي.

(2) زير بحث صفحي تي محمد بن قاسم کي حجاج جو نائي ڄاڻايو ويو آهي ۽ لکيو ويو آهي ته حجاج جي ڏيءَ سندس گهر ۾ هئي. مگر ص 205/ [190] تي "حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت" ڏني ويئي آهي، جا غور طلب آهي. حقيقت ۾ اها محض هڪ "حڪايت" آهي ۽ هر حوالي کان غير معتبر. اول ته هن حڪايت جي روايت ضعيف آهي، ۽ بني تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ڏانهن منسوب آهي، جنهن يزيد بن ڪنانہ کان نقل ڪئي آهي. خود يزيد بن ڪنانه جو نالو ڪٿي بہ راوين جي قطار ۾ نظر نٿو اچي. ٻيو ته هن حڪايت ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان وري وري سندس ڏيءَ گهرڻ ۽ حجاج جو ڪاوڙ جي هر ڀيري لکڻ سان سندس پڳ ڌاهڻ، محمد بن قاسم جي بلند اخلاق جي خلاف آهي. ان کان سواءِ حجاج جي مشهور غصي ۽ ڪاوڙ آڏو محمد بن قاسم (جو ان وقت ايا هڪ ڇوڪرو هو) جي مجال نہ هئي، جو وري وري انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏي. ٽيون ته هن حڪايت جو راوي چوي ٿو ته آءٌ ان وقت حجاج وٽ ويٺو هئس ۽ هي سڀ تماشو ڏسي رهيو هئس. گويا حجاج جي ڏيءَ جو سڳ جو فيصلو ٻين جي آڏو ٿي رهيو هو! چوٿون ته حڪايت جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي ته حجاج بالاخر محمد بن قاسم کي پنهنجي ڏيءَ جو سڳ انهيءَ شرط تي ڏيڻو ڪيو ته جڏهن وڏو ٿيندو، تڏهن فارس ۽ هند تي حملا ڪري اهي ملڪ فتح ڪندو. اها اڳڪٿي بہ ڏيکاري ٿي ته هي حڪايت محض هڪ افسانو آهي ۽ ان جا اندروني سقم ئي ان جي غير معتبر هئڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهن.

پر وڏي ڳالهہ هيءَ آهي ته خود اهو بہ ثابت ڪونهي ته حجاج کي ڪا ڏيءَ بہ هئي. ابن حزم، جو انساب عرب جو هڪ وڏو ڄاڻو ۽ ماهر آهي، تنهن پنهنجي ڪتاب "جهمرت انساب العرب" (ص 255) ۾ حجاج جي اولاد ۾ صرف چار پٽ ڄاڻايا آهن: محمد، عبدالملڪ، آبان ۽ سليمان.

حقيقت هيءَ آهي ته حجاج البت پنهنجي ڀيڻ زينب کي اختيار ڏنو هو ته محمد بن قاسم ۽ حڪم بن ايوب (بن حڪم ابن ابي عقيل) ٻنهيءَ مان جنهن سان وٽيس تنهن سان شادي ڪري. محمد بن قاسم ان وقت فقط 17- ورهين جو هو ۽ حڪم وڏي عمر جو هو. زينب (غالباً پنهنجي عمر

جي لحاظ سان) حڪم کي پسند ڪيو. جنهن سان حجاج سندس شادي ڪرائي (ڪتاب الاغاني، جلد 4، ص 27).

مٿين وضاحت جي بنياد تي فتحنامي، توڙي فرشتي (جلد 4، ص 403) ۽ مير معصوم (تاريخ معصومي، فارسي ص 21) جن جو ماخذ پڻ فتحنامو آهي، جا بيان ته محمد بن قاسم، حجاج جو نائي هو، ظاهراً غلط آهن.

هن سلسلي ۾ ضروري آهي ته هت محمد بن قاسم جي شادي بابت فتحنامي جي ٻين حوالن جو به جائزو وٺجي ۽ ان باري ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچجي.

فتحنامي جي صفحي 201/ [186] تي ڄاڻايل آهي ته ڏاهر جي قتل کان پوءِ سندس زال لاڏي گرفتار ٿي ۽ محمد بن قاسم، حجاج کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي اجازت گهري جنهن خليفي وليد کي سفارش ڪئي، ۽ آخر دارالخلافت مان حڪم صادر ٿيو. ۽ محمد بن قاسم لاڏيءَ کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو. پڻ ڏسو صفحو 235/ [222].

هن حڪايت جو راوي هڪ مقامي ماڻهو ابو محمد هندي آهي، جنهن هيءَ ڳالهه ابو مسهر عابي (؟) نالي هڪ شخص کان ٻڌي، جو خود هڪ گمنام ۽ مبهم شخص آهي. ڪنهن به عربي ماخذ مان هن حڪايت جي ذري جيتري به تصديق نٿي ٿئي، بلڪ خود فتحنامي ۾ ئي لاڏي جي باري ۾ متضاد بيان آهن، جي هن حڪايت جي تردید ڪن ٿا. مثلاً ص 201 تي خود لاڏيءَ جي زباني بيان ٿيو آهي ته هو اسلامي لشکر ۽ ڏاهر جي فوج واري جنگ ۾ لڙائيءَ جي ميدان ۾ گرفتار ٿي، مگر ص 220/ [205- 206] تي خود برهمڻ آباد جي مکيه ماڻهن جي حڪايت موجب ڏاهر جي قتل بعد، لاڏي پنهنجي پٽ سان گڏ اچي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ پهتي ۽ قلعي جي حفاظت جو بندوبست ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺي، مگر اوچتو گرفتار ٿي. مطلب ته فتحنامي جون اهي حڪايتون، جن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي ۽ جن جي عربي ماخذ مان ڪابه تصديق نٿي ٿئي، سي غير معتبر آهن. محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪري نڪاح ۾ آڻڻ به محض افسانو آهي.

هاڻي سوال آهي ته محمد بن قاسم ڪٽان شادي ڪئي؟ سندس ٻه پٽ عمرو ۽ قاسم تاريخي حيثيت رکن ٿا. عمرو سنڌ جو گورنر ۽ مشهور منصوره جو باني هو. ۽ ياڻس قاسم سڄا سارا پندرهن سال بصره جو گورنر ٿي رهيو. جنهن جي معنيٰ ته هو وڏو لائق هو ۽ سندس حڪمراني پبلڪ ۾ ڪافي مقبول هئي. هڪ خاص سبب اهوئي هو جو مشهور اُرجوزَه گو شاعر رُوبه بن

العجاج سندس مدح ۾ قصيدا چيا. رُوبہ پنهنجي هڪ ڊگهي اُجوزه (مطلع:"قلت وقد اقصر جهل الأصوَر"، ڏسو ديوان روبه، ص 57- 63) جي مصرعن 193- 197 ۾ چوي ٿو:

193 مافِي غَد اِني امروَ ؤ مِن معشِر

194 يغدُونَ انصارَكَ يومَ النصر

195 وَهُم عليُ رَغمِ العِداةِ الزقر

196 اخوَالُ اَبائِكَ في المجدِ الثرِي

197 سعدُ بنِ زَيدِ في الصمِيمِ الدَوسر

(يعني ته، آءٌ انهيءَ گروهہ مان آهيان جي هر ڏکئي ڏينهن تي تنهنجي دشمن خلاف آهن ۽ تنهنجا مدد گار آهن. اهو گروهہ "سعد بن زيد" قبيلي جي شير مردن جو آهي، جي تنهنجي خاندان جا ماماٽا وڏي شان ۽ مرتبي وارا آهن.)

هن شعر ۾ ٻہ ڳالهيون غور طلب آهن: (1) شاعر، "سعد بن زيد" قبيلي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جو هو پاڻ هڪ فرد آهي. هاڻي، شاعر روبه بن العجاج، وڏي قبيلي بنوتميم جي هڪ شاخ "بنو سعد بن مالک بن سعد بن زيدمنات بن تميم" مان هو (ڏسو ابن حزم، الجمهرهِ ص 204: ۽ ابن دريد، الاشقاق ص 159). اهو پاڙو وري "سعد بن زيد منات" جي وڏي شاخ مان هو، جنهن ڪري شاعر اختصار طور صرف "سعد بن زيد" ڪري لکيو آهي. (2) شاعر چوي ٿو ته هن قبيلي وارا سندس ممدوح قاسم جي خاندان جا ماماٽا آهن. سندس اصل الفاظ"اخوال آبائک" آهي يعني "تنهن جي ابن جا ماماٽا"، جنهن جي معنيُ ته قاسم جي پيءُ، يعني محمد بن قاسم ۽ سندس پيءُ ڏاڏن جا ماماٽا آهن. انهيءَ مان ثابت ٿيو ته محمد بن قاسم جي وڏن جون شاديون بنوتميم جي هن پاڙي مان ٿيل هيون، ۽ انهيءَ رسم موجب غالباً خود محمد بن قاسم جي شادي ٻہ بنوتميم جي هن ساڃَئي پاڙي مان ٿي هوندي. حقيقت ۾ هو ٻہ ائين، ڇاڪاڻ ته مشهور محقق ۽ اديب خطيب تبريزي، شاعر روبه جي مٿئين اُرجوزه جي 195 ۽ 196 مصرعن جي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو ته: ابو محمد چيو آهي ته مون سندس (شاعر روبه جي) "س" جي قافيہ واري قصيدي جي هڪ مصرع ڏني آهي، جنهن مان سندس مراد آهي ته خود قاسم بن محمد جا ماماٽا بني سعد بن تميم منجهان آهن. "بريد ان القاسم بن محمد له خوُولة في بني سعد بن تميم" (حاشيہ ڪتاب تهذيب الالفاظ، ص 68). هت "ابو محمد" مان مراد مشهور عالم "بن السيرافي" آهي، جنهن جي شاهدي بالڪل مستند سمجهڻ گهرجي. هن حوالي ۽ وضاحت مان ثابت ٿي چڪو ته اسان جي محمد بن قاسم

جي پٽ قاسم جا ماماٽا بنوتميم قبيلي جي بنو سعد (بن مالڪ بن سعد بن زيد منات بن تميم) پاڙي مان هئا، جنهن جي معنيٰ ته محمد بن قاسم، بنوتميم جي انهيءَ خاندان مان شادي ڪئي هئي. (ن-ب)

123/ [94] حمزهِ بن بِيض الحنفي هي شعر چيو: حمزهِ بن بيض اموي دؤر جي مشهور شاعرن مان هو ۽ محمد بن قاسم جو همعصر هو. سن 120 هـ ۾ وفات ڪيائين. سندس سوانح لاءِ ڏسو الاغاني- جلد 15 ص 14- 26: الامدي، الموقلف و المختلف ص 100: الڪتبي، فوات الوفيات، 1x188: العسڪري، معانيه، 1x11: ابوحيان 3x185: ابن عساڪر 4x440: النويري 4x81، تاج العروس (بيض). حمزهِ جو هيءُ شعر مشهور آهي، ڏسو بلاذري، طبع يورپ ص 441، طبع مصر ص 428: ابن الاثير 4x282: اليعقوبي 2x307: ابن قتيبه، عيون الاخبار 1x229: المرزباني (پهرين مصرع جي مختلف روايت سان) ص 482. فتحنامي مطابق، حمزه هيءَ شعر محمد بن قاسم جي محاذ هند تي مقرري جي موقعي تي مبارڪبادي‌ءَ طور چيا، مگر بقول ابن الاثير (4- 282) حمزه اهي شعر محمد بن قاسم جي وفات حسرت آيات تي مرثيه طور تي چيا. غالباً ابن الاثير جو قول صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته بلاذري (ص 440) پڻ محمد بن قاسم ۽ ٻين ثقفي خاندان جي فردن کي قيد ۽ ايذائي مارڻ جي ذڪر ڪرڻ بعد اهي شعر نقل ڪيا آهن. (ن-ب)

128/ [99] پوءِ. محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو: هن کان اڳ واري صفحي تي فقط ايترو ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم مڪران پهتو. فتحنامي جي اها عبارت اڻپوري آهي. بقول بلاذري (ص 436)، "محمد بن قاسم (شيراز مان) مڪران ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي ڪافي ڏينهن ترسيو. ان بعد فنزبور (1) آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين. پوءِ اتان ارمابيل ۾ آيو". بلاذريءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي ته فتحنامي ۾ فنزبور يا پنجپور جي فتح جو ذڪر ڪتل آهي. انهيءَ ڪري بلاذريءَ جي بيان جي روشنيءَ ۾، فتحنامي جي متئين عبارت ۾ "اتان" مان مراد فنزبور يا پنجپور سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

128/ [100] (محمد بن هارون) جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي... ڪيس اتي دفن ڪيائون: بقول بلاذري محمد بن هارون "ارمابيل جي ويجهو وفات ڪئي ۽ ڪيس قنبل ۾ دفن ڪيائون". محقق بلاذري جو قول وڌيڪ صحيح سمجهڻ گهرجي. فتحنامي جي عبارت کي بلاذريءَ جي بيان سان هن طرح تطبيق ڏيئي سگهجي ته "ارمابيل جي منزل" مان مراد علاقي ارمابيل جي ڪا منزل آهي، جا شهر ارمابيل جي ويجهو هئي، جيئن ته بلاذري لکيو آهي. بلاذريءَ

جو "قنبل" ساڳيو اهو شهر آهي جنهن کي عرب جاگرافي نويسن اڪثر "قنبلي" ڪري لکيو آهي. اسان جي خيال ۾ "قنبل" توڙي "قنبلي" دراصل غالباً "قنبيلو" يعني "پن ٻيلو" آهي، جو غالباً شهر لسٻيلي رياست جي گادي ٻيلو (جو غالباً عربن جو ارمابيل يعني ارمن ٻيلو آهي) جي لڳو لڳ هو. هن وقت شهر ٻيلي جي هڪ طرف "پير آري" جو مقبرو ۽ زيارتگاهه آهي ۽ مقامي روايتن موجب اها ڪنهن اصحابي جي قبر آهي. ممڪن آهي ته محمد بن هارون جو نالو "ابن هارون" مان "هارون"، ۽ زماني گذرڻ بعد اهو مقامي تلفظ يا غلطي سبب ڦري "آري" ٿيو هجي- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

130/ [101] جهم بن زَهر الجعفِي: سندس والد زَحر بن قيس الجعفي، ڪوفي جي شريف سردارن ۽ شهسوارن مان هو ۽ وڏو بليغ مقرر هو (ابن عساڪر، تاريخ ڪبير 5x 69). جنگ صفين ۾ حضرت علي رضہ سان گڏ هو (ابن عساڪر، ايضاً، ۽ ڪتاب الصفين، ص 11). سندس فرزند ٻہ جملي شريف هئا (ابن عساڪر)، جن مان جهم بن زحر نهايت مشهور ٿيو. غالباً محمد بن قاسم جو همعصر هو، ۽ محمد بن قاسم جي سنڌ تي چڙهائيءَ کان اڳ، جڏهن محمد بن قاسم فارس جو گورنر هو، تڏهن جهم سندس خاص سپهہ سالارن مان هو. سن 92 هہ جي شروع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي هيڊڪوارٽر شيراز مان شهر "ري" جي فتح لاءِ تياريون ڪيون هيون، ۽ جهم بن زحر کي فوج سان اڳواڻ ري ڏانهن روانو ڪيو هئائين. مگر حجاج اوچتو محمد بن قاسم کي سنڌ جي محاذ جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ جهم بن زحر کي ٻہ محمد بن قاسم وٽ واپس پهچڻ جو حڪم ڪيائين (بلاذري، ص 436). ابن زحر ان بعد سنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم سان شامل رهيو. فتحنامو ص[106]، [156]، [172] ۽ [192]. غالباً سندس همت ۽ بهادري سبب محمد بن قاسم جي ٻہ ساڻس بي انتها محبت ٿي وئي. محمد بن قاسم ۽ جهم سنڌ جي فتحن ۾ مشغول هئا، جو اوچتو حجاج جو حڪم پهتو ته جهم کي خراسان جي محاذ ڏانهن بدلي ڪيو وڃي ته هو وڃي اتي جي ڪمانڊر قتيبہ بن مسلم جي مدد ڪري. طبري (127x2) هنن دوستن جي جدائي جو نهايت مؤثر لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي ته: "حمد (بن قاسم) جي جهم بن زحر سان نهايت محبت هئي، سو جڏهن جهم ڪانئس موڪلايو ته محمد روئي چيس ته: اي جهم! بس جدائي!! "۾-- جهم جواب ڏنو ته: "هائو. پلا ٻيو ڪو چارو ئي ڪونهي."

(1) بلاذري جي ڇپيل تاريخ ۾ هن نالي جي پڙهڻي "فنزبور" آهي جا حقيقت ۾ "فنزبور" جي تحريف آهي. فنزبور يعني پنجپور، جو غالباً ساڳي انهيءَ جاءِ تي هو جتي موجوده "پنجگور" آهي. (ن-ب)

جهم پوءِ وڃي خراسان محاذ جي مشهور ڪمانڊر قتيبه جي هٿ هيٺ پنهنجي نئين عهدي جي چارج ورتي. مگر محمد بن قاسم وانگر قتيبه‌ڪي پنهنجي سپهه سالارن کي محبت سان گرويده ڪرڻ جو شايد گهٽ ڏاڻءُ هو. بهرحال جڏهن سليمان خليفو ٿيو ۽ قتيبه خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ڪيائين تہ قتيبه بغاوت ڪئي. جنهن ۾ جهم سندس سات ڪونہ ڏنو بلڪ شاهي فوجن جي اڳواڻي ڪري، قتيبہ جو مقابلو ڪيو ۽ قتيبه جي شڪست توڙي آخري گهيري ۽ قتل (سن 96 هـ) جو مڪيہ اڳواڻ جهم ئي هو (طبري 2x1296- 1297). جهم ان بعد خراسان جي ڪمانڊر يزيد بن مهلب جو مڪيہ سپهہ سالار ٿي رهيو ۽ اتي جي جنگين، خاص طرح جرجان جي آخري فتح (سن 98 هـ)، ۾ هن جو وڏو حصو هو (طبري 2x1319 ۽ 1330- 1333)، ۽ يزيد بن مهلب کيس جرجان جو گورنر مقرر ڪيو (ايضاً2x1353). حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ کان پوءِ جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو ٿيو (سن 101 هـ)، تڏهن خراسان جي اڳئين ڪمانڊر يزيد بن مهلب جي ساٿين خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ٿيون، ۽ خراسان جي نئين ڪمانڊر ۽ وائسراءِ سعيد خذينه جي حڪم تي ٻين سان گڏ جهم بن زحر کي بہ گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو. آخر قبيله "باهله" جي هڪ آفيسر هن دلير مرد کي عذاب ڏيئي پورو ڪيو، جنهن تي سعيد هن شخص کي ڪافي ملامت ڪئي (طبري 2x1297). انهيءَ شخص جو نالو زبير بن نشيط هو ۽ سعيد خذينههميشه چوندو هو تہ زبير جو خدا خانو خراب ڪري جو هن جهم جهڙي مڙس کي چيچائي ماريو. جهم جي موت تي مشهور شاعر ثابت قطنه ازدي هيءَ شعر مرثيه طور چيا:

أ تذهبُ أيامِي ولم اِسقِ ترفِلا
وَ أشياعه الكاس التي صبحوا جهما
ولم يقصرها السعديُ عمرَو بِن مالكِ
فيشعب من حوضِ ا لمنايا لها قِسما

ڏسو بلاذري، انساب العرب، طبع جيروسلم، 5x162. (ن-ب)

130/ [101] عطِية بن سعد العوفِي: عطية پڻ هڪ بهادر مرد هو ۽ محمد بن قاسم سان خاص محبت هئس. شروع ۾ عطية هڪ بغاوت ۾ حصو ورتو هو، جنهن ڪري حجاج جي انتقام جي ڊپ کان عراق ڇڏي فارس ڏانهن هليو ويو. اتي محمد بن قاسم گورنر هو ۽ حجاج جو کيس حڪم پهتو تہ عطية کي چار سؤ دُرن جي سزا ڏئي. محمد بن قاسم، عطية کي حجاج جو حڪم ٻڌايو ۽ کيس سزا ڏنائين. (ڏسو طبري "ذيل المذيل من تاريخ الصحابة و التابعين" ملحق في آخر تاريخ

الطبري. 9424x3: ۽ شذرات الذهب 144x1). پر ان هوندي به عطية محمد بن قاسم کان منهن کين موڙيو. ۽ سنڌ جي فتح وقت سپهه سالار طور ساڻس شامل رهيو ۽ سنڌ جي فتحن ۾ پوري بهادري سان حصو ورتائين. ڈسو فتحنامو ص [106، 156، 172 ۽ 192]. (ن - ب)

130/ [102] عبدالرحمان بن سُليم الكلبي: نهايت تجربيڪار سپهه سالارن مان هو. ڈهه سال اڳ، سن 82 هه ۾ عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث خلاف "دَير الجماجم واري جنگ ۾ هو حجاج جي فوج جي ساڄي طرف (ميمنه) جو سپهه سالار هو (ابن خلدون 49x3)، ۽ انهيءَ جنگ ۾ ئي ابن الاشعث کي پهريون دفعو شڪست آئي. عبدالرحمان وڏو بهادر هو ۽ بهادرن جو قدردان هو. هڪ دفعي مشهور سپهه سالار مهلب وٽ آيو ۽ سندس نوجوان پٽن کي سوار ٿيندو ڏنائين ته سندس همت ۽ طاقت جي تعريف ڪيائين. قال: أنس الله الاسلام بتلاحقكم- اما والله لئن لم تكونوا اسباط نبوة، انكم لاسباط ملحمة (جاحظ، البيان والتبيين 61x2 ۽ ابن خلڪان، الوفيات 266x2).

عبدالرحمان، اموي گهراڻي جو هڪ وفادار آفيسر هو. حضرت عمر بن عبدالعزيز جي وفات بعد جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو مقرر ٿيو، تڏهن عبدالرحمان کي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين، پر ان وقت هن نئين خليفي جي خلاف هر طرف کان بغاوت ٿي، جنهن ڪري عبدالرحمان عرض ڪيو ته "تنهنجي دشمن سان مقابلو ڪرڻ مون کي خراسان جي گورنري کان وڌيڪ پسند آهي. مون کي پاڻ يزيد بن المهلب (باغي) جي مقابلي واري فوج ۾ جڪڙهه ڏي" (طبري 188x3- 1389). ان بعد عبدالرحمان غالباً باغي يزيد بن المهلب جي مقابلي لاءِ شاهي فوج جي ڪمانڊر مسلمه بن عبدالملڪ جو سپهه سالار ٿي رهيو ۽ ان جي وڏي مدد ڪيائين. اهوئي خاص سبب هو جو، جڏهن " مسلمة بن عبدالملڪ، يزيد بن المهلب جي مقابلي کان فارغ ٿيو ۽ ڪيس عراق جو وائسراءِ مقرر ڪيو ويو، تڏهن عبدالرحمان بن سليم الكلبي کي بصره جو گورنر مقرر ڪيائين"(ابن خلدون 80x3).

130/ [102] سفيان بن اَلأبرَد: سفيان پڻ "الكلبي" هو، يعني بنو كلب قبيلہ مان هو ۽ نهايت پختہ مشق ۽ دلير سپهه سالار هو، جنهن خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ "خارجين"سان زبردست جنگيون ڪيون. سن 76 ۾ جڏهن شبيب خارجي، حجاج کي جنگ ۾ شڪست ڏيئي پڇايو، تڏهن خليفي عبدالملڪ، سفيان کي چار هزار فوج ڏيئي روانو ڪيو ۽ هن موت کي منهن ڏيئي شبيب جو مقابلو ڪري ڪيس شڪست ڏني (المسعودي، مروج الذهب، طبع پئرس،5x321-322 ابن خلدون، 156x3- 157 ۽ 159). ان بعد سفيان، حجاج جو چوند ڪمانڊر ٿي رهيو، جنهن ڪيس وڏي لشڪر

سان طبرستان طرف، خارجين جي اڳواڻ قطري بن الفجاعت ۽ سندس ساٿين جي مقابلي لاءِ موڪليو. سفيان انهن سان مقابلا ڪري، کين ماري مات ڪيو. ان بعد دماوند ۽ طبرستان ۾ داخل ٿي اتي طاقت مضبوط ڪيائين ۽ اتيئي رهيو. تان جو "دَيرجماجصر" واري جنگ کان ڪجهه اڳ حجاج اتان کيس فارغ ڪيو (ابن خلدون 161x3). جنگ "ديرجماجم" ۾، جا حجاج ۽ باغي ڪماندر عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث جي وچ ۾ لڳي، سفيان حجاج جي لشکر جي پيادل فوج جو سپهه سالار هو (ابن خلدون 49x3). ظاهر آهي ته سن 76هه کان وٺي سفيان فوجي سپهه سالار ٿي رهيو هو ۽ سن 92هه ۾ جڏهن کيس حجاج محمد بن قاسم جي فوج سان موڪليو، ان وقت کيس سورهن سالن جي فوجي سپهه سالاري جو تجربو هو ۽ نهايت سخت جنگين ۾ بهرو وٺي چڪو هو. (ن-ب)

130/ [102] قطن بن برَک الِکلابِي: فتحنامي ۾ هن نالي جي اهائي پڙهٽي آهي، مگر ابن عساکر جي "التاريخ الکبير" (4 390x) ۾ "قطن بن مدرک الکلابي" لکيل آهي ۽ جاڻايل آهي ته: "حجاج (پنهنجي سؤٽ) حڪم بن ايوب ثقفي کي بصره جو گورنر مقرر ڪيو هو، پر جڏهن (عبدالرحمان) ابن الاشعث بغاوت ڪئي (سن 81 هـ) تڏهن کيس معزول ڪري قطن بن مدرک الکلابي کي سندس جاءِ تي مقرر ڪيائين." غالباً هن بغاوت واري نازڪ وقت ۾ ئي قطن، حجاج جي وڏي مدد ڪئي. ڇاڪاڻ ته فتحنامي ۾ هن جاءِ تي خود حجاج جا پنهنجا لفظ آهن ته "قطن اسان کي مشڪلات ۾ مدد ڪئي آهي، ۽ عزت جو لائق ۽ راستگو آهي.... ۽ حجاج جو هميشه مددگار رهيو آهي." (ن - ب)

130/ [104] جراح بن عبدالله: غالباً جراح بن عبدالله الحڪمِي، جو بعد ۾ هڪ مشهور ڪماندر ٿيو، ۽ خليفي يزيد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ آرمينا ۾ فتحون ڪيائين. خليفي عمر بن عبدالعزيز کيس پنهنجي عهد ۾ خراسان جو وائسراءِ مقرر ڪيو- ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص 202، 206، ۽ 426- 427. (ن- ب)

131/ [103] عبَدَيل بن فرخ: يعني العبَدَيل بن الفرخ (بن معين بن اَسوَد بن عمرَو بن جابر بن ثعلبة* سُمي بن العبُکابت) العِجلِي جو "بنو عِجل" قبيلي جو مشهور شاعر هو (ابن حزم، الجمهرهِ ص 295، ۽ ابن دريد، الاشتقاق ص 208) ڪنهن سبب سان هن شاعر ۽ حجاج جي وچ ۾ اٽبٽت ٿي، جنهن تي عديل سندس هجوَ ۾ ڪي شعر چيا. ان بعد آخرڪار هو حجاج جي هٿ چڙهي ويو ۽ کيس مارايائين ٿي جو هن پنهنجا حجاج جي تعريف ۾ ڪي اڳيان چيل شعر پڙهيا،

جنهن تي حجاج معافي ڏنس (البيان والتبيين، طبع مصر 1345/ 1926، جلد 1 ص 247). "نقائض جرير والفرزدق" ۾ هڪ جاءِ (نمبر 646) تي جنگ"ذوقار" جي باري ۾ سندس شعر نقل ٿيل آهن، ۽ ٻيءَ جاءِ (نمبر 1090) تي مالڪ بن مسمع متعلق سندس مدحيه شعر ڏنل آهن. (ن-ب)

132/ [104] منجنيق.... جنهن جو نالو "عروسڪ" هو: بلاذري (فتوح البلدان ص 437) هن منجنيق جو نالو "عروس" لکيو آهي. (ن-ب)

134/ [106] نباته بن حنظلة ڪِلابِي: نباته به هڪ چوند شهسوارن مان هو، جنهن کي حجاج، محمد بن قاسم جي لشکر سان گڏي موڪليو هو. ڏسو فتحنامو ص 207/ [192]. نباته نه صرف هڪ قابل سپهه سالار هو، مگر سياست جو به ڄاڻو هو. فتحنامي جي حوالن مان ظاهر آهي ته نباته ديبل (ص 141)، سيوستان (ص 148) ۾ ڏاهر سان دوبدو لڙائي ڪئي (ص 176، 207، 216)، ۽ برهمڻ آباد وارين جنگين ۾ وڏو حصو ورتو، ان کان سواءَ محمد بن قاسم طرفان مقامي حاڪمن سان سياسي صلح قائم ڪرڻ ۾ وڏو ڪم ڪيائين (ص 148، 155، 159). نباته پوءِ اموي دؤر جي آخر ۾ مروان بن محمد جي ڏينهن ۾، شاهي فوجن جو هڪ مکيه سپهه سالار هو. تقريباً 128 هـ ۾ مروان بن محمد جي ڪمانڊر ان چيف، يزيد بن عمر بن هُبيره ڪيس باغي سليمان بن حبيب بن المهلب جي مقابلي لاءِ موڪليو ۽ هن ڪيس وڃي شڪست ڏني (اليعقوبي 2x 407). ان بعد يزيد بن عمر، نباته کي جرجان جوگورنر مقرر ڪيو، ۽ هو اتي رهيو، تان جو بنو عباس جي پارٽي زور ورتو ۽ ابو مسلم خراساني، خراسان جي گورنر نصر بن سيار کي پڃائي ڪڍيو ۽ پنهنجي سپهه سالار قحطبه بن شبيب کي زبردست لشکر سان سن 130 هـ ۾ جرجان ڏي موڪليائين. نباته انهيءَ جنگ ۾ ڇهه هزار ماڻهن سان مارجي ويو (المسعودي، التنبيهه والاشرف، ص 327، طبري 6x2-2003). (ن- ب)

134/ [107] پهريون پهريون ماڻهو جيڪو قلعي تي چڙهيو، سو (شهر) ڪوفه جو صعدي بن خريمه هو: جو ماڻهو اول ديبل جي قلعي تي چڙهيو، تنهن جو نالو مؤرخ بلاذري ڪونه ڏنو آهي،البت هو لکي ٿو ته پهريون ماڻهو جو قلعي تي چڙهيو سو ڪوفه جو رهاڪو هو ۽ "بنو مراد" قبيلي مان هو. بلاذريءَ جي اصل عبارت هيءُ آهي: وَكانَ اوَلُهُم دَاَرَجُل مِن مُراد مِن اَهلِ الِكُوفهِ (فتوح البلدان، 425). هن عبارت تي غور ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شايد فتحنامي جي اصلي ماخذ جي عربي عبارت صاف نه هئي، ۽ فارسي مترجم علي ڪوفي غالباً "صعودا رجل من" جي لفظن کي ماڻهوءَ جو نالو سمجهي "صعدي بن خريمه" لکيو آهي- والله اعلم باالصواب.(ن-ب)

134/ [107] عجل بن عبدالملک بن قيس الدمني: هن نالي جي آخري نسبت فتحنامي جي جملي نسخن ۾ صاف لکيل ناهي ۽ انهيءَ کري مبهم آهي (ڏسو حاشيہ ص 134). البت ص 149 تي غالباً هن ساڳئي شخص جي پيءُ عبدالملک بن قيس بابت ڄاڻايل آهي تہ هو"آل جارود" مان هو. جيئن تہ "آل جارود" (يعني جارود جو اولاد) وارا "عبدالقيس" قبيلي مان هئا ۽ انهيءَ کري انهن جي نسبت "العبدي" هئي، انهيءَ کري شايد هيءَ مبهم لفظ"الدمني" بہ شايد دراصل "العبدي" آهي. (ن-ب)

135/ [107] مهراڻ نديءَ تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو.. [جا]اپرندينءَ مهراڻ جي طرف(يا مهراڻ جي اپرندي طرف) آهي: اصل فارسي عبارت هن طرح آهي: بجوي مهران رسيد بموضع... از جانب شرقي مهران 01 هـ. هن عبارت ۾ "از جانب شرقي" جي سڌي لفظي معنيٰ "(مهراڻ جي) اپرندي" ٿيندي، جنهن جو مطلب تہ ديبل جو حاڪم "جاهين"، ديبل جي قلعي مان، جو مهراڻ جي الهندي طرف هو، پڄي نڪتو ۽ آخرڪار مهراڻ ٽپي درياءَ جي اپرندي طرف ڪنهن مقام وٽ اچي پهتو. مگر مؤرخ بلاذري (فتوح البلدان ص 442) سنڌ جي گورنر جنيد جي فتحن جي سلسلي ۾ "بطيحة الشرقي" جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ "الشرقي" اسم خاص طور استعمال ٿيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ان جي مراد "اپرندين مهراڻ" آهي يعني "مهراڻ جي اپرندين شاخ". انهيءَ اعتبار سان، فتحنامي ۾ هن جاءِ تي اصل عبارت غالباً "بجانب مهران الشرقي" هئي، جنهن جو فارسي ترجمو "ازجانب شرقي مهران" ڪيل آهي. ان جو سنڌي ترجمو اصل عبارت جي لحاظ سان "اپرندينءَ مهراڻ جي طرف" وڌيڪ نهڪندڙ نظر اچي ٿو. ڇاڪاڻ تہ عبارت جي شروع ۾ پڻ "جوئي مهران" جا الفاظ آهن جنهن جي معنيٰ (بر تقدير"مهراڻ جي جوءِ") ٿيندي، "مهراڻ ندي جي هڪ شاخ" جا مرڪزي مهراڻ کان الڳ سمجهڻ گهرجي- والله اعلم باالصواب. (ن-ب)

135/ [107] "ڪارمتي" يعني "ڪاري متي." "ندمتي" يعني "گل سيمين": اسان جي خيال ۾ فتحنامي جا اصلي لفظ صرف "ڪارمتي" ۽ "ندمتي" آهن، جن جي تشريح فارسي مترجم طرفان آهي. تنهن ڪري فارسي مترجم "ڪارمتي" جي معنيٰ "گِل شور" (يعني"ڪاري متي") ۽ "ندمتي" جي معنيٰ "گِل سيمين" (يعني "چانديءَ جهڙي يا سفيد") ڪئي آهي ۽ سنڌي ترجمو بہ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. پر جيڪڏهن "ڪارمتي" جي معنيٰ "گِل شور" يا ڪاري متي آهي تہ "ندمتي" جي معنيٰ "نديءَ جي متي" يعني "متي متي" ٿيڻ گهرجي ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ترجمي ۾ بہ "گِل سيمين" جي بدلي "گِل شيرين" هجڻ کپي. ٻئي لحاظ سان وري

جيڪڏهن "ندمتي" جو ترجمو "گل سيمين" يعني (درياءَ جي چيڪي) "چانديءَ جهڙي يا سفيد مٽي" ڪيو ويو آهي تہ "ڪارمتي" ان جو ضد"ڪاري (ڪلراٹي) مٽي" هئڻ گهرجي. (ن-ب)

136/ [109] حُميدُ بن وَدَ اع النجدي: مگر صحيح نالو "حُميد بن وَدَاع البحرِي" آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص 318/ [217]. (ن-ب)

137/ [110] برهمٹاآباد قديم: يعني سنڌ جو اصلي قديم شهر برهمڻ آباد، جو محمد بن قاسم جي فتحن کان اڳ سنڌ ۾ موجود هو. ان بعد اسلامي دؤر حڪومت ۾ محمد بن قاسم جي پٽ عمرَو سنڌ ۾ "منصوره" جو نئون شهر "برهمٹاباد" کان ٻن سنگن جي مفاصلي تي ٻڌايو، جنهن کي پڻ مقامي ماڻهو "برهمٹاباد" سڏڻ لڳا. جيئن تہ فتحنامي جو هيءُ تاريخي احوال اٽڪل 3- صدي هجري ۾ لکيو ويو ۽ ان وقت صرف "منصوره" يا (مقامي ماڻهن جي اصطلاح ۾ ڇمڻ) "برهمٹاباد نئون" موجود هو، انهيءَ ڪري تاريخي وضاحت لاءِ محمد بن قاسم جي فتح واري اصلي برهمڻ آباد کي "برهمٹاباد قديم" جي نالي سان سڏيو ويو. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو مٿي ص 276، 275، 274. (ن - ب)

137/ [111] (محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ): هيءُ عنوان ۽ هيٺ ڏنل بيان تہ"محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائي جو ارادو ڪيو"، بلڪل بي موقعي ۽ بي معنيٰ آهي.

پهريون تہ، هيءُ بيان بغير سنڊ جي ڏنل آهي. ٻيو تہ، هن کان اڳ (ص 129-128) تي تفصيل سان بيان ٿي چڪو آهي تہ محمد بن قاسم مڪران مان ٽيندو، ارمابيل آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين (ص 129). ان بعد ارمابيل کان اڳتي ديبل ڏانهن روانو ٿيو (ص 129). مؤرخ بلاذري بہ صاف طور لکيو آهي تہ محمد بن قاسم اول ارمابيل فتح ڪري ان بعد اتان ديبل ڏانهن روانو ٿيو (فتوح البلدان، ص 436). انهيءَ ڪري ديبل فتح ڪرڻ بعد وري ارمابيل جي لڙائي لاءِ تياري ڪرڻ بي معنيٰ آهي. ٽيون تہ، هيٺ 1-141/ [115] صفحن تي نباته بن حنظلة (جو محمد بن قاسم سان گڏ هو) جي زباني مان صاف ظاهر آهي تہ محمد بن قاسم ديبل کان سيسم جي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو. انهن واضح دليلن جي بنياد تي هيءَ عنوان ۽ بيان بلڪل بي موقعي آهي ۽ غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم جو وڌايل آهي.

ٿي سگهي ٿو تہ اصل لفظ صرف ايترا هجن تہ: "پهريائين محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو. مگر پوءِ اهو ارادو ترڪ ڪيائين، ۽ ايا ديبل ۾ ئي منزل انداز هو جو ڪيس راجا ڏاهر جو خط پهتو، جو هن ڏانهنس لکيو هو." ٿي سگهي ٿو تہ اول محمد بن قاسم

ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ (جو غالباً حيدرآباد واري جاءِ تي هو) ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو هجي، ڇاڪاڻ ته: (1) ارمابيل فتح ٿي چڪو هو ۽ مڪران جون اسلامي فوجون سندس وڏندڙ لشڪر لاءِ پشت پناهه ٿي سگهيون ٿي. (2) ارمابيل يا ارمن ٻيلي جو رياست لسٻيلي ۾ موجوده شهر ٻيلي جي آسپاس هو. اتان شاهه بلاول واري لڪ ذريعي ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد ڏانهن ڪوهستاني علاقي واروگس، بمقابلي ديبل کان ڏاهر جي سنڌ واري علاقي مان سڌو نيرون ڏانهن ويندڙ رستي کان نسبتاً وڌيڪ محفوظ سمجهيو ويو هجي.

بهر حال اهڙي گمان لاءِ توڙي فتحنامي جي هن عنوان ۽ بيان لاءِ ڪابه تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن-ب)

138/ [111] هن کان اڳ ۾ ٻئي هڪ جي مٿي ۾ پڻ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو... ۽ الحڪم بن ابي العاص پڻ انهيءَ جي بيعت ڪئي هئي: اهي لفظ ڏاهر پنهنجي خط ۾ محمد بن قاسم ڏانهن لکيا. سندس مراد آهي ته تو (محمد بن قاسم) کان اڳ پڻ هڪ شخص هن طرف حملي جو خيال ڪيو هو ۽ الحڪم بن ابي العاص پڻ انهيءَ جي بيعت ۾ هو.

ڏاهر، محمد بن قاسم کان گهٽو وقت اڳ ڳالهه ٿو ڪري ۽ انهيءَ ڪري غالباً انهيءَ سپهه سالار جو نالو ذهن ۾ ڪونه هئس. البت الحڪم بن ابي العاص جي ذڪر مان ظاهر آهي ته ڏاهر جو اشارو غالباً ديبل تي عربن جي پهرئين حملي جو آهي. تاريخ مان ثابت آهي ته انهيءَ حملي جو خيال بحرين ۽ عمان جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي، حضرت عمر جي خلافت ۾ سن 15 هه (637ع) ۾ ڪيو. سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص سندس بيعت ۾ هو جنهن کي سمنڊ ذريعي ٽاڻي ۽ پروچ ڏانهن روانو ڪيائين. ۽ پنهنجي ٻئي ڀاءُ المغيره کي ديبل ڏانهن روانو ڪيائين (بلاذري، فتوح البلدان ص 431- 432: پڻ ڏسو فتحنامو ص 97- 98).

مٿين تاريخي حقيقت جي بنياد تي جنهن شخص کي سپ کان پهرين ديبل تي حملي جو خيال پيدا ٿيو، سو بحرين ۽ عمان جو گورنر عثمان بن العاص الثقفي هو. مگر هو پاڻ سياست جو تير ڪٽي ڪونه آيو. جيئن ڏاهر جي خط ۾ بيان ٿيل آهي، بلڪ پنهنجي ڀائرن کي ٽاڻي، پروچ ۽ ديبل ڏانهن موڪليائين. ساڻس سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص جي بيعت هئي ۽ نه "ابي العاص بن الحڪم" جي، جيئن فتحنامي جي اصل متن ۾ آهي (ڏسو حاشيه 1- ص 138). ان کان سواءِ خود الحڪم بن ابي العاص ديبل تي ڪونه ڪاهيو هو. بلڪ سندس ڀاءُ المغِيره بن ابي العاص ديبل تي چڙهائي ڪئي هئي، پڻ المغيره ديبل ۾ مارجي ڪونه ويو. جيئن ڏاهر پنهنجي خط ۾ لکيو

آهي. ڏاهر جو هيءُ بيان فتحنامي جي شروعاتي روايت [ص 97- 98] مطابق آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي تہ المغيره ديبل واري جنگ ۾ مارجي ويو، حالانڪ تاريخي اعتبار سان اهو غلط آهي. ڏسو مٿي نوٽ، 104/ [71].

آخر ۾ هيٺ (ص 138) هن ساڳئي خط ۾ ڏاهر، محمد بن قاسم کي لکي ٿو تہ: "پاڻ کي غرور جي خواب ۾ مبتلا نہ ڪر، نہ تہ تنهنجي عاقبت بہ اها ٿيندي جا بديل جي ٿي." هن فقري مان گمان نڪري ٿو تہ مٿيون شروع وارو اشارو بہ شايد بدَيل ڏانهن ئي هجي. مگر جي ائين هجي ها تہ ڏاهر بہ سندس نالو کڻي ها. ٻيو تہ "الحڪم بن ابي العاص" جو ٿورو ڪي گهٽو تعلق ديبل تي سن 25 هجري واري حملي سان هو ۽ نہ بدَيل واري حملي سان، جو حجاج جي ايامڪاريءَ ۾ سن 75 هـ ڪان بعد ۾ واقع ٿيو. البت جيڪڏهن فتحنامي جي اصلي پڑهڻي "ابو العاص بن الحڪم" تسليم ڪجي ۽ چئجي تہ ابو العاص مٿئين الحڪم جو پٽ هو، جو بدِيل سان جنگ ۾ شامل هو، تہ البت اها ڳالهہ نهي سگهي ٿي. مگر ابو العاص بن الحڪم جو حوالو ڪنهن بہ عربي ماخذ ۾ نظر نٿو اچي. (ن-ب)

141/ [115] ساڪري جو نارو: اصل فارسي متن ۾ "نالہ سانڪره" جنهن جون ٻيون پڑهڻيون "ساڪر"، "نالہ سانڪره" ۽ "دهند ساكره" آهن (ڏسو حاشيہ- 1، ص 141). "ساڪره" جو لفظ هن وقت بہ "ميرپور ساڪري" جي نالي ۾ موجود آهي، يعني تہ اها ميرپور جا "ساڪره" جي ايراضيءَ ۾ آهي. انهيءَ لحاظ سان "نالہ ساڪره"، جنهن جي ذريعي محمد بن قاسم نيرون ڏانهن جنگي سامان سان پريل ٻيڙيون روانيون ڪيون، غالباً "بگهياڙ ڦاٽ" آهي، جو ان وقت اڃا ننڍڙو واهڙ هو. پڻ ڏسو مٿي نوٽ ص 268. (ن-ب)

144/ [118] انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي موج ٽا چون: يعني محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ مان سيوستان ڏانهن روانو ٿيو ۽ سي کان پهرين "موج" وٽ پهتو، جا نيرون ڪوٽ کان ٽيهن فرسنگن تي هئي. لغت جي لحاظ سان "موج" معنيٰ تکو وهندڙ پاڻي، جنهن مان گمان نڪري ٿو تہ غالباً محمد بن قاسم ڪنهن "ٽئن" وٽ پهتو، جا برسات سبب وهي رهي هئي. نيرون ڪوٽ ۾ محمد بن قاسم دعا گهري هئي جنهن تي گهٽي برسات پئي هئي (ص 142). ان مان ظاهر آهي تہ چوماسي جي مند شروع ٿي چڪي هئي. اڳتي هيٺ بيان مان ظاهر آهي تہ "موج" وٽان رواني ٽيڻ بعد محمد بن قاسم سڌو سيوستان (سيوهڻ) جي قلعي وٽ وڃي پهتو. ۽ هن موج وٽ ئي اتي جا شمني (ٻڌ ڏرم جا زاهد) گڏجي وٽس آيا ۽ ساڻس صلح جو پڪو عهدنامو ڪيائون.

مؤرخ بلاذري هن موقعي بابت لکي ٿو تہ: محمد بن قاسم، "مهراڻ جي اوريان هڪ نهر کي عبور کيو ۽ (اتي) سربيدس جا شمني وٽس آيا ۽ ساڻس صلح کيائون" (فتوح البلدان ص 438). پڻ مؤرخ اليعقوبي (327x2) جو بيان آهي تہ محمد بن قاسم "مهراڻ جي اوريان سنڌ جي هڪ نهر ٽپيو ۽ (اتان) سهبان (سيوهڻ) ڏانهن روانو ٿيو."
بلاذري ۽ يعقوبي جي هنن حوالن جي فتحنامي جي عبارت سان پوري مطابقت آهي، ۽ ظاهر آهي تہ فتحنامي جي "موج" هنن مؤرخن جي "نهر" آهي. ٻئي مؤرخ، الهندي طرف ممالک اسلاميہ مان لکندي چون ٿا تہ: اها "مهراڻ جي اوريان" آهي ، جنهن جي معنيٰ تہ مهراڻ کان الهندي طرف هئي. سنڌ جي جاگرافيءَ تي نظر ڪندي معلوم ٿئي ٿو تہ حيدرآباد (جتي غالباً قديم نيرون ڪوٽ هو) ۽ سيوهڻ جي وچ تي الهندي طرف واري ڪوهستاني ايراضيءَ ۾ سنڌوندیءَ جي ڪنهن بہ شاخ جو هئڻ ممڪن ناهي. محمد بن قاسم کان اڳ يا پوءِ جي تاريخ مان بہ هن خِطي ۾ اهڙي ڪنهن الهندين شاخ جو ثبوت نٿو ملي. جيڪڏهن هن خطي ۾ مهراڻ جي الهندي طرف کا نهر ٽي سگهي ٿي تہ اها کا نئن ئي هوندي، ۽ فتحنامي جو لفظ "موج"انهيءَ دليل تي پڏرو شاهد آهي.

سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي ساموندي پٽي جا ميربحر هئا. هاڻوکو لفظ "ميہ" شايد "ميد"جي بدليل صورت هجي. ايا تائين کاري طرف حقارتاً چوندا آهن تہ "تون کو ميد آهين" يا"تون کو ميہ آهين" يا "تون کي مي آهين." ڪراچي کان ويندي کيٽي بندر تائين، هن وقت انهن ماڻهن ۾ "نکامره" يا ان جي بدليل تلفظ وارو ڪنهن بہ قبيلي جو نالو نٿو ملي. البت تحفة الڪرام جي هڪ حوالي مان (جيڪڏهن اهو سچو آهي) معلوم ٿئي ٿو تہ"نکامره" قوم يارهين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ تائين موجود هئي. مير علي شير قانع لکي ٿو تہ: شاهجهان بادشاهہ پنهنجي شهزادگيءَ واري وقت ۾ جڏهن پنهنجي والد جهانگير بادشاهہ کان ڪاوڙجي نڪتي ۾ آيو، تڏهن نواب شريف خان (شرفا خان؟) ۽ ڪکرالي جي جام سندس مخالفت ڪئي، مگر ڏاراجا جي راڻي، "نکامره قوم"، ۽ حمل جت سندس مدد معاونت ڪئي. انهيءَ ڪري تخت تي ويهڻ بعد شاهجهان، نواب امير خان کي سن1037 هـ ۾ نڪتي جو نواب مقرر ڪيو، تہ ساڻن سهڻو سلوڪ ڪري ۽ کين نوازي (تحفة الڪرام، مطبع ناصري، دهلي، 3 95x). جيڪڏهن يارهين صدي هجريءَ ۾ بہ "نکامره" قوم موجود هئي، تہ انهيءَ حالت ۾ هن وقت ان قوم جي ماڻهن جو باقي هئڻ ڪافي ممڪن آهي، البت اهو قومي نالو غالباً متروڪ ٿي ويو آهي. ساموندي پٽي خواہ لاڙ جي

ماڻهن جون اوڙڪون جي اسان کي معلوم ٿي سگهيون آهن. سي هي آهن: لاڙ، وَنگڙا، دَبلا (ڊپي ڏاراجا جا اصل رهاڪو)، هُولاٽي، ليلگاٽي، ماڇي، جوباٽيا، ٽاندڙيا، ولهاري، هوڙائي، ڊوڪي، ڪڏائي، گجاڙيا، سوڍائي، پکيڙا، ٽيبائي، پاٽاري، ٺوري، ڊورائي وغيره، مگر نڪامره جو نالو ڪٽان بہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. (ن-ب)

120/ [90] اها عورت بني عزيز (يا نبي عزيز) قبيلي مان هئي: هن نالي وارو قبيلو ڪنهن بہ عربي ڪتاب ۾ نظر نٿو اچي. بقول بلاذري (فتوح البلدان ص 435)، هيءَ عورت [بني يربوع] قبيلي مان هئي. مؤرخ بلاذريءَ جو قول وڌيڪ وزنائتو آهي. (ن-ب)

123/ [94] محمد بن قاسم، جو سندس چاچي جو پٽ ۽ پٽ نائي هو ۽ حجاج جي ڏيءَ سندس گهر ۾ هئي: هيءُ سڄو بيان حقيقت جي خلاف آهي. نہ محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ هو، نڪي هو حجاج جو نائي هو، ۽ نڪا حجاج جي ڪا ڏيءَ ئي سندس گهر ۾ هئي.

(1) اول تہ ابوعقيل جي آکھ جي هيٺين شجري کي ڏسڻ گهرجي:

مٿئين شجره مان ظاهر آهي تہ محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي (محمد) جو پٽ ناهي، مگر حجاج جي چاچي (محمد) جي پٽ (قاسم) جو پٽ آهي.

فتحنامي جي فارسي عبارت هن طرح آهي: "محمد قاسم پسر عم اوبود." هتي "پسرعم" ترجمو آهي عربي لفظ "ابن عم" جو. عربيءَ ۾ چاچي جي پٽ خواه پوٽي يا پڙ پوٽي کي "ابن عم" چئي سگهجي ٿو، مگر ان اصطلاح جو فارسي ترجمو، پڙهندڙن لاءِ غلط فهمي پيدا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري اسان سنڌي ترجمي جي متن ۾ وضاحت لاءِ "سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ" ڪري لکيو آهي.

(2) زير بحث صفحي تي محمد بن قاسم کي حجاج جو نائي ڄاڻايو ويو آهي ۽ لکيو ويو آهي تہ حجاج جي ڏيءَ سندس گهر ۾ هئي. مگر ص 205/ [190] تي "حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت" ڏني ويئي آهي، جا غور طلب آهي. حقيقت ۾ اها محض هڪ "حڪايت" آهي ۽ هر حوالي کان غير معتبر. اول تہ هن حڪايت جي روايت ضعيف آهي، ۽ بني تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ڏانهن منسوب آهي، جنهن يزيد بن ڪنانہ کان نقل ڪئي آهي. خود يزيد بن ڪنانہ جو نالو ڪٽي بہ راوين جي قطار ۾ نظر نٿو اچي. ٻيو تہ هن حڪايت ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان وري وري سندس ڏيءَ گهرڻ ۽ حجاج جو ڪاوڙ جي هر ڀيري لکڻ

سان سندس پڳ ڌاهڻ. محمد بن قاسم جي بلند اخلاق جي خلاف آهي. ان کان سواءِ حجاج جي مشهور غصي ۽ ڪاوڙ آڏو محمد بن قاسم (جو ان وقت ايا هڪ ڇوڪرو هو) جي مجال نہ هئي، جو وري وري انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏي. ٽيون تہ هن حڪايت جو راوي چوي ٿو تہ آءٔ ان وقت حجاج وٽ وينو هئس ۽ هي سڀ تماشو ڏسي رهيو هئس. گويا حجاج جي ڏيءَ جو سڳ جو فيصلو ٻين جي آڏو ٿي رهيو هوا چوٿون تہ حڪايت جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي تہ حجاج بالاخر محمد بن قاسم کي پنهنجي ڏيءَ جو سڳ انهيءَ شرط تي ڏيڻو ڪيو تہ جڏهن وڏو ٿيندو، تڏهن فارس ۽ هند تي حملا ڪري اهي ملڪ فتح ڪندو. اها اڳڪٿي بہ ڏيکاري ٿي تہ هي حڪايت محض هڪ افسانو آهي ۽ ان جا اندروني سقم ئي ان جي غير معتبر هڻڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهن.

پر وڏي ڳالهہ هيءَ آهي تہ خود اهو بہ ثابت ڪونهي تہ حجاج کي ڪا ڏيءَ بہ هئي. ابن حزم، جو انساب عرب جو هڪ وڏو ڄاڻو ۽ ماهر آهي، تنهن پنهنجي ڪتاب "جهمرت انساب العرب" (ص 255) ۾ حجاج جي اولاد ۾ صرف چار پٽ ڄاڻايا آهن: محمد، عبدالملڪ، آبان ۽ سليمان.

حقيقت هيءَ آهي تہ حجاج البت پنهنجي ڀيڻ زينب کي اختيار ڏنو هو تہ محمد بن قاسم ۽ حڪم بن ايوب (بن حڪم ابن ابي عقيل) ٻنهيءَ مان جنهن سان وڻيس تنهن سان شادي ڪري. محمد بن قاسم ان وقت فقط 17- ورهين جو هو ۽ حڪم وڏي عمر جو هو. زينب (غالباً پنهنجي عمر جي لحاظ سان) حڪم کي پسند ڪيو، جنهن سان حجاج سندس شادي ڪرائي (ڪتاب الاغاني، جلد 4، ص 27).

مٿين وضاحت جي بنياد تي فتحنامي، توڙي فرشتي (جلد 4، ص 403) ۽ مير معصوم (تاريخ معصومي، فارسي ص 21) جن جو ماخذ پڻ فتحنامو آهي، جا بيان تہ محمد بن قاسم، حجاج جو نائي هو، ظاهراً غلط آهن.

هن سلسلي ۾ ضروري آهي تہ هت محمد بن قاسم جي شادي بابت فتحنامي جي ٻين حوالن جو بہ جائزو وٺجي ۽ ان باري ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچجي.

فتحنامي جي صفحي 201/ [186] تي ڄاڻايل آهي تہ ڏاهر جي قتل کان پوءِ سندس زال لاڏي گرفتار ٿي ۽ محمد بن قاسم، حجاج کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي اجازت گهري جنهن خليفي وليد کي سفارش ڪئي، ۽ آخر دارالخلافت مان حڪم صادر ٿيو، ۽ محمد بن قاسم لاڏيءَ کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو. پڻ ڏسو صفحو 235/ [222].

هن حڪايت جو راوي هڪ مقامي ماڻهو ابو محمد هندي آهي، جنهن هيءَ ڳالهه ابو مسهر عابي (؟) نالي هڪ شخص کان ٻڌي، جو خود هڪ گمنام ۽ مبهم شخص آهي. ڪنهن به عربي ماخذ مان هن حڪايت جي ذري جيتري به تصديق نٿي ٿئي، بلڪ خود فتحنامي ۾ ئي لاڏي جي باري ۾ متضاد بيان آهن، جي هن حڪايت جي ترديد ڪن ٿا. مثلاً ص 201 تي خود لاڏيءَ جي زباني بيان ٿيو آهي ته هو اسلامي لشڪر ۽ ڏاهر جي فوج واري جنگ ۾ لڙائيءَ جي ميدان ۾ گرفتار ٿي، مگر ص 220/ [205- 206] تي خود برهمڻ آباد جي مڪيه ماڻهن جي حڪايت موجب ڏاهر جي قتل بعد، لاڏي پنهنجي پٽ سان گڏ اچي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ پهتي ۽ قلعي جي حفاظت جو بندوبست ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿي بيني، مگر اوچتو گرفتار ٿي. مطلب ته فتحنامي جون اهي حڪايتون، جن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي ۽ جن جي عربي ماخذ مان ڪابه تصديق نٿي ٿئي، سي غير معتبر آهن. محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪري نڪاح ۾ آڻڻ به محض افسانو آهي.

هاڻي سوال آهي ته محمد بن قاسم ڪٿان شادي ڪئي؟ سندس به پٽ عمرو ۽ قاسم تاريخي حيثيت رکن ٿا. عمرو سنڌ جو گورنر ۽ مشهور منصوره جو باني هو. ۽ ياڻس قاسم سڄا سارا پندرهن سال بصره جو گورنر ٿي رهيو، جنهن جي معنيٰ ته هو وڏو لائق هو ۽ سندس حڪمراني پبلڪ ۾ ڪافي مقبول هئي. هڪ خاص سبب اهوئي هو جو مشهور اُرجوزه گو شاعر رُوبه بن العجاج سندس مدح ۾ قصيدا چيا. رُوبه پنهنجي هڪ ڊگهي اُجوزه (مطلع:"قلت وقد اقصر جهل الأصوَر"، ڏسو ديوان روبه، ص 57- 63) جي مصرعن 193- 197 ۾ چوي ٿو:

193 مافِي غَد اِني امرؤ مِن معشرٍ

194 يغدُونَ انصارَكَ يومَ النصرِ

195 وَهُم عليَّ رَغمِ العُداةِ الزقرِ

196 اخوَالُ اَباتِّكَ في المجدِ الثرِي،

197 سعدُ بنِ زَيدٍ في الصميمِ الدَوسرِ

(يعني ته، آءٌ انهيءَ گروهه مان آهيان جي هر ڏکئي ڏينهن تي تنهنجي دشمن خلاف آهن ۽ تنهنجا مدد گار آهن. اهو گروهه "سعد بن زيد" قبيلي جي شير مردن جو آهي، جي تنهنجي خاندان جا ماماٽا وڏي شان ۽ مرتبي وارا آهن.)

هن شعر ۾ ٻه ڳالهيون غور طلب آهن: (1) شاعر، "سعد بن زيد" قبيلي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جو هو پاڻ هڪ فرد آهي. هاڻي، شاعر روبه بن العجاج، وڏي قبيلي بنوتميم جي هڪ شاخ "بنو سعد بن مالڪ بن سعد بن زيدمنات بن تميم" مان هو (ڏسو ابن حزم، الجمهرهِ ص 204: ۽ ابن دريد، الاشقاق ص 159). اهو پاڙو وري "سعد بن زيد منات" جي وڏي شاخ مان هو، جنهن ڪري شاعر اختصار طور صرف "سعد بن زيد" ڪري لکيو آهي. (2) شاعر چوي ٿو ته هن قبيلي وارا سندس ممدوح قاسم جي خاندان جا ماماٽا آهن. سندس اصل الفاظ "اخوال آبائڪ" آهي يعني "تنهن جي ابن جا ماماٽا"، جنهن جي معنيٰ ته قاسم جي پيءُ، يعني محمد بن قاسم ۽ سندس پيءُ ڏاڏن جا ماماٽا آهن. انهيءَ مان ثابت ٿيو ته محمد بن قاسم جي وڏن جون شاديون بنوتميم جي هن پاڙي مان ٿيل هيون، ۽ انهيءَ رسم موجب غالباً خود محمد بن قاسم جي شادي ۾ بنوتميم جي هن ساڃڻي پاڙي مان ٿي هوندي. حقيقت ۾ هو ٻه ائين، ڇاڪاڻ ته مشهور محقق ۽ اديب خطيب تبريزي، شاعر روبه جي مٿئين اُرجوزه جي 195 ۽ 196 مصرعن جي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو ته: ابو محمد چيو آهي ته مون سندس (شاعر روبه جي) "س" جي قافيه واري قصيدي جي هڪ مصرع ڏني آهي، جنهن مان سندس مراد آهي ته خود قاسم بن محمد جا ماماٽا بني سعد بن تميم منجهان آهن. "برید ان القاسم بن محمد له خُولة في بني سعد بن تميم" (حاشيه ڪتاب تهذيب الالفاظ، ص 68). هت "ابو محمد" مان مراد مشهور عالم "بن الِسيرافي" آهي، جنهن جي شاهدي بالڪل مستند سمجهڻ گهرجي. هن حوالي ۽ وضاحت مان ثابت ٿي چڪو ته اسان جي محمد بن قاسم جي پٽ قاسم جا ماماٽا بنوتميم قبيلي جي بنو سعد (بن مالڪ بن سعد بن زيد منات بن تميم) پاڙي مان هئا، جنهن جي معنيٰ ته محمد بن قاسم، بنوتميم جي انهيءَ خاندان مان شادي ڪئي هئي. (ن-ب)

123/ [94] حمزهِ بن بِيض الحنفي هي شعر چيو: حمزهِ بن بيض اموي دؤر جي مشهور شاعرن مان هو ۽ محمد بن قاسم جو همعصر هو. سن 120 هـ ۾ وفات ڪيائين. سندس سوانح لاءِ ڏسو الاغاني- جلد 15 ص 14- 26: الامدي، الموقلف و المختلف ص 100: الڪتبي، فوات الوفيات، 1x188: العسڪري، معانيه، 1x11: ابوحيان 3x185: ابن عساڪر 4x440: النويري 4x81، تاج العروس (بيض). حمزهِ جو هيءُ شعر مشهور آهي، ڏسو بلاذري، طبع يورپ ص 441، طبع مصر ص 428: ابن الاثير 4x282: اليعقوبي 2x307: ابن قتيبه، عيون الاخبار 1x229: المرزباني (پهرين مصرع جي مختلف روايت سان) ص 482. فتحنامي مطابق، حمزه هيءَ شعر محمد بن قاسم جي محاذ

هند تي مقرري جي موقعي تي مبارڪبادي‌ءَ طور چيا، مگر بقول ابن الاثير (4- 282) حمزه اهي شعر محمد بن قاسم جي وفات حسرت آيات تي مرثيه طور تي چيا. غالباً ابن الاثير جو قول صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته بلاذري (ص 440) پڻ محمد بن قاسم ۽ ٻين ثقفي خاندان جي فردن کي قيد ۽ ايذائي مارڻ جي ذکر کرڻ بعد اهي شعر نقل کيا آهن. (ن-ب)

128/ [99] پوءِ. محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو: هن کان اڳ واري صفحي تي فقط ايترو ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم مڪران پهتو. فتحنامي جي اها عبارت اڻپوري آهي. بقول بلاذري (ص 436)، "محمد بن قاسم (شيراز مان) مڪران ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي کافي ڏينهن ترسيو. ان بعد فنزبور (1) آيو ۽ اهو شهر فتح کيائين. پوءِ اتان ارمابيل ۾ آيو". بلاذريءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي ته فتحنامي ۾ فنزبور يا پنجپور جي فتح جو ذکر ڪتل آهي. انهيءَ ڪري بلاذريءَ جي بيان جي روشنيءَ ۾، فتحنامي جي متئين عبارت ۾ "اتان" مان مراد فنزبور يا پنجپور سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

128/ [100] (محمد بن هارون) جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي... کيس اتي دفن کيائون: بقول بلاذري محمد بن هارون "ارمابيل جي ويجهو وفات ڪئي ۽ کيس قنبل ۾ دفن کيائون". محقق بلاذري جو قول وڌيڪ صحيح سمجهڻ گهرجي. فتحنامي جي عبارت کي بلاذريءَ جي بيان سان هن طرح تطبيق ڏيئي سگهجي ته "ارمابيل جي منزل" مان مراد علاقي ارمابيل جي ڪا منزل آهي، جا شهر ارمابيل جي ويجهو هئي، جيئن ته بلاذري لکيو آهي. بلاذريءَ جو "قنبل" ساڳيو اهو شهر آهي جنهن کي عرب جاگرافي نويسن اڪثر "قنبلي" ڪري لکيو آهي. اسان جي خيال ۾ "قنبل" توڙي "قنبلي" دراصل غالباً "قنبيلو" يعني "پن ٻيلو" آهي، جو غالباً شهر لسٻيلي رياست جي گادي ٻيلو (جو غالباً عربن جو ارمابيل يعني ارمن ٻيلو آهي) جي لڳو لڳ هو. هن وقت شهر ٻيلي جي هڪ طرف "پير آري" جو مقبرو ۽ زيارتگاهه آهي ۽ مقامي روايتن موجب اها ڪنهن اصحابي جي قبر آهي. ممڪن آهي ته محمد بن هارون جو نالو "ابن هارون" مان "هارون"، ۽ زماني گذرڻ بعد اهو مقامي تلفظ يا غلطي سبب ڦري "آري" ٿيو هجي- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

130/ [101] جهم بن زَهر الجعفِي: سندس والد زَحر بن قيس الجعفي، ڪوفي جي شريف سردارن ۽ شهسوارن مان هو ۽ وڏو بليغ مقرر هو (ابن عساڪر، تاريخ ڪبير 5x 69). جنگ صفين ۾ حضرت علي رضه سان گڏ هو (ابن عساڪر، ايضاً، ۽ ڪتاب الصفين، ص 11). سندس فرزند به

جملي شريف هئا (ابن عساڪر)، جن مان جهم بن زحر نهايت مشهور ٿيو. غالباً محمد بن قاسم جو همعصر هو. ۽ محمد بن قاسم جي سنڌ تي چڙهائيءَ کان اڳ، جڏهن محمد بن قاسم فارس جو گورنر هو. تڏهن جهم سندس خاص سپهه سالارن مان هو. سن 92 هه جي شروع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي هيڊڪوارٽر شيراز مان شهر "ري" جي فتح لاءِ تياريون ڪيون هيون، ۽ جهم بن زحر کي فوج سان اڳواڻ ري ڏانهن روانو ڪيو هئائين. مگر حجاج اوچتو محمد بن قاسم کي سنڌ جي محاذ جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ جهم بن زحر کي به محمد بن قاسم وٽ واپس پهچڻ جو حڪم ڪيائين (بلاذري، ص 436). ابن زحر ان بعد سنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم سان شامل رهيو. فتحنامو ص[106]، [156]، [172] ۽ [192]. غالباً سندس همت ۽ بهادري سبب محمد بن قاسم جي به ساڻس بي انتها محبت ٿي وئي. محمد بن قاسم ۽ جهم سنڌ جي فتحن ۾ مشغول هئا، جو اوچتو حجاج جو حڪم پهتو ته جهم کي خراسان جي محاذ ڏانهن بدلي ڪيو وڃي ته هو وڃي اتي جي ڪمانڊر قتيبہ بن مسلم جي مدد ڪري. طبري (127x2) هنن دوستن جي جدائي جو نهايت مؤثر لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي ته: "حمد (بن قاسم) جي جهم بن زحر سان نهايت محبت هئي، سو جڏهن جهم ڪانئس موڪلايو ته محمد روئي چيس ته: اي جهم! بس جدائي!! "۾-- جهم جواب ڏنو ته: "هائو. پلا ٻيو ڪو چارو ئي ڪونهي."

---

(1) بلاذري جي ڇپيل تاريخ ۾ هن نالي جي پڙهڻي "قنزبور" آهي جا حقيقت ۾ "فنزبور" جي تحريف آهي. فنزبور يعني پنجپور، جو غالباً ساڳي انهيءَ جاءِ تي هو جتي موجوده "پنجگور" آهي. (ن-ب)

مگر سوال آهي تہ کھڙي نئن هئي جا محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان سيوھڙ طرف ڪوچ ئي هڪ نمايان ۽ قديم نئن آهي، ۽ انهيءَ "نئن سن"ڪندي ٽپي؟ جيئن تہ هن ايراضي ۾ صرف ۽ عربي تاريخن "موج"ڪري چئي سگھجي ٿو تہ غالباً اهائي نئن آهي جنهن کي فتحنامي ۾ اتي جي شمنين (يعني ٻڌ ڌرم جي اڳواڻن) محمد بن "سڏيو ويو آهي. فتحنامي مطابق، "نهر"۾ ص 144). مگر نئن سن لڳ ڪي بہ اهڙا آثار نہ آهن جي انهن شمنين) "قاسم سان موافقت ڪئي جي قديم بستي جو ڪو پتو ڏين. هن سلسلي ۾ مؤرخ بلاذري جو بيان وڌيڪ قياس ويجهو آهي. ٽپي پار پيو. ان بعد سربيدس (يا سربندس) جا ...نهر"محمد بن قاسم (بقول بلاذري (ص 438 ظاهر آهي تہ اهي شمني، محمد بن قاسم کي ".شمني وٽس آيا ۽ ساڻس صلح ڪيائون جي "نئن سن"جي پريان ڪٽي هئي. هاڻي، "نهر"اڪرڙ کان پوءِ مليا يعني تہ سندن بستي "نهر"هن وارو هنڌ بہ ڪافي قديم "لکي"الهندي طرف آمري وٽ قديم درڙا ۽ ڪندرات آهن ۽ ساڳئيءَ طرح آهي، جو پنهنجي نزديڪ وارن جبلن ۽ پاڻيءَ جي چشمي سبب ٻڌ ڌرم جي راهبن جي قيامگاھ لاءِ هڪ موزون مڪان آهي. غالباً اهي شمني انهيءَ جاءِ تي رهندڙ هئا. فتحنامي جي عبارت موجب، هنن اتان سيوھڙ جي حاڪم بجهرا ڏانهن پيغام موڪلي پئي ڪيس صلح لاءِ آماده سيوھڙ "لکي"ڪيو. جنهن جي معنيٰ تہ اهي شمني سيوھڙ کان گھٽو پريڪونہ هئا. جيئن تہ کان گھٽو پري نہ آهي. انهيءَ ڪري، فتحنامي جي عبارت جي روشنيءَ ۾، اهو مقام ئي شمنين جي ممڪن بستي معلوم ٿئي ٿو.

فتحنامي ۾ جاڻايل آهي تہ موج، نيرون ڪوٽ کان ٽيهن فرسنگن تي هئي. جيڪڏهن هڪ فرسنگ ٽن ميلن جي برابر ليکجي تہ اهو مفاصلو 90 ميل ٿيندو، جو تقريباً حيدرآباد کان سيوھڙ جو مفاصلو آهي. انهيءَ ڪري، يا تہ جنهن وقت فتحنامو لکيو ويو ان وقت فرسنگ جو مفاصلو تقريباً ڏيڍ ميل جي برابر هو. چاڪاڻ تہ "نئن سن" تقريباً حيدرآباد کان 45 ميلن جي مفاصلي تي آهي، يا تہ وري فتحنامي جي فارسي عبارت ۾ خلل آهي ۽ ممڪن آهي دراصل "سي فرسنگ" (يعني ٽيهہ فرسنگ) جي بدلي "بيست وسي فرسنگ (ٽيويهہ فرسنگ) هجي. ٽي ميل في فرسنگ جي حساب سان اهو مفاصلو 69 ميل ٿيندو، جو لڳ ڀڳ حيدرآباد کان لکي جو مفاصلو آهي. فتحنامي جي عبارت "اتي جا شمني" مان مراد، جيئن مٿي سمجهايو ويو آهي، غالباً لکي جا شمني آهي، ۽ ڏنل مفاصلو بہ انهيءَ ماڳ سان لاڳو سمجهڻ گھرجي. والله علم بالصواب. (ن-ب)

144/ [118] قلعي جو بادشاهہ: يعني سيوهڙ جي قلعي جو بادشاهہ.(ن -ب)
146/ [120] سندس قلعو ڪنپ نهر جي ڪناري تي سيسم [نالي] هو: يعني تہ اهو قلعو ٻڌيہ علاقي جي حاڪم جو هو جتي سيوهڙ جي حاڪم بجهراڙ ۾ پڄي پناهہ ورتي. "ڪنپ" يا"ڪنب" وڌي شاهي تلاءَ يا ڍنڍ جي معنيٰ ۾ اڄ ڏينهن تائين استعمال ٿئي ٿو. جنهن مان دليل نڪري ٿو تہ "ڪنپ" غالباً ساڳي منڇر جي ڍنڍ آهي جا محمد بن قاسم جي ڏينهن ۾ بہ يقيني طور موجود هوندي. فتحنامي جي اصل فارسي عبارت "آب كنبہ" آهي جنهن جي لفظي معنيٰ "ڪنب جو پاڻي" ۽ عام اصطلاحي معنيٰ "ڪنپ جي نهر" آهي. جيئن تہ منڇر جي ڍنڍ قديم الهندين ناري سان ڳنڍيل هئي، انهيءَ ڪري ناري کي "ڪنپ نهر" يا "ڍنڍ واري نهر" چئي سگهجي ٿو. هيگ (اندس ڊيلٽا ڪنٽري، ص 58) توڙي هوڙي والا (ص 89) پڻ انهيءَ راءِ جا آهن تہ "ڪنپ" مان مراد منڇر ڍنڍ آهي. البت هيگ (ص 58) جي خيال ۾ "سيسم" ساڳيو "شاه حسن" آهي جو منڇر جي الهندين ڪناري تي آهي. سندس اهو گمان غالباً محض انهن ٻن نالن جي اچارن ۾ مناسبت تي مبني آهي، ۽ اسان جي خيال ۾ صحيح نہ آهي. شاه حسن ڪافي پوئين زماني جي بستي آهي. سيسم جي قلعي جي باري ۾ صرف ايترو چئي سگهجي ٿو تہ اهو يا منڇر جي ڍنڍ جي ڪناري تي يا قديم الهندين ناري جي ڪپ تي هو. (ن-ب)
146/ [121] بندهان: هيءَ بستي، ڪنپ جي ڪناري تي هئي، جتي محمد بن قاسم سيسم جي قلعي تي چڙهائيءَ لاءِ اچي منزل ڪئي. بندهان پڙهڻي قديم نسخي پ جي آهي ۽ اسان انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي. ممڪن آهي تہ اصل سنڌي نالو "بند+هان" هجي ۽ منڇر جي ڪنهن قديم بند سبب انهيءَ بستي تي اهو نالو پيو هجي، يا ممڪن آهي تہ اهو نالو اصل ۾ "ٻنڌاڻ" هجي. ر م نسخن جي پڙهڻي "نيلهان" آهي، يعني تہ هن نالي ۾ "ل" جو اضافو آهي. انهيءَ لحاظ سان هيگ(ص 58) انهيءَ بستي کي موجوده "ٻلهڻ" (Bilhan) ڳوٺ (پڻ ديهہ) سان تعبير ڪري ٿو جو سيوهڙ کان 7 ميل اولهہ طرف منڇر جي ڪناري تي آهي. (ن-ب)
147/ [121] جنهن جو وڏو اڪر، گنگا جي انهيءَ گهيڙ کان، جنهن کي اودندوهار ٿا سڏين، آيو هو: اصل فارسي عبارت منجهيل ۽ غالباً ناقص آهي (ڏسو حاشيہ 1، ص 147)، ۽ انهيءَ ڪري ڪنهن بہ صحيح نتيجي تي پهچڻ مشڪل آهي. ميجر راورٽي (مهراڻ، حاشيہ ص 234) محض اوٽ تي پنهنجي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي ۽ سندس پڙهڻيءَ ۾ ڏنل شهرن جي نالن جو هوڙي والا (ص

89) پتو ڏنو آهي، مگر جيئن ته راورٽي جي پڙهڻي محض خيالي آهي، انهيءَ ڪري هوڙي والا جي تشريح بہ بيسود آهي.
اصل فارسي عبارت ۾ پهريون نالو "اڪر" آهي جنهن کي اسان بہ ترجمي ۾ "اڪر" ڪري لکيو آهي. مگر اهو نالو "اگر" بہ ٿي سگهي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان سنڌ جون "اگر"، "آگرا" ۽ "آڳڙا" قومون ممڪن آهي ته انهيءَ "اگر" جي نسل مان هجن. اڳتي ٻيو خاص نالو اصل فارسي عبارت موجب "کداره کنک" آهي جنهن کي اسان "گذارهُ گنگ" سمجهي، ان جو ترجمو "گنگا (ندي) جو گهيڙ" ڪيو آهي. فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ شايد اهو نالو ڪنهن ملڪ يا مندر جو آهي (ڏسو فتحنامو فارسي متن، حاشيہ 8، ص 121). لفظ "اودندوهار" جي پڇاڙي "وهار" مان ظاهر آهي ته اهو هڪ ٻڌ جي مندر جو نالو آهي. (ن-ب)

.آهي "بهلطور"جي پڙهڻي (15xبهطلور: تحفة الكرام (3]124[/149
150/ [164] حميد بن وداع النجدي: صحيح نالو "حميد بن وداع الصبحِري" آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص 229/ [217]. (ن-ب)
150/ [125] بغرور جي قلعي جي مقابل ٻڌيہ طرف جي اها ايراضي- الخ: محمد بن قاسم ٻڌيہ جو پرڳڻو سيوهڻ ونڻ بعد فتح ڪيو، جنهن جي معنيٰ ته اهو سيوهڻ کان مٿي اتر طرف هو. هن پرڳڻي جي گادي "ڪاڪا راج" شهر هو ۽ انهيءَ نالي جو نشان هينئر بہ "ڪڪر" جي نالي ۾ موجود آهي. انهيءَ جي معنيٰ ته ٻڌيہ پرڳڻو، مهراڻ درياءَ جي ساڄي طرف سيوهڻ کان اتر طرف هو ۽ موجوده ضلعي دادو جو اتريون پاڳو ان ۾ شامل هو. مگر زير بحث عبارت مان، جو خود محمد بن قاسم جو بيان آهي، ظاهر آهي ته ٻڌيہ جي ايراضي ايجا بہ گهڻو اتر طرف لاڙڪاڻي ضلعي ۽ سکر ضلعي جي درياءَ جي سڃي طرف وارن پاڳن، ويندي "بغرور جي قلعي جي مقابل" يعني ته بغرور جي قلعي جي آمهون سامهون واري حد تائين هئي، جا محمد بن قاسم فتح ڪئي. ظاهر آهي ته بغرور جو قلعو درياءَ جي هڪ طرف (ڪاڀي) هو ۽ ٻڌيہ جي حد سامهون درياءَ جي ٻئي طرف (ساڄي) هئي. اڳتي هلي ايجا بہ واضح ڪيو ويو آهي ته بغرور جو قلعو، اروڙ جي پرڳڻي جي حد اندر ۽ راجا ڏاهر جي هٿ هيٺ هو. فتحنامي جي مختلف نسخن جي پڙهڻين مطابق هن قلعي جو نالو "بغرور" يا "اغرور" ڄاڻايل آهي (ڏسو متن ص 150، حاشيہ 3)، مگر صحيح "بغرور" آهي ۽ اروڙ سان وابستگيءَ جي بنياد تي اهو قديم بکر وارو قلعو سمجهڻ گهرجي. ڏسو مٿي نوٽ ص57/ [9]. (ن-ب)

151/ [126] ڏاهر جو سؤٽ: يعني بجهراڙ بن چندر جنهن جو ذڪر مٿي ص 146- 144 تي اڇي چڪو آهي. (ن-ب)

152/ [186] مهراڻ جي ايرندي طرف انهيءَ ماڻريءَ ۾، جا ڪشها (ڪڇ) جي سمنڊ جو ٻيٽ آهي: فارسي ڇاپي جي متن ۾ "ڪشها" جي بدلي "ڪنبها" پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي، ۽ فاضل ايڊيٽر گمان ڪيو آهي ته ڪنبها جي سمنڊ (بحر ڪنبها) مان شايد "ڪنيات جي نار" ڏانهن اشارو آهي [ڏسو فتحنامو، فارسي ڇاپي ص 262، نوٽ ص 126]. مگر اهو گمان قياس ويجهو ناهي. محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ مان خط لکندي انهيءَ ماڻري جو ذڪر ڪري ٿو جا مهراڻ درياءَ ايرندي طرف هئي، ۽ جتي ڏاهر جو هڪ گورنر حڪمران هو. ڪنيات جي نار، جنهن جي ماڻري گجرات جو ڏاکڻيون حصو ٿي سگهي ٿو. سي ٻئي سنڌ کان گهڻو پري ۽ ڏاهر جي حڪمراني کان ٻاهر هئا. محمد بن قاسم جي بيان مان هيٺ صاف ظاهر آهي ته انهيءَ ماڻريءَ جو گورنر ٻيٽ جي قلعي جو والي هو. فتحنامي ۾ اڳتي ايندڙ ذڪر مان پڻ تصديق ٿئي ٿي ته اهو ٻيٽ جو قلعو مهراڻ جي دوآبي (Delta) ۾ هو. محمد بن قاسم يقيني طور انهيءَ دوآبي جو ذڪر ڪري رهيو آهي، جو مهراڻ جي چوڙ وارين ٻن مکيہ شاخن جي وچ ۾ هو، جي ٻئي غالباً ڏکڻ طرف تقريباً سِير، ريٽ ۽ الهندين پراڻ جي قديم ٻيٽن جي لڳ ڀڳ ڪڇ جي ايراضيءَ جي سامهون چوڙ ڪندیون هيون. انهيءَ لحاظ سان مهراڻ جو هيٺيون دوآبو هڪ معنيٰ ۾ ڄڻ ڪڇ جي سمنڊ جو ٻيٽ هو. انهيءَ ڪري اسان مٿين عبارت ۾ "بحر ڪنبها" جي بدلي "بحر ڪشها" پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جو "ڪشها" بمعنيٰ "ڪڇ" بلڪل قياس ويجهو آهي. (ن-ب)

152/ [126] بسامي [پٽ] راسل: فتحنامي جي معتبر نسخن مطابق اهو نالو انهيءَ طرح ٿيندو. مگر اسان جي خيال ۾ هيءُ نالو اصل کان غلط ڏنل آهي، صحيح نالو وسايو [پٽ]سربند ٿيڻ گهرجي.

هت محمد بن قاسم جي بيان مان ظاهر آهي ته هيءُ شخص ٻيٽ جي قلعي جو حاڪم هو ۽ ڏاهر جي مکيہ ماڻهن مان هو. مگر سندس پٽ محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو. هيٺ فتحنامي جي بيان مان ظاهر آهي ته ٻيٽ جو حاڪم وسايو [پٽ] سربند هو (ص 176) ۽ هو پاڻ توڙي سندس هڪ پٽ راسل، ڏاهر جا پورا فرمانبردار هئا ۽ انهيءَ ڪري اهي ٻئي سندس ٻئي پٽ موڪي جا مخالف هئا (ص 177). پر موڪو شروع کان ئي محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو ۽ بالاخر ساٿس شامل ٿيو ۽ سندس اطاعت قبول ڪيائين (ص158، 159، 166). انهيءَ تاريخي حوالي مان ظاهر آهي ته هن

جاءِ تي صحيح نالو وسايو پٽ سربند هئڻ گهرجي ۽ نہ بسامي پٽ راسل. "بسامي" غالباً "بسايہ" جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ ڪاتب يا فارسي مترجم، سهو وچان وسايي جي پيءُ "سربند" جي بدران سندس پٽ "راسل" جو نالو لکي ويو آهي. (ن-ب)

156/ [132] اشبهار: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو [ڏسو فارسي ڇاپو، ص 162: حاشيہ ص 132] پر اهو صحيح نہ آهي. محمد بن قاسم ديبل فتح ڪرڻ بعد نيرون ڪوٽ فتح ڪيو

انهيءَ . ۽ ان بعد سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو. ۽ سيوهڻ ۽ ٻڌيہ جي فتحن بعد موٽي نيرون ڪوٽ آيو خواه فتحنامي ۾ اشبهار جي فتح جو ڪوبہ ذڪر ڪونهي، "فتوح البلدان"دوران ۾ بلاذري جي جنهن جي بنياد تي ڇڪجي تہ اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو. هن قلعي تي محمد جي "اشبهار" .بن قاسم نيرون ڪوٽ کان ڏکڻ لاڙطرف مهراڻ ٽپڻ لاءِ ويندي وقت چڙهائي ڪئي جي پڇاڙيءَ مان ظاهر آهي تہ هن قلعي وٽ بہ ڪو ٻڌ ڏرم جو مندر هو. ٽنڊي "بهار"نالي ۾ (ن-ب) .اهجاڻ ڏين ٿا تہ غالباً هي قلعو انهيءَ ايراضي ۾ هو "ٻڌ جا ٽڪر"محمد خان لڳ

157/ [133] ٻيٽ جي حاڪم جاهين ساڻس جنگ جوڙي: هن کان اڳ اچي چڪو آهي تہ جاهين ڏاهر جي طرفان ديبل جو حاڪم هو ۽ اتان پڇي نڪتو هو (ص 135). هن عبارت مان گمان نڪري ٿو تہ ڏاهر، هاڻي جاهين کي محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ ٻيٽ جي قلعي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو هو ۽ ڪيس حڪومت جا بہ ڪلي اختيار ڏنا هئا، جنهن جي تصديق هيٺ ايندڙ صفحي 167 مان ٿئي ٿي. تنهن ڪري هت اتي جي "حاڪم" مان مراد "ڪمانڊر" ونڻ گهرجي، ورنہ ٻيٽ جا حڪمران يا والي وسايو پٽ سربند ۽ سندس بہ پٽ موڪو ۽ راسل هئا (ڏسو ص 177-176). (ن-ب)

157/ [133] وجورته قصبه وارو ملڪ: اصل متن ۾ فتحنامي جي ڇهن قلمي نسخن جي پڙهڻي "ولايت قصبه وجورته" ۽ هڪ نسخي پ جي پڙهڻي "ولايت قصبه جورته" آهي (ڏسو مٿي ص 157، حاشيہ 4)، "قصبه" معنيٰ مرڪزي شهر، جنهن جو نالو جملي قلمي نسخن موجب "وجورته" يا "جورته" ٿيڻ گهرجي. جيئن تہ ڇهن نسخن ۾ "وجورته" ڏنل آهي، انهيءَ ڪري اسان بہ انهيءَ نالي کي ترجيح ڏني آهي، ۽ انهيءَ اصل عبارت جو ترجمو"وجورته قصبه وارو ملڪ" ڪيو آهي. فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر "قصبه" جي بدران"قصه" ۽ "وجورته" جي بدران "سورته" پڙهڻي اختيار ڪري، متن ۾ "ولايت قصه و سورته" ضبط ڪيو آهي، جنهن جي معنيٰ تہ "ڪچ (قصہ) ۽ سورٺ وارو ملڪ". پر ايڊيٽر جي اها پڙهڻي صرف گماني آهي، ۽ فتحنامي

جي ڪنهن ٻ قلمي نسخي مان ان جي تائيد نٿي ٿئي. ساڳيءَ طرح ص 160 ۽ 173 تي ٻ فاضل ايڊيٽر "قصبہ" جي بدران "قص" (يعني ڪچ) ڪري لکيو آهي. مگر اسان اتي ٻ جملي قلمي نسخن جي پڙهڻي "قصبہ" کي ترجيح ڏني آهي.

مؤرخ بلاذري (ص 438) محمد بن قاسم جي فتحن وقت قص يعني ڪچ جي ملڪ جي راجا جو نالو راسل لکيو آهي. فتح نامي ۾ (ص 230) ۾ ڄاڻايل آهي تہ ڪچ جو ملڪ محمد بن قاسم جي فتوحات وقت ڪيرج جي راجا دروهر جي حڪمراني هيٺ هو (يعني تہ شايد ڪچ جو حاڪم راسل سندس تابع هو). بقول بلاذري (ص 440) محمد بن قاسم سنڌ ۽ ملتان فتح ڪرڻ بعد ڪانياواڙ ۽ گجرات تي چڙهائي ڪئي ۽ سُرَست (يعني سورٺ يا سراشترَ) وارن ساڻس صلح ڪيو ۽ ڪيرج (يعني ڪيرا، جو گجرات جي گادي هو) جي راجا دوهر (فتحنامي جو "دروهر") ساڻس مقابلو ڪيو پر شڪست کائي پڄي ويو. غالباً دوهر يا دروهر جي شڪست بعد ئي محمد بن قاسم قص يا ڪچ کي ٻ سنڌ جي اسلامي حڪومت سان ملائي ڇڏيو ۽ اهو ملڪ پنهنجي گورنر سليمان بن هذيل الازدي جي حوالي ڪيائين (ڏسو فتحنامو ص 230). انهيءَ جي معنيٰ تہ قص يا ڪچ بعد ۾ فتح ڪيو ويو. ان جي مٿان سنئون سنڌو هڪ عرب گورنر مقرر ڪيو ويو. انهيءَ ڪري زير بحث صفحي واري عبارت ۾ "قصه ۽ سورته" (يعني ڪچ ۽ سورٺ) پڙهڻي قياس ويجهو نہ ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ مهراڻ عبور ڪرڻ وقت ئي محمد بن قاسم جو ڪچ ۽ سورٺ وارو ملڪ موڪي پٺ وسايي کي ڏيڻ مٿين تاريخي حوالن جي روشني ۾ بي معنيٰ نظر ايندو.

موڪي جو پيءُ وسايو. مهراڻ درياءَ جي ٻيٺ يعني دوآبي (Delta) جو والي هو. ۽ محمد بن قاسم موڪي کي اهو ٻيٺ وارو علاقو ڏنو ۽ ان سان گڏ "قصبه وجورته" واري ايراضي پڻ ڏني (فتحنامو ص 159). پڻ فتحنامي ۾ (ص 157) ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم اها"وجورته" واري ايراضي موڪي کي "جاگير طور" ڏني. جنهن مان ظاهر آهي تہ اها ڪا ٿوري ايراضي هئي ۽ نہ "ڪچ ۽ سورٺ" يعني ڪچ ۽ ڪانياواڙ جو سڄو ملڪ. وري فتحنامي ۾ (ص 160) ڄاڻايل آهي تہ هن قصبه وجورته وارو پاڳو ريگستاني هو. هاڻي سنڌ جو ريگستاني حصو هڪ ڏڪ- اوپر طرف ٿرپارڪر ضلعي وارو پاڳو آهي. فتحنامي ۾ قصبہ جو نالو "وجورته" لفظي اصليت جي لحاظ سان "وگورته" ٿي سگهي ٿو ۽ ممڪن آهي تہ اهو مهراڻي ۽ ٿر وارو ساڳيو خِطو هجي جنهن کي هينئر ونگو چئجي ٿو. والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

160/ [136] جيئن حجاج جي فرمان جي منڊ ۾ لکيل آهي: غالباً هن کان اڳ پهتل حجاج جي خط (ص 154- 152) ڏانهن اشارو آهي، جنهن ۾ ڏاهر ڏانهن پيغام ڪٽي ويندڙ قاصد جي باري ۾ خاص هدايتون ڏنل آهن. (ن-ب)

166/ [144] حمران سن 93 هـ ۾ لکيو: هيءُ فقرو جنهن ۾ ڪاتب جو نالو ۽ سال ڪتابت موجود آهن، ڪافي تاريخي اهميت رکي ٿو. انهيءَ ڪري ڪاتب خواه سن ڪتابت ٻئي غور طلب آهن. خط جو لکندڙ حمران، غالباً حمران بن ابان آهي، جنهن جي سوانح عمري مختصر طور هن طرح آهي: حضرت ابوبڪر رضہ جي عهد ۾ جڏهن اسلامي لشڪر حضرت خالد بن وليد جي ڪمانڊ هيٺ عينُ التمر فتح ڪيو، تڏهن پرسان هڪ ڳوٺڙي "النڤيرَه" ۾ ٻارڙا ڪتابت يا صورتخطي جي سکيا ونڊي رهيا هئا، جن ۾ حمران به هو. اهي قہ پنهنجي وڏن سان گڏ لڙائيءَ جي قيدين جي حيثيت ۾ نظربند ٿيا.

حمران کي حضرت عثمان رضہ خريد ڪري آزاد ڪيو. ۽ ڪيس فن ڪتابت جي تعليم ڏياريائين: ان بعد هو حضرت عثمان رضہ جو ڪاتب توڙي حاجب ٿي رهيو ۽ حضرت عثمان رضہ جي مهر به شروع ۾ سندس حوالي هئي. پوءِ وري حضرت عثمان رضہ طرفان بصره جو حاڪم مقرر ٿيو ۽ هڪ شخص عامر بنعبدالقيس التميمي، جنهن حضرت عثمان رضہ جي شڪايت ٿي ڪئي، ان جي خلاف حضرت عثمان رضہ ڏانهن رپورٽ لکيائين. عبدالملڪ جي عهد ۾ سندس حمايت ڪيائين ۽ جمادي الاول يا جمادي الاخر سن 72 هـ) بعد بصره تي قبضو)مصعب بن زبير جي شهادت ڪيائين. زياد جي گورنريءَ واري زماني ۾ ڪو وقت شيراز ۽ فارس جو گورنر هو. اول ۾ حجاج مٿس سخت ڪاوڙيو. ۽ سندسملڪيت ضبط ڪيائين ۽ ڪيس سزا ٿي ڏنائين مگر خليفي عبدالملڪ حمران جي زوردار سفارش ڪئي، جنهن تي حجاج سندس ملڪيت واپس ڪئي ۽ خليفي کان ڪنيل قدم لاءِ معافي ورتي. حمران کي حديث جي راوين ۾ شمار ڪيو ويو آهي (ڈسو بلاذري، ، جلد- 5 ص 57- 164، 162، 160فتوح البلدان ص 247، 352 ۽ 368: ۽ انساب الاشراف جلد 4 ص 58، 66، 186، ابن قتيبه، ڪتاب المعارف ص 222- 223، ابو علي القالي، الامالي ص 182، العقد ، ڪتاب المحبر ص 480، اصابہ، رقم 1898، طبري جلد 2 ص 265،208، 92الفريد، جلد 2 ص ، تاريخ ابن ڪثير، تحت سن 75، المقدسي، جمع بين رجال الصحيحين ، 799393، ابن خاڪان، .(جلد 1 ص 115

مٿين مختصر سوانح مان ظاهر آهي تہ حمران ڪتابت جي فن جو ڄاڻو ۽ ڪاتب هو. حجاج جڏهن وائسراءِ ٿيو (سن 75 هـ) تڏهن جيئرو هو. سندس وفات بابت ڪا پڪي تاريخي ثابتي موجود ڪانهي. البت ابن حجر لکي ٿو تہ: "هن 70 هجري بعد بصره ۾ وفات ڪئي. ڪي چون ٿا تہ سن 71هجري ۾، ڪي چون ٿا تہ 75 هجري ۾ ۽ ڪي چون ٿا تہ 76 هجري ۾"(اصابہ، جلد 1 ص 380). ابن حجر ڪافي بعد جو مصنف آهي ۽ سندس هن بيان مان ظاهر آهي تہ ڪيس بہ پوري پڪ ڪانهي ۽ ڪيس مليل روايتون محض گماني آهن. انهيءَ جي برعڪس، فتحنامي ۾ محفوظ ٿيل خود حمران جو لکيل خط وڌيڪ معتبر آهي ۽ ان جي بنياد تي ڪافي يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ هو 93 هجري تائين جيئرو هو ۽ ان وقت هو حجاج جي ڪاتبن (مڪيہ سيڪريٽرين) مان هڪ هو. جيئن تہ خالد بن وليد "عين التمر" سن 13 هـ ۾ فتح ڪيو ۽ ان وقت حمران ٻارڙو هو. يعني تقريباً ستن اٺن ورهين جو هو. تہ انهيءَ حساب سان سن 93 هجري ۾ سندس عمر تقريباً 87 يا 88 ورهيہ هوندي، جا بلڪل قياس ويجهو آهي. (ن-ب)

168/ [147] جهيم ۽ ڪرهل جي پرڳڻن- الخ: جهيم جو پرڳڻو غالباً انهيءَ ساڳي ايراضيءَ تي مشتمل هو جنهن جو مرڪز "جهم پير" جي زيارتگاهہ آهي. جهم پير معنيٰ "جهم جي ايراضيءَ جو پير." "جهم" جي معنيٰ هيٺاهين نشيب واري زمين، جا موجوده جهمپير کان اتر طرفان شروع ٿئي ٿي ۽ ويندي هيٺ ڏکڻ طرف هلي وڃي ٿي جن ۾ سونهري ۽ ڪينجهر جون ڏنڊون بہ اچي وڃن ٿيون. انهيءَ نمندي يا جهم يا نشيب واري ماڻري جو ڏاڪڻيون دنگ تقريباً ڪينجهر ڏنڊ جو ڏاڪڻيون چيڙو سمجهڻ گهرجي جو ڏٽي کان تقريباً 19- 20 ميل اتر طرف آهي.

"ڪرهل يا گرهل يا گوهر (ننڍو ۽ وڏو) ڏٽي جي پسگردائي ۾ هو. جيئن تہ ڪتاب بيان العارفين ۾ ڄاڻايل آهي. اڪبر بادشاهہ جي ڏينهن ۾ گوهر ڏٽي جي پرڳڻي ۾ داخل هو. ڏسو آئين اڪبري طبع بلاخمن، ص 757" (ع.م). اميرن جي ڏينهن تائين ڏٽي جي اتر- اوپر واري ايراضي کي "گرڙ" سڏيندا هئا، جنهن ۾ خان سومرو هڪ طاقت وارو سردار هوندو هو ۽ بعضي اميرن جي بہ ڪاڻ نہ ڪڍندو هو. ظاهر آهي تہ گرڙ يا گرهر يا گرهل يا فتحنامي وارو قديم ڪرهل وارو پرڳڻو، جهيم پرڳڻي جي لڳو لڳ ڏکڻ طرف هو ۽ ممڪن آهي تہ ان جي ڏاڪڻي سرحد موجوده ڏٽي شهر کان بہ ڪافي ڏکڻ طرف تائين پکڙيل هجي. (ن-ب)

171/ [150] پوءِ حجاج جي حڪم سان پچيل ڪپهہ آڻي، سرڪي ۾ ٻوڙي خشڪ ڪندا ويا: مؤرخ بلاذري پڻ هن حقيقت جي تائيد ڪئي آهي- " و عمد الحجاج الي القطن المحلوج فنقع في الخل

الخمر الحاذق ثم جفف في الظل" (فتوح البلدان ص 436)- يعني ته حجاج جي تجويز موجب ڪيهه ڪي سرڪي ۾ آلو ڪري پوءِ ڇانو ۾ سڪايو ويو. (ن-ب)

171/ [151] هن داستان جي مصنف خواجه امام ابراهيم روايت ڪئي آهي: "خواجه امام ابراهيم" مان مراد غالباً امام ابراهيم بن عبدالله بن الحسن بن علي بن ابي طالب آهي، جو"قتيل با خمرا" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. سن 145 هـ ۾ امام ابراهيم ۽ سندس پاڻ امام محمد ڪليو ڪلايو خليفي منصور عباسي جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ پئي بالاخر شهيد ٿيا.

امام ابراهيم کان هن تاريخي روايت لاءِ به اهم ثبوت آهن: (1) امام ابراهيم هڪ وڏو عالم هو ۽ ڪيترن ئي علمي ۽ ادبي شعبن ۾ مهارت هئس. "عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب" جي مصنف لکيو آهي ته: امام ابراهيم گهڻن ئي علمي شعبن جو وڏو ڄاڻو هو (كان ابراهيم من كبارالعماء [illegible] في فنون كثيرة- ص 85). وڌيڪ لکي ٿو ته جڏهن امام ابراهيم، خليفي منصور عباسي جي خوف کان خفيه زندگي گذاري رهيو هو، تڏهن بصره جي عالم مفضل بن محمد الضبي وٽ اچي رهيو ۽ ڪانئس قديم عربي شعر جا ڪتاب مطالعي لاءِ ورتائين ۽ انهن ڪتابن ۾ اسي (80) چونڊ قصيدن تي پنهنجا نشان لڳايائين. سندس شهادت بعد مفصل اهي قصيدا "المفضليات" جي نالي سان شايع ڪيا (ا- هـ).

عربي ادب جي مشهور محقق علامه عبدالعزيز الميمني سابق پروفيسر ۽ صدر شعبه عربي مسلم يونيورسٽي عليگڙهه، 144 ۾ "آل انديا اورينٽل ڪانفرنس" (بنارس) ۾ پنهنجي هڪ تحقيقي مقالي ۾ مضبوط دليلن جي بنياد تي مٿئين نظريي جي تائيد ڪئي هئي ته عربي شعر جو مشهور مجموعو "المفضليات" غالباً امام ابراهيم جي حسن انتخاب جو نتيجو آهي. هن مان ثابت ٿيو ته امام ابراهيم هڪ وڏو اديب هو. مگر ادب کان سواءِ هو بين علمي شعبن ۾ به ماهر هو، جيئن ته "عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب" جي مصنف لکيو آهي. انهيءَ ڪري ڪافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته غالباً ڪيس تاريخ ۾ به ڪافي مهارت هئي. (2) سندس طرفان سنڌ جي هن تاريخي روايت جو ٻيو اهم ثبوت هيءُ آهي ته امام ابراهيم خود سنڌ ۾ ڪجهه وقت لاءِ آيو هو. جڏهن خليفي منصور عباسي، ابراهيم ۽ محمد جي والد عبدالله کي گرفتار ڪيو. تڏهن هي پئي پاڻ خوف کان عدن ڏانهن هليا آيا ۽ اتان ٻيڙين ذريعي سنڌ ۾ آيا. مگر ڪنهن جاسوس وڃي (منصور طرفان) سنڌ جي گورنر عمر بن حفص کي سندن خبر ڏني، جنهن ڪري هو وري اتان نڪتا ۽ ڪوفه ۾ آيا (ڏسو طبري 282x3 ۽ ابن خلدون 188x3). غالباً سنڌ ۾ انهيءَ مختصر قيام

جي دوران ۾ ئي امام ابراهيم، سنڌ جي مشهور فاتح محمد بن قاسم جي تاريخي فتحن جي تحقيق ڪئي ۽ ڪافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ روايت سندس تحقيق جو نتيجو آهي. (ن-ب)

175/ [155] اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين: يعني اهو رستو جنهن تي اگهم جو شهر واقع هو. اگهم مان مراد غالباً "اگهم ڪوٽ" آهي جنهن بابت مير علي شير قانع لکي ٿو ته: ان تي اهو نالو اگهم لوهاٽي جي پويان پيو (تحفة الڪرام 162x3). غالباً آڪاڻي زماني ۾ اها ايراضي لوهاٽي پرڳڻي ۾ داخل هئي، جنهن جي گادي جو هنڌ برهمڻ آباد هو. اگهم، راءُ گهراٽي جي ڏينهن ۾ لوهاٽي جي پرڳڻي جو حاڪم هو جنهن چچ جي مخالفت ڪئي (ڏسو فتحنامو ص 83- 81). تحفة الڪرام جي مصنف جي اها راءِ قياس ويجهو آهي ته هن اگهم ئي اهو اگهم ڪوٽ جو شهر ٻڌايو. مير علي شير اگهم ڪوٽ ۾ مدفون اوليائن مان مخدوم اسماعيل سومري وغيره جو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي ته "اگهم ڪوٽ" مان سندس مراد اها قديم بستي آهي جنهن کي هينئر "اگهاماٽو" سڏجي ٿو. جو حيدرآباد کان تقريباً 25- 30 ميل ڪن ڏکڻ- اوپر طرف مهراڻ جي هڪ قديم مجريُ يا ڏوري تي واقع آهي. غالباً اهو ڏورو ساڳيو اهو آهي جو قديم برهمڻ آباد واري ايراضيءَ مان وهندڙ هو جتي (شهدادپور ۽ ٽنڈو آدم ڪان اوپر طرفان) اڄ تائين ان کي "لوهاٽو درياڻ" چون ٿا، يعني ته قديم لوهاٽي پرڳڻي مان وهندڙ دريا [illegible]. غالباً قديم برهمڻ آباد کان وڃي اگهم ڪوٽ تائين، ان وقت جي مهراڻ درياءَ جي ماڙي لوهاٽي پرڳڻي ۾ داخل هئي جنهن تي اگهم جي حڪومت هئي. (ن-ب)

180/ [161] پوءِ محمد علافي هن (ڏاهر) کان جدا ٿي بيلمان جي حڪومت ڏانهن هليو ويو: هيءَ روايت، محمد علافي بابت اڳتي ايندڙ بيانن جي خلاف آهي. هن روايت موجب محمد علافي ڏاهر کي ڇڏي هليو ويو ۽ بيلمان جي حڪومت ۾ وڃي رهيو. تان جو ڏاهر جنگ ۾ مارجي ويو. مگر اڳتي ايندڙ بيانن مان ظاهر آهي ته محمد علافي ڏاهر ۽ سندس پٽ سان ويندي سندن آخري شڪست تائين شامل رهيو. مثلاً جڏهن ڏاهر پنهنجي پٽ جيسينہ کي پهرين محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ موڪليو ته محمد علافي بہ خاص صلاحڪار طور ساڻس گڏ ويو ۽ ان وقت ڏاهر کي جنگ جي حرفت بابت پٽ پنهنجي راءِ کان واقف ڪيائين (ص 189-188). ڏاهر جي مارجڻ بعد پٽ هو سندس پٽ جيسينہ جو حامي ۽ صلاحڪار ٿي رهيو (ص 209-208). البت جڏهن جيسينہ نااميد ٿي برهمڻ آباد جي قلعي مان بہ ڪوچ ڪيو ۽ سنڌ کي ڇڏي وڃي چترور جي ملڪ ۾ پناهگير

ٿيو. تڏهن محمد علافي کانئس هميشہ لاءِ موڪلائي پنهنجي راهہ اختيار ڪئي (ص 216)، چاڪاڻ تہ هاڻي جيسيئہ جي حيثيت هڪ پناهگير جي هئي ۽ منجهس مقابلي جي طاقت ڪانہ رهي هئي. محمد علافي کانئس جدا ٿي پهرين طاڪيہ (يعني "تڪاديش" جو ملتان جي اتر ۾ هو) ۾ آيو ۽ اتان بالاخر ڪشمير جي راجا وٽ ويو. جنهن سندس وڏي مرحبا ڪئي ۽ ڪيس جاگيرون ڏنائين، جتي هو هميشہ لاءِ وڃي مقيم ٿيو (ص 217-216).

181/ [161] پوءِ محمد بن قاسم هن (محمد علافي) کي امان ڏيئي، ڪيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي ڏنو- الخ: هتي لفظ "پوءِ" جو مطلب اهو نہ آهي تہ محمد علافي جي ڏاهر يا جيسيئہ وٽان ڇڏي وڃڻ کان "يڪدم پوءِ". لفظ "پوءِ" صرف واقعن جو تسلسل ڏيکاري ٿو ۽ نہ وقت جي قرابت، ۽ مطلب آهي تہ "ان بعد". يعني تہ محمد علافي جڏهن ڏاهر ۽ سندس پٽ جي حمايت کان بالاخر هٿ ڏوئي جدا ٿيو ۽ وڃي پنهنجي مٿي کٽي ٿيو. ان بعد ڪنهن موقعي تي محمد بن قاسم وٽ اچي پيش پيو ۽ هن ڪيس امان ڏني. محمد علافي غالباًمحمد بن قاسم اڳيان ملتان جي فتح کان پوءِ پيش پيو هوندو. چاڪاڻ تہ محمد علافي جو قيام "شاڪلهار" ديهہ ۾ هو، جتي ڪيس ڪشمير جي راجا طرفان پڪي جاگير مليل هئي (فتحنامو ص 217) ۽ اهو "شاڪلهار"، ملتان ۽ تاڪيہ (تڪاديش) جي اترئين سرحد تي ڪشمير جي سرحد لڳ هو (فتحنامو ص 97).

محمد بن قاسم جو محمد علافي کي امان ڏيڻ البت غور طلب آهي. محمد ۽ سندس پاڻ معاويہ درحقيقت باغي هئا، جن مڪران جي گورنر سعيد بن اسلم ڪلابي کي قتل ڪيو هو. سندس سزا واسطي خود حجاج سن 85 هجري ڏاري مجاعہ بن سعر نالي گورنر کي مڪران ڏانهن روانو ڪيو هو، پر ان جي اچڻ کان اڳ علافي پڃي اچي سنڌ جي راجا ڏاهر سان پيڙا ٿيا هئا. ڏسو مٿي ص 324-323، نوٽ 103/ [170]. انهيءَ حالت ۾ حجاج جهڙي سرڪش وائسراءِ طرفان هينئر محمد علافي لاءِ امان جي ڪابہ اميد ڪانہ هئي. پر پانئجي ٿو تہ شايد هن فيصلي ۾ محمد بن قاسم جي راءِ ۽ سفارش کي وڏو دخل هو. محمد علافي کي محمد بن قاسم امان شايد انهيءَ ڪري ڏني، جو هڪ تہ هن ڏاهر طرفان اسلامي لشڪر جي خلاف ترار ڪانہ ڪنئي ۽ ڏاهر کي صاف طور ٻڌايائين تہ "اسان مسلمان آهيون ۽ اسلام جي لشڪر جي سامهون جنگ نہ ڪنداسون ۽ نہ ترار ڪٽنداسون" (ص 181)، ٻيو وڏو سبب غالباً هيءُ هو جو محمد علافي، ڏاهر جي پٽ جيسيئہ ڪان بالاخر جدا ٿي پنهنجي هوشياري ۽ قابليت سان ڪشمير جي راجا وٽ وڏو درجو حاصل ڪيو هو. سندس اها ئي وڏي لياقت هئي جنهن غالباًمحمد بن قاسم کي متاثر ڪيو ۽ پيش پوڻ بعد

هن کيس امان ڏيئي پنهنجي طرفان سفير مقرر ڪيو. زير بحث صفحي تي اڳتي ڏنل عبارت مان ظاهر آهي ته محمد علافي هڪ ڪامياب سياسي سفير ثابت ٿيو. (ن-ب)

181/ [162] ڪيرج جو راجا سربند، (ع) ڪنبہ يا ڪشہ جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو: فتحنامي خواه مؤرخ بلاذري جي بيانن موجب ڪيرج جو راجا دوهر يا دروهر هو. ۽ ڪچ جو راجا راسل هو (ڏسو مٿي نوٽ ص 318). انهيءَ صورت ۾ هيءُ سربند شايد ڪيرج جي حڪمران خاندان جوڪو فرد هو يا ان حڪومت جو ڪو ننڍو راجواڙو هو. ۽ ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن ڪشہ مان مراد ڪچ آهي ته، ڪوڪو بہ شايد اتي جي حڪمران گهراڻي جوڪو فرد هو يا ان حڪومت جو ڪو ننڍو راجا. (ن-ب)

183/ [164] محمد بن ابي الحسن مدني کان روايت ڪئي اٿن: راوي جو نالو پنجن قلمي نسخن موجب "محمد بن ابي الحسن مدني" ۽ بن نسخن موجب "محمد بن الحسن مدني" طور ڏنل آهي. مٿي ص 182/ [162] تي بي هڪ روايت جملي نسخن جي متفق پڙهٽي موجب محمد بن حسن جي نالي منسوب آهي. ٿي سگهي ٿو ته انهن ٻنهي روايتن جو راوي "محمد بن حسن مدني" نالي ڪو شخص هجي. مگر گمان غالب آهي ته هنن ٻنهي جاين تي اصل صحيح نالو علي بن محمد ابوالحسن المدائني هو جنهن جي شروع واري حصي "علي بن" جي ڏهي وڃڻ بعد، "محمد ابوالحسن المدائني" واري فقري ۾ "ابو" کي "بن" بنايو ويو ۽ "المدائني"کي "مدني". مقدمي ۾ واضح ڪيو ويو آهي ته فتحنامي جو وڏو حصو ابوالحسن علي بن محمد المدائني جي تصنيف آهي ۽ اڪثر روايتون ان جون ئي جمع ڪيل آهن، ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءُ بہ روايتون بہ غالباً ان وٽان ئي آهن. (ن-ب)

186/ [167] وزير سياڪر: مٿي ص 161 تي، هن صفحي تي ۽ پڻ هن کان اڳتي آيل بيانن مان ظاهر آهي ته وزير سياڪر، ڏاهر جو خاص صلاحڪار هو. هن نالي متعلق هوڙي والا جي تحقيق هينئين طرح آهي: "اصل سنسڪرت نالو شايد "شِڪشاڪر" هجي، بمعنيٰ استاد يا رهبر. پڻ هي نالو "ڀشڪسڪرَ" ٿي سگهي ٿو جو ٻين شخصن جي علاوه هڪ برهمڻ جو نالو هو. جو سن 939ع ۾ ڪشمير جو راجا ٿيو ۽ 948ع ڌاري مئو (هوڙي والا، ص 90).

191/ [174] باقي ٻيا سوار ۽ هاٿي، جاهين جي هٿ هيٺ، اسلامي لشڪر جي سامهون روانا ڪيائين: هيءُ ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ چوٽين ڏينهن واري جنگ جو بيان آهي. مگر مٿي ص 243 تي ڄاڻايل آهي ته جاهين ٽئين ڏينهن واري جنگ ۾ مارجي ويو. انهيءَ ڪري يا ته هن نالي ۾ غلطي آهي، يا ته هي ڪو ٻيو آهي. (ن-ب)

192/ [174] زياد بن جلنديٰ ازدي: اصل متن ۾ "زياد بن جليندي ازدي" هو ۽ اسان "جليدي" جي تصحيح "جلنديٰ" کي مناسب سمجهي متن ۾ رکيو. مگر "جليدي"، "الحواري" جي بگڙيل صورتخطي ۾ ٿي سگهي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان نالي کي "زياد بن الحواري ازدي" ۾ پڙهي سگهجي ٿو. غالباً هيءَ اهو ساڳيو شخص "زياد بن الحواري العتکي" آهي جنهن جو ذکر هيٺ ص 202/ [187] تي اچي ٿو. ڇاڪاڻ ته "العتکي" نسبت آهي، "بنو العتِيک بن الازد" ڏانهن ۽ انهيءَ کري "عتکي" نسبت واري شخص کي "ازدي" ۾ چئي سگهجي ٿو. پر جيئن ته اسان هيٺ ص 202/ [187] جي نوٽ ۾ واضح کيو آهي، هيءُ شخص "زياد" نه بلڪ سندس پٽ "الحواري بن زياد" هئڻ گهرجي. (ن-ب)

192/ [174] خريم بن عروه مدني: جيئن ته جملي قلمي نسخن مطابق هن جاءِ تي انهيءَ نالي جي اها پڙهٽي آهي، انهيءَ کري متن ۾ ۽ ان کي انهيءَ ساڳيءَ طرح رکيو ويو آهي، مگر صحيح نالو يقيني طور "خريم بن عمرو مدني" سمجهڻ گهرجي. خريم جو ذکر فتحنامي ۾ کيترين ئي جاين تي آيو آهي. ص 127/ [98]،130/ [103] ۽ 134/ [107] تي صرف "خريم" جي نالي سان ذکر ٿيل آهي: ص 130/ [202]،207/ [192]،232/ [220] ۽ 252/ [240] تي پيءُ جي نالي سميت "خريم بن عمرو" طور آيل آهي: ص 196/ [280] تي جملي قلمي نسخن مطابق سڄو نالو نسبت سميت صاف طور "خريم بن عمرو مدني" ڏنل آهي ۽ ص 216/ [202] تي نسبت ۾ ٿوري تحريف آهي مگر ظاهراً اهو نالو "خريم بن عمرو مدني" آهي. انهيءَ کري هن زير بحث نالي ۾ "عروه" يقيني طور "عمرو" جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو "خريم بن عمرو مدني" سمجهڻ گهرجي. ص 233/ [220] تي ڏنل نالي "جنيد بن عمرو" ۾ به غالباً "جنيد"، "خريم" جي تحريف آهي ۽ اتي به صحيح نالو "خريم بن عمرو" سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

194/ [178] تميم بن زيد قيني: هن صفحي تي، توڙي صفحن 196/ [180] ۽ 226[/214] تي، اصل فارسي متن ۾ هن نالي جي نسبت "قيسي" ڇاڻايل آهي، مگر يقين سان چئي سگهجي ٿو ته صحيح نسبت "قيني" آهي، جا "قضاعه" جي قبيلي "بلقين يا اَلفين بن جسر" ڏانهن منسوب آهي (ڏسو نقائض جرير و فرزدق، ص 130، 675). نسبت "القيني" جي صورتخطي، "العتبي" ۽ "القتبي" نسبتن جي صورتخطي سان ايترو ته ملي ٿو جو انهن ۾ اشتباه جي کافي گنجائش آهي، ۽ انهيءَ کري حافظ عبدالغني پنهنجي کتاب "مشتبه النسبت" (ص46) ۾ هن اشتباه ڏانهن خاص طرح اشارو کيو آهي. هن مصنف جو اهو اشارو بلڪل

وزندار آهي، ڇاڪاڻ تہ مؤرخ بلاذري جي ڪتاب "فتوح البلدان" جي يورپ واري ڇاپي (ص 443) توڙي ياقوت جي ڪتاب معجم البلدان جي يورپ واري ڇاپي (11/380) ۾ تميم بن زيد جي نسبت بلڪل هن اشتباه سبب "العتبي" ڪري لکي وئي آهي. مگر هيءَ نسبت ايا بہ ٻين اشتباهن جو مرتڪب ٿي آهي، جيئن تہ فتحنامي توڙي "مجعم البلدان" جي هڪ قلمي نسخي (حاشيو 380/ 11) مطابق ان کي "القيسي" ڪري لکيو ويو آهي، ۽ تاريخ ابن خلدون (3x66-67) ۾ "الضبي." مگر تميم بن زيد جي صحيح نسبت "القيني" آهي ۽ متعدد ڪتابن ۾ اها بالڪل انهيءَ طرح صحيح طور ڏنل آهي [ڏسو ديوان فرزدق، طبع ساوي، ص 191: نقائض جرير و فرزدق، ص 380-381 قلمي نسخي L، نمبر 3758 متحف برطانيہ: ذيل آمالي (لا بي علي القالي) ص 77: الڪامل للمبرد، يورپ ڇاپو، 1x280: اللسان، 1x327: ۽ ابن الاثير، 4x 383].

فتحنامي جي ص 226/ [214] مان ظاهر آهي تہ تميم بن زيد، محمد بن قاسم جي فوج ۾ هڪ خاص لياقت وارو ماڻهو هو ۽ شهر برهمڻ آباد جي برهمڻن ڪيس وچ ۾ آڻي محمد بن قاسم سان معاهدو ڪيو. تميم بن زيد جي انهيءَ لياقت ۽ محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتحن ۾ سندس شموليت ۽ تجربي سبب ئي ڪيس تقريباً 18-19 سال پوءِ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو (فتوح البلدان، ص 443) ۽ هو تقريباً ٻہ سال 109-111 هـ انهيءَ عهدي تي فائز رهيو.(ن-ب)

198/ [182] ڏاهر هاڻيءَ تان لهي هڪ عرب سان مقابلو ڪيو: هن حقيقت جي تصديق مؤرخ بلاذري جي روايت مان بہ ٿئي ٿي- وَترجل داهر و قاتل فقتل (فتوح البلدان ص 438)- يعني تہ ڏاهر پيدل ٿي لڙائي ڪئي ۽ پوءِ قتل ٿيو. (ن-ب)

200/ [185] ڏاهر جو سر پٽ هن (عمرو بن خالد) ئي ۾ اڏ ڪيو: مؤرخ بلاذري لکي ٿو تہ المدائني جي روايت موجب ڏاهر کي بنو ڪلاب قبيلي جي هڪ شخص قتل ڪيو (فتوح البلدان، ص 438). فتحنامي ۾ هيٺ هن صفحي تي عمرو بن خالد جي حجاج سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي ۽ صفحي 200 تي اهي شعر ڏنل آهن جي هن حجاج آڏو ڏاهر جي سر پيش ڪرڻ وقت پڙهيا. اهي ساڳيا شعر بلاذري مٿي ڄاڻايل صفحي تي بنو ڪلاب قبيلي جي انهيءَ شخص ڏانهن منسوب ڪيا آهن جنهن ڏاهر کي قتل ڪيو هو. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ عمرو بن خالد، بنو ڪلاب جي قبيلي مان هو ۽ هن ئي ڏاهر کي قتل ڪيو. البت بلاذري (فتوح البلدان، ص 438-439) ۾ هڪ روايت ابن الڪلبي جي پڻ نقل ڪئي آهي جنهن موجب القاسم بن ثعلبہ بن عبدالله بن حسن الطائي، ڏاهر کي قتل ڪيو. مگر ابن الڪلبي جي ٻيٽ ۾ مشرقي فتحن جي سلسلي ۾ المدائني جي روايت زياده معتبر آهي، فتحنامي جي بيان توڙي بلاذري جي المدائني واري روايت، انهن ٻنهيءَ جي مطابقت مان تصديق ٿئي ٿي تہ عمرو بن خالد ڪلابي ئي ڏاهر کي قتل ڪيو. (ن-ب)

201/ [185] محمد بن قاسم هن (ڏاهر جي زال لاڏي) کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو: اهو صحيح نہ آهي. تفصيل لاءِ ڏسو مٿي ص 300، بسلسلي نوٽ ص 123/ [94]. (ن-ب)

202/ [188] زِياد بن الحوارِيَ العتِـكي: اصل فارسي متن ۾ "العتكي" جي بدران "العبدي" آهي، مگر انهيءَ نسبت سان اهو نالو ڪنهن بہ تاريخ ۾ نظر نٿو اچي. البت الحواري بن زياد بن عمرو العتكي، بنُوالعتِيک بن الازد قبيلي مان هڪ مشهور شخص ٿي گذريو آهي، ۽ الحواري جو پيءُ زياد، حجاج جي طرفان پوليس جو چيف هو (ابن دريد، كتاب الاشتاق، ص 284). غالباً زياد نہ، مگر سندس پٽ الحواري، جو زياده مشهور آهي، سو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ شامل هو، ۽ انهيءَ ڪري متن ۾ بہ صحيح نالو "الحواري بن زياد العتكي" هٿ ڪهرجي. (ن-ب)

205/ [190] حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي روايت: هي حڪايت تاريخي اعتبار سان بلڪل غير معتبر آهي، جيئن تہ مٿي ص 299 نوٽ ص 123/ [94] تي تفصيل سان واضح ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

209/ [194] نفط ۽ زرنيخ: اصل فارسي متن ۾ "زرنيخ" جي بدلي "فرداخ" آهي، جو هڪ مبهم لفظ آهي. متن ۾ هن صفحي جي حاشيہ هيٺ اسان واضح ڪيو آهي تہ "نفط ۽ زرنيخ" هڪ قديم

ڪيميائي اصطلاح آهي، ۽ ٻنهي لفظن ۾ پچاڙيءَ واري "خ" ڏيکاري ٿي ته"فرداخ"، "زرنيخ" جي بگڙيل صورتخطي آهي. هوڙي والا (ص 93) فرداخ يا فرداج کي "غرواه"يا "غراوه" يا "عراده" جي بگڙيل صورت سمجهي ٿو جا قياس ويجهو ناهي. اول ته ٻنهي لفظن جي آخر ۾ "خ" ۽ "ه" اکرن ۾ ڪا اهڙي مناسبت ئي ڪانهي جا ڪاتب جي غلطي جو سبب بنجي، ٻيو ته خود هوڙي والا جي بيان مطابق غرواه، غراوه، يا عراده جي معنيٰ پٿر آهي، مگر فتحنامي جي عبارت مان صاف ظاهر آهي ته هيءَ شيءِ رات جي لڙائي ۾ "نفط" (يعني پيٽرول يا naptha تيل) سان گڏ استعمال ڪئي وئي. پٿرن جو تيل سان گڏ استعمال بي معنيٰ آهي، ۽ انهيءَ ڪري صحيح لفظ زرنيخ ئي آهي يعني هڙتال، جو معدنيات مان آهي ۽ باهه جي الن پڙڪائڻ لاءِ استعمال ٿئي ٿو. (ن-ب)

210/ [195] راجا ڏاهر جي ياڻيجي "حسنه" نالي پٽ انهن ۾ هئي: "حسنہ" نالو عربي آهي جو ڏاهر جي ياڻيجي جو ٿي نڪو سگهي. ممڪن آهي ته سندس نالو اهڙو هجي جنهن جي، معنيٰ عربيءَ ۾ "حسنه" (سهڻي) هجي. مگر فتحنامي مان، سواءِ "ماڻين" جي ڏاهر جي ٻي ڪنهن به ٻيڻ جو نالو ثابت ڪونهي، ۽ انهيءَ کي پٽ راجا ڏاهر پنهنجي زال بنايو هو. انهيءَ حالت ۾ راجا ڏاهر جي هيءَ ياڻيجي ڪٿان پيدا ٿي! موجوده صورت ۾ هيءَ روايت بلڪل غير معتبر معلوم ٿئي ٿي. (ن-ب)

210/ [196] پوءِ اجازت موجب عبدالله انهيءَ (حسنه) کي نڪاح ۾ آندو: هيءَ ساڳي "حسنہ"آهي جنهن جو ذڪر مٿئين نوٽ ۾ اچي چڪو آهي. هيءُ بيان به هڪ افسانو آهي. اول ته عبدالله بن عباس رضہ، وليد جي ڏينهن کان اڳ سن 68 ۾ وفات ڪري چڪو هو ۽ انهيءَ ڪري "حسنہ" سان عبدالله نہ پر سندس پٽ علي بن عبدالله، جو وليد جي ڏينهن ۾ زندهه هو، تنهن شادي ڪئي هوندي. مگر اهو گمان به فتحنامي جي هن کان اڳ آيل (ص 207) بيان جي خلاف ٿيندو، جنهن موجب خود ڪعب بن مخارق (جو ان وقت خليفي وليد وٽ موجود هو) جي زباني بيان ٿيل آهي ته خليفي، ڏاهر جي ياڻيجي سندس حوالي ڪئي ۽ هن ساڻس شادي ڪئي مگر ڪيس منجهانئس اولاد ڪونہ ٿيو. (ن-ب)

211/ [197] نافع سن ٽيانوي ۾ لکيو: خاطريءَ سان چئي نڪو سگهجي ته هيءُ نافع جو حجاج جو ڪاتب يا سيڪريٽري هو، سو ڪير هو. هينئيان نافع نالي شخص لڳ ڀڳ انهيءَ زماني جا آهن: (1) نافع بن جبير بن مطعم، جو تابعي هو ۽ سن 99 هـ ۾ وفات ڪيائين. (2) نافع مولي آل زبير، جو تاريخ جي مشهور راوين مان هو. (3) نافع بن الحارث بن ڪلدة، زياد جو ياءُ. (4) نافع بن هرمز مولي

عبدالله بن عمر رضہ، جو پٽ تابعي ۽ حديث جي معتبر راوين مان هو، ۽ حضرت عمر بن عبدالعزيز کيس نبي ﷺ جي سنت سيکارڻ لاءِ مصر ڏانهن موڪليو هو، سن 117 يا 120 هـ ۾ وفات ڪيائين. ممڪن آهي تہ هيءُ پويون نافع هن خط جو لکندڙ هجي. والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

213/ [199] هيءُ اهي مسلمان زالون آهن جن حجاج جو نالو ونڊي ٿي دانهون ڪيون: هي ڏاهر جي وزير سياکر جي زباني آهي جنهن ڏاهر جي قتل بعد محمد بن قاسم آڏو پيش پوڻ وقت اهي زالون حاضر ڪيون. مٿي ص 120 تي ڄاڻايل آهي، تہ جهازن جي ڦرجڻ وقت، بني عزيز قبيلي جي هڪ عورت هئي، جنهن حجاج جو نالو ونڊي واهر لاءِ سڏ ڪيا. البت اڳتي وري ڄاڻايل آهي تہ ديبل اندر قيد ۾ جملي مسلمان زالن حجاج جو نالو ونڊي واهر لاءِ سڏ ڪيا. ان بعد ص 135 تي بيان ٿيل آهي تہ جڏهن محمد بن قاسم ديبل فتح ڪيو تڏهن مسلمان زالون ۽ مرد، جيڪي سراندیپ وارين ٻيڙين مان قيد ٿيا هئا يا جيڪي بديل جي لشکر مان قيد ٿيا هئا، سي سيئي آزاد ڪيا ويا. وزير سياکر جي مٿئين بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ گرفتار ڪيل قيدين مان ڪي چند زالون خود راجا ڏاهر وٽ قيد هيون جي سندس قتل بعد وزير سياکر جي پيش پوڻ وقت حاضر ڪيون ويون.

214/ [201] جلوالي: هن صفحي تي اصل فارسي متن ۾ "برشط نهر جلوالي" (يعني جلوالي نهر جي ڪپ تي) لفظ آيل آهن، جنهن مان صاف ظاهر آهي تہ "جلوالي" مهراڻ درياءَ جي ڪا هڪ ننڍي شاخ هئي. انهيءَ لحاظ سان هن ساڳئي صفحي تي"آبگير جلوالي" مان مراد "جلوالي جو ڍورو" آهي. وري صفحي 228/ [216] تي اصل فارسي متن "جوئي جلوالي" (يعني جلوالي جو ڍورو يا نهر) جو ذڪر آهي.

زير بحث صفحي مان پڻ ظاهر آهي تہ نهر جلوالي، برهمڻ آباد جي شهر جي اپرندي طرفان وهندڙ هئي ۽ محمد بن قاسم برهمڻ آباد تي چڙهائيءَ وقت هن نهر جي ڪناري تي اچي ڪئمپ ڪئي.

هي قديم نالو "جلوالي" (پاڻيءَ واري) غالباً آهستہ آهستہ ڦري "جرواري" ۽ "جراري" ٿيو."جراڙي" جو ڳوٺ ۽ ديهہ (شهدادپور کان 10 ميل اوپر طرف) اڄ ڏينهن تائين مهراڻ جي انهيءَ قديم ڍوري يا شاخ جي قديم نالي جي يادگار طور موجود آهي. جراڙي وٽ انهيءَ قديم ڍوري جا نشان هن وقت بہ نمايان طور نظر اچن ٿا ۽ هيءُ ڳوٺ انهيءَ قديم ڍوري جي بلڪل ڪپ تي آهي.

ميجر جنرل هيگ، جنهن 1877 واري پئمائش (Survey) وقت مهراڻ جي مڙني ڏورن جي ماپ ڪئي، هن نهر جلوالي جي مجرا ۽ پيٽ جو عرب جاگرافي نويسن جي بيانن ۽ پنهنجي معائني جي بنياد تي پورو پورو پتو ڏنو آهي. سندس بيان موجب: هيءَ شاخ، سڪرنڊ کان 10 ميل اوپر طرف ڪلري وٽان مکيہ درياءَ مان نڪري، هيٺ منصوره جي اوپر پاسي کان وهي، (ڏکڻ طرفان ور ڪري) منصوره کان 10 ميل ڏکڻ- اولهہ طرف اچي (مکيہ درياءَ) لوهاڻي ۾ گڏبي هئي. ان جي جملي ڊيگهہ يقيني طور 50- ميل ڪن هوندي. اها شاخ عرب جاگرافي نويسن (نقشي ۾) مهراڻ درياءَ جي پيٽ واري سڏي لائين جي ڏاکڻي حصي ۾ اڌ گول جي صورت ۾ ڏيکاري آهي. 1.هـ (انڊس ڊيلٽا ڪنتري، ص 135).

جلوالي جي انهيءَ قديم ڏوري جا نشان ڪٿي ڪٿي ايا تائين موجود آهن ۽ تر جي ڪن پيرسن ماڻهن کي ايا تائين انهيءَ جي پراڻي پيٽ جو پتو آهي. سرزمين تي تحقيق ڪري ان بابت وڌيڪ هيٺيان حالات هٿ ڪيا ويا آهن، جي ميجر جنرل هيگ جي مٿئين مختصر بيان تي وڌيڪ تفصيل سان روشني وجهن ٿا.

جلوالي شاخ مکيہ درياءَ مان ڪلري وٽان نڪرندي هئي. ڪلري عرب جاگرافي نويسن جي نقشن ۾ ڏيکاريل آهي ۽ هن وقت اهو نالو شهدادپور تعلقي جي هڪ ديهہ جي نالي ۾ محفوظ آهي، جا نواب شاه کان 3 ميل اوپر طرف آهي. ڪلري کان هيٺ هن ڏوري جي ٻن وهڪرن جا نشان ملن ٿا: هڪ ته-گهاٽي ۽ مهرن کان پوءِ ڪونهيري وارو ڪرڙو، جو شاهپور چاڪر جي اتران، ٻرهون جي الهندي طرفان ۽ دڪاڪ جي ڀڙي جي اوپر طرفان اچي ٿو. ۽ ٻيو هيٺ ڏکڻ طرف سمير وارو ڏورو. جيڪو پوءِ سمراهہ ٿيو. ڪلري ۽ سمير بابت ماموئي جي بيتن ۽ مثال مان هيٺيون قديم سنڌي بيت شاهد آهي ته:

سمير ۾ نہ ساريون ٿيندیون، ڪلريءَ ۾ نہ ڪماند،

هاري ۽ هر ڏاند، نہ جاٽان ڪيهيءَ ويا.

شاهپور چاڪر کان هيٺ اهو قديم ڏورو ڏکڻ اوپر طرف وهي اچي موجوده جمڙائو واهہ جي"ڪنگ پٽي" جي موري جي اتر طرفان اپرندي ڏي ور کائيندو هو. آڳاٽي وقت ۾ انهيءَ حصي کي "نار" سڏيندا هئا ۽ شاهپور کان جمڙائو تائين واري پٽ کي ايا تائين "نار وارو پونو" ڪري سڏين ٿا. جمڙائو کان

اهو ڏورو اوپر طرف (موجوده سنجهوري تعلقي ۾) سِرانڊ جي جُوءِ مان وهندو هو. جتي انهيءَ وهڪري جي جهونين ڏنڊن جا نشان آهن. جي مقامي طور "جعفر خان لغاري جا ڪنب" سڏجن ٿا. سرانڊ بعد اهو ڏورو ور ڪري ڏکڻ طرف وهندو هو ۽ انهيءَ وهڪري جا نشان ڳوٺ پليي لغاري ۽ ڳوٺ ٻرڙا جي وچ ۾ واري جي صورت ۾ "صوپي جي ڊب" ۽ "طالب شاهه جي ڊب" جي نالي سان موجود آهن. ان بعد ميتلن ۽ جراڙي وٽان وهي قديم شهر منصوره وٽ غالباً دوشاخو ٿيندو هو. مکيه شاخ شهر منصوره جي اوپر طرفان ۽ ننڍي شاخ اولهه طرفان وهي شهر کان هيٺ ڪٽي وڃي گڏبيون هيون ۽ منصوره جي شهر کي ڇڪ هڪ ٻيٽ بنائي ڇڏيندیون هيون. قديم منصوره جي کنڊرات جي اوپر توڙي لڳو لڳ اولهه طرف، انهن ٻن شاخن جا نشان موجود آهن. ان بعد هي ڏورو منصوره جي شهر کان هيٺ ڏکڻ طرفان ور ڪري اولهه طرف وهي غالباً شهبيگ مري جي ڳوٺ وٽ يا ان کان ذرا ڏکڻ طرف وڃي مکيه درياءَ لوهاٽي ۾ پوندو هو. لوهاٽي جو شاهي پيٽ اتي هينئر ٻه بلڪل نمايان طور نظر اچي ٿو. (ن-ب)

215/ [202] ذوالحج مهيني جي پڇاڙي ۽ آڇر جو ڏينهن سن ٽيانوي هو: فتحنامي ۾ ڏنل تاريخن ۾ وڏيون غلطيون آهن. مثلاً ص 197 تي ڄاڻايل آهي ته راجا ڏاهر، 10 رمضان سن 93 هه ۾ راوڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو. ان بعد محمد بن قاسم بهرور ۽ دهليلہ جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو. هر هڪ قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ ٻه مهينا کن گهيرو ڪرڻو پيس. اتان پوءِ برهمڻ آباد آيو، جتي سندس پهچڻ جي تاريخ وري مهينو رجب سن 93 هه ڄاڻايل آهي (ص 215). برهمڻ آباد کي ڇهه مهينا گهيري ڪندي گذرنس ٿا مگر، زير بحث صفحي جي عبارت موجب، ايڏا ٻه هي سال سن 93 هه ۽ ذوالحج جو مهينو آهي.

جيڪڏهن ڏاهر جي قتل واري تاريخ صحيح قرار ڏجي، ته ٻه ٽلهي ليکي محمد بن قاسم رجب سن 94 هه ۾ برهمڻ آباد پهتو هوندو ۽ ڇهن مهينن بعد ذوالحج جو مهينو سن 94 هه هوندو ۽ نه سن 93 هه- بتحقيق هوڙي والا (ص 94). ڪيلينڈر موجب پڻ تاريخ 29 ذوالحج سن 94 (25 سپٽمبر 713 ع) آڇر جو ڏينهن ٿئي ٿو. (ن-ب)

216/ [202] عطية تغلبي: هن جاءِ تي فارسي متن ۾ "عطية ثعلبي" آهي. هيءُ ساڳيو نالو هن کان اڳ ص 175 تي اچي چڪو آهي جتي پڻ هڪ پڙهڻي "عطيه ثعلبي" آهي مگر ر م نسخن جي

پڑھڻي موجب "تغلبي" معلوم ٿئي ٿو. جيئن تہ "ثعلبي" نسبت غير معروف آهي، تنهن ڪري اسان انهن ٻنهي جاين تي "تغلبي" پڑھڻي اختيار ڪئي آهي.

مگر ٽي سگهي ٿو تہ "عطية بن ثعلبي" دراصل "عطيةِ بن ثعلبية" هجي. عطية بن ثعلبيةجو نالو تاريخ ۾ پڻ ملي ٿو. هو پوئين اموي دؤر جي مشهور وائسراءِ ۽ ڪماندر يزيد بن عمر بن هبيرة الفزاري جو ليفٽيننٽ هو ۽ يزيد بن عمر ڪيس ضحاڪ خارجي جي خليفي عبيدة جي مقابلي لاءِ ڪوفہ ڏانهن موڪليو هو- ڏسو تاريخ العيون والحدائق جلد 3، ص 164. (ن-ب)

216/ [202] خريم بن عمرو المدني: مٿي نوٽ ص 192/ [174] تي هن نالي جي نسبت متعلق ڄاڻايو ويو آهي تہ فتحنامي جون جملي پڑھڻيون "المدني" طرف رهنمائي ڪن ٿيون. مگر هڪ مستند تاريخي حوالي جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ "المدني" دراصل "المُري"جي بگڙيل صورت آهي ۽ صحيح نالو غالباً "خريم بن عمرو المري" آهي. ابن عساڪر جي حوالي (التاريخ الڪبير 5x 128) مان معلوم ٿئي ٿو تہ سندس سڄو نالو خريم بن عمرو بن الحارث بن خارجة بن سنان المري هو ۽ "خريم الناعم" جي لقب سان مشهور هو. حجاج وٽ سندس وڏي عزت هئي ۽ ڪيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري سمجهندو هو. هو شڪل جو ڪارو هو مگر عقل ۾ اڪابر هو. ڪائنس پڇيائون تہ، نعمت ڪهڙي شيءِ آهي؟ چيائين تہ پهريون امن، ڄاڪاڻ تہ ڊپ واري لاءِ لذت محال آهي، ٻيو هوند، ڄاڪاڻ تہ اڻهوند لاءِ فرحت مشڪل آهي، ٽيون تندرستي، جو بيمار لاءِ خوشي محال آهي.

ابن عساڪر جو مٿيون حوالو (تہ حجاج وٽ خريم جو وڏو قدر هو ۽ هو ڪيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري سمجهندو هو ۽ خريم وڏو عقلمند ۽ داناءُ هو) فتحنامي ۾ خريم بابت آيل بيانن جي تصديق ڪري ٿو. مثلاً فتحنامي ۾ ص 130 تي خود حجاج جي زباني ڄاڻايل آهي تہ"خريم.... سهڻين عادتن ۽ وٽندڙ اخلاقن سان سينگاريل آهي." وري ص 233 تي ڄاڻايل آهي تہ "خريم هڪ داناءُ ۽ هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ ديندار ۽ امانت وارو هو." انهيءَ ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ فتحنامي ۾ "المدني" دراصل "المري" جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو خُرَيم بن عمرو المُري سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

216/ [203] راجئري: مٿين عبارت مان ظاهر آهي تہ عِلاقي، طاڪيه مان ٿيندو رويم جي سرحد تي پهتو، جتان "راجئري" طرف خط لکيائين. عموماً، طاڪيه "تڪاديش" يا اتر پنجاب جو نالو آهي، مگر

ٿي سگھي ٿو تہ هت مراد قديم تاڪيشر وارو علاقو هجي، جتان ڪشمير جو تختگاھ راجئري تمام گھٽو پري ڪونہ هو. بيروني پنھنجي "ڪتاب الھند" (انگريزي ترجمي، 208x1) ۾ لکي ٿو تہ "(ڪلارجڪ پھاڙ) هميشہ تاڪيشر ۽ لوھاور جي ايراضين مان نظر اچي ٿو... "راجوَري" جو شھر (ھن جبل جي) چوٽيءَ کان (فقط) ٽن فرسنگن جي مفاصلي تي آھي." فتحنامي ۾ پڻ زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آھي تہ "اھو تختگاھ (راجئري) جبل ۾ آھي"، جنھن مان تصديق ٿئي ٿي تہ فتحنامي جو "راجئري" ساڳيو ڪشمير جو تختگاھ "راجوَري" آھي جنھن جو بيروني ذڪر ڪيو آھي. (ن-ب)

220/ [207] ۽ لاڏي گرفتار ٿي: مٿان ھلندڙ عبارت مان ظاھر آھي تہ ڏاھر جي زال لاڏي، راوڙ ۾ ڏاھر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ برھمڻ آباد ۾ آئي ۽ قلعي ۾ جنگ جون تياريون ڪري محمد بن قاسم جو مقابلو ڪيائين، مگر اوچتو قلعي جو دروازو کلي ويو ۽ محمد بن قاسم جي فوج وارن اچي لاڏيءَ کي گرفتار ڪيو. ھيءَ بيان مٿي ص 201/ [186] واري بيان جي مخالف آھي، جنھن ۾ ڄاڻايل آھي تہ لاڏي، محمد بن قاسم ۽ ڏاھر جي وچ ۾ لڳل جنگ واري ميدان تي پاڻ کي اُٽ تان ھيٺ ڪيرايو ۽ محمد بن قاسم جي ماڻھن ھٿان گرفتار ٿي. وري ص 221/ [208] تي ٻيو متضاد بيان ڏنل آھي تہ برھمڻ آباد جي قلعي فتح ٿيڻ بعد محمد بن قاسم ۽ برھمڻن جي وچ ۾ عھدنامو ٿيو ۽ ان بعد انھيءَ عھدنامي جي بنياد تي ئي برھمڻن لاڏيءَ کي بھري مان ڪڍي محمد بن قاسم جي آڏو پيش ڪيو.

فتحنامي جي انھن متضاد حوالن مان ظاھر آھي تہ لاڏيءَ جي گرفتاري ۽ ان بعد محمد بن قاسم جي ساڻس شادي وارا جملي بيان ضعيف ۽ ھڪبئي جي مخالف آھن ۽ انھيءَ ڪري تاريخي اعتبار کان غير معتبر. (ن-ب)

220/ [207] ڏاھر جي زال لاڏي قلعي ۾ آھي: ڏاھر جون بہ ڏيئون پڻ ٻين زالن جي وچ ۾ منھن ڏيکيو ٻيئيون ھيون، جن کي ھڪ خادم جي حوالي ڪري جدا ويھاريائين: يعني محمد بن قاسم کي معلوم ٿيو تہ ڏاھر جي زال لاڏي قلعي ۾ آھي، باقي ڏاھر جون ڏيئون گرفتار ٿيل زالن ۾ موجود ھيون جن کي محمد بن قاسم جدا ڪري ويھاريو. فتحنامي ۾ ھن قسم جون حڪايتون محض ھڪ افسانو آھن. لاڏيءَ متعلق متضاد بيانن تي مٿئين نوٽ ۾ تبصرو ڪيو ويو آھي. ھت راوي، ھن حڪايت کي دلچسپ بنائڻ لاءِ لاڏيءَ کان علاوہ ڏاھر جي ٻن ڏيئن کي پڻ شامل ڪيو آھي. ڏاھر

جون ڪي ڏيئون گرفتار ٿين ها تہ عرب مؤرخ ان اهم واقعي جو ضرور ذڪر ڪن ها. مگر ڪنهن بہ عربي تاريخ ۾ اهڙو ذڪر موجود ڪونهي. خود فتحنامي جي صفحي 219 تي هنن حڪايتن جي شروعات ئي هن طرح ڪئي وئي آهي تہ"برهمڻ آباد جي مڪيہ ماڻهن کان ڏنڊ ڪٺائن ۾ آڻين ٿا (در اقاويل مي آرند)"- انهيءَ ڪري اهي حڪايتون ۽ بيان محض چوڻيون ۽ ڏنڊ ڪٺائون ئي سمجهڻ گهرجن. (ن-ب)

200/ [226/ [214] سؤ درهمن اصل مال مان.... نائبن جي سامهون حفاظت ۾ رهي: "اصل مال" مان هت مراد غالباً زمين جي سرڪاري ڊل آهي ۽ نہ مُور، چاڪاڻ تہ هيٺ صاف طور ڄاڻايل آهي تہ باقي جيڪي بچي سو خزاني ۾ پياريو وڃي. عبارت جي بيهڪ مان معلوم ٿئي ٿو تہ جملي سرڪاري ڊل مان سؤ درهمن تي ٿي درهم، مقامي ماڻهن کي خيرات ۽ ٻين سماجي ڪمن لاءِ منظور ڪري ڏنا ويا، ۽ ڪين تاڪيد ڪيو ويو تہ انهيءَ رقم مان جيڪي برهمڻن جو حق هجي سو ڪين ادا ڪن.

هن عبارت جو پهريون پاڳو اصل فارسي متن ۾ هن طرح آهي: "باقي در وجہ خزانہ در قلم اصحاب و حضور نواب در حفظ مي باشد." هوڏي والا (ص 96) هن عبارت تي هيئين طور پنهنجا مفيد ريمارڪ قلمبند ڪيا آهن:

تاريخي ڪتابن ۾ خواهہ عام محاوري ۾

"حضور" بمعنيٰ مرڪزي حاڪم يا حڪومت

(Central Authority) جي استعمال ٿئي ٿو. تنهن ڪري

"حضور نواب" جي معنيٰ ٿيندي محمد بن قاسم

جي طرفان مقرر ڪيل "هز ايڪسيلنسي گورنر".

هن عبارت ۾ "اصحاب و حضور نواب" واري

فقري ۾ "و" اضافي آهي ۽ صحيح فقرو "اصحاب

حضور نواب" ٿيڻ گهرجي، يعني تہ "حضور

نواب جا آفيسر." تنهن ڪري هن جملي جو مطلب ٿيندو

تہ: باقي رقم خزاني ۾ پيارڻ گهرجي، ۽ اها

رقم حضور نواب جا آفيسر مجرا ڏيئي داخل ڪندا.

مٿين وضاحت جي بنياد تي متن ۾ هن جملي جي ڏنل ترجمي ۾ پڻ آخري مطلب مطابق ترميم ڪرڻ گهرجي. (ن-ب)

226/ [214] حڪم بن عوانةِ ڪلبِي: ظاهر آهي تہ حڪم بن عوانة سنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم جي فوج ۾ شامل هو ۽ سندس ڪافي چگي پوزيشن هئي جو برهمڻن محمد بن قاسم سان پنهنجي سياسي صلح ۾ ڪيس وچان آندو. سنڌ ۾ حڪم جي انهيءَ فوجي تجربي جي بنياد تي

ئي بعد ۾ تقريباً سن 111هـ ڌاري ڪيس سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ ڏهه سال ڪن هو انهيءَ عهدي تي فائز رهيو ۽ وڏيون فتحون ڪيائين، تان جو سن 122-121 هـ ڌاري سنڌ ۾ ئي شهيد ٿيو. (ن-ب) 228/ [217] هند جي شهرن کي، ويندي چين جي حد تائين، فتح ڪرڻ توتي لازم آهي. امير قتيبہ بن مسلم قريشي کي [پٽ چين فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر ڪيو ويو آهي. سپ [عراقي] غلام انهيءَ ڌانهن منتقل ڪريو ۽ [جهم بن زَحر بن قيس کي بہ هن ڌانهن موڪليو وڃي، ۽]مقرر ڪيل [عراقي] لشڪر ساڻس گڏجي: فارسي چاپي جي اصل عبارت هن طرح آهي:

"برتو باد که بلاد هند قِا بحد چين مسلم کني.
و امير قتيبه بن مسلم الباهلي را نامـزدکرده
شد. گر و گاني جمله بوي تحويل کنند، و لشکر
نامزد کرده باوي ميرود"

هن فارسي عبارت ۾ ظاهراً وڏو خلل آهي، ۽ ڪاتبن جي غلطيءَ سبب ڪي فقرا حذف ٿي ويا آهن جنهن ڪري ان مان ڪو بہ خاطر خواه مطلب ڪونہ ٿو نڪري. اسان ڪافي تحقيق بعد عربي ماخذن مان هن عبارت جي تصحيح ڪري ڪتل فقرن جو چورس ڏنگين ۾ اضافو ڪيو آهي. ڪيل تصحيح جا هيٺيان پهلو غور طلب آهن:

(1) قُتيبة بن مُسلم عام طرح تاريخن ۾ "اَلبَاهِلِي" جي نسبت سان مشهور آهي مگر هت حجاج ڪيس "قريشي" سڏي ٿو، جنهن جا بہ سبب آهن: پهريون تہ باهلي قبيلي وارا"مالک بن اَعصُر بن سعد بن قيس عيلان بن مُضَر" جو اولاد آهن (ابن حزم، جمهرهِ ص 233) ۽ انهيءَ ڪري قريش مان آهن، جنهن ڪري ڪنهن "باهلي" شخص کي "قريشي"سڏڻ صحيح آهي. مگر ٻيو خاص سبب، جنهن جي ڪري قتيبه کي حجاج باهلي جي بدلي قريشي سڏي ٿو، سو هيءُ آهي جو "باهلي" جي نسبت ۾ عربن جي نقطہ نظر کان ذرا عيب هو، ڇاڪاڻ تہ باهلي قبيلي وارن جي ڏاڏي مالک جي شادي "مُذِحج" قبيلي مان "باهلة بنت سعد بن سعد العشيرة" سان ٿي هئي. مالک جي مرڻ بعد، سندس پٽ معن وري پنهنجي پيءُ جي زال "باهلة" سان شادي ڪئي (ابن حزم، جمهرهِ ص 134). انهيءَ ڪري ئي ڪي خاص سمجهدار عرب خود کي "باهلي" سڏائڻ ڪان عار سمجهندا هئا. مشهور عرب عالم عبدالملک بن قُرَيب الاَصمعي، "قتيبة بن معن بن مالک" جي اولاد مان هو، مگر چوندو هو تہ "آءٌ باهلة جي اولاد مان ڪونہ آهيان، ڇاڪاڻ تہ قتيبة بن معن کي باهلة هرگز ڪونہ ڄڻيو هو" (ايضاً ص 234). غالباً حجاج بہ انهيءَ عار جي خيال ڪان ئي امير قتبية کي "باهلي"جي

بدلي "قريشي" سڏي ٿو. قتيبة جو پيڙهي وار شجرو هن طرح آهي: قتيبه بن مُسلِم بن عمرو الحُصين بن رَبيعة بن خالد بن اَسِيد الخير بن قُصاعِي بن هِلال بن سلامت بن ثَعلبية بن وائل بن معن بن مالڪ بن اَعصُر بن سعد بن قيس عيلان بن مُضر (ايضاً، ص 234).

(2) فتحنامي جي اصل ناقص فارسي عبارت (جنهن جي تصحيح ڪئي وئي آهي) مان ظاهراًهيٺيان انومان نڪرن ٿا: هڪ ته حجاج، محمد بن قاسر ڏانهن چين جي فتح لاءِ لکيو ۽ ڪيس اها پٽ خبر ڏنائين ته امير قتيبہ بن مسلم کي پٽ انهيءَ سلسلي ۾ مقرر ڪيو ويو آهي. ٻيو ته، محمد بن قاسم ڏانهن لکيائين ته ڪي ماڻهو ڪنهن شخص جي حوالي ڪري، جي ساڻس گڏجي وڃن.

پهرئين انومان تي يعقوبي (146x2) جي هيٺين بيان مان روشني پوي ٿي: (نيرون جي صلح بعد) محمد بن قاسم، حجاج کان اڳتي وڌڻ جي اجازت گهري، جنهن تي لکيائينس ته پلي اڳتي وڌ، ۽ جيترو ملڪ تون فتح ڪندين ان جو حاڪم تون ئي آهين. پٽ خراسان جي گورنر قتيبہ بن مسلم ڏانهن لکيائين ته اوهان ٻنهيءَ مان جيڪو اڳ ۾ چين فتح ڪندو، اهوئي ان جو حاڪم ٿيندو. ا.هـ. مؤرخ طبري (889-9x1)پٽ لکيو آهي ته حجاج طرفان "محمد ۽ قتيبه ٻنهيءَ کي چين جي آڇ ٿيل هئي."

انهن ٻن معتبر حوالن جي بنياد تي، عبارت جي پهرئين پاڳي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. عبارت جي پوئين پاڳي مان انومان نڪري ٿو. ان کي طبري (1257x2) جو هيٺيون بيان روشن ڪري ٿو:

"حجاج، محمد ڪن قاسر ثقفي ڏانهن لکيو ته
تنهنجي طرفان عراق وارا (فوجي دستا) قتيبه
(بن مسلم، خراسان جي ڪمانڊر) ڏانهن موڪل،
۽ جهم بن زحر بن قيس کي پٽ روانو ڪر
جاڪاڻ ته شامي فوج کان عراقي فوج ۾ هڻڻ
سندس واسطي بهتر آهي.(تنهن ڪري جهم بن
زحر سنڌ مان عراقي فوج وٺي روانو ٿيو ۽)
سن 95 هـ ۾ هو قتيبه وٽ پهتو."

طبري جي هن معتبر حوالي جي بنياد تي، فتحنامي جي هن ناقص عبارت جي پوئين پاڳي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

229/ [217] اي سؤٽ! تون پڻ اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن [تنهنجي پيءُ] قاسم جو نالو روشن ٽئي: اهي لفظ حجاج طرفان محمد بن قاسم ڏانهن لکيل آهن. اصل فارسي متن ۾ "سوٽ" جي بدلي "ابن عم" (چاچي جو پٽ) آهي ۽ مٿي ص 299 تي واضح ڪيو ويو آهي ته محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ نہ بلڪ سؤٽ (قاسم) جو پٽ هو. ٻيو ته حجاج، محمد بن قاسم کي لکي ٿو ته اهڙو ڪو ڪارنامو ڪر، جو تنهنجي پيءُ جو نالو روشن ٽئي. اهو هڪ همت افزائي جو عام فقرو آهي، مگر غالباً ان ۾ هڪ خاص حقيقت ڏانهن به اشارو آهي، ۽ اهو هيءُ ته محمد جو پيءُ قاسم ان وقت پنهنجي همعصرن جي ٻيٽ ۾ ابوجهہ ۽ اياڻو هو ۽ انهيءَ ڪري ئي ڪيس "حمقيٰ ثقيف" (يعني ثقفي قبيلي وارن ۾ اياڻو) سڏيندا هئا. (ڏسو ڪتاب المُحبر، ص 380). شايد حجاج جي مٿئين فقري جي اها مراد آهي ته قاسم جي پنهنجي شهرت ايتري ڪانهي، انهيءَ ڪري تون ڪو اهڙو ڪارنامو ڪر، جو سندس نالو تنهنجي طفيل مشهور ٽئي. (ن-ب)

229/ [217] شهر برهمڻ آباد، يعني ٻانيڙاهہ: هت "يعني ٻانيڙاهہ" وارو فقرو غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم طرفان توضيح طور وڌايل آهي. سنڌيءَ ۾ برهمڻ کي عام طرح ٻانيڻ چيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان برهمڻ آباد کي مقامي طور "ٻانيڻاهہ" سڏيو ويو. مگر آڪاٽي وقت ۾ "ڻ" جو اُچار "ڙ" جي صورت ۾ هو. ۽ فتحنامي جي هيءَ عبارت تصديق ڪري ٿي ته سن 613 هـ ۾ جڏهن علي ڪوفي فتحنامي جو ترجمو ڪيو، تڏهن هن شهر کي مقامي طور"ٻانيڙاهہ" سڏيندا هئا. وڌيڪ لاءِ ڏسو مٿي ص 274، نوٽ 62/ [15]. (ن-ب)

229/ [217] وَداع بن حُميد البحري: فتحنامي ۾ مٿي ص 136 ۽ ص 177 تي "حميد بن وداع" جو ذڪر آيو آهي، جو غالباً هن شخص جو پٽ آهي، جنهن جو نالو پڻ "حميد" هو. بهر حال انهن صفحن تي توڙي هن صفحي تي انهن ٻنهي پيءُ پٽن جي نسبت "النجدي" ڄاڻايل آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ زير بحث صفحي 229/ [217] جو حاشيہ- 3 ڏسڻ گهرجي. مگر"النجدي" حقيقت ۾ "البحري" جي بگڙيل صورتخطي آهي ۽ صحيح نسبت "البحري" ئي آهي. ابن حزم، پنهنجي ڪتاب "جمهرة انساب العرب" (ص 298) ۾ لکي ٿو ته "وداع بن حميد، بحُتو بحري جي قبيلي مان هو. هو وڏو اشراف هو ۽ (محاذ) هند جو حاڪم مقرر ٿيو. هيءُ اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن مُهلب جي پٽن آڏو قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر اچڻ نہ ڏنائين." مٿئين بيان مان ابن حزم جو اشارو شهر قندابيل جي قلعي ڏانهن آهي، جنهن جو ذڪر عربي تاريخن ۾ مشهور آهي. يزيد بن مهلب عراق جي وائسراءِ پنهنجي طرفان وداع بن حميد کي قندابيل

(گنداوا) جو گورنر مقرر ڪيو هو. ان بعد يزيد بن مهلب بغاوت ڪئي ۽ سندس پائر مفصل ۽ ٻيا، شاهي فوجن کان پڇي قندابيل طرف ورانا ٿيا. کين اميد هئي ته قندابيل ۾ سندن خاص ماڻهو گورنر آهي ۽ انهيءَ قلعي ۾ رهي مقابلو ڪندا. پر جڏهن هو قندابيل پهتا ته وداع بن حميد قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر داخل ٿيڻ نہ ڏنائين (ڏسو طبري 2x 1412).

230/ [218] ڪچ وارو ملڪ، جو ڪيرج جي بادشاهه دروهر جي هٿ ۾ هو: عربي زبان ۾ ڏارين دَخِيل ۽ مُعرَب لفظن ۾ صورتخطي جي تبديليءَ جي لحاظ سان "ڪيرج" دراصل "ڪيره" جو عربي اُچار آهي. "ڪيره" غالباً گجرات جو مشهور قديم شهر "ڪيرا" (اصل قديم اچار "ڪيڑا" يا ڪنڊا) آهي، جو هن وقت بہ ڪيرا ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. ڪيرا ضلعي جي اتر ۾ احمدآباد ضلعو ، ۽ ماهي ڪنڊا ۽ ريوا ڪنڊا ايجنسي جي ننڍڙي رياست بالاسنور آهن. اولهه ۾ بہ احمدآباد ضلعو ۽ رياست ڪنيات اٿس، ۽ ڏکڻ ۽ اوپر طرف ماهي ندي ۽ بڙودا رياست اٿس. ڪيرا جو شهر احمدآباد جي شهر کان ويهه ميل اولهه طرف آهي. ڪيرا جو شهر بلڪل آڳاٽو آهي، جنهن جي تاريخ مهاڀارت جي زماني تائين پهچي ٿي. اتان لڏل هڪ تامي جي ٽالهيءَ تي پنجين صدي عيسويءَ جي اکريل سنند هن شهر جي قدامت تي شاهد آهي (ڏسو امپيريئل گزيٽيئر آف انديا، جلد 14، ص 286). فتحنامي جي هنن حوالن مان ظاهر آهي ته اٽين صدي عيسويءَ ۾ محمد بن قاسم جي فتحن وقت هي شهر راجا دروهر جي گاديءَ جو شهر هو. ۽ ڪچ جو ملڪ بہ راجا دروهر جي حڪومت ۾ شامل هو.

زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم ڪچ جو ملڪ، جو راجا دروهر جي هٿ ۾ هو، پنهنجي هڪ آفيسر هذيل بن سليمان الازدي جي حوالي ڪيو. اهو صحيح ٿي سگهي ٿو، مگر هيءُ بيان هن موقعي تي وقت کان اڳ آهي، ڇو ته ڪيرج يا ڪيرا فتح ڪرڻ کان اڳ محمد بن قاسم، راجا دروهر جي حڪومت جو هڪ حصو ڪيئن ٿي پنهنجي هڪ آفيسر جي حوالي ڪري سگهيو! مؤرخ بلاذري (ص 440) جي بيان مان صاف ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، ملتان فتح ڪرڻ بعد ڪيرج فتح ڪيو. انهيءَ ڪري هذيل بن سليمان کي پڻ انهيءَ فتح بعد ڪچ جو حاڪم مقرر ڪيو هوندائين. (ن-ب)

321/ [218] ساوندي سمه: يعني سمن جو شهر ساوندي. اڳتي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم، برهمڻ آباد جي فتح ۽ انتظام بعد ڪوچ ڪيو ۽ آخر اچي ساوندي جي پسگردائي ۾ منزل ڪيائين جتي "هڪ فرحت افزا ڏنڌ ۽ سرسبز چراگاهه هو، جنهن کي ڏنڌ وڪر بهار چوندا هئا" (ص

231). "وکر بهار" جي نالي جي پڇاڙي "بهار" مان ظاهر آهي تہ "وکر بهار" ٻڌ مت جو هڪ مندر هو. "ڊنڊ وکر بهار" جي نالي مان ظاهر آهي تہ اها ڊنڊ بہ انهيءَ مندر جي نالي سان سڏبي هئي.
هاڻي، محمد بن قاسم، برهمڻ آباد جي فتح بعد مٿي اتر طرف الور ڏانهن وڃي رهيو هو. انهيءَ رخ تي ٻڌ جي مندر جو فقط نمايان نشان موجود آهي جنهن کي هن وقت "ٽل مير رکن" سڏجي ٿو. جو نوابشاهہ ضلعي ۾ اسٽيشن دوڙ ۽ دولتپور جي وچ تي آهي. محڪمي آثارقديمہ جي طرفان ڪيل تحقيق موجب "ٽل مير رکن" درحقيقت ٻڌ مت جي مندر جو ٽل (Stupa) آهي (ڏسو هينري ڪزنس، سنڌ جا آثارقديمہ، ص 98-99). انهيءَ ٽل کان اتر- اوپر طرف تقريباً ٻن ميلن جي پنڌ تي "ساوڙي" جو ڳوٺ آهي، ۽ انهيءَ ايراضي ۾ قديم ڊورن ۽ ڊنڊن جا نشان اڄ ڏينهن تائين نمايان طور نظر اچن ٿا. انهن اهجاڻن مان خاطري سان چئي سگهجي ٿو تہ فتحنامي واري "ساوندي" ساڳي اها موجوده "ساوڙي"آهي ۽ پڻ مؤرخ بلاذري (فتوح البلدان، ص 439) "ساوندي" جو تلفظ "ساوندري" ڪري لکيو آهي، ۽ اهو اچار پڻ موجوده نالي "ساوڙي" ۾ موجود آهي. ساوڙي جو ڳوٺ سنڌونديءَ جي هڪ قديم ڊوري جي ڪپ تي آهي ۽ انهيءَ ڊوري جا نشان ساوڙي جي ڳوٺ لڳ الهندي طرف اڄ تائين موجود آهن. مجمل التواريخ جي مصنف پڻ لکيو آهي تہ قديم وقت ۾ ڪشمير جي راجا، "ساوندي" جي شهر کي سنڌونديءَ جي ڪناري تي ٻڌايو هو.
فتحنامي جو "وکر بهار" يقيني طور "ٽل مير رکن" وارو قديم ٻڌ جو مندر آهي، پڻ هن ٻڌ جي مندر جي وجود جي تصديق فتحنامي جي هيٺين وڌيڪ حوالن مان ٿئي ٿي تہ "انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو، شمني ۽ ٻڌ وارا واپاري هئا" ۽ بواد نالي هڪ شمني کي محمد بن قاسم اتي جو مقامي سردار طور مقرر ڪيو هو (فتحنامو ص 231).
231/ [219] خميس جو ڏينهن 3- ماهہ محرم سن چورانوي: هيءَ تاريخ محمد بن قاسم جي برهمڻ آباد مان منزل ڪٽي ساوندي طرف ڪوچ ڪرڻ جي آهي. هوڙي والا جي تحقيق موجب:
3- محرم سن 93 هـ = آرتوار، 9- آڪٽوبر 712 ع
3- محرم سن 95 هـ (رئيت) = خميس، 28- سپٽمبر 713 ع
هاڻي جيڪڏهن فتحنامي جي عبارت ۾ ڏينهن صحيح ڄاڻايل آهي تہ پوءِ سن يقيني طور 95 هـ ٿيندو. تاريخي تسلسل جي لحاظ سان بہ 3- محرم سن 95 هـ صحيح ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ محمد بن قاسم کي باقي اروڙ، سڪ ۽ ملتان وغيره جي فتحن لاءِ اڃا بہ 17 يا 18 مهينا بچن ٿا، جي ڪافي

آهن. محمد بن قاسم کي خليفي وليد جي وفات (جمادي الاول سن 96 هـ) بعد ئي معزول ڪري واپس گهرايو ويو. (هوڙي والا، ص 96)

232/ [219] ٻڌيٽي [پٽ] ۾من ڊول: اسان متن ۾ هن صفحي جي حاشيہ ۾ ڄاڻايو آهي تہ م ن ب نسخن جي پڙهٽي "بديهي بمن دهول" آهي ۽ ر جي پڙهٽي "بديهني بمن دهول". هوڙي والا (ص 97) جي گمان ۾ هي نالو شايد "بدهي ورمن" (Buddivarman) هجي، ڇاڪاڻ تہ اهو نالو قديم رڪارڊ ۾ ملي ٿو ۽ 640 ع ڌاري گجرات جي چالوڪيہ* گهراڻي جي هڪ راجا جو پڻ اهو نالو هو. ا.هـ. هيءُ گمان، فتحنامي ۾ هن نالي جي ڏنل صورتخطيءَ مطابق پڻ قدري قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو: يعني تہ "بديهي بمن" = بدهي ورمن. انهيءَ لحاظ سان هن نالي جي پڙهٽي "ٻڌِيورمن [پٽ] ڊول" زياده موزون ٿيندي. (ن-ب)

232/ [220] سليمان بن نبهان ۽ [قبيلي] ڪِنده جي آزاد ڪيل غلام ابوفضت القشيري ڪي سڏي.... قسم ڏيئي، ڪين جنيد بن عمرو ۽ بني تميم منجهان جماعت سان محبت ڪرائي گڏي.... موڪلياٸين:

(1) اول تہ مٿين عبارت مان ظاهر آهي تہ سليمان بن نبهان ۽ ابوفضت القشيري ٻن جدا شخصن جا نالا آهن. انهيءَ لحاظ سان ص 194/ [177] تي "نبهان ابوفضت قشيري" غالباً دراصل "(سليمان بن) نبهان (و) ابو فضت قشيري" هو. مگر ڪاتب جي سهو ڪان ڏنگين ۾ رڪيل الفاظ اصل نسخي مان رهجي ويا ۽ ان بعد جملي قلمي نسخن ۾ اها غلطي رهجي وئي. ص 194 تي "نبهان ابو فضت قشيري" جي درستي ڪري ان کي "سليمان بن نبهان ۽ ابوفضت قشيري" لکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ يقيني طور چئي سگهجي ٿو تہ دراصل اهي ٻہ نالا آهن. قديم نسخي پ جي قرائت ۾ فعل جا صيغا، جي "نبهان ابو فضت قشيري" ڏانهن ورن ٿا، سي جمع ۾ آهن. مثلاً: مقابل شدند (سامهون ٿيا)، جنگ پيوستند (جنگ جوٽيائون)، داهر فوجي ديگر در مقابل ايشان فرستاد (ڏاهر ٻي فوج سندن مقابلي ۾ موڪلي)، دفع کردند (ڪافرن جي فوج کي هٽايائون)، ومي کشتند (۽ پئي ماريائون)، ۽ آخر ۾ زائد لفظ "تا بلشکر گاه داهر آمدند."

(2) ٻيو تہ هن عبارت ۾ جا لفظي تصحيح ڪئي وئي آهي تنهن لاءِ متن ص 232 جو مواد ڏسڻ گهرجي. هن تصحيح موجب هن عبارت جو مطلب هيءُ ٿئي ٿو تہ محمد بن قاسم پنهنجي لشکر جي ٻن گروهن جي وچ ۾ صلح ۽ محبت قائم ڪري کين گڏ ڏيوٽيءَ تي روانو ڪيو. اهي ٻہ گروهہ هيءَ هئا: (1) بنو قشير ۽ سندن ساٿي (يعني سليمان بن نبهان ۽ ابو فضت قشيري

وغيره)، ۽ (2) بنو تميم ۽ سندن ساڻي (يعني جنيد بن عمرو وغيره). انهيءَ ڏرين ۾ محبت ڪرائڻ لاءِ هيٺيان سبب هئا:

قديم زماني کان مُضرية ۽ يمانية نسلن جي قبيلن ۾ عصبيت ۽ رقابت هئي. اسلام جي ابتدا ۾ اهو باهمي ضد ۽ حسد سچي اسلامي اخوت سبب تقريباً ختم ٿي چڪو هو مگر بنو اميہ جي دؤر واري سياست وري انهيءَ نسلي رقابت کي زور ونايو. ان وقت ازد ۽ تميم جي قبيلن ذريعي وري اهي قبائلي جهيڙا شروع ٿيا ۽ اهي ٻہ قبيلا ۽ سندن حامي جڦ هڪٻئي ۾ چاندبيا مگسي ٿي پيا. انهيءَ ڪري اموي سلطنت جي تقريباً هر علاقي ۾ انهن قبيلن ۽ سندن حامين جي وچ ۾ جهيڙا جهڪڙا شروع ٿيا. مثلاً خراسان ۾ هر يماني ۽ ربيعي نسل جو شخص "ازدي" سڏجڻ لڳو ۽ هر مضري نسل جو شخص "تميمي" سڏجڻ لڳو (ڏسو ديوان فرزدق: پئرس ڇاپي ص 53 ۽ قاهره ڇاپي ص 769). هڪ طرف "يماني- ربيعي- ازدي" گروهہ ۽ ٻئي طرف "مضري- تميمي" گروهہ جي وچ ۾ ضد ۽ رقابت هر جاءِ موجود هئي. محمد بن قاسم جي فوج ۾ پڻ انهن ٻنهي گروهن جا ماڻهو موجود هئا. بنو قشير وارا ربيعي هئا، ڇاڪاڻ تہ هو بنو ڪعب بن ربيعة جي اولاد مان هئا (ڏسو ابن حزم، جمهرة ص 272) ۽ انهيءَ ڪري بنو تميم سان سندن نسلي رقابت هئي. انهيءَ ڪري محمد بن قاسم هن موقعي تي جڏهن ٻنهي گروهن جي ماڻهن کي هڪ خاص ڊيوٽي تي روانو ٿي ڪيو تہ پهريائين کين قسم ڏيئي پاڻ ۾ محبت ۽ صلح ڪرائي پوءِ روانو ڪيائين. (ن-ب)

232/ [220] بهراور: محمد بن قاسم، ساوندري يعني ساوڙي مان ڪوچ ڪري وڃي "بهراور"۾ لٿو. جيئن تہ محمد بن قاسم اروڙ طرف وڃي رهيو هو، "بهراور" جي تلاش ساوڙيءَ کان اتر طرف ڪرڻ گهرجي. هن کان اڳ ڏنو ويو آهي تہ محمد بن قاسم برهمڻ آباد ڏانهن ايندي"جلوالي" جي ڊوري تي اچي منزل انداز ٿيو هو. ۽ ساوندريءَ ۾ پڻ وڪر بهار جي ڊنڊ تي اچي لٿو. انهيءَ مان گمان نڪري ٿو تہ پاڻيءَ جي سهوليت جي لحاظ سان محمد بن قاسم جي فوج اڪثر درياءَ جي ڪناري ونڊي پئي هلي. تنهن ڪري بلڪل قياس ويجهو آهي تہ محمد بن قاسم ساوندري ڇڏڻ بعد مهراڻ جي ڪنهن شاخ يا ڊوري جو ڪپ ونڊي اتر طرف ڪوچ ڪيو هجي. انهيءَ قديم ڊوري جا نشان هن ساوڙي کان اتر طرف ڪارجائي، اَمرجي، مسر جي وانءِ، چيهي جي اولهہ طرف، پريا ۽ هالاڻي بهلاڻي وٽان ايڏا تائين ظاهر بيناآهن.

انهيءَ قديم ڏوري جي رخ ۾ رستي جي لحاظ سان، "بهراور" مان "پريا" جو گمان نڪري ٿو. بهلاڻي ڪافي پراڻي بستي آهي، ۽ جيئن هالاڻي (=هالا قوم جي بستي) تي هالا قوم جو پويان نالو پيل آهي تيئن ممڪن آهي ته بهلاڻي (پلاڻي= پراڻي= پرياڻي) تي پريا قوم جي پويان اهو نالو پيل هجي. انهيءَ گمان موجب بهلاڻي توڙي پريا، اهي ٻئي نالا پريا قوم جي بستين پويان پيل ٿا پائجن، ۽ پريا قوم ۾ سهتن ۽ لاکن وانگر غالباً سنڌ جي هڪ آڳاٽي قوم هئي. ٿي سگهي ٿو ته "بهراور" (پراور= پريا) پريا قوم جي ڏاڪڻي بستي هجي، جا موجوده پريا شهر جي آسپاس هئي. سر زمين تي تلاش ۽ تحقيق ڪرڻ مان معلوم ٿيو ته اهو قديم ڏورو جنهن جا نشان شهر پريا جي اوپر طرفان موجود آهن، انهيءَ جي ڪناري تي قديم ڪندرات موجود آهن. انهن ڪندرات مان ڪافي عربي سڪا توڙي ٻيا قديم سڪا لڌا آهن جي محترم سيد امام علي شاهه، پريا جي رئيس وٽ موجود آهن، ۽ انهن سڪن مان پڪي ثابتي ملي ٿي ته اهي قديم بستيون عرب دؤر کان اڳ توڙي عرب دؤر ۾ موجود هيون. ساڳيءَ طرح موجود بهلاڻي ۾ قديم ڪندرات تي ٻڌل آهي، ۽ انهيءَ ڪري فتحنامي جو"بهراور" غالباً پريا جي لڳ هو، يا بهلاڻي وٽ هو. والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

234/ [221] هو (گوپي) چوندو ٿي رهيو ته راجا ڏاهر ايا جيئرو آهي-الخ: مٿي ص 212-211[/197-198] تي بيان ٿي آيو آهي ته گوپي ڪي ڏاهر جي موت جو اطلاع خود سندس پاءُ جيسينہ گهٽو اڳ ڏيئي ڇڏيو هو. ظاهر آهي ته گوپي هيءَ خبر جاڻي ٻجهي لڪائي رهيو هو، ۽ پنهنجي فوج توڙي عوام کي ڏاهر جي زندهہ هئڻ ۾ مدد ونڻي اڇڻ جي اميد ڏياري، سندن دل مضبوط ڪري رهيو هو ته من مقابلي لاءِ تيار ٿي بيهن. (ن-ب)

238/ [226] کيس ۾ ڪنگڻ هئا: يعني ته اروڙ جي بتخاني نوبهار ۾ رکيل مورتي کي ۾ سونا ڪنگڻ پيل هئا. انهن آڳاٽن مندرن جي مورتين جي ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا ڪنن ۾ واليون انهن مورتين جي قدامت جو نشان هيون، ۽ هڪ هزار ورهيہ گذرڻ بعد مورتيءَ کي هڪ ڪنگڻ يا والي پارائي ويندي هئي. ابن خلڪان لکي ٿو ته: "انهن والين جي مقصد، يعني ته هڪ هزار ورهين بعدي هڪ والي پهرائڻ، بابت اڪثر حوالا ملن ٿا، جي مورتين جي والين متعلق آهن. چون ٿا ته محمود (غزنوي) سومنات جي بت تي ٽيهہ واليون پاتل ڏٺيون ۽ کيس ٻڌايو ويو ته هر هڪ والي هڪ هزار ورهيہ جي پوڄا جي نشاني آهي (وفيات الاعيان، 85x2). ابن خلڪان جي هن بيان مان گمان نڪري ٿو ته محمد بن قاسم جي فتح وقت اروڙ جي بتخاني واري مورتيءَ کي ۾ ٻن هزارن کان مٿي ورهيہ گذري چڪا هئا. (ن-ب)

4-243/ [232] ڪبير پدر ۽ پهئو: هوڙي والا جي گمان ۾ شايد اهي نالا دراصل "ڪالِيدر"يا "ڪاليدر" (Kalibhadra or Kalabhadra) ۽ "پِيرَوَ" (Bhairav) هجن. (هوڙي والا، ص 97)

245/ [233] (جيسينہ) هلندو وڃي جالنڌر جي حد کان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهہ جو نالو بلهرا هو،(۽) شاهہ جي آستان (گاديءَ جو هنڌ؟) کي اسه ڪسه چوندا هئا، جتي هو وڃي رهيو، تان جو عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ٿي: جملي نسخن ۾ اصل فارسي عبارت مبهم ۽ منجهيل آهي ۽ غالباً ان ۾ ڪي لفظ ڪٽل آهن ۽ ڪن لفظن جون اصل پڙهٽيون بگڙيل آهن. بهرحال، زير مطالع نسخن جي پڙهٽين موجب معنيٰ هتي اهائي ٿيندي جا مٿي ڏني وئي آهي. البت هيٺيان نقطا غور طلب آهن:

(1) ر ۽ م جي پڙهٽي "ڪشمير" جي بدلي "ڪسه" آهي: "ڪسه" مان مراد "ڪشمير" ئي آهي، جا ٻين باقي نسخن جي پڙهٽي آهي. هوڙي والا (ص 98) لکي ٿو تہ: "ڪسه جو ملڪ" مان مراد غالباً ڪشمير آهي، يعني تہ "کسا" (Khasa) يا "کشا" (Khasha) ماڻهن جو ملڪ، جن جو ذڪر "راجترنجني" ۽ ٻين سنسڪرت ڪتابن ۾ ملي ٿو. انهن ماڻهن جي باري ۾ چيل آهي تہ "اهي پير پنتسال" جبلن جي ڏکڻ- اولهہ طرف جهلم، لوهر ۽ ڪشتوار(Kishtwar) جي وچ وارين ماٿرين ۾ رهندا هئا. انهن کي موجوده "ککا" (Khakha) قوم سان مسحض ڪري سگهي ٿو جنهن مان، ڪشمير جي هيٺان "وِتستا" (Vitasta) ماٿري ۾ رهندڙ جملي ننڍا سردار ۽ مکي ماڻهو آهن" (بحوالہ سر آرل ستين، حاشيہ راجترنجني، انگريزي ترجمو، ڪتاب- ا، بيت 317). بقول سر جارج گريئرسن، کسا (قوم جا ماڻهو) نہ صرف ڪشمير ۾ آهن مگر "ڪُمائون" ۽ گهاروال ۾ پڻ موجود آهن. "آريائي زبان ڳالهائيندڙ جملي ماڻهو، جي همالیہ جي هيٺين پاڳي ۾، ڪشمير کان وٺي دارجيلنگ تائين، رهن ٿا سي"کسا" نسل مان آهن." (Indian Antiguary, 1914, p 151)

(2) ڪشمير جي بادشاهہ جو نالو "بلهرا" بہ ڪافي منجهائيندڙ آهي. ضروري آهي تہ "بلهرا"ڪشمير جي ڪنهن راجا جو ذاتي نالو تسليم ڪجي ۽ نہ لقب، ڇو تہ "بلهرا" دکن جي راجائن جو لقب هو، جن جي گادي جو هنڌ "مانکيڙ" هو، جنهن جي مسعودي وغيره عرب عالمن جي بيانن مان پوري تصديق ٿئي ٿي.

مگر موجوده تحقيق مطابق ان وقت ۾ ڪشمير جي ڪنهن بہ "بلهرا" نالي راجا جو پتو نٿو پوي. سنڌ ۾ محمد بن قاسم جي فتحن جو سلسلو سن 712ع کان شروع ٿئي ٿو. جيسينہ

تقريباً 713/14ع ڏاري وڃي ڪشمير ۾ پناھ ورتي ھوندي. مگر ان وقت ڪشمير ۾ "ڪارڪوتہ" (Karkota) گھراڻي جي حڪومت ھئي. انھيءَ گھراڻي جو راجا، جو ان وقت حڪمران ھو، تنھن جو نالو "لٰلِتادِتيہ مُڪتاپيڊ" ھو، جنھن جي حڪومت جو عرصو اندازاً713ع کان 750ع تائين چيو وڃي ٿو. (ڏسو "ري" جي "گھراڻي وار تاريخ"،ص 72، بحوالي راجترنجني). ان راجا کان اڳ جي راجا جو نالو "جياپِيڊ" چيو وڃي ٿو (بارنيٽ، ص 61). مگر جيئن تہ ڪشمير جي انھن آڳاٽن راجائن جي سلسلي توڙي سندن متن جي تحقيق اڃا تڪميل تي نہ پھتي آھي، انھيءَ ڪري ٽي سگھي ٿو تہ فتحنامي جو ھي قديم حوالو نسبتاًصحيح ھجي.

(3) شاھ جي آستان کي "اسہ ڪسہ" چوندا ھئا. فارسي متن ۾ اصل عبارت ھن طرح آھي:"اسہ کسہ آستان شاہ گفتندي." ھن عبارت ۾ پڻ خلل آھي، ۽ معنيٰ صرف ظاھري الفاظ موجب ڪئي وئي آھي. "اسہ ڪسہ" نالي ڪشمير جي گادي جو ڪنھن بہ ٻئي ماخذ مان پتو نٿو پوي. يارھين صديءَ جي شروع ۾ ڪشمير جي گادي "راجوَرِي" ھو، جيئن بيروني لکيو آھي (ڏسو مٿي نوٽ ص 331). پڻ بيروني چوي ٿو تہ "بلور شاھ، شڪنان شاھ ۽ وخان شاھ ڪشمير جي اولھ طرف آھن" (ڪتاب الھند، عربي متن ص 101، انگريزي ترجمو 206x2). ممڪن آھي تہ "آستان شاہ" بہ اھڙي طرح ملڪ جي ڪنھن پاڳي جو نالو ھجي. ھوڙي والا (ص 98) جي خيال ۾، "آستان شاہ" شايد "آدشتان شاہ" جي بگڙيل صورت آھي، ڪشمير جي گاديءَ جو ھنڌ "آدشتان" جي نالي سان سڏبو ھو (بحوالہ ايليٽ- ڊائوسن 64x1) مگر پروفيسر سخاؤ جي وضاحت موجب "آدشتان" دراصل سنسڪرت لفظ "آڌشٹان"(Adhishthan) آھي، جنھن جي معنيٰ آھي "گاديءَ جو ھنڌ يا مڪيہ شھر" (ڏسو ترجمو ڪتاب الھند، 181x2). اسان ترجمي ۾ پڻ انھيءَ لحاظ سان معنيٰ ڪئي آھي: آستان شاہ= شاہ جو آستان، يعني شاھ جي گاديءَ جو ھنڌ.

(4) ھت ڏنل بيان مان ظاھر آھي تہ جيسينہ سنڌ ڇڏي وڃي ڪشمير جي راجا وٽ پناھ ورتي ۽ ويندي حضرت عمر بن عبدالعزيز جي دؤر خلافت تائين اتي ئي رھيو. مٿي ص 17-216[/203] تي جيسينہ جو علاقي سان گڏجي سنڌ ڇڏڻ واري بيان مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ڇڻ جيسينہ چتور ۾ ترسي پيو ۽ علاقي کانئس جدا ٿي ڪشمير ڏانھن روانو ٿيو. مگر ھيٺ انھيءَ عبارت ۾ ھڪ فقرو آھي تہ "پوءِ اتان راجئري طرف خط لکيائون." فعل "لکيائون" جي جمع واري صيغي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪشمير ۾ علاقي سان گڏ شايد جيسينہ بہ شامل ھو. پڻ ص 216 تي جملي قلمي نسخن مطابق عنوان ھن ريت آھي "جيسينہ جو ڪشمير جي راجا ڏانھن وڃڻ" حالانڪ انھيءَ عنوان

هيٺ ڏنل بيان ۾ جيسينہ نالو ڏنل ڪونهي. اسان انهيءَ متعلق متن ص 216 جي حاشيہ- 1 ۾ ڇاڙايو آهي تہ شايد هيٺ ڏنل بيان ۾ جيسينہ نالو حذف ٿي ويو آهي. جيئن تہ هن زير بحث صفحي جي عبارت مان جيسينہ جو ڪشمير وڃڻ صاف ظاهر آهي، انهيءَ ڪري ڇئي سگهجي ٿو تہ ص 216 واري عنوان هيٺ ڇاڙايل بيان ۾ ڪا غلطي آهي، جنهن سبب جيسينہ جو نالو رهجي ويو آهي. مجموعي طرح سان فتحنامي جي هنن حوالن مان جيسينہ جي ڪشمير وڃڻ جي تائيد ٿئي ٿي. (ن-ب)

245/ [233] عمرو بن مسلم الباهلي: فتحنامي جي هن عبارت موجب عمرو بن مسلم الباهلي، حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ۾ سنڌ جو گورنر هو ۽ ڪشمير طرف ملڪ فتح ڪيائين. مؤرخ بلاذري جي بيان مان پڻ هن حقيقت جي تائيد ٿئي ٿي. بلاذري (فتوح البلدان، ص 442-441) لکي ٿو تہ: "عمر بن مسلم الباهلي، عمر(بن عبدالعزيز رضہ) طرفان انهيءَ (سنڌ ۽ هند) محاذ جو گورنر هو ۽ هندوستان جي ڪن پاڳڻ تي حملا ڪري فتحون حاصل ڪيائين." (ن-ب)

246/ [235] تختگاه اروڙ- بغرور: يعني سنڌ جو تختگاهہ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪري پنهنجي تصرف ۽ تابعداري هيٺ آندو. جيئن تہ ان وقت اروڙ سان گڏ ٻيو مشهور ويجهو شهر "بغرور" هو جنهن جو نظام، حڪومت جي گادي اروڙ سان وابستہ هو (فتحنامو ص 150)، انهيءَ ڪري ٻنهي شهرن کي مجازاً تختگاهہ ڇاڙايو ويو آهي. هونءَ بہ سنڌ ۾ شهرن جي ٻڌن نالن استعمال ڪرڻ جو رواج آهي مثلاً هالاڙي، بهلاڙي، گمبٽ- کهڙا وغيره. "بغرور" مان مراد بکر آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ متي نوٽ ص 150/ [125] ڏسڻ گهرجي. (ن-ب)

247/ [235] ڪڪسو پٽ چندر پٽ سيلائج: نالو "ڪڪسو" شايد اصل ۾ "ڪاڪُتستَ"(Kakutstha) هجي، جو اهو نالو تقريباً 740-755 ع ڌاري، قنوج جي پرَتِهارَ گهراڻي جي راجائن ۾ ملي ٿو. راجا ڪاڪتست، هن گهراڻي جي باني راجا ناگڀٽَ بعد گادي تي ويٺو. (هوڙي والا ص 98، بحوالہ سمٿ ۽ ويديا)

248/ [236] شعر: لاَ تستشِر غير نذبِ -الخ: هي شعر ابو الفتح البُستي جي نونيهقصيدي جو آهي جنهن جي شروعات آهي: زيادِهِ المر□ِ في دنياه نقصان." الدَمِيرِي پنهنجي ڪتاب "حياة الحيوان" ۾ (ثعبان) جي ماتحت هي قصيدو نقل ڪيو آهي ۽ ان کي ابوالفتح بستي جو ئي ڪري ڇاڙايو اٿس. وڌيڪ لکيو اٿس تہ "کي چون ٿا تہ هيءُ قصيدو اميرالمومنين راضي

بالله (عباسي خليفي) جو آهي" مگر اها روايت ضعيف آهي. "حياةالحيوان" ۾ ڏنل قصيدي جي هيءَ پندرهين مصرع آهي ۽ ان جي پڙهڻي "حازِم يقظ" جي بدران "حازم فطن" آهي.

شاعر ابوالحسن علي بن محمد البستي، جو ابوالفتح البستي جي نالي سان مشهور آهي، تنهن سن 400-401 هجري ۾ بخارا ۾ وفات ڪئي (ابن خلڪان 357x1). فتحنامو ان ڪان اڳ جي تصنيف آهي. انهيءَ ڪري هي شعر فارسي مترجم پنهنجي طرفان مثال طور ڏنو آهي. فتحنامي جي عبارت مان پڻ صاف ظاهر آهي ته نفس مضمون سان هن شعر جو ڪوبہ تعلق ڪونهي.(ن-ب)

248-49/ [336-37]سڪه ۽ ملتان: مٿين ٻنهي صفحن تي "سڪه ۽ ملتان" جي ترجمي جي اصل فارسي عبارت "سڪه ملتان" آهي، جا جملي نسخن جي متفق پڙهڻي آهي. ترڪيب اضافي جي لحاظ سان "سڪه ملتان" جو ترجمو ٿيندو "ملتان جو سِڪه"، جنهن جون ٻہ معنائون ٿي سگهن ٿيون: (1) "ملتان پرڳڻي جو شهر سِڪه": انهيءَ معنيٰ جو مثال موجوده وقت ۾ حيدرآباد سنڌ ۽ حيدرآباد دڪن جي نالن ۾ موجود آهي. مگر اهڙو مثال عرب جاگرافي نويسن جي اصطلاحن ۾ ورلي نظر اچي ٿو. (2) ٻي معنيٰ ٿيندي "شهر ملتان جو سِڪه" يعني ملتان جي وڏي شهر جو هڪ جدا پاڳو جو بذات خود هڪ ننڍو شهر هجي، جنهن کي انگريزي ۾ (Suburb) چئجي. عربي جاگرافيائي اصطلاح ۾ انهيءَ معنيٰ جا مثال همداني جي "ڪتاب البلدان" ۾ ملن ٿا- مثلاً "سڪ اصطفانوس بالبصرة" (شهر بصره ۾ اصطفانوس جو سڪه)، "سكة البخاريه بالبصره" (شهر بصره ۾ البخاريه جو سڪه)، "سڪهساسان بالري" (شهر ري ۾ ساسان جو سڪه). غالباً ملتان ۽ سڪه ٻہ لاڳيتا شهر هئا ۽ ٻنهيءَ جي وچان صرف راوي ندي وهندڙ هئي. سڪه، راوي ندي جي ڏاڪڻي ڪناري (غالباًڏڪڻ - اولهہ) تي هو. ۽ ملتان سامهون ٻئي طرف.

مٿين وضاحت مان معلوم ٿيندو ته "سڪه ملتان" جو ترجمو جيڪڏهن "ملتان جو سڪه"ڪجي ته ٻہ معنيٰ ۾ مونجهارو باقي رهندو. اسان آسانيءَ خاطر ترجمي ۾ "سڪهش ۽ ملتان" رکيو آهي، جو حقيقت جي برعڪس ناهي، ڇاڪاڻ ته سڪ ۽ ملتان بهرحال ٻہ الڳ شهر هئا. اهو ٻہ ممڪن آهي ته شايد اصل فارسي عبارت ۾ "سڪه و ملتان" هجي ۽ وچ وارو "واو- عطف" ڪاتبن جي سهو سبب خذف ٿي ويو هجي. مؤرخ بلاذري جي وقت م (سن 256 هـ) سڪه جو شهر ويران ٿي ويو هو (ڏسو فتوح البلدان ص 449). (ن-ب)

250/ [239] ست هزار درهم تور چاندي تقسيم ڪئي. هرهڪ سوار کي خاص طرح چار سوَ درهم تور چاندي ملي: غالباً مراد آهي ته ڪن خاص سوارن جن وڏي همت ۽ بهادري ڏيکاري هئي تن ۾

اها چاندي تقسيم ڪئي وئي، ورنہ سمجھبو تہ محمد بن قاسم جي فوج ۾ جملي 150- سوار ھئا، ۽ اھو تعداد تمام گھٽ ھئڻ سبب قياس ويجھو نظر نٿو اچي.(ن-ب)

251/ [239] راجا جوبن: ھوڙي والا جي خيال ۾ ھيءُ نالو "جنبديو" (يعني سمديوSamdadeva) ھئڻ گھرجي، ڇاڪاڻ تہ ھيٺين بيانن موجب ھن ئي سوني بت وارو مندر ٺھرايو ھو:

"سامبَ"، جو جامبُوت جي ڏيءَ جامبوَتي مان ڪرشن جو پٽ ھو، تنھن کي، اَسُور گھراڻي جي راجا "باڻ" جي شڪست بعد، ملتان جو راجا مقرر ڪيو ويو. جامبوَت، ڪرشن کي پنھنجي ڏيءَ سان گڏ "سيمنتڪَ منڻ" (ھڪ ھيرو يا طلسمي پٿر) پيٽا طور ڏنو ھو "جو روزانو اٺ بھارون (Bhars) سون جون پيدا ڪندو ھو" (وشنو پراڻ، حال جي ايڊٽ ڪيل ولسن جو انگريزي ترجمو، 6x 76-79). سامب کي دُرواسس نالي فقير جي بد دعا سبب ڪوڙھ جي بيماري ٿي پئي، جنھن تي "نارَدَ" جي صلاح موجب ھو وڃي مِتر- وَنَ جي وٽن ۾ وينو، ۽ مِترَ (سورج ديوتا) جي مسلسل پوڄا سبب ھن کي ڪوڙھ کان نجات ملي. پوءِ ھن مِترَ يعني سورج ديوتا جي پوڄا لاءِ ھڪ مندر ۾ سونو بت ڪڙو ڪيو، ۽ اھڙيءَ طرح مناسب، سج جي پوڄا جي شروعات ڪئي (پاوَشِيہَ پُراڻ، بحوالہ حاشيہ ولسن- ايضاً، 381x5، عمل 10: 381: پٽ ڪينگھام، ھندستان جي قديم جاگرافي، ص 33-232). بيروني پڻ لکيو آھي تہ ملتان جو ھڪ قديم نالو "سامبپُرَ" يعني "سامب جو شھر" ھو (انديا، ترجمو سخاؤ، 1x 296). وري ٻئي ھنڌ (ايضاً 2 184x) لکي ٿو تہ "ملتان جي ھندن جي ھڪ وڏي ڏينھن جو نالو "سامبپُرَ ياترا" آھي، جو ھو سج جي نمشڪار ۽ پوڄا پاڻ طور ملھائيندا آھن." (ھوڙي والا ص 98-99).

251/ [239] مںرَوِي [بتخانو]: فارسي ڇاپي ۾ ھيءُ لفظ "مستروي" ڪري لکيل آھي مگر فتحنامي جي قلمي نسخن جي پڙھڻين جي آڌار تي اسان "منروي" پڙھڻي اختيار ڪئي آھي، جنھن لاءِ متن ص 251 ڏسڻ گھرجي.

ھيٺين دليلن مطابق صحيح لفظ بہ يقيني طور "منروي" آھي، جو ملتان جي مندر جو نالو ھو: (1) ھن کان اڳ واري نوٽ موجب قديم ھندو پراڻن جي بيانن مان تصديق ٿئي ٿي تہ ملتان وارو مندر "سورج ديوتا" جو مندر ھو ۽ سورج ديوتا جي پوڄا لاءِ قائم ڪيو ويو ھو.(2) محقق بيروني پنھنجي وڌيڪ ڪيل تحقيق جي بنياد تي لکيو آھي تہ "ھندستان جي مشھور بتن مان ھڪ ملتان وارو بت آھي، جنھن جو نالو سج جي نالي پويان آھي ۽ انھيءَ ڪري ان کي "آدت" سڏجي ٿو" (ڪتاب الھند، عربي متن، ص 56 ۽ ڪتاب الجماھر ص 49). (3) ھاڻي،"منروي" جو خود

سنسڪرت نالو ئي انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪري ٿو: من= دل، روح، ڄاڻ، ٻوجھ، ويچار، ڄاڻ ۽ ٻوجھ جو مرڪز. ("من" مان نڪتل اصطلاح: دل لڳائڻ، برگزيدو سمجھڻ: عبادت ۾ ياد ڪرڻ). رَوِي = سج يا سورج ديوتا- سج جو قديم نالو- سج جي ٻارھن"آدِتين" مان ھڪ آدتيہ (سنسڪرت ڊڪشنري Sir Monier- William. انهيءَ ڪري منروي (من + روي) جي معنيٰ ٿي سج جي (ٻارھن عادقِين مان) ھڪ آدتيہ جي پاڻ پوڄا جو مرڪز يا مجموعي طرح سان "سورج ديوتا جي عبادتگاھ."

ابن رستہ (ص 136) لکي ٿو تہ: (مقامي ماڻھو) "چون ٿا تہ هيءُ بت ٻہ هزار ورهيہ اڳ جو آهي." محقق بيروني (ڪتاب الهند ص 56) لکي ٿو تہ: "سندن (مقامي ماڻھن) خيال ۾ هيءُ بت "ڪرتا جگ" ۾ بنايو ويو ۽ انهيءَ حساب سان هن وقت (پنجين صدي هجريءَ جي اوائل) تائين ان کي 216432 سال گذري چڪا آهن." (ن-ب)

252/ [239] سون جو ٺهيل بت ڏنائين، جنهن جون اکيون ڳاڙهي ياقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون: هن صفحي تي توڙي هن کان اڳ واري صفحي تي ڄاڻايل آهي تہ هيءُ بت سون جو هو. مگر محمد جي فتح وقت غالباً اهو سونو بت موجود نہ هو. محمد بن قاسم، پنهنجي فراخدليءَ واري پاليسي موجب انهيءَ بت کي انهيءَ اصلوڪي سالم حالت ۾ ڇڏيو (ڏسو هيٺ، نوٽ ص 357) ۽ بعد ۾ اصطخري، ابن حوقل ۽ مقدسي، جن چوٿين صديءَ جي وچ ڌاري هن بت کي ڏٺو تن جو بيان آهي تہ "سڄو بت ھڪ قسم جي چمڙيءَ سان ڍڪيل آهي جا جڙ ٻکريءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي رگيل کل يا ڳاڙهي سجنابي ڪپڙي مثل معلوم پئي ٿي. سواءِ اکين جي جسم جو ڪو بہ حصو نظر نٿو اچي. ڪي چون ٿا تہ ڪاٺ جو ٺهيل آهي ۽ ڪي ان راءِ جي مخالف آهن" (اصطخري ص 174، ابن حوقل ص 229 ۽ مقدسي ص 283). بيروني کي پنجين صديءَ جي شروع ۾ تحقيق ڪندي معلوم ٿيو تہ هيءُ بت ڪاٺ جو ٺهيل هو ۽ سڄو ٻکري جي ڳاڙهي رگيل چمڙيءَ سان ڍڪيل هو ۽ سندس اکين ۾ ڳاڙها ياقوت لڳل هئا (ڪتاب الهند، عربي متن ص 56). هيءُ بت بيروني‌ءَ کان اڳ تباهہ ٿي چڪو هو. مگر اکين ۾ ڳاڙهن ياقوتن بابت سندس تحقيق بالڪل فتحنامي ۾ ڏنل حقيقت مطابق آهي، جنهن جي تصديق پڻ اصطخري (ص 174 ابن حوقل (ص 229) ۽ مقدسي (ص 283) جي اکين ڏنل بيان مان ٿئي ٿي تہ مورتيءَ جي اکين جي جاءِ تي ٻہ جوهر لڳل هئا. غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم ئي وڌاءُ خاطر هن بت کي سون جو بت ڪري ڄاڻايو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو بيان جملي اکين ڏنل بيانن جي خلاف آهي. (ن- ب)

252/[240] محمد بن قاسم سمجهيو ته هيءَ کو ماڻهو آهي: هن بت جي صورت هوبهو ماڻهو جهڙي بنايل هئي. ابن حوقل (ص 229) جو اکين ڏٺو بيان آهي ته "هيءُ بت انسان جي شڪل شبيهه واري صورت جهڙو آهي." پڻ مقدسي (ص 283) ۽ ابن رسته (ص 136) هن حقيقت جي تائيد ڪن ٿا ته "هيءُ بت ماڻهوءَ جي صورت جهڙو آهي." (ن - ب)

252/ [240] ان (بت) جي هيٺان ٻه سؤ ٽيهه مڻ سون ۽ چاليهه مٽ سون جي ڪاتر سان پريل نڪتا. جملي تيرهن هزار ٻه سؤ مڻ تور سون دفن ٿيل نڪتو: هن کان اڳ ص 355 تي ڄاڻايل آهي ته هرهڪ مٽ ۾ سون جي ڪاتر جا "ٽي سؤ ٽيهه مڻ" پيل هئا. انهيءَ حساب سان ته فقط چاليهن مٽن مان ئي (13200=40x330) تيرهن هزار ٻه سؤ مڻ سون نڪتو هوندو. انهيءَ ڪري يا ته مٿين عبارت ۾ پهريون "ٻه سؤ ٽيهه مڻ" وارو فقرو محض وڌاءُ آهي ۽ غلط سمجهڻ گهرجي، يا ته وري پوئين جوڙ ۾ غلطي آهي ۽ جملي سون (13200+230=13430) تيرهن هزار چار سؤ ٽيهه مڻ ٽيڻ گهرجي.

اڪثر عرب مؤرخن ۽ جاگرافي نويسن پنهنجي تصنيفن ۾، محمد بن قاسم کي سون جي هن وڏي خزاني هٿ اچڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ڪري ملتان کي ان بعد عربيءَ ۾ "فرج بيت الذهب" يعني "سون جي گهر واري سرحد" (يا سون جي گهر وارو محاذ) ڪري سڏيو ويو. گهٽ ۾ گهٽ ٽن مصنفن هن ملتان واري بتخاني مان سون جو هٿ آيل وزن پڻ لکيو آهي. سندن متفق بيان موجب هن بتخاني مان "چاليهه ٻهارون سون جون هٿ آيون: هر هڪ ٻهار برابر ٽي سؤ ٽيٽيهن مڻ جي." * (ڏسو اصطخري ص 56، البدءُ و التاريخ جلد 4، ص 77، ۽ مسالک الابصار" مان محمد بن تغلق متعلق حالات جو انگريزي ۾ "آٽوسپيس" جو ڪيل ترجمو، ص 19). هنن بيانن موجب جملي سون جو وزن (13320=333x40) تيرهن هزار ٽي سؤ ويهه مڻ ٽيڻ گهرجي. (ن - ب)

252/[240]اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون: مٿي ص 252/[239]، واري نوٽ ۾ واضح ڪيو ويو آهي ته بت سون جو ڪونه هو مگر ڪاٺ جو هو.انهيءَ ڪري ان کي ڪٽڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي. ان کان سواءِ بتن کي ڪٽڻ يا تباهه ڪرڻ محمد بن قاسم جي پاليسي جي منافي هو. فتحنامي ۾ هن کان اڳ اروڙ جي فتح واري بيان مان واضح آهي ته محمد بن قاسم اتي جي بتخاني ۽ ان ۾ رکيل مورتي جو معائنو ڪيو ۽ هڪ ڪنگڻ بت جي ٻانهن تان لاٽائين پر وري اهو مجاور کي واپس ڪيائين، ته ساڳيءَ طرح مورتيءَ کي پارايو وڃي. زير بحث صفحي تي ذرا مٿي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم بت کي ڪٽڻ جو حڪم ڏنو پر اهو محض انهيءَ لاءِ ته تهه هيٺان پوريل خزانو هٿ ڪيو

وجي. محمد بن قاسم کان پوءِ بہ عرب سياحن ۽ مؤرخن مسلسل طور ملتان جي بتخاني ۽ بت جو ذکر ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي تہ اهو بت اتي سالم حالت ۾ رکيل هو ٻڌسو اکين ڏٺا بيان اصطخري (ص174)، ابن حوقل (ص 129)، ۽ مقدسي (ص 84-283) جا، پڻ تحقيقي بيان ابن خردازبہ (ص 56)، ابن رستہ (ص 37-135) جا، ۽ پڻ حوالا، مصنف "حدود العالم" (ص44)، ابن الوردي (خريدهِ العجائب ص 63-62) ۽ ياقوت (معجم البلدان 689x4) جا.

پنجين صدي هجريءَ جي شروع ۾ جڏهن بيروني ملتان ۾ آيو.

تڏهن هيءُ بت اڃ تباهہ ٿيچڪو هو. بيروني هن مورتي ۽ ان جي تباهي بابت پنهنجي ڪتاب الهند (ص 56) ۾ هن طرح لکيو تہ: "محمد بن قاسم بن منبہ هن بت جي ڳچيءَ ۾ ڳئون جي گوشت جو ٽڪر ٻڌي ڇڏيو هو. پوءِ جڏهن قرمطين جو (ملتان تي) غلبو ٿيو. تڏهن جلم بن شيبان هن بت کي پڳو. ان جي رکوالن کي قتل ڪيائين ۽ ان مندر کي.... جامع مسجد ۾ تبديل ڪيائين." جيتوڻيڪ بيروني جي هن بيان جو پويون حصو صحيح آهي، مگر محمد بن قاسم بابت سندس ريمارڪ غلط آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ اها ڏندڪٿا بيروني کي مقامي ماڻهن کان ملي ۽ ان جي غلطيءَ جو وڏو ثبوت اهو آهي جو خود محمد بن قاسم جي ڏاڏي جو نالو ئي غلط لکيل آهي. محمد بن قاسم جي ڏاڏي جو نالو "محمد" هو ۽ نہ "منبہ". ممڪن آهي تہ بت جي اها توهين "بنو منبہ" گهراڻي جي حاڪمن مان ڪنهن ڪئي هجي، جي قرمطين کان اڃ واري زماني ۾ ملتان جا حاڪم هئا ڇو تہ "منبہ" جي نالي مان اهوئي گمان نڪري ٿو. محمد بن قاسم مقامي ماڻهن جي ذهن جي پوري مخالفت ڪئي هئي. جنهن تي فتحنامي توڙي بلاذري جا ڪيترائي حوالا شاهد آهن. معلوم ٿئي ٿو تہ خود بيروني کي پوءِ هن غلط روايت جي خبر پئجي وئي، انهيءَ ڪري پنهنجي ٻي تصنيف (ڪتاب الجماهر" (ص 49) ۾ هن طرح لکيائين تہ: "محمد بن قاسم ان بت کي صلح ۽ پلاڻي خاطر ائين جو ائين ڇڏي ڏنو. تان جو جلم بن شيبان ان کي (خليفي) مقتدر بالله جي دؤر قريب ۾ پڳو."

جلم بن شيبان مصر جي فاطمي خليفن جو داعي ۽ سپهہ سالار هو. جنهن ان دؤر ۾ سنڌ ۽ ملتان تي غلبو حاصل ڪيو. هن سنہ 354هـ ۾ هن بت کي پڳو. جيئن تہ مصر جي فاطمي خليفي معز ڏانهن سندس لکيل خط مؤرخہ آچر ڏينهن، 19- رمضان سنہ 354هـ مان ظاهر آهي (عمادالدين: عيون الاخبار قلمي نسخہ، بشڪريہ محترم استاد پروفيسر طاهر علي، حال پرنسپال شاهہ عبداللطيف ڪاليج، ميرپورخاص). (ن- ب)

252/[240] تياريءَ ۾ ست هزار درهم تور خالص چاندي خرچ ٿي آهي.... باقي هڪ سؤ ويهه هزار درهم تور چاندي.... توکي موکلٹي آهي: جملي نسخن موجب فتحنامي جي عبارت ائين آهي. اهي لفظ حجاج جي خط جا آهن، جيڪو فتحنامي موجب، محمد بن قاسم کي انهيءَ ڏينهن پهتو جنهن ڏينهن ملتان ۾ ڪيس خزانو هٿ آيو. انهيءَ جي معنيٰ ته ايا محمد بن قاسم ملتان وارو خزانو حجاج ڏانهن ڪونہ موکليو هو.

پانئجي ٿو ته هن عبارت ۾ خلل آهي. بقول هوڙي والا (ص 100) ائين سمجهڻ عبث آهي ته ٻن ٽن سالن جي فتحن جي تياريءَ ۾ صرف ست هزار درهم چاندي، يعني ته اٽڪل 15 هزار روپيہ خرچ ٿيا هوندا. (1.هـ). هن باري ۾ بلاذري جو هيئيون بيان غالباً صحيح آهي، ۽ فتحنامي ۾ محض ڪاتبن جي غلطي سبب انهيءَ ساڳي حقيقت کي ادا ڪرڻ ۾ ٻُلَ ٿي آهي. بلاذري لکي ٿو ته: "حجاج حساب لڳايو ته ڏنائين ته محمد بن قاسم (جي حملي) تي ست هزار هزار درهم خرچ ڪيو هئائين، ۽ کيس هڪ سؤ ويهه هزار هزار (محمد بن قاسم طرفان) پهچي چڪا هئا. انهيءَ تي چيائين ته: اسان پنهنجي ڪاوڙ ناري، بدلو ورتو، ۽ ست هزار هزار درهمن ۽ ڏاهر جي سر جو اضافو ڪيو." (فتوح البلدان، ص 440). فتحنامي جي عبارت ۾ ٻنهي جاين تي "هزار هزار" جي بدران صرف "هزار" لکيو ويو آهي جو غالباً ڪاتب جي غلطي آهي. بلاذري جي عبارت مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم جي فتحن تي جملي 6 ڪروڙ درهم خرچ ٿيو ۽ 12 ڪروڙ درهم محمد بن قاسم طرفان شاهي خزاني ۾ پهتا. (ن- ب)

253/[241] اشهار ۽ ڪرور: فتحنامي ۾ هن صفحي تي توڙي هن ڪان اڳ ص [37,15] تي هنن ٻنهي شهرن جا نالا گڏوگڏ ڏنل آهن، جنهن مان پانئجي ٿو ته اهي ٻئي شهر ساڳئي طرف ۽ هڪٻئي کي ويجها هئا. "ڪرور" جو نالو اڄ ڏينهن تائين موجود آهي. "ڪرور پڪا" ملتان ضلعي جي تعلقي لوڌران ۾، لوڌران استيشن کان 24 ميل اوپر طرف واقع آهي. (ن- ب)

254/[242] اوڏاپر: مختلف نسخن جي پڙهڻين مطابق "اوردهاپر" يا "اودهافر". مير معصوم (تاريخ معصومي ص 28) نہ معلوم ڪهڙي بنياد تي هن شهر کي "ديبالپور" ڪري لکيو آهي. هوڙي والا ڄاڻايو آهي ته ميجر راورٽي جي خيال ۾ فتحنامي جو "اوڏاپر" يقيني طور اديپور (Odipur) آهي جو الوان (Alwana) کان 14 ميل ڏکڻ طرف "گهگهر" جي ڪناري تي آهي. ڪئمبرج هسٽري آف انديا واري پڻ راورٽي جي اها راءِ اختيار ڪئي آهي، مگر هيءُ نالو بلڪل مبهم آهي ۽ ان جي جڳهہ متعين ڪرڻ مشڪل آهي. (هوڙي والا، ص 100).

242/254] راءِ هرچند [پٺ] جهتل: فتحنامي جي بيان موجب راءِ هرچندر، محمد بن قاسم جي فتحن وقت قنوج جو راجا هو. نالن جي مناسبت جي لحاظ سان "هر چندر" کي "هرشا" سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. مگر فتوح جو مشهور راجا هرشا سنڌ ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت کان اڳ گذاري ويو هو. هيءُ راهرچنر قنوج جو ڪو ٻيو راجا هو جو شايد هرشا بعد حڪمران ٿيو. (ن - ب)

258-255/[247-243] محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ... چگّيءَ جو ٻيو پيرو گفتگو: هن صفحن تي پنجن مختلف عنوانن هيٺ جيڪا حڪايت محمد بن قاسم جي گرفتاري ۽ موت بابت ڏنل آهي، سا محض هڪ ڏند ڪٿا آهي، جنهن جو آڳاٽن تاريخي ڪتابن ۾ ذري جيترو ٻہ ذڪر ڪونهي. البت پوئين دؤر جي مصنفن، فتحنامي جي هن افساني کي بنا سوچ سمجهہ جي پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو ۽ انهيءَ ڪري نظام الدين بخشي جي "طبقات اڪبري"، مير معصوم جي "تاريخ معصومي" ۽ مير علي شير قانع جي "تحفة الڪرام" ذريعي هن جڙتو افساني جي وڌيڪ اشاعت ٿي آهي.

هن حڪايت جا هيٺيان اندروني سقم ئي ثابت ڪن ٿا تہ هيءُ محض هڪ افسانو آهي. جنهن جو بنياد محمد بن قاسم بابت پڌل مقامي ڏندڪٿائن تي رکيل آهي:

(1) پهريون تہ ص 255/[243] تي هن افساني کي تاريخي رنگ ڏيڻ لاءِ ان کي ٻن راوين، محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. هنن نالن کي پڙهندي گمان ٿئي ٿو تہ شايد اهو هڪ نالو "علي بن محمد ابوالحسن مدائني" هجي جو مدائني جو سڄو نالو آهي. مگر فتحنامي جي جملي نسخن ۾ اهي ٻہ جدا نالا ڏنل آهن، ۽ ان کان سواءِ "علي بن محمد" کي "محمد بن علي" ڪري لکڻ کي ڪاتبن جي غلطي طرف منسوب ڪرڻ قياس ويجهو ناهي. جيئن تہ ابوالحسن مدائني هڪ نهايت معتبر راوي آهي. جنهن جون فتحنامي ۾ ڏنل ٻيون سڀ روايتون تاريخ جي ڪسوٽي تي پرکي سگهجن ٿيون، انهيءَ ڪري جنهن شخص هي ڏنل ڪٿا فتحنامي ۾ شامل ڪئي آهي تنهن غالباً عمداً ۽ ارادتاًن کي فقط ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪرڻ جي بدلي ساڻس گڏ محمد بن علي نالي ٻئي هڪ گمنام راوي کي پڻ شامل ڪيو آهي.

(2) ٻيو تہ ص 255/[243] تي ڄاڻايل آهي تہ "راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرمسراءِ مان هن جون ٻہ ڪنواريون ڏيئريون گرفتار ٿي آيون هيون." فتحنامي جي اڳئين بيان مان ثابت آهي تہ راجا ڏاهر راوَڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو ۽ اتي ٻہ صرف سندس زال لاڏيءَ جي گرفتاري جو قصو ڏنل آهي ۽ نہ سندس ٻن ڏيئرن جي گرفتاري جو. البت ڏاهر جي ٻن ڏيئرن ۽ لاڏيءَ جي گرفتاري جو

قصو صفحي 302/[207]، تي برهمڻ آباد جي فتح وقت بيان ٿيل آهي ۽ مٿي صفحي 332 تي ڏنل نوٽ ۾ انهيءَ متضاد ۽ غير معتبر بيان تي تبصرو ڪيو ويو آهي. ظاهر آهي ته ڏاهر جي ڏيئرن بابت خود فتحنامي جا بيان هڪبئي جي مخالف آهن ۽ هن قصي کي غير معتبر ثابت ڪن ٿا.

(3) ٿيون ته ساڳئي ص 255/[263] تي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم اهي ڏاهر جون به ڏيئرون "حبشي غلامن هٿان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاهه ۾ موڪلي ڏنيون هيون." مگر محمد بن قاسم جي فتحن وقت بغداد جو شهر ايڏا وجود ۾ ئي ڪونه هو. بلڪ چاليهن ورهين کان به پوءِ ٻڌو ويو. ان وقت دارالخلافت دمشق هو. هن بنيادي تاريخي غلطيءَ مان صاف ظاهر آهي ته هيءُ هڪ من گھڙت افسانو آهي، جو گھٽو پوءِ قصي طور ايجاد ڪري فتحنامي ۾ شامل ڪيو ويو.

(4) چوٿون ته ص 257-256/[244-245] تي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم کي هتي ئي ڪچي کل ۾ ويڙهي صندوق ۾ بند ڪري ڪٽي ويا ۽ خليفي وٽ ان جو لاش پهتو. معتبر عربي تاريخون هن بيان جي واضح طور تردید ڪن ٿيون.

(5) پنجون ته ص 258/[247] تي ڄاڻايل آهي ته خليفي کي جڏهن ڏاهر جي ڏيئرن جي ڪوڙ ۽ مڪر جي خبر پيئي تڏهن کين جيئرو پٽ ۾ لنبائي ڇڏيائين. هيءُ هڪ اهڙو واقعو آهي جو جيڪڏهن سچو هجي ها ته عربي تاريخن ۾ ان جو ذڪر هجي ها، مگر اهڙو ڪو اشارو به موجود ڪونهي.

اهي مٿيان اندروني سُقم ئي هن سڄي بيان کي هڪ جڙتو ۽ من گھڙت افسانو ثابت ڪن ٿا. معتبر عربي تاريخن مطابق محمد بن قاسم جي دردناڪ پڄاڻي ۽ وفات جي حقيقت هيٺينءَ طرح آهي ۽ اها ڪلي طور هن جڙتو افساني جي تردید ڪري ٿي:

خليفي وليد جي وقت ۾ حجاج جي طاقت جو اوج هو. انهيءَ عرصي ۾ حجاج جي اختيار ڪيل پاليسي سبب: (1) ڪي خاص ماڻهو حجاج جي دشمنيءَ جو شڪار بنيا، خليفي وليد جي وفات بعد اهي ماڻهو نئين خليفي سليمان جا خاص صلاحڪار ۽ وڏا آفيسر بنيا ۽ انهن حجاج جي عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان حجاج جا بدلا ورتا. محمد بن قاسم به انهيءَ بدلي جو شڪار بنيو. (2) ٻيو ته انهن خاص شخصن سان جڏهن حجاج جي دشمني ٿي ته انهن وچي خليفي وليد جي ياءُ ۽ وليعهد سليمان وٽ پناهه ورتي، جنهن ڪري حجاج ذاتي طور سليمان جو دشمن ٿي بيٺو. پوءِ سليمان جڏهن خليفو ٿيو، تڏهن حجاج واري ذاتي عداوت سبب هن پنهنجي مڪيه صلاحڪارن جي

پاليسيءَ جي پٽيرائي ڪئي، جنهن موجب حجاج جو بدلو سندس عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان ورتو ويو جن ۾ محمد بن قاسم اول نمبر هو. (3) وليعهد سليمان سان ذاتي عداوت هئڻ سبب حجاج ساڻس سياسي عداوت ڪئي ۽ خليفي وليد جي انهيءَ تجويز کي زور وڌايو. جنهن موجب سليمان کي وليعهد جي درجي تان هٽائي خليفي وليد جي پٽ عبدالعزيز کي وليعهد بنايو ويو. حجاج جي انهيءَ سياسي عداوت جو بدلو سليمان خليفي بنجڻ بعد سندس عزيزن ۽ خاص ماڻهن، خصوصاً محمد بن قاسم کان ورتو. حجاج جون اهي دشمنيون ۽ مرڪزي سياست ۾ آيل تبديل ئي محمد بن قاسم جي گرفتاري ۽ دردناڪ پڄاڻي جا خاص سبب هئا. جن تي هيٺ معتبر تاريخي حوالن ذريعي روشني وڌي وڃي ٿي:

(1) حجاج جي مهلب جي پٽن سان دشمني: سنہ 75 ھ ۾ خليفي عبدالملڪ، حجاج کي پنهنجو خاص آفيسر ڪري مقرر ڪيو ۽ حجاج پوري جبر ۽ تشدد سان حڪومت جي مخالفن کي ختم ڪيو ۽ فسادن جي پاڙ پٽي ڪڍي. مگر سنہ 81ھ ۾ خود حڪومت جي هڪ آفيسر ۽ حجاج جي زيردست، عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث، بغاوت ڪئي. ابن الاشعث مشرقي محاذ جو ڪمانڊر هو ۽ سيستان طرف فتحون حاصل ڪيون هئائين. بصره، فارس، ڪرمان ۽ سيستان جو انتظام به سندس هٿ هيٺ هو(1). ابن الاشعث جي بغاوت، حجاج کي خود حڪومت جي طاقتور آفيسرن کان بدظن ڪيو. ان وقت حڪومت جو ٻيو ڪامياب ڪمانڊر مهلب ابن ابي صفرا ◻ِ هو. مهلب پاڻ حڪومت جو نهايت وفادار آفيسر هو، مگر حجاج کي سندس پٽن کان خدشو پيدا ٿيو ڇاڪاڻ ته اهي سڀيئي شينهن مڙس هئا ۽ سندس اثر ۽ رسوخ، همت ۽ مردانگيءَ جون حجاج وٽ خاص خبرون پهتل هيون(2). خصوصاًمهلب جي پٽ يزيد جي اثر ۽ رسوخ، طاقت ۽ غرور بابت حجاج کي معلوم ٿي چڪو هو(3). بلڪ ستارن جو حساب لڳائي ڪن ڪيس ٻڌايو هو ته يزيد نالي شخص ئي تنهنجو جاءِ نشين ٿيندو(4). انهيءَ ڪري حجاج ويتر يزيد بن مهلب کي نفرت جي نگاهه سان ڏسڻ لڳو(5).

يزيد جي پيءُ مهلب جو خليفي عبدالملڪ وٽ وڏو قدر هو. انهيءَ ڪري سندس حياتيءَ ۾ حجاج ڪوبہ قدم کڻي نٿي سگهيو. مهلب 82ھ ۾ وفات ڪئي، مگر ان وقت ابن الاشعث جي بغاوت زور هئي ۽ حجاج ان جي دفع ڪرڻ ۾ مشغول هو. انهيءَ ڪري يزيد کي سندس پيءُ مهلب جي جاءِ تي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين. مگر سنہ 85 ھ ۾ ابن الاشعث جو خاتمو ٿيو ۽ حجاج، يزيد کي خراسان جي گورنري تان معزول ڪيو(1) يزيد هاڻي وڃي خليفي عبدالملڪ جي پٽ سليمان

جو سهارو ورتو. ۽ حجاج جڏهين عبدالملڪ ڏانهن يزيد ۽ سندس پائرن خلاف لکيو ته انهن بيت المال جي رقمن ۾ خيانت ڪئي آهي، ۽ انهيءَ باري ۾ مسلسل لکندو رهيو تڏهن خليفي ڏانهس لکيو ته هو وڃي سليمان سان پيڙا ٿيا آهن. انهيءَ ڪري سندن پڇر ڇڏي ڏي.(2)

❊ "بهار" هڪ ماڻ جو نالو آهي. مگر ان جي وزن متعلق اختلاف راءِ آهي. جواليقي جي بيان موجب هڪ بهار سون يا چاندي جي ٽن قناطيرن جي برابر آهي، ۽ هرهڪ قناطير هڪ سؤ رطل جي برابر آهي. مگر الفراءِ ۽ ابن الاعرابي جي راءِ موجب "بهار" عربن وٽ ٽن سون رطلن جي برابر آهي. (ڪتاب المعرب ص 27). تاج العروس (ماده: بهر) جي مصنف پڻ "بهار" جي معنيٰ لکندي ساڳيو جواليقي وارو بيان نقل ڪيو آهي. خفاجي لکي ٿو ته "بهار" هڪ ماڻ آهي جو ٽن قناطيرن جي برابر آهي ۽ ڪي چون ٿا ته ٽن سَوَنَ رطلن جي برابر آهي." (شفاءُ العليل ص 43)

(1) ابن الاثير 4x226

(2) ابن خلدون 54x3

(3) ابن خلڪان، انگريزي ترجمو III/515-16

(4) ساڳيو، IV/164

(5) ابن خلڪان، عربي متن 265x2، انگريزي ترجمو IV/64

(1) طبري 1138x2

(2) طبري 1212-16x2

پر جيئن تہ صالح کي محمد بن قاسم ۽ ٻين کي سخت عذاب ڏئي چيچلائي مارڻو هو. انهيءَ کري واسط جي هن هيبتناڪ قيدخاني ۾ ئي محمد بن قاسم پنهنجي همت ۽ حوصلو قائم رکندي، صبر ۽ شڪر سان پنهنجي جان بحق تسليم ڪئي. قرائن مان چئي سگهجي ٿو تہ اهو المناڪ حادثو سنہ 96هـ/715ع جي پوئين اڌ ۾ واقع ٿيو. بهرحال محمد بن قاسم جي اها دردناڪ پڄاڻي مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيري ۽ نون حڪمرانن جي بي انتها انتقامي جذبي سببان ٿي جنهن جو ڏاهر جي ڏيئرن واري منگهڙت افساني سان ڪوبہ تعلق ڪونہ هو. (ن- ب)

259/[247] مخلص ڪتاب: منهاج الدين..... عين الملڪ: متن ص259 جي حاشيہ-1 ۾ وضاحت ڪئي وئي آهي تہ هي سڄو عنوان آهي، ۽ نسخي ن ۾ بہ اهو سڄو فقرو عنوان طور ڏنل آهي. مگر فارسي ڇاپي [ص247]۾ هن سڄي فقري جي بدلي محض "مخلص ڪتاب" کي عنوان طور ڏنو ويو آهي، جنهن کري هيئين عبارت ۾ مونجهارو پيدا ٿيو آهي ۽ انهيءَ کري فاضل ايڊيٽر هن سڄي فصل کي "مضطرب ۽ مخرب" قرار ڏنو آهي.

ٻيو تہ هن عنوان هيٺ، فارسي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي فارسي ۾ ترجمي ڪيل ڪتاب لاءِ جو نالو لقب طور انتخاب ڪيو آهي، ان جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ اصل ڪتاب جو عربيءَ ۾ هو، تنهن ڏانهن اشارو ڪيو آهي، ۽ ان کي فارسي زبان جي رنگين عبارت ۾ ترجمي ڪرڻ جي ضرورت بيان ڪئي آهي. انهيءَ کري ظاهراً هن عنوان جي مراد آهي "مخلص ڪتاب فلان". انهيءَ لحاظ سان "منهاج الدين و الملڪ، الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملڪ" باوجود ٻيگهہ جي هن فارسي ترجمي جو مترجم طرفان انتخاب ڪيل لقب آهي. فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر هن لقب جي پوئين حصي يعني "الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ" کي هيئين عبارت ۾ اضافي سمجهي متن مان خارج کري ڇڏيو آهي، حالانڪ سيني نسخن ۾ اهو سڄو لقب موجود آهي.

ڪتاب جي جملي قلمي نسخن ۾ هن عنوان واري فقري جو شروع وارو لفظ "منهاج الدين" جي بدران "سما ◻ِ الدين" ڏنو ويو آهي. مگر هن عنوان جي هيٺ جا عبارت آهي، ان ۾ جملي قلمي نسخن مطابق اهو شروع وارو لفظ "منهاج الدين" آهي، انهيءَ کري اسان انهيءَ هيئين صاف عبارت جي بنياد تي عنوان ۾ پڻ "سما ◻ِ الدين" جي بدران "منهاج الدين" کي ترجيح ڏيئي رکيو آهي. برٽش ميوزيم جي قلمي نسخن ۾ "منهاج الدين" ۽ "منهاج الدين والملڪ" پڙهڻين جي بناءً تي ريو (Rieu) هن ڪتاب جا اهي ئي نالا تسليم کري ٿو (ڏسو فهرست ريو، جلد 3 ص 435-949 No)

ٻيو ته هن عنوان واري فقري جو آخري لفظ، ڪتاب جي انهن قلمي نسخن مطابق جي فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي زير مطالعي هئا، "عين الملک" جي بدران "علا ﷺ الملک" آهي (ڏسو فارسي ڇاپو، ص 247، حاشيہ 15) مگر فاضل ايڊيٽر "علا ﷺ الملک" جي بدران "عين الملک" پڙهڻي کي قياس ويجهو سمجهي اها پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. نسخي ن جي پڙهڻي صاف طور "عين الملک" ئي آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان پڻ انهيءَ پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. پڪ سان چئي سگهجي ٿو "عين الملک" اصلي ۽ صحيح پڙهڻي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي شروع ۾ ص 59-58 تي [11-12] تي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي ترجمي ٿيل ڪتاب کي پنهنجي مربين، هرهڪ مرحوم وزير شرف الملک رضي الدين ابوبڪر بن محمدالاشعري ۽ سندس زندهه فرزند وزير عين الملک فخرالدين حسين بن ابي بڪر الاشعري، ڏانهن منسوب ڪيو آهي. ڪتاب جي ترجمي پوري ڪرڻ وقت وري ڪو خيال آيس، جو هن ترجمي کي پنهنجي زنده مربي وزير "عين الملک" جي خوشنودي خاطر سندس نالي پويان "منهاج الدين و الملک، الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملک" جو لقب ڏنائين.

هت اهو نقطو سمجهڻ ضروري آهي ته "منهاج الدين... عين الملک" ڪتاب جو "لقب" آهي ۽ نه نالو. خود مترجم اصلي فارسي متن [ص247] ۾ "ملقب است" جا الفاظ استعمال ڪيا آهن ۽ نه "مسميٰ است". ٻيو ته هن لقب ۾ مترجم جي مربي وزير عين الملک جو خطاب ڪم آندل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ لقب خود مترجم پنهنجي هن ڪيل فارسي ترجمي لاءِ ايجاد ڪيو آهي ۽ اهو ڪو هن ڪتاب جو اصل لقب ڪونهي.

مترجم طرفان سندس ترجمي لاءِ ايڏو ڊگهو لقب جو "منهاج الدين و الملک" جهڙن وڏن لفظن سان شروع ٿئي ٿو، البت تعجب خيز آهي. پر مٿي ص 261 تي، نوٽ ص56/[9] هيٺ، هن حقيقت طرف اشارو ڪيو ويو آهي ته مترجم جي ڏينهن ۾ اهڙن لقبن جو، جن جي آخر ۾ "دين" هجي، تن جو وڏو چلامان هو. انهيءَ ڪري مترجم هر موقعي تي پنهنجي طرفان انهيءَ قسم جا لقب استعمال ڪيا. تنهن ڪري محمد بن قاسم لاءِ "عما ﷺ الدين" ۽ "ڪرم الدين" جا لقب ايجاد ڪيائين، حالانڪ محمد بن قاسم جو ڪنيه "ابوالبهار" هو، جنهن کان مترجم بيخبر هو. ساڳيءَ طرح ص [12] تي مترجم نبي ﷺ جي اصحابي حضرت ابوموسيٰ الاشعري رضہ لاءِ"ڪريم الدين" جو لقب استعمال ڪيو آهي، ص[235] تي محمد بن قاسم طرفان مقرر ڪيل قاضي موسيٰ بن يعقوب لاءِ "برهان الملة و الدين" جو لقب اختيار ڪيو اٿس، ۽ ص [9] تي هن قاضي جي اولاد مان

قاضي اسماعيل لاءِ "كمال الملة و الدين" جو لقب آندو اٿس. سندس لقب بازيءَ جي انهيءَ شغف ۽ شوق، مترجم علي كوفي كي هن پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پڻ "منهاج الدين و الملك، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملك" جهڙي ڊگهي لقب ايجاد كرڻ تي آماده كيو. جنهن ۾ عام مروج لقبن واري خوبي توڙي سندس مربي وزير عين الملك جي خوشنودي، ٻئي سمايل هيون. (ن- ب)

1- كتابن جي نالن جي فهرست

"اشارن ۽ واڌارن" ۽ متن جي حاشين ۾ جن كتابن جا حوالا مصحح (ن-ب) طرفان ڏنل آهن، تن جا سڄا نالا الف- بي وار ترتيب موجب هن فهرست ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙيءَ طرح سان حاشين ۾ كتاب جو حوالو، مصنف يا كتاب جي نالي سان ڏنو ويو آهي، اهڙيءَ طرح فهرست ۾ به ان جي شروعات كئي وئي آهي. اكثر كتابن جي شروعات مصنفن جي نالن سان كئي وئي آهي، وڌيڪ سجاڻپ خاطر هر عربي كتاب آڏو "ع"، فارسي كتاب آڏو "ف" ۽ انگريزي كتاب آڏو "گ" جون نشانيون قائم كيون ويون آهن. انگريزي كتابن جا نالا فهرست ۾ ترجمو كري ركيا ويا آهن. (ن- ب)

ع 1. الاغاني:كتاب الاغاني، قاهره 1323هـ.

ع 2. الامدي: المؤتلف و المختلف، تصحيح "سالم كرنكوي" (Krenkow) ، قاهره.

ع 3. الاخبار الطوال، مطبع بريل، ليدن (هالينڊ) 1888ع.

ع 4. ابن الاثير، كتاب الكامل في التاريخ، مطبع بولاق.

ف 5. ابن حامد كرماني: تاريخ كرمان "عقدالعلي للموقف الاعليٰ" طهران 1311 شمسي.

ع 6. ابن حجر عسقلاني: كتاب الاصابة في تمييزالصحابة، ٽن جلدن ۾، قاهره 1328هـ.

ع 7. ابن حزم: جمهرة انساب العرب، قاهره 1948ع.

ع 8. ابن حوقل: كتاب المسالک و الممالک، مطبع بریل، لیدن 1872ع.
ع 9. ابن خردازبه: كتاب المالسک والممالک، لیدن.
ع 10. ابن خلدون: تاریخ- كتاب العبر- الخ، قاهره 1284هـ.
ع 11. ابن خلكان: وفيات الاعيان، عربي متن، المطبعةالميمنية، قاهره 1310 هـ. (2) انگريزي ترجمو دِسلين (Da Slane)، پئرس- لندن، 71-1843ع.
ع 12 ابن دريد: كتاب الاشتقاق،غوتنجن، جرمني 1854ع.
ع 13 ابن رسته: كتاب الاعلاق النفيسة، ليدن 1904ع.
ع 14 ابن عبدربه: العقد الفريد، قاهره 1302 هـ.
ع 15 ابن عساكر: التاريخ الكبير، دمشق 1332 هـ.
ع 16 ابن قتيبة: طبقات الشعر والشعراٌ، ليدن، 1904.
ع 17 ابن قتيبة: عيون الاخبار، دارالكتب، قاهره 1925ع.
ع 18 ابن قتيبة: كتاب المعارف، غوتنجن 1850ع.
ع 19 ابن الوردي: خريدة العجائب، قاهره، 1285 هـ.
ع 20 ابوحيان التوحيدي: كتاب الامتاع و المؤانسه، قاهره 1942ع.
ع 21 ابوزيد: كتاب النوادر، طبع بيروت.
ع 22 ابو علي القالي: (1) كتاب الامالي، ءِ (2) ذيل الامالي، طبع دارالكتب، قاهره.

گ 23 اسلامک کلچر (مخزن)، حیدرآباد دکن: مقالات
نبي بخش خان بلوچ
1."هندستان تي اوائلي عرب حملن جو سن تاريخ"، ماهه جولاءِ 1946ع.
2. "ديبل جو ممكن محل وقوع"، ماهه جولاءِ 1952ع.
3. "محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شخصيت جو مطالعو"، ماهه آڪٽوبر 1953ع.
ع 24 الاصطخري: كتاب مسالك الممالك، لندن 1870ع.
گ 25 امپيريئل گزيٽيئر آف انديا، جلد 14، لندن 1908ع.
گ 26 ايليٽ ۽ ڊائوسن: هندستان جي تاريخ، مقامي مؤرخن جي زباني، جلد اول، لندن 1867ع.
ع 27 بخاري: التاريخ الكبير، حيدرآباد دكن، 1361هـ/1942ع.
ع 28 البد□ء والتاريخ، تصنيف: ابو زيد البلخي، پئرس 1907ع.
ع 29 بلاذري، احمد بن يحييٰ: انساب الاشراف (1) جلد 4-5، طبع جيروسلم (2) جلد-11 عكس، طبع يورپ.
ع 30 بلاذري، فتوح البلدان (1) طبع ليدن 1866ع. (2) طبع قاهره، 1350 هـ/1932ع.
ع 31. بيروني: كتاب الهند، (1) عربي متن: تصحيح سخاؤ، (2)انگريزي ترجمو: سخاؤ، لندن 1888ع.

ع 32. بيروني: كتاب الجماهر في معرفة الجواهر، دائرةالمعارف، حيدرآباد دكن، 1355 هـ.
گ 33. پوستنس، كئپتن: سنذ بابت ذاتي رايا، لندن 1943ع.
ع 34. تاج العروس، مشهور عربي لغت، طبع قاهره.
ف 35. تاريخ بيهق، تصنيف بيهقي معروف بابن فندق، طهران 1317 شمسي.
ف 36. تاريخ گزيده، حمدالله مستوفي، گب ميموريل، لندن.
ف 37. تاريخ نامہ هرات، تاليف هروي، كلكته 1943ع.
ع 38. تقي الدين حموي، ثمرات الاوراق فيما طاب من نوادر الادب وراق، قاهره 1302 هـ.
ف 39. تحفة الكرام، جلد 3، مطبع ناصري، دهلي.
ع 40. جاحظ: رسالة في بني اميه (مطبوعہ في آخر"كتاب النزاع و التخاصم" للمقريزي)، قاهره.
ع 41. جاحظ: كتاب البيان و التبينن، قاهره 1245/ 1926ع.
ع 42. جاحظ: كتاب الحيوان، قاهره 1324هـ/1906ع.
ع 43. الجهشياري: كتاب الوزرا □□ والكتاب، قاهره 1938ع.
ع 44. جواليقي: كتاب المعرب من الكلام الاعجمي علىٰ حروف المعجم، لپزگ 1867ع.

ع 45. حافظ عبدالغني: كتاب مشتبه النسبة، الله آباد، 1327هـ.
ف 46. حدود العالم من المشرق اِلي المغرب، طهران 1352 شمسي.
ع 47. حرير: دُرة الغواص، مطبع الجوائب، استنبول 1299هـ.
ع 48. حمزه اصفهاني:سني ملوك الارض والانبيا ﷺ، كاوياني پريس، برلن.
ع 49. خطيب تبريزي: كتاب تهذيب الالفاظ، بيروت 1895ع.
ع 50. الخفاجي: شرح درهِ الغواص، مطبع الجوائب، استنبول، 1299هـ.
ع 51. الخفاجي: شفا ﷺ العليل فيما في كلام العرب من الدخيل، قاهره 1282هـ.
ع 52. الدميري: حياةِ الحيوان، قاهره 1319هـ.
ع 53. ديوان رؤبة بن العجاج، برلن 1403ع.
ع 54. ديوان عامر بن طفيل، گب ميموريل، لندن.
ع 55. ديوان فرزدق، (1) طبع پئرس 1870ع (2) طبع قاهره 1354هـ/1936 (3) طبع ميونچ 1900ع.
گ 56. دان اخبار، كراچي مؤرخه 29-اپريل 1951ع.
گ 57. راورٽي: سنڌ جو مهراڻ ۽ ان جون شاخون، جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بينگال، كلكته 1882ع.
گ 58. ري: اتر- اولهه هندستان جي گهراڻي وار تاريخ، كلكته 1936ع.
ع 59. سمعاني: كتاب الانساب، گب ميموريل، لندن.

ع 60. سمط اللالي، صنع عبدالعزيز الميمني، قاهره 1354ھ/1936ع
ع 61. سيوطي جلال الدين: تاريخ الخلفا ﷺ، مطبع منيريہ، قاهره 1351ع.
گ 62. سيوطي جلال الدين: كشف الصلصلة عن وصف الزلزلة، انگريزي ترجمو: اي.سپرنگر، جرنل ايشياٹک سوسائٹي آف بينگال، سال 1843ع.
ع 63. شذارت الذهب في اخبار من ذهب، تاليف ابن عماد الحنبلي، قاهره 1931/1350ع.
ع 64. طبري، ابوجعفر محمد بن جرير: تاريخ الرسل و الملوک، مطبع بريل، ليدن.
ع 65. طبري، ابوجعفر محمدبن جرير: ذيل المذيل من تاريخ الصحابہ والتابعين، تاريخ طبري جلد-3 جي آخر ۾ چپيل، ليدن.
ع 66. العسكري: ديوان المعالي، قاهره 1352ھ.
ع 67. عمادالدين: عيون الاخبار (قلمي).
ع 68. عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب، تاليف احمد بن علي الداؤدي، بمبئي 1318ھ.
ع 69. العيون و الحدائق في اخبار الحقائق، ليدن 1865ع.
گ 70. فرشة: تاريخ فرشة، انگريزي ترجمہ، برگس.
ع 71. قدامة بن جعفر: كتاب الخراج، مطبع بريل، ليدن.
ع 72. قلادهِ النهر في وفيات اعيان الدهر، (قلمي نسخو كتبخانو پير جهنڈو).
ع 73. قلقشندي: صنح الاعشي، مطبعة اميريہ، قاهره.
ع 74. الكتبي: فوات الوفيات، قاهره 1299/1283 ھ.

گ 75. کزنس هينري: سنڌ جا آثار قديم، کلکته 1929ع.
ع 76. کننگهام: هندستان جي قديم جاگرافي، کلکته 1924ع.
گ 77. لانگورٿ، ڊيمس: بلوچ قوم، رايل ايشياٽک سوسائٽي، لنڊن 1934ع.
ع 78. اللسان: لسان العرب، مشهور عربي لغت، طبع قاهره.
ع 79. المبرد: الکامل في الادب، لپزگ 1864ع.
ف 80. مجمل التواويخ و القصص، طهران، 1318 شمسي.
ع 81. المحاسن و المساوي، تصنيف البيهقي، قاهره 1325هـ/1906ع.
ع 82. محاضرات راغب اصفهاني، قاهره 1282هـ.
ف 83. محب الله بکري: تاريخ سنڌ (قلمي نسخه مولانا محمدابراهيم ڄڙهي ياسيني).
ع 84. محمد بن حبيب: کتاب المحبر، حيدرآباد دکن.
ع 85. مرزباني: معجم الشعرا ؤ، تصحيح "سالم کرنکوي"، قاهره 1354هـ.
ع 86. المسعودي: التنبيهه والاشراف، ليڊن، 1894ع.
ع 87. المسعودي: مروج الذهب، پئرس چاپو.
ع 88. معصومي: تاريخ معصومي، تاليف ميرمحمد معصوم، تصحيح شمس العلما ؤ ع.م.دائود پوٽو، بمبئي 1938ع.

ع 89. مقدسي: احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن 1877ع.
ع 90. مقدسي، محمد بن طاهر: جمع بين رجال الصحيحين، حيدرآباد دكن، 1223هـ.
گ 91. مقدمه جوامع الحكايات، ڈاكٹر نظام الدين، لندن 1939ع.
ع 92. منقري، نصر بن مزاحم: كتاب الصفين، طهران.
گ 93. مونير-وليم: سنسكرت- انگلش ڈكشنري، آكسفورڈ 1899ع.
ع 94. نقائض جرير والفرزدق، ليدن 12-1908ع.
ع 95. النويري: نهاية الارب، دارالكتب، قاهره.
ع 96. همداني، ابن الفقيه: كتاب البلدان، ليدن، 1885ع.
گ 97. هوڑي والا: هندي-مسلم تاريخ بابت مطالعات، بمبئي 1929ع.
گ 98. هيگ، ميجر جنرل: سنڈو جي دوآبي وارو ملك، لندن 1894ع.
ع 99. اليعقوبي: تاريخ ابن الواضح اليعقوبي، ليدن 1883ع.
ع 100. ياقوت: كتاب المشترك و صفا و المفترق صقعا، غوتنجن، 1845ع.
ع 101. ياقوت: معجم البلدان، ايڈٹ: ووستنفيلڈ، ليپزگ.

انهيءَ جواب تي حجاج، عبدالملڪ جي باقي عهد ۾ يزيد ۽ سندس پائرن جي پچر ڇڏي ڏني، مگر جڏهن عبدالملڪ شوال سنہ 86 هـ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ وليد خليفو ٿيو، تڏهن حجاج ڪي هٿي ملي وئي ۽ هن يزيد جي پاڻ حبيب ڪي ڪرمان جي گورنري تان معزول ڪيو ۽ سندس ٻئي پاڻ عبدالملڪ کي پوليس آفيسري تان معزول ڪيو ۽ ٻنهي پائرن کي سنہ 86 ۾ گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو.(3) ۽ کين قيد ۾ سخت عذاب ڏياريائين.(4) ڇئن سالن جي قيد ۽ عذاب بعد سنہ 90 هـ ۾ يزيد ۽ سندس پائر حجاج جي قيد مان ڇڏي نڪتا ۽ وڃي خليفي وليد جي پاڻ ۽ وليعهد سليمان وٽ پناهہ ورتائون.(4) حجاج جي اها دشمني ۽ سختي هنن کي وسرڻ جي ڪانہ هئي، انهيءَ ڪري جڏهين حجاج مري ويو ۽ خليفو وليد بہ مري ويو ۽ سندن مربي سليمان خليفو ٿيو، تڏهين يزيد حجاج جو جاءِ نشين مقرر ٿيو ۽ هن حجاج جي دشمني وارو بدلو حجاج جي ساڻين ۽ عزيزن، خصوصاً محمد بن قاسم کان ورتو.

(2) حجاج جي وليعهد سليمان سان ذاتي دشمني: خليفي عبدالملڪ توڙي خليفي وليد جي ڏينهن ۾ سليمان، يزيد بن مهلب ۽ سندس پائرن جو حامي ٿي بيٺو ۽ کين پنهنجي پناهہ ۽ حفاظت ۾ رهايائين، جنهن ڪري حجاج کين ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهيو. انهيءَ ڪري حجاج جي سليمان سان ذاتي عداوت ٿي پئي. وليد جي ڏينهن ۾ حجاج جي طاقت جو اوج هو ۽ انهيءَ ڪري سليمان کي وليعهد هوندي بہ دڙڪي طور لکي موڪليائين تہ "تون تہ مس جي هڪ نقطي وانگر آهين، چاهيان تہ توکي ڌاهي ڇڏيان، چاهيان تہ توکي باقي ر کان"(1) حجاج انهيءَ سرڪشي سبب سليمان کي بہ سور ڏيئي ڇڏيا هئا. مگر سندس خليفي ٿيڻ کان اڳ هو مري چڪو هو. انهيءَ ڪري سليمان پنهنجا سڀ بدلا حجاج جي عزيزن کان ورتا ۽ محمد بن قاسم بہ انهيءَ عداوت جو شڪار ٿي ويو.

(3) وليعهد سليمان جي خلاف سياسي سازش ۾ حجاج جي شرڪت: خليفي عبدالملڪ پنهنجي وفات کان هڪ سال اڳ سنہ 85 هـ ۾ ڪانئس پوءِ خلافت جو سلسلو هن طرح مقرر ڪيو تہ: اول سندس پٽ وليد خليفو ٿئي ۽ ان بعد سندس ٻيو پٽ سليمان. انهيءَ تي عوام کان بہ بيعت ورتائين ۽ خود پاڻ پٺ وليد ۽ ان بعد سليمان کي بيعت ڏنائين(1). مگر وليد پنهنجي خلافت جي آخري دؤر ۾ ڪوشش ڪئي تہ ڪانئس پوءِ سندس پٽ عبدالعزيز خليفو ٿئي ۽ نہ سندس پاڻ سليمان. انهيءَ لاءِ اول پنهنجي پاڻ سليمان کي مجائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر جڏهن هن انڪار ڪيو تڏهن حڪومت جي وڏن آفيسرن ۽ گورنرن ڏي لکيائين تہ هو سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪن. انهيءَ تي عراق جي وائسراءِ حجاج، خراسان جي ڪمانڊر ۽ گورنر قتيبة بن

مسلم ۽ ٻين خاص شخصن سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪئي.(2) انهن ٻين خاص ماڻهن ۾ غالباً آفريقا جو فاتح موسيٰ بن نُصيرَ اللخمي، عبدالله القسري، عبدالرحمان بن حيان المُرِي، حجاج جو سؤٽ حڪم بن ايوب ۽ حجاج جي سؤٽ عمر جو پٽ يوسف بن عمر الثقفي شامل هئا. ڇاڪاڻ ته سليمان جڏهين خليفو ٿيو تڏهين انهن مڙني کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو ۽ کين سخت عذاب ڏنا ويا.(3) گمان غالب آهي ته حجاج نه صرف پاڻ پنهنجي سر عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪئي مگر سليمان کي خلافت کان محروم ڪرڻ لاءِ پنهنجي پوري طاقت لڳايائين ۽ پنهنجي قبيلي آل ابو عقيل جي سيني معزز شخصن کي سليمان جي بيعت ٽوڙي عبدالعزيز کي بيعت ڏيڻ تي آماده ڪيائين. پنهنجي زيردست آفيسرن ڏانهن پڻ هن اهڙا آردر جاري ڪيا، جيئن ته طبري پنهنجي پختہ سنڊ سان هلواڻ ڪلبي جي زباني روايت نقل ڪئي آهي، جنهن چيو ته: "اسين محمد بن قاسم سان گڏ هندستان ۾ هئاسون، جو حجاج جو خط پهتو ته سليمان جي بيعت ترڪ ڪريو." (1)

جيڪڏهن حجاج ان تحريڪ بعد ڪجهه وڌيڪ عرصو جيئرو رهي ها ته سليمان خلاف گهٽو ڪجهه ڪري ڇڏي ها، ۽ جي هو وليد جي موت تائين زندهه رهي ها ته شايد سليمان کي خلافت کان هميشه لاءِ محروم ڪري ڇڏي ها. مگر حجاج پوءِ جلدئي رمضان مهيني سنه 95 ۾ گذاري ويو. ۽ خليفي وليد جي جڳ سڄي ٻانهن ٻڌي پئي، جنهن ڪري هو سليمان خلاف هلايل تحريڪ کي ڪامياب نه ڪري سگهيو. پوءِ سگهو ئي وليد پڻ جمادي الثاني سنه 96 ۾ وفات ڪئي، ۽ سليمان پنهنجي پيءُ جي ڪيل وصيت ۽ بيعت موجب خليفو ٿيو ۽ هن هاڻي پنهنجي مڙني مخالفن خلاف سختيءَ سان ڪارروايون شروع ڪيون.

سليمان جي خليفي ٿيڻ سان مرڪزي سياست ۾ ڦيرو آيو. حجاج واري جاءِ تي جنهن شخص کي خليفي وليد مقرر ڪيو هو تنهن کي معزول ڪري، سليمان انهيءَ جاءِ تي حجاج جي دشمن ۽ پنهنجي ساڻي يزيد بن مهلب کي عراق جو وائسراءِ مقرر ڪيو. اڳئين خليفي وليد جي سياسي حامين خلاف پڻ ڪارروايون شروع ڪيون ويون. آفريقا جي فاتح موسيٰ بن نصير کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو. سرحد چين ۽ ڪاشگر جي فاتح قتيبہ بن مسلم الباهلي جنهن حجاج سان گڏ خليفي وليد جو سات ڏنو هو ۽ وليعهد سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪئي، تنهن مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيرو ڏسي بغاوت شروع ڪئي، مگر سندس ڪوفي لشڪر ڪانئس ڦري ويو انهيءَ ڪري هو بالاخر شاهي لشڪر هٿان قتل ٿي ويو. عبدالله قسري کي مڪي

جي نظامت تان معزول ڪيو ويو. حجاج جي قبيلي آل ابي عقيل جي ماڻهن ۾ حجاج جي عزيزن جي گرفتاري، عذاب، ۽ موت لاءِ خاص اهتمام ڪيا ويا. يزيد بن مهلب جي صلاح سان صالح بن عبدالرحمان نالي شخص کي خليفي سليمان عراق جو روينيو آفيسر خاص انهيءَ لاءِ مقرر ڪيو ته هو آل ابي عقيل جي ماڻهن ۽ حجاج جي واسطيدارن کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکي، ۽ کين سخت عذاب ڏيئي ماري پورو ڪري.(1) صالح کي حجاج سان ذاتي دشمني هئي، چاڪاڻ ته حجاج، سندس پاءُ آدم کي خارجي هئڻ سبب قتل ڪرايو هو.(2) انهيءَ ڪري هو انهيءَ ڪم جي پويان هٿ ڌوئي لڳو.

محمد بن قاسم. حجاج جو عزيز ۽ خاص ماڻهو هو ۽ "فاتح سنڌ" هئڻ سبب آل ابي عقيل جي قبيلي ۾ پڻ برک هو. ان کان سواءِ حجاج ڏانهس سليمان جي بيعت چڏڻ ۽ عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪرڻ لاءِ پڻ لکيو هو.(3) انهيءَ ڪري محمد بن قاسم کي فوراً معزول ڪري سندس جاءِ تي يزيد بن ابي ڪبشة سڪسڪي کي سنڌ جو نئون گورنر مقرر ڪيو ويو. سنڌ جي هن نئين گورنر سان گڏ عراق جي نئين وائسراءِ يزيد بن مهلب جي پاءُ معاويہ بن مهلب کي خاص طرح محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. ان کان سواءِ ساٽن گڏ "عڪ" قبيلي جي هڪ شخص کي محمد بن قاسم جي قيد هئڻ واري حالت ۾ مزيد نگراني لاءِ پڻ موڪليو ويو.(1)

چنچر ڏينهن 13- جمادي الاخر سنہ 96 ھ (23 فبروري سنہ 715 ع) وليد وفات ڪئي هئي(2)۽ انهيءَ ساڳئي ڏينهن سليمان بيعت وٺي(3) حڪومت قبضي ۾ ڪري ورتي. جيئن ته حجاج جي آفيسرن ۽ واسطيدارن کان سليمان کي خدشو هو، انهيءَ ڪري محمد بن قاسم جي معزولي، سنڌ جي نئين گورنر جي تقرري ۽ سندس عملي جي سنڌ ڏانهن روانگي ۾ فوراًانهيءَ تاريخ بعد ٿي هوندي.

فتحنامي جي بيان موجب محمد بن قاسم ان وقت هندستان جي فتح جون تياريون ڪري رهيو هو ۽ قنوج تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ سندس لشڪر اوڌاپر ۾ منزل انداز هو. جو ڪيس دارالخلافت طرفان سندس معزولي جو حڪم پهتو. محمد بن قاسم هاڻي واپس موٽيو ۽ حڪم جي بجا آوريءَ ۾ نئين گورنر آڏو پاڻ کي پيش ڪيائين، جنهن کيس گرفتار ڪيو. بعد ۾ گرفتاري واري عرصي ۾ محمد بن قاسم هيٺيان شعر چيا. جن مان نئين گورنر ۽ سندس عملي جي اختيار ڪيل پاليسي ۽ محمد بن قاسم جي تاثرات تي روشني پوي ٿي:

1- أَتنسيْ بنو مروانَ سمعِي وَطاعتِي
وَ إنِي عليْ ما فانني لصبُورُ

2- فتحتُ لهُم مابينَ سابُور بِالقنا
الِي الهِندِ مِنهُم زاحِف وَ مُغِيرُ

3- فتحتُ لهُم مابينَ جُرجانَ بِالقنا
إلِيْ الِصينِ أَلقيْ مرة وَ أُغِيرُ

4- لو كنتُ أَجمعتُ القرارَ لؤطِئت
إناث أُعِدت لِلوَ غيْ وَ ذُكُورُ

5- وَ ما دَخلت خيلُ السكاسِكَ أَرضنا
وَلاَ كانَ مِن عكِ علي أَمِيرُ

6- وَلاَ كنتَ لِلعبدِ المزُونِي تابِعا
فيا لكَ دَهر بِالكرامِ عثُورُ (1)

[چا بنو مروان گهراڻو (يعني خليفو سليمان)منهنجي مڪمل وفاداري وساري چڪو آهي،حالانڪ آءٌ پنهنجي ڪسيل حقن تي صابر آهيان! (2) مون سندن واسطي نيزن جي حملن سان (ايران جي شهر) سابور ۽ (اوپر طرف) سرحد هند (مڪران) جي وچ وارو ملڪ فتح ڪيو. ۽ (3) ۽ پڻ سندن واسطي (ايران ۾) جرجان کان چين (جي طرف) وارو وڇيون علاقو نيزن سان مسلسل حملا ڪندي فتح ڪيو. (4) (هت سنڌ ۾) جيڪڏهن آءٌ (سندن خلاف) بيهي مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڪريان ها، تہ جيڪر ڪيترائي، جنگي مرد ۽ عورتون تباهہ ٿي وڃن ها، (5) ۽ نڪي سڪسڪي فوجون اسان جي حد ۾ داخل ٿين ها ۽ نڪي "عڪ" قبيلي جو هڪ شخص منهنجي مٿان حڪم هلائي ها، (6) ۽ وري هڪ مزوني غلام (يعني معاويہ بن مهلب) جو آءٌ تابع ٿيان ها. پر واءِ اي زمانا! تنهنجون چگن ڪي چوٽون!!!]

محمد بن قاسم پنهنجي انهن شعرن ۾ جي جذبات ظاهر ڪيا آهن تن مان صاف طور هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا تہ:

محمد بن قاسم کي حاڪم گهراڻي سان سندس وفاداري تي پورو پروسو هو. انهيءَ ڪري ڪيس خليفي طرفان ڪنهن بہ ايذاءُ جو انديشو ڪونہ هو. سندس اهڙي پروسي لاءِ سبب هيٺا: هڪ تہ، محمد بن قاسم 15-ورهين جي ننڍي عمر ۾ ايران طرف فوجي ڪمانڊر مقرر ٿيو. جتي ڪُرد قبيلن جي

فسادن کي پنجو ڏنائين. سابور ۽ جرجان طرف وارا علاقا فتح کيائين (جيئن ته سندس شعر مان ظاهر آهي)، شيراز جو شهر پڏائي ان کي حڪومت جي گادي ۽ واپار جو مرڪز بنايائين. ۽ آخر ۾ "ري" جي شهر تي حملي لاءِ پنهنجي فوج تيار پئي کيائين (1) جو کيس سنڌ جي فتح لاءِ ڪماندر اِنچيف مقرر ڪيو ويو ۽ اتان شيراز مان هو سڌو سنڌ طرف روانو ٿيو ۽ سندس باقي وقت سنڌ جي فتحن ۾ صرف ٿيو. هڪ ڪامياب فوجي ڪمانڊر جي انهن مشغولين ۽ مرڪزي حڪومت جي سياسي دائري کان دوري سبب محمد بن قاسم جو مرڪزي سياست سان ڪوبہ واسطو ڪونہ رهيو هو ۽ انهيءَ ڪري مرڪزي سياسي سازشن کان سندس دامن پاڪ هو. ٻيو ته، جيتوڻيڪ اهو ثابت آهي ته حجاج طرفان کيس سليمان جي بيعت ترڪ ڪرڻ جو خط پهتو هو. مگر اهو ثابت ناهي ته محمد بن قاسم ان تي ڪو عمل ڪيو. غالباً اهو خط حجاج پنهنجي حياتيءَ جي آخرين ڏينهن ۾ لکيو ۽ محمد بن قاسم تائين انهيءَ خط پهچڻ واري عرصي ۾ شايد هو بيمار ٿيو ۽ ايا محمد بن قاسم انهيءَ خط تي عمل ئي ڪونہ ڪيو جو حجاج گذاري ويو. جيڪڏهن محمد بن قاسم خليفي سليمان جي بيعت ترڪ ڪري ها ته هنن شعرن ۾ پنهنجي مڪمل وفاداري جو دم نہ پري ها. ٽيون ته، غالباً پنهنجي ڏيوتي جي ڏن ۽ فوجي ڪارروائين ۾ پوري مشغولي سبب محمد بن قاسم کي مرڪزي سياست طرف خاص توجهہ نہ رهيو. ۽ هزار ڪوهہ دور رهڻ سبب حجاج جي پيدا ڪيل دشمنين جو بہ ڪيس صحيح علم ڪونہ هو. انهيءَ ڪري نئين خليفي طرفان انتقام جو ڪيس انديشو نہ رهيو. انهيءَ ڪري محمد بن قاسم پنهنجي معزولي جي حڪم جي بنا ڪُڇڻ پُڇڻ جي تعميل ڪئي ۽ اڇي سنڌ جي نئين مقرر ڪيل گورنر جي اڳيان پاڻ کي پيش ڪيائين.

(2) سندس انهن شعرن مان ٻيو اهو ثابت ٿئي ٿو ته محمد بن قاسم پنهنجي وفاداري ۽ فرمانبرداري جو ثبوت ڏنو ۽ اڇي پيش پيو ۽ ڪيس اميد هئي ته ساڻس برو ورتاءُ نہ ڪيو ويندو. پر جيڪڏهين ڪيس انتقامي ڪارروائين جو خدشو هجي ها ۽ هو مخالفت ۽ مقابلي جو فيصلو ڪري ها ته ڪيس مقابلي جي پوري طاقت هئي. انهيءَ حالت ۾ شاهي فوج جا ڪافي ماڻهو مرن ها ۽ نئين گورنر ابو ڪبشة سڪسڪي جي فوج سنڌ ۾ داخل ٿي ڪانہ سگهي ها. نڪي هو محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري سگهن ها. نڪي عڪ قبيلي جو هڪ رواجي ماڻهو سندس مٿان نگران ٿئي ها ۽ نڪي معاويہ بن مهلب جهڙي مزوني (ازد قبيلي جو) غلام جو محمد بن قاسم تابع بنجي ها. محمد بن قاسم جي انهيءَ نظريي ۾ صداقت هئي. سنڌ هڪ پرانهون پرڳڻو هو. جتي مرڪزي طاقت جو زور ڏکيو هلي سگهي ها. ان کان سواءِ محمد بن قاسم پنهنجي اهليت ۽ لياقت سبب

نہ صرف پنهنجي عرب فوجن ۾ مقبول هو پر پنهنجي رواداري، صلح ۽ انصاف واري پاليسي سان ملڪ جي مقامي حڪمرانن، آفيسرن ۽ عوام کي پڻ همدرد ۽ دوست بنائي ڇڏيو هئائين، انهيءَ ڪري سندس فوج خواه مقامي باشندا ساڻس ڀانهن ڀيلي ٿي ٻيهن ها.

باوجود انهيءَ طاقت ۽ مقبوليت جي، محمد بن قاسم بغاوت کان منهن موڙيو ۽ فرمانبرداريءَ سان پيش پيو. ڪيس گرفتار ڪري قيد ڪرڻ بعد شاهي آفيسرن يقيني طور ساڻس انتقامي ڪارروائي ڪئي. عراق جي نئين وائسراءِ يزيد بن مهلب جو پاءُ معاويہ بن مهلب، جنهن کي خاص طور محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري وٺي اچڻ لاءِ موڪليو ويو. سو محمد بن قاسم کي کل پارائي هٿڪڙيون هڻي وٺي روانو ٿيو.(1) محمد بن قاسم جي اهڙي بيعزتي ۽ ڪيس اِهڙيءَ بري ورتاءُ سان ٻڌي وٺي وڃڻ واري حادثي ملڪ جي مقامي رهاڪن کي بہ سخت صدمو پهچايو. بلاذري لکي ٿو تہ انهيءَ تي هندستان وارا رنا ۽ گجرات جي شهر "ڪيرا" ۾ محمد بن قاسم جي يادگار ۾ سندس تصويرون بنايائون(2) .

محمد بن قاسم کي انهيءَ گرفتاري واري حالت ۾ هن انتقامي ڪارروائي جي پرواهہ ڪانہ هئي، مگر هن نئين حڪومت جي اهڙي غير دانشمنداڻي پاليسيءَ تي ڪيس افسوس ٿيو. ۽ همعصر شاعر عبدالله بن عمر العرجي جو(3) هيٺيون شعر مثال طور پڙهيائين(4) تہ:

اَضاعُونِي وَ اَي فتيً اَضاعوا

لِيومِ ڪَرِيهةٍ وَ سِدَادِ ثغرِ

يعني تہ: مون کي وجايائون، ۽ ڪهڙي نہ جوانمرد کي هٿان وجايائون، (جو جنگ واري) ڪنهن ڏکئي ڏينهن ۽ سرحد جي بچاءَ لاءِ (ڪم اچين ها)!

مگر سليمان ۽ سندس صلاحڪارن جي انتقامي جذبي ملڪي ۽ قومي مصلحت کي ڪونہ ڏٺو ۽ مردن جو قدر ڪونہ ڪيو. آفريقا جو فاتح موسيٰ بن نضير، چين جو فاتح قتيبة بن مسلم، ۽ سنڌ ۽ هند جو فاتح محمد بن قاسم ٽيئي نون حڪمرانن جي شديد تعصب ۽ انتقام جو شڪار ٿي ويا. معاويہ بن مهلب پنهنجي قيدي محمد بن قاسم کي وجي عراق جي وائسراءِ جي مرڪزي شهر "واسط" ۾ عراق جي روينيو آفيسر صالح بن عبدالرحمان جي آڏو پيش ڪيو، جنهن کي خاص طور حجاج جي قبيلي "آل ابي عقيل" جي ماڻهن کي قيد ۾ چيچلائي مارڻ جو ڪم سپرد ٿيل هو. صالح پنهنجي هنن قيدين کي عذاب ڏيڻ لاءِ يزيد جي پاءُ عبدالملڪ بن مهلب کي مقرر ڪيو.(1) مگر

اهي قيد و بند ۽ عذاب محمد بن قاسم جهڙي جوان مرد جي همت ۽ حوصلي کي ٽوڙي نہ سگهيا.
۽ انهيءَ بيوسيءَ جي حالت ۾ به هيءُ شعر چيائين تہ:

فلمّا نَزَلتُ بِوَاسِطٍ وَ بِارضِهَا
رَهنَ الحدِيدِ مُكَبلا مغلُولاً
فلضرب فِتيةٍ فارِسٍ فدرَعتُهَا
وَلضرب قرن قد تَرَكتُ قتِيلاً(1)

يعني تہ: "(هن وقت) جيتوڻيڪ آءٌ شهر واسط ۽ اُن جي سر زمين ۾ لوهہ جي قيدن ڪڙولن ۾ بڌل ۽ جڪڙيل آهيان تہ بہ (ڪو وقت هو جو) مون ايران جي ڪيترن ئي شهسوارن کي زير ڪيو. ۽ ڪيترن ئي پنهنجي جوڙ جيس پهلوانن کي ماري مات ڪيو."

---

(3) طبري 2x1182

(4) طبري 2x1210، يعقوبي 2x45-344، ابن الاثير 4x262، ۽ ابن خلكان، انگريزي ترجمو 1V/165

(4) طبري 2x1208

(1) جاحظ، البيان 1x205، محاضرات راغب اصفهاني 1x106.

(1) طبري 2x1170، بلاذري، انساب الاشراف 11x243

(2) طبري 2x1274 ۽ 1284، العيون والحدائق 3x17، نقائض، ص ص 351-353، ديوان فرزدق طبع پئرس ص 52، طبع قاهره ص 768، ابن خلكان، انگريزي ترجمو 1V1/183

(3) يعقوبي 2x253.

(1) طبري 2x1275.

(1) طبر 2x181، 1309، الجهشياري ص 49، ابن خلكان، عربي متن 2x273، انگريزي ترجمو 1V/385

(2) بلاذري، فتوح القلّدان ص 441

(3) طبري 2x1275

(1) ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص ص 440-441، ۽ پڻ هيٺ نقل ڪيل محمد بن قاسم جو شعر.

(2) طبري (21x2169) لکي ٿو تہ سڀني سيرت نگارن جو اتفاق آهي تہ وليد سنہ 96 هـ جمادي الاخر جي وچ ڌاري چنچر ڏينهن وفات ڪئي. حساب موجب چنچر جو ڏينهن تاريخ 13-جمادي الاخر سنہ 96هـ تي هو.

(3) طبري 128x.

(1) مرزباني (معجم، ص 412) محمد بن قاسم جا هيءُ جملي چيل بيت (پوين تن بيتن جي روايت ٿوري لفظي ڦير گهير سان) نقل ڪيا آهن. پويان تي بيت بلاذري (فتوح البلدان، ص 441) توڙي ابن الاثير (282x4) نقل ڪيا آهن ۽ بلاذري جي روايت موجب هت ڏنا ويا آهن.

(1) محمد بن قاسم صرف بن سالن اندر ايران ۾ اهي ڪارناما ڪيا، جن جي تفصيل لاءِ ڈسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون بعنوان "محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شخصيت جو مطالعو"، اسلامڪ ڪلچر، بابت ماهه آڪٽوبر 1953ع، حيدرآباد دکن، ص 251-255.

(1) يعقوبي (356x) غلطي وچان معاويہ بن مهلب جي بدران حبيب بن مهلب لکيو آهي، مگر محمد بن قاسم سان سندس ڪيل وَرتاءُ بابت چوي ٿو تہ "البسه المسوح وقيده وحسه". بلاذري (فتوح البلدان ص 240) صحيح طور معاويہ بن مهلب جو نالو ڄاڻايو آهي.

(2) بلاذري، فتوح البلدان، ص 440.

(3) بتصديق آغاني جلد 15، ص 20، حربري، دُرہِ الغواص 67، ۽ خفاجي، شرح درہِ الغواص (پويان ۾ حوالا بشڪريہ استاد عبدالعزيز ميمڻ سابق پروفيسر ۽ صدر شعبئ عربي، مسلم يونيورسٽي عليگڙھ)

(4) ڈسو بلاذري، فتوح البلدان ص 440 ۽ ابن الاثير 260x4. هنن ۾نهي ڪتابن ۾ شاعر جو نالو ڈنل ڪونهي.

(1) طبري 1283x2، ابن خلدون 68x3، ۽ ابن خلڪان، عربي متن 271x2 ۽ انگريزي ترجمو IV/183

(1) بلاذري، فتوح البلدان ص 441، ابن الاثير 82x4.

پورو ٿيو